

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені І. І. МЕЧНИКОВА

На правах рукопису

ГЕДІКОВА Наталя Пилипівна

УДК 329.12:34.01(477)(043.5)

**ІДЕЙНІ ТА ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЛІБЕРАЛІЗМУ:
УКРАЇНСЬКА ПЕРСПЕКТИВА**

23.00.02 – політичні інститути та процеси

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора
політичних наук

Науковий консультант
НАУМКІНА Світлана Михайлівна,
доктор політичних наук, професор

Одеса – 2010

ЗМІСТ

ВСТУП	C. 3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІБЕРАЛІЗМУ	C. 14
1.1. Стан наукової розробки проблеми та дослідницькі методи	C. 14
1.2. Сучасне тлумачення лібералізму та його категорій: нові підходи і трактування	C. 42
Висновки до розділу 1	C. 85
РОЗДІЛ 2. ЕВОЛЮЦІЯ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ДУМКИ ТА ЇЇ ОСНОВНІ НАПРЯМИ	C. 89
2.1. Ідейно-теоретичні витoki та засади європейського лібералізму	C. 89
2.2. Основні напрями і течії сучасного лібералізму.....	C. 121
2.3. Тенденції зближення основних ідеологій у сучасному світі	C. 153
Висновки до розділу 2	C. 182
РОЗДІЛ 3. ЛІБЕРАЛЬНІ ТРАДИЦІЇ ЯК ІНТЕГРАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ	C. 187
3.1. Утвердження ліберальних ідей в історії української державності (з часів Київської Русі до першої половини ХІХ століття включно)	C. 187
3.2. Українська ліберальна думка у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття	C. 220
3.3. Умови та тенденції формування українського лібералізму в період радянської демократії	C. 246
Висновки до розділу 3	C. 270
РОЗДІЛ 4. СПЕЦИФІКА СУЧАСНИХ ПРОЦЕСІВ РЕФОРМУВАННЯ УКРАЇНИ В РАМКАХ ЛІБЕРАЛЬНИХ ПРІОРИТЕТІВ	C. 274
4.1. Осмислення сучасної динаміки політико-правових і соціальних інститутів України в спектрі ліберальних пріоритетів ...	C. 274
4.2. Місце і роль ліберальної системи цінностей в процесі культурної трансформації у сучасній Україні	C. 307
4.3. Сучасна реальність і перспективи партій ліберальної спрямованості в українській партійній системі	C. 339
Висновки до розділу 4	C. 367
ВИСНОВКИ	C. 371
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	C. 383

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Проголошений Україною стратегічний курс на демократичну трансформацію передбачає її розвиток як високорозвиненої держави, що інтегрується у глобальний цивілізаційний процес. Даний процес орієнтований на передові моделі і технології світового розвитку, що цілком відповідає напрямку світового соціального прогресу, який переважно ґрунтується на імперативах ліберальної доктрини. Ця особливість обґрунтована тим, що саме ліберальна думка привнесла до світової системи цінностей і загальноприйнятих принципів світову ідею самоцінності людської особистості, створила цілий спектр світоглядних пріоритетів, які у процесі еволюції набули планетарного характеру. Вона змогла заповнити простір ідеологічного та суспільного-політичного життя всього світосоціуму і об'єднати в собі низку суспільно-політичних течій.

Сучасні ідеологічні моделі представлені широким спектром політичних течій, кожній з яких притаманні характерні базові положення, при цьому, незважаючи на даний факт, багато хто з них апелює до ліберальних проєктів і установок. У даному зв'язку складність відокремлення сучасних ліберальних критеріїв, які істотно відрізняють його від інших ідеологічних течій, полягає саме в тому, що його основні теоретичні положення широкомасштабно використовуються іншими і видаються ними за власні. Це дає підстави вважати, що сучасний лібералізм увійшов до нової фази свого розвитку, таким чином заявивши про свою глобальну експансію. Саме в цьому полягає актуальність і перевага сучасного лібералізму, що потребує нових підходів у осмисленні даного політичного феномена.

Необхідно також акцентувати увагу на тому, що у сучасній науковій літературі немає загальновизначеної дефініції лібералізму як ідеологічної доктрини та особливостей його основоположних категорій.

Залишається вкрай актуальним і відкритим питання про характер сучасного лібералізму, особливості того чи іншого його напрямку, нових видів, зокрема тенденцій ліберально-демократичної, соціал-ліберальної,

націонал-ліберальної, консервативно-ліберальної моделей розвитку, що вкорінювалися у ліберальній течії. Не виявлені повною мірою критерії співвідношення цінностей і ознак лібералізму і демократії.

Актуальність обраної теми дослідження визначається ще й тим, що у сучасних умовах відбувається осмислення, що повністю ліберальної, соціал-демократичної, консервативної та інших моделей суспільного устрою і динамічного розвитку не існує. Це пов'язане з тим, що самі умови розвитку соціуму і цивілізації обумовили процес взаємопроникнення, взаємодоповнення і взаємовизначення зазначених соціально-політичних феноменів, як у теоретичному, так і у практичному аспектах. В цьому полягає одна із специфічних особливостей новітньої історії.

Визнаючи теоретичну актуальність обраної для дисертаційного дослідження теми, слід наголосити на тому, що в основу сучасного розвитку політичної системи України покладено демократичний проект, базові ліберальні цінності і принципи, але, незважаючи на це, проблемою сьогодення все ще залишається пошук раціональної моделі розвитку всього українського співтовариства та інституціональних структур. Конституційно проголошений Україною курс на розбудову демократичної, соціальної, правової держави не завжди збігається з внутрішніми специфічними закономірностями розвитку політичної системи і соціального організму. На тлі видимої стабілізації соціально-економічного життя і відносного політичного порядку триває зростання невизначеності в ідеологічних регуляторах суспільного й індивідуального життя у сфері духовно-моральних відносин. У даному зв'язку основним завданням є визначення, на якому світоглядному підґрунті повинно діяти суспільство і на якому підґрунті має бути сформована державна ідейно-теоретична платформа, яка змогла б гармонійно об'єднати національні інтереси і загальнолюдські цінності.

Виходячи з необхідності вибору адекватної моделі розвитку держави та її інституціональних складових і визначення основи їх внутрішньої

структури, виникає гостра необхідність у поглибленому науковому осмисленні процесу затвердження нових ліберальних ідей і принципів у сучасній Україні. Але без аналізу свого історичного минулого цього практично неможливо досягнути. Саме тому актуальним є системне вивчення теоретичної і практичної спадщини українського лібералізму. В історіографії українського лібералізму напрацьований вельми великий фактичний матеріал, але він систематизований незначною мірою, з позицій політологічної науки залишаються невивченими або мало вивченими значні періоди і проблеми історії українського лібералізму. Зокрема, до кінця не вивченим залишається аспект, пов'язаний з витоками зародження ліберальної ідеологічної доктрини в Україні, не проаналізований у комплексі весь процес її становлення і розвитку аж до сучасності.

Актуальність осмислення та аналізу в узагальненому вигляді сукупності всіх ідей і концепцій, створених в процесі зародження і становлення української ліберальної думки, а також досвіду їх практичного вирішення, визначені тим, що саме вони є фундаментальною базою для нинішніх науково-практичних дій в процесі розбудови українського демократичного суспільства, в основі якого лежить той самий історичний принцип – національна і правова єдність нації і держави.

Актуальність дослідження обумовлена також і тим, що на нинішньому етапі свого розвитку Україна переважно орієнтована на механічне запозичення західних аналогів у питаннях державного будівництва і управління, без урахування особливостей менталітету, культури, духовного стану української нації і в цілому власного багатого досвіду у питанні вирішення різних комплексних соціально-політичних проблем, що відповідним чином призвело до втрати важливості і значимості як західних проектів для процесу модернізації системи, так і ліберальних ідей, цінностей і принципів для формування нового соціокультурного простору.

Нагальною є необхідність виявлення умов і факторів, що перешкоджають зміцненню позицій ліберальних політичних сил (зокрема,

політичних партій ліберального спрямування) в українській політичній системі.

Враховуючи те, що характер соціально-політичних процесів, які здійснюються в рамках ліберальних ідей і пріоритетів як у сучасному світі в цілому, так і в українському суспільстві зокрема, визначається поєднанням комплексу об'єктивних і суб'єктивних факторів, виходить, що їх осмислення можливе за умови ретроспективного вивчення досягнень європейської і вітчизняної ліберальної думки, досвіду, політичного життя і сформованих на їх основі концептуальних ідей, ціннісних засад і положень лібералізму як теорії, ідеології і руху.

Усе вищенаведене зумовило вибір теми і мети дослідження, його наукову новизну і практичне значення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в межах планової наукової теми кафедри суспільних та гуманітарних наук Іллічівського інституту Одеського національного університету імені І. І. Мечникова «Дослідження процесу утвердження ліберальних принципів та цінностей у сучасному українському політикумі» (№ держреєстрації 0107U012510, наказ ОНУ імені І. І. Мечникова № 3278-18 від «06» листопада 2007 р.).

Метою дисертаційної роботи є дослідження європейської і вітчизняної ліберальної традиції та її прояву в сучасному політичному процесі України.

Для досягнення цієї мети необхідно розв'язати такі **завдання**:

- простежити еволюцію світової та вітчизняної політико-правової думки щодо основних засад лібералізму, визначити критерії диференціації його основних елементів (категорій);
- проаналізувати феномен лібералізму як систему цінностей, визначити специфіку розуміння ідеалів свободи, прав, рівності, індивідуалізму, соціально-політичного плюралізму, стабільності,

справедливості, автономії особи та її пріоритету відносно держави та суспільства в європейській та українській політичній думці;

– дати порівняльну характеристику інтерпретації ліберальних ідеалів у консервативній та соціал-демократичній теоріях;

– осмислити принципи взаємовідношення і взаємодії лібералізму і демократії як одного із способів організації і реалізації політичного життя;

– дослідити, яким чином класичні та сучасні європейські проекти ліберальної моделі адаптуються до вітчизняних умов суспільного розвитку;

– дати характеристику основним партіям, які сьогодні репрезентують в Україні ліберальний напрям політичного розвитку, окреслити можливість їх партійного впливу на державну владу, свідомість населення країни та політичну перспективу створення загальнонаціональної ідеї;

– на підставі узагальнення досліджуваного матеріалу спрогнозувати перспективу для подальшого розвитку лібералізму як ідеології і політичної течії в світовому значенні в цілому, і в Україні зокрема;

– розкрити позитивні сторони ліберального проекту розвитку західних країн та можливість їх креативного втілення в сучасній Україні.

Об'єктом дисертаційного дослідження виступає ліберальна теорія як наукова концепція, важливий чинник суспільно-політичного розвитку та ідеологічна основа функціонування суспільно-політичних інститутів та суб'єктів політичного процесу.

Предметом дослідження є ідейні та політико-правові засади лібералізму, а також специфіка та перспективи їх реалізації в сучасному процесі демократизації української державності та її інституціональних структур.

Методи дослідження. Для досягнення мети дослідження в роботі використовувалися загальнонаукові та спеціальні методи пізнання. Методологічну основу дисертаційного дослідження становить діалектичний метод пізнання суспільних явищ і процесів.

Метод системного аналізу дозволив дослідити розвиток лібералізму як ідеології та політичної течії у якості комплексного процесу, обумовленого певними політичними, економічними та соціальними обставинами.

Застосування методу структурно-функціонального аналізу дало можливість продемонструвати та пояснити, по-перше, його рольову специфіку, способи реалізації ліберальних ідей в соціальній реальності, по-друге – взаємозв'язки та взаємодію лібералізму з іншими політичними ідеологіями і течіями, що констатує його життєздатність.

Використання компаративістського та ретроспективного методів аналізу дало можливість проаналізувати політичну течію та ідеологію лібералізму в різні історичні періоди розвитку людської цивілізації, сучасні тенденції його зближення з основними ідеологіями з метою виявлення загальних рис і специфіки його прояву в сучасному політичному процесі.

Використання біхевіористського підходу обґрунтовано тим, що лібералізм орієнтований на особу, визначення спектру її прав і свобод, критеріїв домінуючих мотивів її поведінки, її первинності по відношенню до соціально-політичних інститутів та соціокультурних утворень.

Нормативно-ціннісний підхід склав методологічну основу для визначення ціннісних засад сучасного ліберального феномену, особливостей його напрямків і течій.

Інституційний метод застосовується при дослідженні сучасної динаміки політико-правових та соціальних інститутів України з метою розкриття особливостей і визначення основи їх внутрішньої структури в умовах ліберальної модернізації системи.

У роботі також використовуються загальнонаукові методи: аналіз і синтез, індукція і дедукція, абстрагування, прогностичний метод.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена змістом дослідницьких завдань та шляхами їх розв'язання.

У межах здійсненого дослідження отримано результати, які мають наукову новизну:

вперше одержано:

на рівні дисертаційної роботи ґрунтовно досліджено процес зародження та становлення українського політичного лібералізму: від окремих ліберальних світоглядних ідей періоду Київської Русі до сучасного утворення цілісної доктрини та її подальшого розвитку; розкрито причини, що стримували ліберальний рух в Україні;

виявлено та проаналізовано систему доказів щодо підстав і необхідності подальшого розвитку української державності на засадах лібералізму;

визначено фактори сучасних тенденцій зближення та взаємопроникнення провідних світових ідеологій – лібералізму, консерватизму і соціал-демократії, що відповідно дозволило довести пріоритетність ліберальної ідеології, виходячи з того, що дві інші живлять її;

запропоновано політико-правові та соціальні шляхи виходу України з складної політичної ситуації, які серйозно гальмують демократичний розвиток країни. Серед них розвиток системи на основі творчого синтезу принципів, цінностей і досягнень лібералізму і демократії європейського типу з українською історичною спадщиною і врахуванням сучасної специфіки України; встановлення гармонійних відносин між принципами індивідуалізму і колективізму, з домінуванням індивідуалістичних цінностей (береться автономія особи); реформування системи державного управління, судового захисту і правоохоронної діяльності; зберігаючи національно-культурні традиції, змінити систему цінностей і світоглядних настанов у менталітеті українського народу; формування загальнонаціональної ідеології на користь суб'єкта суспільних відносин на основі його світоглядних орієнтирів і духовно-практичного пізнання світу людиною; виконання українськими політичними партіями ліберальної спрямованості своєї основної функції: представлення інтересів народу;

удосконалено:

основні чинники становлення і розвитку ідейно-політичної доктрини європейського та зокрема українського лібералізму, як визначальну особливість розвитку кожної з них;

концепт феномена лібералізму – за суттю, за змістом, за формою в різних країнах та в різні часи цивілізаційного розвитку, доведено, що лібералізм не виробляє нову теорію і нові форми, а при необхідності розв'язання виниклих питань і проблем пропонує власні проекти, спираючись на вже створену теоретичну базу, при цьому акумулювавши її положення до сучасності;

характер та результати впливу ліберальних ідей на українське державотворення, що дозволило аргументовано пояснити закономірності сучасного стану політичного простору країни та з'ясувати роль ліберальних чинників у сучасному процесі реформування українського суспільства, розбудови соціальної правової держави та громадянського суспільства;

теоретичне та практичне підґрунтя сучасних українських партій ліберальної спрямованості як єдиної політичної сили з усвідомленою ліберальною ідеологією, доведено, що нормативні орієнтири за низкою параметрів не співпадають із сучасними проектами ліберальної теорії, що обумовлює слабкість ліберального руху і самого лібералізму в Україні у політичному відношенні;

підстави соціокультурної ідентичності і територіально-державної приналежності населення України, як визначального чинника з питань формування у нього нового світогляду і критерію єдності українського суспільства;

дістало подальший розвиток:

всебічне вивчення та критичне осмислення сучасної сутності дефініції лібералізму, надано авторське політологічне визначення поняттю, що досліджується, в єдності його базових ідей, цінностей, принципів;

комплексний аналіз основних категорій лібералізму;

аргументи стосовно того, що базовою одиницею соціального цілого у сучасному ліберальному вимірі є індивідуалізм;

теоретичне положення сучасного лібералізму щодо значимості й необхідності регламентації, гарантування та захисту прав націй, народів, національних меншин та інших етносоціальних груп як найбільш значимих колективних спільнот, у яких і за допомогою яких кожен окремо взятий індивід може реалізовувати свої права і свободи;

експлікація сучасних напрямків лібералізму та виявлення характерних ознак їх прояву в умовах сучасної динаміки політико-правових і соціальних інститутів України;

з'ясування суті ідейно-політичної доктрини європейського та зокрема українського лібералізму, з виокремленням його основних світоглядних настанов, ідейних цінностей, політичних принципів, на підставі чого доведено, що лібералізм має як точки перетину, так і розбіжності з традиційним українським світоглядом.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що дане дослідження може стати підґрунтям до вивчення складних політико-правових та соціальних процесів в Україні, починаючи з часів Київської Русі, що дозволить виявити глибинні підстави зародження і розвитку українського лібералізму. З іншого боку, здобутки автора дозволяють уточнити і конкретизувати роль та місце лібералізму в сучасному соціально-політичному просторі.

Матеріали і висновки дослідження можуть використовуватися для створення сучасної теорії політичних ідеологій; розглядатися як інструментарій для вивчення та можливого вдосконалення ідейних платформ, програмних документів і політичних доктрин існуючих партій і рухів ліберального гатунку. Основні висновки потребують урахування в процесі вироблення концептуальних засад державотворення і національно-державного будівництва; визначення шляхів подальшої розбудови політико-правових та соціальних інститутів (правової соціальної держави, публічної

влади, громадянського суспільства тощо); обґрунтування державної національної ідеї в Україні; в законодавчій та практично-політичній діяльності нашої країни, а також на рівні програмних положень демократичних політичних сил.

Матеріали й висновки дисертації можуть бути використані для підготовки підручників і навчальних посібників, удосконалення навчальних програм і спецкурсів з політології та інших соціально-гуманітарних та правових дисциплін. До таких, зокрема, можуть бути віднесені навчальні курси з теоретичної і прикладної політології, історії політичних і правових вчень, правознавства, етнополітики, державного управління та місцевого самоврядування, з вивчення політичних систем та їх інституціональної структури (держави, політичних партій, різних гілок влади тощо), політико-правових і соціальних інститутів.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення дисертації пройшли апробацію на наукових конференціях і семінарах: Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток і зміцнення громадянського суспільства, забезпечення основних прав людини і громадянських свобод» (Київ, 2004 р.); щорічній загальноінститутській науково-практичній конференції «Регіональна політика на сучасному етапі державотворення: проблеми децентралізації, ризику та перспективи впровадження» (Одеса, 2006 р.); III Міжнародній науковій конференції «Революції в Україні у XX-XXI століттях: співзвуччя епох» (Одеса, 2007 р.); XXII науково-практичній конференції «Соціально-політична взаємодія в сучасній Україні: вибір шляхів державного розвитку» (Одеса, 2007 р.); науковому семінарі «Політична взаємодія в Україні на сучасному етапі: проблеми та перспективи» (Одеса, 2007 р.); науковому семінарі «Вибори до Верховної Ради 2007: Одеський вимір» (Одеса, 2007 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри» (Одеса, 2007 р.); щорічній Міжнародній науково-практичній конференції «Стратегія регіонального розвитку:

формування та механізми реалізації» (Одеса, 2007 р.); I Міжнародній науковій конференції «Одеські соціологічні читання» на тему «Інституційні зміни і пошук нової ідентичності» (Одеса, 2007 р.); I Міжнародній конференції для студентів, магістрів, аспірантів, вчених «Інноваційний розвиток суспільства за умов крос-культурних взаємодій» (Суми, 2008 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Ольвійський форум-2008: стратегії України в геополітичному просторі» (Ялта, 2008 р.); II Міжнародній практичній конференції «Одеські соціологічні читання» за темою: «Соціальна політика і механізми інтеграції українського суспільства» (Одеса, 2008 р.). Основні положення дисертації обговорювалися на наукових семінарах кафедри суспільних та гуманітарних наук та наукових конференціях професорсько-викладацького складу і наукових працівників Іллічівського інституту Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Матеріали дослідження були використані автором при розробці й викладанні курсів «Політологія», «Соціологія», «Філософія», «Правознавство» в Іллічівському інституті Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Дисертація обговорювалася на міжкафедральному науковому семінарі кафедр міжнародних відносин та політології Інституту соціальних наук Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Публікації за темою дисертації. Основні положення та результати дисертації відображені в індивідуальній монографії, 27 статтях у наукових журналах, збірниках наукових праць за фахом, матеріалах і тезах конференцій.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІБЕРАЛІЗМУ

1.1. Стан наукової розробки проблеми та дослідницькі методи

Феномен лібералізму і політична практика є предметом розгляду в надзвичайно широкому спектрі робіт вітчизняних і зарубіжних мислителів, вчених, політиків минулого і сучасності. Примітною рисою останнього часу стала поява наукової, навчально-методичної та довідкової джерельної бази з зазначеної тематики по різних напрямам і сферам суспільних та гуманітарних наук. Але, незважаючи на це, проблематика формування і розвитку сучасної демократичної системи, соціальної правової держави і громадянського суспільства в Україні в рамках ліберальних пріоритетів залишається важливим об'єктом політологічних досліджень та потребує глибокого теоретичного осмислення й обґрунтування.

Теоретичною основою дослідження стали міжнародні нормативно-правові акти, Конституції України, закони і підзаконні акти різних періодів європейської політико-правової практики та процесу державотворення в нашій країні, які регламентують базові ліберальні принципи, та у відповідності із ними регулюють формування і функціонування суспільства, держави та їх інституціональних структур, усі аспекти життєдіяльності суб'єктів (індивідів) соціального прогресу. Різноманіття й різноаспектність літературних джерел по проблемі, що досліджується, як нам представляється на основі їх аналізу, має дуалістичний характер, який переважно виявляється у тому, що, по-перше, частина їх авторів, використовуючи методологічний і термінологічний апарат, що адекватно відповідає цілям дослідження, проводить об'єктивний аналіз і оцінку феномену лібералізму, інша – лише осмислює і констатує факти; по-друге, одні – визнають значущість

лібералізму і працюють над вдосконаленням його теорії, тим самим забезпечуючи скоординовані дії поступального розвитку соціальної системи, інші – виступають його супротивниками, переважно обґрунтовуючи дану позицію загальним неблагополуччям соціально-економічного стану як в окремо взятій країні, так і у всій світосистемі. Дана обставина спонукає до оволодіння науковим матеріалом і дискусіям, обґрунтуванню та розробкам певних підходів, концепцій, моделей тощо. Віддаючи належне тим, хто в колишні століття працював і сьогодні продовжує працювати над вивченням і створенням теоретико-методологічних засад ліберальної доктрини, необхідно підкреслити, що ретельне опрацювання наявного матеріалу з позиції сьогодення є ефективним інструментом для усвідомлення набутих знань та вміння прагматичного їх використання у цілях забезпечення суспільству реального прогресу.

Узагальнюючи та систематизуючи наукові джерела присвячені тематиці ліберального феномену з метою всебічного дослідження стану наукової розробленості проблеми, доцільно дотримуватися таких критеріїв: за часом видання у хронологічному порядку; за ключовими аспектами проблеми; за поділом літературних джерел – твори і праці зарубіжних та вітчизняних вчених, дисертаційні дослідження, монографічні, навчальні та довідкові видання, наукові статті та матеріали інших комунікативних заходів.

Вітчизняні та зарубіжні дослідження проблем ліберального феномену йдуть корінням у минулі століття.

Лібералізм як творіння західноєвропейської культури свої перші ідейно-теоретичні обґрунтування знаходить в античну епоху у роботах Платона [298], Аристотеля [12], Цицерона [402] та інших. Вказані мислителі розробили ряд положень: про рівність людей за природним правом, про право як норму справедливого політичного правління, про роль права у типології державних форм, про владу закону, які за своє суттю відповідали «правильним» формам державного устрою. При цьому слід зазначити, що протягом усього періоду розвитку ліберальної думки у політико-правових

вченнях Давнього Сходу і Стародавньої Греції існували відмінності у підходах до проблеми людини. Необхідно зазначити, що у давньосхідних судженнях людина розглядалася як частка усєї світобудови. Головуючим виступало суспільство з його устоями, законами і традиціями, а людина повинна була тільки підкорятися, оскільки їй не було дано пізнати сенс вищих цінностей. У давньогрецьких політико-правових поглядах, зокрема в елліністичний період, істотно змінюються світоглядні уявлення. Вчення цього періоду зосереджували свій інтерес на окремій людині, головним їх положенням було вивільнення людини з-під влади зовнішнього світу і, перш за все, з усталеного соціально-політичного порядку. Їхня специфіка полягала в тому, що соціальне, яке посідало головне місце у класичному періоді античності, поступилося місцем індивідуальному, яке, власне, і є однією з відправних точок лібералізму, тоді як попередні вчення, зокрема у період античності, що ґрунтувалися на позаісторичному підході до вивчення історії, походження людини і суспільства, не розглядали людину як джерело і суб'єкт розвитку соціального організму. Отже, вони вбачали його повноцінний розвиток при включенні до суспільного цілого (в якості якого розглядалась держава) і висували відповідні теорії.

Незважаючи на те, що основоположні ліберальні принципи античних концепцій поклали початок ліберальній істині, яка багато в чому визначила напрямок європейської цивілізації і усього історичного процесу, все ж необхідно констатувати той факт, що методологічне обґрунтування лібералізму знаходить своє відображення спочатку у роботах філософів християнської ідеології, епохи Відродження і Реформації (Н. Макіавеллі, Т. Мор, Ж. Боден, Д. Без, Т. Мюнцер, М. Лютер, Ж. Кальвін, Е. Роттердамський), в подальшому епохи Нового часу (Г. Гроцій, Б. Спіноза, Т. Гоббс, Дж. Локк) і епохи європейського просвітництва (Ш.-Л. Монтеск'є, Вольтер, Дідро, К. Гельвецій, Ж.-Ж. Руссо, Б. Франклін, Д. Адамс, Т. Джефферсон, Д. Медісон, А. Гамільтон). Політичним підсумком їх переконань у межах проблеми, що досліджується, стало історичне розуміння

цивілізації, суспільства, розвитку людської особистості; людина розміщувалася в центрі світобудови, оформлювалася ідея про самоцінність і самодіяльність індивіда; як справжнє джерело будь-якої влади розглядався тільки народ. Основними принципами стали боротьба за право і справедливість, протиставлення природного стану людини державі, суспільна необхідність свободи і обмеження влади, народний суверенітет, конституціоналізм і парламентаризм – правління більшості, принцип реалістичного бачення політики тощо. У правовій сфері була обґрунтована і розвинута доктрина природного права в дусі просвітництва і гуманізму, обґрунтовувалася ідея встановлення природної рівності, свободи вибору, свобода думки і совісті, загальне виборче право як передумови демократично організованого соціуму тощо.

Серед провідних теоретиків «класичного лібералізму» необхідно відзначити І. Канта [172], Г. Гегеля [64], І. Бентама [26; 27; 28], Д. Мілля [261; 262], Г. Спенсера [354], Б. Констана [197; 198], А. Токвіля [370] та інших. Ліберали-класики, ґрунтуючись на досягненнях ліберальної думки і серйозно модернізувавши теорію суспільного договору, створили методологічний та теоретичний інструментарій побудови держави, поєднаної з ліберально-демократичними принципами. Суть теорії про державу полягала в тому, що інтереси особистості мають пріоритет перед державою, і тому людина є метою, а не засобом її досягнення, що підтверджує установку ліберальної думки і гуманізму. Системостворюючим принципом держави стала концепція про особистість і громадянина, що визначала їх як об'єкт і суб'єкт владно-правових відносин і розглядала їх як мотивуючий фактор у виборі методів і засобів управління державою та формування інститутів громадянського суспільства. Домінантою їх теорій стало визнання невідчужуваних природних прав людини, що перетворилися на базис у концепції права, яка ґрунтувалася саме на даному положенні і здійснювалася у рамках правового поля, де вищою юридичною силою виступав закон.

В економічному лібералізмі (у його класичній формі) основними об'єктами дослідження виступали: виробництво як таке, незалежно від його галузевих особливостей; причини розподілу праці і значення цього явища для економічного прогресу; природа держави, власності і майнової нерівності; вільний розвиток як людини, так і усіх галузей народного господарства; загальна рівність, а також розподіл благ тощо. Його видатні представники (А.-Р. Ж. Тюрго, Е.-Б. де Кондильяк, А. Сміт, Д. Юм, Д. Рікардо та ін.) підготували і створили історичну економічну доктрину (деякі моменти якої цілком можна вважати утопією, що має наукове обґрунтування), що ґрунтується на ліберальних принципах; висунули і обґрунтували систему понять і категорій, що представляють собою наукове відображення багатьох економічних процесів.

Роботи теоретиків класичного періоду розвитку лібералізму представляли собою не тільки науково-теоретичне обґрунтування суспільного прогресу, але й стали частиною реального життя.

Мислителями, які заклали основи для становлення «нового» лібералізму, були Д. Гобсон [98], Л. Гобхаус [99; 426], Т. Грін [107; 108], Д. Дьюї [137], В. Репке [437] та інші. Серед помітних ліберальних теоретиків міжвійськового періоду необхідно відмітити Дж. Кейнса [184], Л. Мізеса [258], Ф. Хайєка [394; 395]. У їх роботах, переважно заснованих на системному аналізі положень класичного лібералізму, були визначені соціальні пріоритети розвитку соціуму та викладені нові ідеї і проекти ефективного розвитку соціальних інститутів заради підвищення добробуту їх суб'єктів. Були обґрунтовані ідеї стосовно забезпечення соціально-економічної стабільності, справедливості і солідарності, в основу розуміння яких було покладено принцип рівних можливостей, розвиток соціального ринкового господарства, визначення і регламентація ролі держави у соціальному і економічному житті і підпорядкування її соціокультурним цінностям. Пріоритетними завданнями держави були визначені турбота про благо суспільства і людини, захист індивідуальних прав і свобод,

гарантування кожному члену суспільства гідних і рівних умов для існування, реалізації своїх можливостей і самовдосконалення. Основою програми соціальної дії стали соціальні науки. При цьому слід зазначити, що теоретики «нового» або «соціального» лібералізму у своїх поглядах переважно сходилися з найзагальніших питань, основні ж суперечності виявилися у економічній теорії. Методологічну основу їх теоретичних розробок склали функціональний, антропологічний, нормативно-ціннісний, соціологічний методи пізнання.

У другій половині ХХ століття значний вклад у теорію лібералізму внесли Р. Арон [13], М. Фрідман [391], Ф. Хайєк [391; 396] та інші. Р. Арон, М. Фрідман і Ф. Хайєк у своїх роботах переважно акцентують увагу на з'ясуванні характеру впливу ліберальних принципів та цінностей на формування економічної політики у західних країнах, визначенні балансу між формальними і реальними свободами, критеріїв забезпечення та гарантування економічних та політичних свобод у вільному суспільстві. Дж. Грей у своїй роботі «Поминки по просвещению: политика и культура на закате современности» [105] критично аналізує основи ліберальної доктрини у зазначений історичний період. Автор акцентує увагу на тому, що не може існувати універсального (тобто обов'язкового для усіх) проекту розвитку цивілізації, обґрунтовуючи своє судження тим, що кожній культурі відповідають свої власні політичні і економічні інститути, свої особливі форми правління і ринку, тому здійснення політико-економічних перетворень за єдиним стандартом (зокрема ліберальним проектом) безперечно приведе до безуспішних результатів. Доводиться, що особливо це стосується посткомуністичних країн.

Лібералізм в Україні як теоретична течія також має свою історію. Першими письменними джерелами, у яких знайшли відображення ліберальні ідеї, були літописи епохи Київської Русі: «Повість минулих літ», створений літописцем Нестором [300], трактат митрополита Іларіона «Слово о законі і благодаті» [345], «Поучення» князя Володимира Мономаха (початок ХІІ ст.)»

[304], «Повість врем'яних літ» [299], «Слово о полку Ігоровім» [346], свод законів «Руська правда» (XI-XII ст.) [333]. У цих джерелах на засадах історіографічного і проблемного підходах обґрунтовуються ідеї про національну і державну єдність, державний суверенітет і незалежність, свободу особистості, нації, природні і громадянські права, відповідальність. Але хибним у них є те, що ліберальні ідеї і погляди були пов'язані з релігійним світоглядом.

У епоху Відродження в Україні теоретичну основу лібералізму склали роботи І. Вишенського, Ю. Дрогобича, М. Кропивницького, П. Могили, С. Оріховського, П. Русина, К. Саковича, К. Ставровецького, Х. Фіلالета та інших. У їх роботах отримали розвиток переважно ідеї раннього гуманізму. Зокрема у творчості І. Вишенського [44], у роботі С. Оріховського «Напучення королеві польському Сигізмунду-Августину» [285] та у роботі Х. Фіلالета «Апокрисис» [384] особливу увагу приділено питанням верховенства закону і права, природного права і ефективного функціонування державної влади, що ґрунтується на принципах суспільного договору. Видатною заслугою С. Оріховського є обґрунтовані ідеї про справедливу державу і розподіл влади.

Наприкінці XVIII – першій половині XIX століття М. Костомаров, Н. Гулак, В. Белозерський, А. Тимошевич, П. Куліш, Д. Пальчиков, Т. Шевченко, А. Навроцький, П. Маркович, А. Міцкевич, М. Максимович, Ф. Галацький та інші у своїх роботах на підставі аналізу історії розвитку України проводять ідею створення нової на той час моделі суспільства і держави, по низці питань сумірної із принципами і положеннями ліберально-демократичної доктрини.

У другій половині XIX – на початку XX століття у творах М. Драгоманова, С. Подолинського, М. Зібера, В. Антоновича, М. Туган-Барановського, Б. Кістяківського, М. Старицького, А. Желябова, І. Петрункевича, І. Франка, М. Павлика, Ю. Романчука, С. Єфремова, М. Грушевського, С. Рудницького, С. Шелухіна, М. Міхновського та інших; і

у радянський період у творах І. Лисяк-Рудницького, І. Дзюба, Г. Касьянова, Л. Лук'яненко, В. Мороза, В. Стуса та інших мають вияв стержньові системоутворюючі елементи загальної концепції держави, домінуючими серед яких були: визнання свободи особи, її прав і відповідно українського народу (нації) як у геополітичному просторі, так і в усіх сферах життєдіяльності у середині власної країни, суверенітет і незалежність, єдність (територіальна, національна), законність, розподіл влади, стабільність. Фіксуються спроби визначення методики дослідження тих або інших сторін науково-теоретичних наробок ліберальної думки та ідеології лібералізму, створюються власні ліберальні проекти та визначаються шляхи їх втілення у практичну дійсність. Разом з тим, багато авторів не змогли уникнути крайнощів суб'єктивізму в оцінках і висновках, а сам лібералізм так і не став предметом їх спеціального дослідження.

У останні десятиліття ХХ – на початку ХХІ століття процеси постеконічної трансформації та глобальні зміни, що суттєво вплинули на формування нової системи цінностей, переваг і форм еволюційного розвитку, викликали до життя нові тлумачення потенціалу ліберальної теорії і практики, з'явилася значна кількість нових напрямів і концепцій. При цьому суттєво змінилися теоретичні, методологічні і методичні підходи до проблеми. Позитивним також є те, що у сучасних наукових дослідженнях зарубіжних і вітчизняних вчених лібералізм розглядається як загальносвітове явище.

У новітній період розвитку лібералізму серед впливових європейських мислителів можна виділити Р. Белламі, Д. Боаза, І. Валлерстайна, Р. Двойкіна, Д. Кекеса, В. Кимліка, Р. Нозіка, Д. Ролза, М. Сендела, Е. Тоффлера, Ю. Хабермаса та багатьох інших.

Еволюція лібералізму як ідейно-політична традиція західної цивілізації досліджена у колективній монографії російських вчених за загальною редакцією В. Согріна «Либерализм Запада. XVII-XX века» [219]. Ця робота орієнтована на дослідження історичних етапів, спадкоємність та оновлення

лібералізму у провідних країнах Заходу, а саме Англії, США, Франції, Німеччині, Італії. На підставі розгляду тенденції поєднання лібералізму із демократією та соціалізмом вони обґрунтовують свою позицію про те, що саме даний факт є одним із критеріїв стійкості та успіху лібералізму. У монографії російської вченої Н. Дергунової «Свобода: от мечты к реальности. Очерки по истории западноевропейского классического либерализма» [125] розглядається політична ліберальна думка на протязі періоду кінця XVIII – по кінець XIX століття. Увага зосереджена на вивченні творчості найбільш яскравих ліберальних мислителів цього періоду. Показано, які проблеми виникали при спробах практичного втілення ідеалів і принципів лібералізму, як вивчалися і розвивалися уявлення про ідеал державного устрою суспільства, заснованого на принципі свободи особистості, яка роль відводилася в політичній системі громадянському суспільстві, як і ким були усвідомлені і сформульовані принципи політичної програми лібералізму.

К. Гаджієвим дослідженню еволюції ідейно-політичних принципів лібералізму присвячено декілька праць [58; 59; 61]. Історія політичних доктрин європейського лібералізму досліджується французьким філософом, політологом П. Мананом у роботі «Інтелектуальна історія лібералізму» [239], американськими науковцями Д. Себайном і Т. Торсоном у роботі «Історія політичної думки» [339] та іншими. Особливої уваги заслуговує робота британського дослідника Л. Зідентопа «Демократія в Європі». У книзі глибоко і різносторонньо освітлюються тенденції політичного процесу європейської інтеграції, визначаються причини та розкриваються їх критерії, що привели розвинені країни Європи до кризи демократичної легітимності, втрати деякими з них початкового інтересу до базових ліберальних принципів. Новаторською є думка про створення у Європі федеративної державності, яка б відповідала ліберальним ідеалам громадянських свобод, самоврядування і автономії [165].

Еволюційний аспект витоків історичного розвитку українського лібералізму розглядається у загальному контексті дослідження засад формування і розвитку, визначення сутності української політичної думки як своєрідного феномену, у роботах вітчизняних вчених В. Барана [20], Ю. Левенця [215], Я. Малика [235], А. Русначенко [331; 332], П. Саса [338], О. Сліпушко [344], А. Слюсаренко і М. Томенко [348], В. Тимошенко [367], у 6-ти томнику «Політична історія України. XX ст.» [302], підготовленому Інститутом політичних та етнонаціональних досліджень НАН України на чолі з академіком І. Курасом, та інших наукових виданнях, що переважно ґрунтуються на системному, історичному, хронологічному, компаративістському методах пізнання.

Значна частина досліджень присвячена висвітленню філософських та суспільно-політичних поглядів українських мислителів, ідеологів, політичних діячів та визначенню у них ліберальних ідей: гуманістичні ідеї С. Оріховського розглянули В. Литвинов, П. Сас; характер соціально-економічної та політико-правової політики Б. Хмельницького у процесі реформування Української держави – Л. Гвоздик-Пріцак, В. Голубицький, В. Смолій, В. Степанков; ідеї національного відродження України в слов'янському світі видатних діячів Кирило-Мефодіївського товариства – І. Бутич, Г. Сергієнко, П. Сохань, Д. Чижевський; політичну діяльність земців-лібералів України у другій половині 70-х – на початку 80-х років XIX століття – А. Катренко, О. Редькіна; суспільно-політичні погляди та реформаторські ідеї М. Драгоманова – Л. Іванова, А. Круглашов, В. Лісовий, А. Матвієнко, В. Сарбей, М. Томенко; ідеї правової держави Б. Кістяківського та критерії їх співзвучності із сучасною українською політико-правовою практикою – М. Кампо, В. Науменко, І. Лучицький, А. Фінько; внесок М. Грушевського у розвиток української держави і права – О. Кармазин, О. Копиленко, О. Шморгун; погляд І. Лисяк-Рудницького на політичну думку в Україні – Я. Грицак, В. Лісовий та інші дослідження. У цьому аспекті вартісними є наукові джерела, якими є монографія

Т. Андрусяка «Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини)» [10], монографія А. Пашука «Іван Вишенський – мислитель і борець» [295]. Аналіз у вище зазначених роботах поглядів низки ідеологів і політичних діячів та створених суспільно-політичних об'єднань, які відстоювали ліберальні цінності, ідеї та принципи й відповідно підкреслювали значимість цієї ідеології у загальному процесі історичного розвитку України, показав характерну для українського лібералізму проблематику, у тому числі і державотворчу.

Значущий внесок у вирішення означеної проблеми зробили автори, наукові доробки котрих представлені у дисертаційних дослідженнях: М. Кармазіна «Ідея державності в українській політичній думці (кінець ХІХ – початок ХХ століття)» (1999 р.); М. Жиленкова «Ліберально-демократична течія в суспільному русі України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)» (2000 р.); М. Чорний «Вплив ідей лібералізму на формування української політико-правової думки» (2005 р.); Г. Шабельник «Витоки ідеології революційних народників в Україні (60-70-ті роки ХІХ ст.)» (2005 р.) та інші. У роботі М. Кармазіної [179] в результаті вивчення інтелектуальної спадщини представників української політичної думки кінця ХІХ – початку ХХ століття, аналізу особливостей взаємовпливу соціалістичного, ліберального, націоналістичного напрямків політичної думки на ідейно-теоретичному рівні зроблено висновок, що український лібералізм не був одностайним у своєму питанні створення української держави, обумовлене правом українського народу на своє самовизначення. М. Жиленковою на основі дослідження діяльності громад, товариств «Просвіти», земств, народницьких груп, політичних партій, часописів та інших громадських та політичних об'єднань другої половини ХІХ – початку ХХ століття, які у своїх державотворчих пошуках ґрунтувалися на ідеях і принципах ліберальної доктрини, розглянуто самотність українського лібералізму та визначено характер впливу на формування його засад західноєвропейських ліберальних ідей [142]. М. Чорний у своєму дослідженні

за допомогою проведення теоретико-правового аналізу національної ліберальної традиції в історії української державності в XIX-XX століттях доводить, що вітчизняна політико-правова думка мала генетичний взаємозв'язок з розвитком континентальної версії лібералізму і саме під її впливом відбувалося становлення української національної ідеї, а також формувалася й реалізовувалася на практиці ідея української державності у період часу, що досліджується [407]. У роботі Г. Шабельник [409] на основі загальної інформації щодо української та російської дійсності та прогресивних ліберальних державних перетворень у 1860-1870 рр. розглянуто діяльність революційного народництва в Україні, його витoki, характер національно-визвольного руху в зазначений період. Загальним у наведених дисертаційних дослідженнях є визнання того, що історико-теоретичні рецепції української ліберальної думки і національні традиції узгоджені із загальноєвропейськими ліберальними нормами і стандартами та сучасною практикою надають змогу накреслити основні напрями подальшого розвитку України та її інституціональних структур.

При цьому дискусійним залишається питання стосовно витоків зародження лібералізму в Україні, які заклали підґрунтя його формування і перетворення на цілісну світоглядну систему.

Значну кількість наукових досліджень з вивчення історії виникнення українських ліберальних партій на рубежі XIX-XX століть, аналізу їх політичних ідей і програмних засад, результатів їх практичної діяльності присвячено сучасними українськими вченими і політиками. Партійно-політичну історію українських ліберальних партій кінця XIX – початку XX ст. досліджували О. Болдирєв [37], Р. Ветров і С. Донченко [42], О. Голубицький і В. Куліш [101], І. Калмакан і О. Бриндак [171], М. Козицький і О. Поліщук [193], Я. Малик, Б. Вол і В. Чуприна [235], О. Старинець [355], П. Шморгун [416] та інші дослідники. В їх роботах, заснованих на таких фундаментальних принципах, як принцип об'єктивності та історизму, переважно аналізуються еволюція ліберальних партій,

соціальна база, принципи їх становлення, визначається їх місце у національно-визвольному русі, методи боротьби за владу, причини їх ліквідації у період часу, що зазначається. З'ясуванню зазначеної проблематики в своїх дисертаційних роботах приділили увагу І. Михальський [259], Л. Могильний [264], А. Павко [289], В. Стрілець [363] та інші. У даному контексті на окрему увагу заслуговує науковий внесок М. Примуша і С. Донченко, присвячений порівняльному аналізу історії і проблемам ліберального руху та його інституціональним структурам (партіям) в Україні і у європейських державах, результати та висновки якого знайшли своє підтвердження у їх індивідуальних монографіях, докторських дисертаціях та численних статтях з зазначеної тематики. Аналітичні роботи про зародження і становлення нових політичних партій і об'єднань, в контексті яких основний акцент зроблений на викладі їх програм, статутів, платформ, належать С. Костилювій і О. Ворошилову [205], А. Слюсаренко і М. Томенку [349], В. Яблонському [226]. У роботах А. Білоуса [33], Л. Кормич і Д. Шелеста [204], М. Примуша [307], А. Романюка і Ю. Шведа [323] та інших дослідників, на основі порівняльного аналізу міжнародного досвіду та вітчизняної наукової спадщини, визначення тенденцій їх реалізації у процесі трансформації політичної системи в Україні, специфіки становлення багатопартійності, формування нових політичних структур розглядається теоретичний та практичний досвід діяльності громадських об'єднань і партій, які сповідують ліберальні ідеї та цінності. В рамках всього ідейно-політичного спектру багатопартійності України у зазначених роботах вони (об'єднання і партії) визначаються як за ідеологічним, так і за політичним спрямуванням.

Але, незважаючи на достатньо значний арсенал наукових досліджень з зазначеної тематики, поза увагою залишається політологічний порівняльний аналіз програмних вимог сучасних українських партій ліберальної спрямованості, системний аналіз основних причин тенденцій їхньої ідейної і організаційної слабкості.

Феномен лібералізму (з акцентом на сучасність) досліджено у роботах зарубіжних вчених Л. Балашова [18], Д. Боаза [34], Д. Волдрона [50], К. Гаджієва [58], Д. Гелда [92], Б. Капустіна [174; 175], А. Кара-Мурзи [176], А. Левкіна [217], Н. Нарочницької [272], Л. Новікової і І. Сіземської [276], Т. Ойзермана [282], Д. Ролза [322], К. Ростіашвілі [327], Дж. Уолдрона [382], М. Чернавського [405], Д. Шушаріна [418] та інших. У цьому контексті дослідниками має бути належно поціноване монографічне видання українського соціального філософа В. Заблоцького «Лібералізм: ідея, ідеал, ідеологія» [147], яке є першим у вітчизняній науці загальнотеоретичним дослідженням лібералізму як складного і багатоманітного феномену, який у багатьох відношеннях сприяє формуванню глибинних основ сучасного суспільства і визначає сутність сучасної цивілізації. У наведеній роботі показано сутність і особливості лібералізму як соціокультурного феномену, емансипаторської метаідеології. Розкрито соціальний механізм лібералізацій, надана оцінка основним рисам ліберального соціального порядку. Викладено релятивістську концепцію лібералізму, оригінальну інтерпретацію сучасного лібералізму, визначеного її автором як «глибокий лібералізм». Відповідна увага приділена з'ясуванню місця і ролі лібералізму в контексті вирішення завдань соціальної трансформації України. Широко представлена ця тема українським політологом М. Примушем у його роботі «Історія і теорія політичних партій» [306]. У наведеній роботі феномен лібералізму визначається на підставі з'ясування термінологічних визначень понять «лібералізм» і «ліберал», виявлення соціально-психологічних, філософських та соціально-політичних основ лібералізму, оцінки історичної ролі лібералізму та характерних особливостей ліберальної ідеї у процесі її еволюції, починаючи з Нового по теперішній час. Вчений справедливо відзначив, що «лібералізм – феномен комплексний; він належить одночасно філософській, ідеологічній та політичній сферам. У сучасному світі лібералізм існує як історико-філософська доктрина, як ідеологія, що

обґрунтовує програмні установки певних соціальних верств, і як організований громадсько-політичний рух [306, с. 29]».

Питання про лібералізм, який орієнтований на права громадян, ґрунтовно розглядається у роботах С. Алексєєва [6; 7], Л. Балашова [18], Р. Белламі [25], Р. Дворкіна [119; 433], В. Нерсесянца [274], М. Сендела [365], Д. Ролза [322] та інших. У дослідженнях цих вчених розглядаються природні права, правова форма свободи індивідів та свобода їх волі, зміст, обсяг та сфери дії принципу формальної рівності, співвідношення права і закону, правові форми економічних відносин, роль держави і громадянського суспільства у забезпеченні прав людини і громадянина. Через розуміння цих та інших правових складових лібералізму дослідники виходять на обґрунтування ідеї справедливості. Так, академік РАН В. Нерсесянц, ґрунтуючись на ліберально-юридичному праворозумінні у контексті розрізнення права і закону, вважає що справедливість входить у поняття права і є його внутрішньою властивістю і якістю [274, с. 169]. Американський політичний філософ, провідний теоретик лібералізму Д. Ролз, конкретизуючи свою позицію через обґрунтування суті принципу рівних свобод, принципу відмінності (соціальні і економічні нерівності), принципу рівних можливостей, вважає, що справедливість – це перш за все чесність у реалізації прав індивіда [322].

З низки робіт українських вчених з зазначеної проблеми виділяється монографія М. Гуренко «Розвиток політико-правової думки про гарантії прав і свобод людини та громадянина» [112], в якій в спектрі історіографічного аналізу досліджуються світові та вітчизняні філософсько-правові наукові ідеї щодо прав і свобод людини та громадянина та їх гарантії з диференціацією їх на дві групи – ліберальну та колективістську. В основу дослідження визначеної проблематики покладено функціональний аналіз головних системоутворюючих елементів: держави, права, суспільства і особи.

Об'єктивний процес основних господарських, соціальних і політичних змін, породжених трансформацією сучасного суспільства, зумовив характер

методологічних підходів, що застосовуються зарубіжними і вітчизняними дослідниками у вивченні і оцінці економічного потенціалу лібералізму на сучасному етапі. У цьому контексті на особливу увагу заслуговують роботи Р. Абдєєва [1], Ю. Абрамова [2], В. Бодрова [35], Л. Євстигнєєвої і Р. Євстигнєєва [139], С. Жильцова [143], А. Зуба [166], М. Ігнацької [167], Д. Козуба [194], Н. Контурової [201], В. Окейна [283], Ж. Сапіри [337], Л. Чаби [429], В. Юрчишина [422] та інших. У дослідженнях зазначених вчених проводиться не тільки аналіз теорії економічного лібералізму та результатів від практичної реалізації його положень, а також надаються комплексні економічні моделі, що співвідносяться з ліберальною теорією і практикою. Ґрунтовно розглядає сутність і значення господарських і соціальних змін, що відбуваються у розвинених суспільствах Заходу В. Іноземцев у своїй роботі «За пределами экономического общества» [169]. Автор пропонує нову парадигму усвідомлення господарських процесів у епоху постеконімічної трансформації.

У багатьох відношеннях новаторською є монографія української вченої О. Довгаль «Протекціонізм і лібералізм у процесі глобалізації світової економіки (Питання теорії і методології)» [130], у якій досліджено нові змістовні характеристики і нові форми прояву діалектичної єдності протекціонізму і лібералізму у процесі глобалізації світової економіки, і особливо у країнах, що здійснюють системну трансформацію економіки. Польський економіст Г. Колодко у своїй книзі «Глобалізація і перспективи розвитку постсоціалістичних країн» [196] об'єктивно аналізує процес глобалізації та його вплив на розвиток постсоціалістичних країн і пропонує шляхи включення цих країн у глобальний світовий процес, в основу якого покладено лібералізація і послідовна інтеграція ринків товарів і капіталу. Це надає його роботі особливого значення для України.

Відносно новим напрямом у наукових дослідженнях вище зазначених авторів слід вважати з'ясування ролі інформації і знань в умовах нової суспільної реальності. Їх погляди у вивченні цього питання збігаються у тому,

що саме на основі інформатизації йде глибоке перетворення в усіх галузях економіки, при цьому не виключаючи решту життєво важливих галузей і усіх аспектів життя соціуму. Даний факт ознаменував становлення суспільства, що носить назву «інформаційне», в якому наукові знання, інформатизація й інформація стають визначальним фактором суспільного життя і виробництва, процесу саморозвитку і самовдосконалення людини, її творчої активності і самоствердження.

Сучасні соціально-економічні, політико-правові, культурні прояви ідеології лібералізму пов'язують з процесом глобалізації і сучасною комунікативною революцією, який розглядається, з одного боку, як механізм стійкого розвитку, загальноцивілізаційного прогресу (А. Володін, Д. Гелд, Е. Гіденс, В. Заблоцький, Д. Сорос, М. Фрідман, Г. Широков та ін.), з іншого, – як фактор посилення нестійкості світового розвитку (О. Білорус, І. Валлерстайн, О. Вебер, Б. Кагарлицький, О. Панарін, Є. Суліма, Ф. Фукуяма та ін.).

Значна частина досліджень присвячена проблематиці співвідношення, синтезу ідеологічних засад лібералізму, соціал-демократії, консерватизму та демократії і оцінці практичних результатів виявлення даних тенденцій. Власне до аналізу даних тенденцій звернута увага таких сучасних зарубіжних та українських дослідників, як С. Айвазова, К. Ващенко, О. Вебер, В. Войтков, А. Громико, В. Заблоцький, М. Загладін, Ю. Замошкін, Б. Капустін, Г. Кертман, Т. Лебедева, Т. Майєр, А. Мисливченко, В. Орлов, І. Паньков, С. Перегудов, В. Сіренко, В. Согрін, І. Шадрин та інших. У цій частині доцільне виокремити об'ємні дослідження інверсії ідей лібералізму і консерватизму проведені К. Гаджієвим у роботі «Консерватизм: современные интерпретации. Научно-аналитический обзор» [57], російськими науковцями О. Галкіним і П. Рахшміром у роботі «Консерватизм в прошлом и настоящем: о социальных корнях консервативной волны» [62], російським філософом, політологом А. Мельвілем у роботі «США – сдвиг вправо? Консерватизм в идейно-политической жизни США 80-х годов» [253], російським філософом

М. Чернавським у монографії «Идеологии либерализма и консерватизма» [404], українським істориком С. Гелейєм у книзі «Консервативно-політологічна концепція державотворення. Василь Кучабський» [93] та іншими. Дослідження російського філософа А. Френкіна історичного розвитку неоконсерватизму, системи його цінностей, ідей, визначення його політичного простору, типів побудовано на порівняльному аналізі консерватизму і лібералізму й спрямоване на виявлення, з одного боку, суттєвих розбіжностей і протиріч між ними, з іншого, – критеріїв їх єдності [389].

Український політик В. Медведчук у рамках дослідження соціал-демократичної ідеології визначає причини і напрямки, по яким у її практичному здійсненні відбулась ліберальна модернізація і з огляду на це надає оцінку сучасній ідеологічній ситуації в Україні [248; 249; 250; 251]. Проблеми співвідношення демократії та лібералізму ґрунтовно розглядаються у роботі російського вченого Л. Нудненко «Теория демократии» [278], французького історика і політолога Ж.-Ф. Ревеля «Відживлення демократії» [317], у роботі «13 теорій демократії» [24], створеній колективом російських вчених (Ю. Бегунов, А. Лукашев, А. Поніделко), розв'язання яких дозволяє авторам цих досліджень вийти на розуміння ознак та характеру сучасної ліберальної демократії. Але ці наукові роботи не вичерпують весь спектр питань щодо внутрішніх взаємозв'язків, взаємообумовленостей і взаємопроникнень ідейних положень цих провідних ідеологій сучасності.

Період існування України як самостійної демократичної держави пов'язаний з осмисленням нинішнього стану розвитку українського суспільства, пошуком оптимальних шляхів організації окремих галузей його життя, зокрема, соціальної, економічної сфери, духовних процесів. У цьому контексті доцільно виокремити монографічні дослідження, підготовлені авторським колективом В. Гілко, Л. Кормич і Е. Гансової «Соціальні орієнтири державної політики. Діагностика соціального розвитку регіону»

[95], М. Вівчарика, П. Панченко і В. Чмихової «Українська нація: шлях до самовизначення» [45], О. Донченко і Ю. Романенко «Архетипи соціального життя і політики (Глибинні регулятиви психологічного повсякдення)» [131], І. Кресіної «Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз)» [208], «Етнос. Нація. Держава: Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду» [140], створену колективом авторів за загальною редакцією С. Римаренка та інші. У вирішені вище зазначених проблем українські вчені у окремих аспектах своїх досліджень ґрунтуються на теоретико-методологічному арсеналі ліберальної доктрини.

Робота українського юриста, правозахисника В. Речицького «Свобода и государство» [318] присвячена політико-правовим проблемам громадянського суспільства, а саме: його існуванню і функціонуванню, феномену політичної свободи людини та її конституційним гарантіям як головної внутрішньої ідеї громадянського суспільства, співвідношенню громадянської інтелектуальної активності і держави. У монографічному дослідженні український філософ А. Карась «Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях» на основі феноменологічного і семіотичного підходів у з'ясуванні феномену громадянського суспільства зазначає, що ключовим елементом його еволюції є міра здійснення свободи людини в соціальній, економічній та політичній сферах. При цьому автор наполягає на тому, що «громадянське суспільство окреслюється не просто як явище інституалізації свободи та правових відносин, а передовсім як система і структурний наслідок багаторівневої пов'язаності духовних, соціальних, культурних, економічних та інтелектуальних чинників, що утворюють певного типу життєвий світ (Lebenswelt) та соціокультурну дійсність [177, с. 9]». У книзі «Розвиток громадянського суспільства в Україні» [319], укладеній колективом українських вчених (Л. Шарм, І. Підлуська, Л. Кудінова, Г. Усатенко, Г. Соловій), присвяченій дослідженню історії зародження та розвитку громадянського суспільства в Україні, з'ясуванню

причин, що гальмують процес його прогресивного розвитку на сучасному етапі, визначенню його здобутків та перспективи, зазначається, що повна реалізація ліберальних ідей, принципів і цінностей можливе за наявності громадянського суспільства. Такої ж позиції дотримуються українські дослідники Ф. Рудич [330], С. Тимошенко [368], В. Цвих [399] та інші.

У наукових статтях сучасні українські дослідники актуалізують теоретико-методологічні питання, а саме: в частині співвідношення свободи і рівності дослідження здійснювали І. Прокопчук (2000 р.), В. Селиванов (2000 р.), парламентаризму і індивідуальної свободи – В. Денисов (2001 р.), лібералізму і демократичного соціалізму – В. Сиренко (2007 р.), природу та сутність феномену лібералізму з'ясував С. Білошицький (1999 р.); тлумачення категорії свободи та порядку у соціально-філософських та соціально-історичних дослідженнях – Е. Афонін і А. Мартинов (2001 р.).

Низька питань з досліджуваної проблеми, що потребують вирішення, висвітлені в окремих наукових доробках (статті): національно-правові та соціальні інститути захисту прав людини й основних свобод розглянули М. Жулинський (2004 р.), Ж. Пустовіт (1999 р.) та національних меншин – В. Мицик (2002 р.), Н. Мяловицька (2002 р.); визначення, методологію, кількісні оцінки та вирішальні фактори становлення середнього класу в сучасній Україні – Є. Ахтирко (2006 р.), Е. Лібанова (2002 р.), А. Стегній (2006 р.), В. Хмелько (2006 р.), В. Чудний (2007 р.); стратегічні напрямки розвитку України – В. Бодров (2001 р.), М. Павловський (2001 р.), Н. Татаренко (1999 р.); проблеми ліберального та демократичного реформування сучасного українського суспільства, держави та їх інституціональних структур – К. Волинка (2000 р.), В. Карпенко (2001 р.), О. Кіндратець (2004 р.), А. Лисюк (2008 р.), В. Рибак і В. Семиноженко (2001), Ф. Рудич (2004 р.), Л. Солом'янюк і П. Солом'янюк (2002 р.), О. Субтельний (1994 р.), О. Шморгун (1999 р.). Оцінка характеру та результатів впливу ліберальної ідеї на сучасний процес трансформації вітчизняного соціуму дається у роботах О. Бандурки і Ю. Древаля [19],

Є. Головахи і Н. Паніної [100], Г. Дашутіна [115], Г. Касьянова [182], М. Розумного [321], С. Рябова [336] та інших.

В політичній українській науці важливе місце займають питання вибору моделі цивілізаційного розвитку. Так, свою модель ефективного розвитку України як на сучасному етапі, так і на перспективу пропонує український політолог М. Розумний. Через аналіз слабких місць національно-демократичної моделі та ліберального реформаторства системи у часи президентства Л. Кучми він вважає, що «дійсний вибір сьогодні скоріше пролягає між моделями чеського і білоруського шляху [321, с. 92]». Г. Колодко, який досліджує перспективи розвитку постсоціалістичних країн у сучасних умовах глобалізації, вважає за доцільне орієнтуватися на ліберальні проекти [196]. В. Медведчук [249] і О. Мороз [413], згідно своїм ідеологічним поглядам, пропонують орієнтуватися на одну, або декілька соціал-демократичних моделей застосованих у розвинутих країнах. У монографії українського політолога Г. Дашутіна [115] аналізується процес створення і реалізації політичних ідеалів протягом людства. Особливу увагу приділено історико-політологічному аналізу європейських зразків ідеалів, включаючи Київської Русі, Росії та України. Розглядаються проблеми формування політичного ідеалу у сучасній Україні. Автор робить висновок, що цим ідеалом повинні бути ідеологеми «демократії», «прав людини», «громадянського суспільства», «ринкової економіки». Але, не дивлячись на значний науково-дослідницький арсенал, це питання залишається дискусійним і остаточно не вирішеним, відповідно і відкритим в силу відсутності адекватної системної концепції щодо моделі розвитку української державності та усіх її системоутворюючих інститутів і інституціональних структур.

Процес глобальних змін завжди був пов'язаний із змінами системи традиційних цінностей і фундаментальних соціокультурних принципів і заміною їх на нові (які формувалися на основі «традиційних» і «фундаментальних», але мали інше змістовне забарвлення). Особливість

прояву даних тенденцій має низку наукових обґрунтувань, однак головна з них полягає у невідповідності між характером суспільно-політичної думки та ідей і концепцій, що формуються на її основі та отримують своє відображення у певних ідеологіях і самих процесах розвитку соціуму і цивілізації в цілому. Їх тимчасове неспівпадіння на певному історичному етапі розвитку ставить під загрозу ефективність і подальшу перспективність самої ідеології. На підставі цього наприкінці ХХ століття виникли судження і концепції про «кінець історії», «кінець майбутнього», «кінець політики», «ідеологічну кризу» тощо, що актуалізувалися на межі двох останніх століть і прямо або опосередковано відносяться до самого лібералізму [32; 38; 163; 206; 297; 325; 425; 424; 430; 432; 438; 439 та ін.].

Так, зокрема, у роботі американського соціолога і економіста І. Валлерстайна «Анализ мировых систем и ситуация в современном мире» надається аналіз процесу занепаду ліберальної ідеології і висловлюються аргументовані доводи тих позитивних і негативних наслідків для подальшого розвитку всієї світосистеми. Вчений констатує, що лібералізм як ідеологія, незважаючи на такий тривалий історичний період (1789-1989 рр.) свого тріумфу і панування, у 1989 році досягнув своїх меж і, відпрацювавши свій ресурс, втратив свою ефективність. Дана позиція цитованого автора пов'язана з тим, що в рамках капіталістичного світу-економіки існують (невизнані) вбудовані обмежувачі «удосконалення» суспільства і держави, які у 1989 р. на противагу нормальним прогресивним змінам підвели капіталістичну систему до періоду дезінтеграції. Отже, капіталістичний світ-економіки, втративши свою респектабельність, тим самим заявив про крах пануючої ліберальної ідеології [38, с. 302-323].

Російський філософ І. Петров у роботі «Новый либерализм для России: уроки западных дискуссий» [297] зазначає, що наприкінці минулого століття в Англії, Німеччині і Франції спостерігався процес не тільки політичної, але й філософської кризи лібералізму, що поглиблювався. Автор підкріплює свою позицію роботами Г. Сормана, Р. Дарендорфа, Г. Форлендера,

Г. Штикса. Він справедливо вважає, що європейський лібералізм значно відрізняється від американського і від усієї ліберальної політичної традиції США. Однак в цілому даний філософ кризу лібералізму перш за все пов'язує з мультикультуралізмом і перебільшеним індивідуалізмом, як в Європі, так і в США.

Суджень стосовно кризи лібералізму можна наводити безліч, але суть питання полягає в осмисленні подібних гіпотез і їх об'єктивному оцінюванні. Так, можна говорити про те (і для цього є достовірні факти), що лібералізм як ідеологія, як політична течія на певному етапі історичного розвитку у тій чи іншій країні припинив посідати лідируючі позиції. І причин для цього досить, але основна полягає в тому, що суб'єкти, які використовували її в умовах конкретної реальності, не завжди могли скоординувати свої дії адекватно до теорії і практики самого лібералізму, і на цьому ґрунті виробити нові моделі і механізми реалізації його ідей і позицій. Отже, від початку необхідно ставити питання про критику масової діяльності, її окремих груп і осіб.

У сучасних наукових позиціях затвердилося положення про те, що на певному етапі розвитку соціуму ідеологія втрачає свою значимість для подальшого суспільного користування і розвитку індивіда, суспільства, держави. Таким чином, вона або припиняє, або призупиняє процес свого масштабного існування, щоб пройшовши істотну корекцію, знову заявити про себе, але уже в новому ракурсі. Так, наприклад, комуністична ідеологія перестала існувати як ідеологія для значної частини населення на рівні світосистеми, але вона отримала своє оновлене продовження в суспільно-політичних об'єднаннях (партіях, союзах тощо). У такому ж ракурсі можна вести мову і про цілу низку інших ідеологій. Зокрема, відносно лібералізму можна зазначити, що ряд його ціннісних установок, норм, ідей і положень у другій половині ХХ століття мали своє нове обґрунтування й практичну реалізацію в інших ідеологічних моделях (неолібералізм, неоконсерватизм).

У даному зв'язку не можна категорично заявляти про те, що настав «крах», «кінець», «падіння» того чи іншого історичного процесу, або згідно з законами природи «вічним є тільки Всесвіт», а усі інші виміри піддаються циклічності, зміні, переходу до інших станів і більшою мірою це стосується ідеологічних проектів, що створюються самою людиною й сформованим нею соціумом, та знаходяться у постійному пошуку. І частково у пошуку кращого. Однак не завжди такі пошуки приводять до позитивних результатів. Але те краще, що було напрацьовано у даному процесі, все-таки залишається і збагачується, навіть при виборі іншого шляху.

Що стосується безпосередньо самого лібералізму, слід відзначити, що його теоретичне обґрунтування не може бути визначене такими термінами як «криза», «кінець» тощо, що власне можна віднести і до ідейно-практичного його стану. Бо наукові пізнання, що були піддані безперервному оновленню, доповненню і коректуванню, представляють той феномен, який постійно знаходиться в процесі розвитку і удосконалення і може бути основою для будь-якої ідеології. Про що, власне, свідчить весь процес розвитку лібералізму, як у теоретичному, так і у практичному його застосуванні. А що стосується нестабільності його ідейно-практичної реалізації, то слід зазначити, що «успіх, досягнутий в одному напрямі, передбачає певну плату, певні витрати, які компенсуються лише успіхом дій, до яких вдалися в іншому, зовні протилежному напрямі. А це, у свою чергу, вимагає якоїсь компенсації [163, с. 154]». Розчарування, що проявляються відносно функціонування лібералізму, не слід відносити до лібералізму як такого (його науково-теоретичного змісту, принципів і цінностей), а скоріше всього, слід розуміти як процес поглиблення лібералізму, оновлення проектів його практичного застосування відповідно до потреб особистості, що соціалізується.

Таким чином, «криза», «кінець» та інші подібні тенденції, які мають місце у лібералізмі, слід розглядати як відправну точку процесу

модернізаційних змін як у ньому самому, так й у відношеннях до нього і формування нового виду лібералізму і нових його форм.

В цілому надаючи оцінку науковим дослідженням в рамках зазначеної теми, неможливо вичерпно визначити внесок, зроблений тим чи іншим мислителем, вченим або політиком в становленні і розвитку ліберальної доктрини. І, незважаючи на те, що складно вичленити комплексне відображення усіх аспектів ліберального феномену в працях якогось одного автора або групи авторів, необхідно визнати, що на кожному з етапів розвитку ліберальної теорії творчими зусиллями її творців створені найбільші культурні пам'ятники, які і на сьогоднішній час зберігають свою значущість й актуальність і не тільки в теоретичному аспекті, але й практичному.

Аналіз великого і різноманітного арсеналу джерел дозволяє відзначити, що вони у підсумованому, інтеграційному вигляді складають ґрунтовний фундамент для системного розуміння ліберального феномену. Між тим складний комплекс проблем ще не дістав повного висвітлення. Крім раніше відзначених дискусійними залишаються підходи щодо визначення специфічних особливостей українського лібералізму, до набутого і запозиченого ліберального досвіду, спірною є оцінка реального політико-правового і соціального процесів у нашій країні, в той же час інтеграційна спрямованість України у глобальні світові процеси потребує поглибленого вивчення своєї історико-політичної і соціокультурної специфіки.

Варто зазначити, що в цілому роботи, в яких комплексно досліджувалися тенденції розвитку і становлення європейської і української ліберальної думки з її оформленням у відповідну теорію, починаючи з моменту їх виникнення по сучасність, на рівні прояву ліберальних форм, проектів, напрямків, типів як в теорії, так і практичній площині, практично відсутні.

Необхідністю максимального розкриття поставленої проблеми та її реалізації обумовлений вибір основоположних принципів аналізу феномену лібералізму, які використовуються автором в процесі дослідження.

У основу роботи покладені загальноприйняті методи наукового аналізу: порівняльно-політологічний, історичний, системний.

Використання порівняльно-політологічного підходу надало можливість визначення основоположних принципів політичних концепцій і методологічних підходів теоретиків європейського та українського лібералізму, їх специфічних особливостей. Комплекс цих особливостей дозволить з'ясувати роль лібералізму у сучасному процесі реформування українського суспільства, розбудови соціальної правової держави та громадянського суспільства.

Історичний підхід передбачає дослідити процес виникнення, формування і розвиток основних ідей, принципів і цінностей лібералізму у хронологічній послідовності, етапи його розвитку і шляхи трансформації з метою виявлення внутрішніх та зовнішніх зв'язків, закономірностей та суперечностей.

Застосування у межах історичного підходу порівняльно-історичного методу, що обумовлює сукупність пізнавальних засобів, процедур, дозволить виявити схожість і відмінність між ліберальними ідеями і принципами, як у певний період часу, що досліджується, так і у ретроспективі, визначити загальне й специфічне в їхньому розвитку, а також періодизацію розвитку ліберальної доктрини і ліберальної політико-політичної та соціальної практики у Європі і в Україні. Використання даного підходу дозволяє усвідомити ті позитивні і негативні фактори, які відповідним чином позначилися на теоретичній доктрині як європейського, так і українського лібералізму, у контексті тієї або іншої історичної епохи.

Принципи цілісності і історизму, з одного боку, надають можливість розглядати лібералізм як системно завершену концепцію, з іншого боку, –

аналізувати його у динаміці, яка визначається конкретно-історичними умовами його формування і розвитку.

Використання історичного методу й методу наукових прогнозів є необхідним для виявлення основних тенденцій та перспектив розвитку лібералізму як ідеології і політичної течії в світовому значенні в цілому і в Україні зокрема.

У якості базового, визначального методу використовується системний аналіз. Орієнтація на системний підхід у дослідженні виправдана поставленим завданням дослідити сутність ліберального феномену та з'ясувати тенденції його прояву й характер впливу на сучасний політичний процес.

Системний метод є необхідним для дослідження теоретичних моделей (форм) лібералізму, які обумовлювалися реальною практикою політичного процесу, характеристиці базових принципів різних напрямків та типів ліберальної теорії і практики, усвідомлення тенденцій їх взаємовпливу і впливу на політичний процес.

Застосування системного методу дозволило, по-перше, розкрити сучасний процес формування та особливості діяльності українських партій ліберальної спрямованості, як органічної складової демократичної політичної системи з властивими їй ознаками політичного плюралізму, багатопартійності, по-друге, зберегти та розвинути принцип цілісності у вивченні сучасних процесів демократизації політико-правових та соціальних інститутів і сфер життєдіяльності українського соціуму в рамках ліберальних пріоритетів.

Враховуючи зазначений об'єкт дослідження, необхідним є застосування основних законів і принципів діалектики: єдності і боротьби протилежностей, заперечення, причинно-наслідковий зв'язок. Закон єдності і боротьби протилежностей надав можливість розкрити джерело розвитку ліберальної думки, визначити сучасні тенденції зближення та взаємопроникнення провідних світових ідеологій, осмислити сучасну

динаміку політико-правових та соціальних інститутів України в спектрі ліберальних пріоритетів.

Закон заперечення є умовою і моментом зв'язку нового із старим в процесі еволюційного розвитку ліберальної думки, який обумовлюється дією закону заперечення, згідно з яким кожна подальша фаза її розвитку знімає певні сторони, елементи змісту старої якості для конструювання, формування нового, у свою чергу кожна нова ступінь її прояву, синтезуючи у собі суттєві моменти деяких якостей попередньої стадії, складає основу для ще вищих форм її розвитку. Даний діалектичний метод дозволяє зрозуміти механізм зв'язку лібералізму з демократією, визначити результати процесу заперечення заперечення у сфері інтеракції лібералізму, соціал-демократії, консерватизму та демократії.

Визначення багатоманітних причинних чинників і складних форм причинних зв'язків приведе до з'ясування характеру причинних впливів на породження нових проявів як у самому ліберальному феномені, так і у його взаємодії з іншими світовими ідеологіями і моделями, а також під час втілення його новоутворених проектів і ідей у практичну реальність. В цьому відношенні важливим є усвідомлення того, що обумовленість стану лібералізму, як соціального явища, що самоорганізовується, мотивується не тільки впливом конкретної соціальної дійсності, але й його власними попередніми станами.

Принцип причинно-наслідкового зв'язку надасть можливість визначити причини корінної зміни державного ладу в Україні наприкінці минулого століття, та усвідомити наслідки цих змін у сучасному державотворчому процесі.

Застосування принципів причинності, взаємообумовленості соціальних явищ і процесів та ін., надасть можливість визначити шляхи подальшого ефективного, динамічного та пропорційного розвитку українського соціуму і його інститутів.

У вирішенні поставлених завдань автор також використовував принцип об'єктивності, метод термінологічного аналізу і метод операціоналізації понять, логічний, аксіологічний, гносеологічний методи пізнання, компаративістський та ретроспективний підходи до об'єкту, що досліджується.

Таким чином, використання зазначених методологічних підходів дозволить досягти поставленої мети дисертаційного дослідження, розв'язати визначені завдання та зробити низку узагальнюючих висновків.

1.2. Сучасне тлумачення лібералізму та його категорій: нові підходи і трактування

Сучасні процеси інтегрального розвитку соціуму зумовили появу нових підходів до поняття «лібералізм» та його основних категорій. У даному зв'язку визначення термінологічних і методологічних основ проблеми, що досліджується, вбачається можливим тільки лише через проведення аналізу репрезентованих у сучасній науковій літературі точок зору, включаючи позицію автора даного дослідження, що, у свою чергу, по-перше, дозволить розкрити як сутність терміну «лібералізм», так і сенс, змістом якого наповнено дане поняття, визначити його переваги і негативні сторони, що є вельми актуальним для вивчення нової соціально-політичної реальності. По-друге, дозволить узагальнити ознаки поняття, що досліджується, і виокремити з них загальне, найбільш істотне. По-третє, це допоможе визначити межі використання даного терміну та його складових елементів у сучасній теорії з урахуванням особливостей сучасної політичної, економічної і соціальної ситуації.

Сам термін, як відомо, походить від латинського слова «вільний» і від початку відноситься до філософії свободи. Однак у процесі розвитку

ліберальної думки і обґрунтування основних ідей, концепцій і принципів лібералізм (не втратив свого смислового значення) почав визначатися іншою категорією. Сучасне розуміння даного терміну, як і у минулому столітті, перш за все, формується на підставі визначення слова «ліберал» як людина.

У даному зв'язку, слово «ліберал» трактується за допомогою таких синонімів як вільнолюбство, людяність, терпимість, прогресивність, відкритість (у відношенні до суспільства і свободи слова, думки тощо) [428, р. 209]. Дж. Волдрон вважає, що «слово «ліберал» має й інші смислові значення – великодушний, з широким поглядом на світ, терпимий – достатньо зрозуміло, що переконаність у важливості індивідуальної свободи близька до сутності більшості ліберальних політичних позицій [50, с. 65]».

М. Фріден пропонує вважати лібералом кожного, хто вважає себе таким або кого так називають його співвітчизники [440, р. 27]. Не дивлячись на різні думки у визначенні цих термінів, слід визнати, що кожне з них є життєздатним і не єдиним.

Сучасний підхід до поняття лібералізму має безліч напрямів і концепцій. Однак найбільш значимі методологічні уявлення про лібералізм торкаються його дефінітивних і емпіричних тлумачень. Так відносно терміну «лібералізм» Д. Меннінг висловив ідею, що «це традиція ідеологічного письма (writing) [255, с. 52]». На думку Д. Джонстона, «лібералізм» часто вживають для того, щоб уникнути серйозних дискусій [435, р. 17]. Однак, слід відзначити, що дані позиції скоріш за все носять абстрактний характер у визначенні терміна, що вивчається, а саме розуміння лібералізму має вузько-смислове значення, яке можна застосувати лише до певного порядку дій.

Пізнання, що ґрунтується на свідомості, світогляді і логіці мислення, є ні чим іншим як продуктом людського розуму, який дає уявлення і розуміння про певну позицію або систему ідей, які є недосяжними для безпосереднього емпіричного пізнання. Відповідно, дані форми відображення для ряду сучасних вчених стали точкою відліку у визначенні поняття лібералізм. Так, К. Гаджієв стверджує, що лібералізм – це не просто якась доктрина або

кредо, це щось набагато більше, а саме – тип і спосіб мислення [58, с. 15]. У подібному ракурсі визначає дану проблему російський історик Н. Нарочницька: «... лібералізм – це філософія, світогляд, що визначає ціннісне наповнення категорій гуманітарних прав людини [272]».

Більш поглиблену і змістовну позицію у даному напрямі висловлює німецький вчений М. Денхофф. Вона вважає, що лібералізм – це стан духу, життєва позиція, повсякденна поведінка [124, с. 83]. М. Денхофф відзначає, що сутність лібералізму полягає в тому, щоб не деформувати ідеї, які відхиляють, як безглузді і не переслідувати за критику існуючого як за ересь, а захищати меншини і практикувати відкритість у відношенні до протилежного. Згідно з думкою вченого, якого ми цитуємо, ліберал, на відміну від консерватора, не прагне до самозбереження, він постійно обмірковує все заново, модернізує і залишається у ладу з історією, яка представляє собою процес, а не стан, справжній ліберал мусить знати, що справа полягає не стільки у меті, скільки у засобах і методах, за допомогою яких передбачається цих цілей добитися.

Український філософ В. Заблоцький пропонує лібералізм визначати як соціальний світогляд індивідуалістів [147, с. 200]. В обґрунтуванні даної своєї позиції вчений виходить з того, що лібералізм ґрунтується на індивідуалістичній системі цінностей, а сам індивідуалізм вважається однією з дефінітивних ознак лібералізму як соціального й ідеологічного феномену.

Відображення об'єктивної реальності і постановка практичної мети перед людиною, які знаходяться в органічній єдності, визначають специфіку соціальних ідей і переконань. Відповідно російський філософ Б. Капустін визначає лібералізм як ідею, виходячи з того, що ідея не зводиться до явищ. За своїм визначенням вона є єдністю ідеального і реального, кінцевого і безконечного, утвердження і заперечення – іншими словами, вона є можливістю, яка у самій собі має свою дійсність, тому вона є процесом. Автор, якого ми цитуємо, вважає, що якщо відрізнити ідею від ідеального типу, то лібералізм можна визначити як визвольну функцію, зміст якої

задається даною конкретною ситуацією. Однак ліберальне визволення необхідно відрізнити від інших видів. Мова йде, по-перше, саме про права для всіх, а не про привілеї. По-друге, про визнання здатності людини бути суб'єктом розумного волевтворення і волевиявлення, отже така здатність стосовно даної ситуації вже повинна бути історично розвинутою. Згідно з думкою Б. Капустіна, лібералізм зберігається не повторенням риторичних рефренів, не сакралізацією інститутів, які колись відіграли визвольну роль, але сьогодні, можливо, служать зовсім іншим цілям, які автор бачить у здійсненні лібералізмом подальшого пошуку нових можливостей реалізації свободи [175, с. 33, 52].

Соціальні ідеї, більше або менше теоретично обґрунтовані переконання стають значимими і впливовими, конструктивними або деструктивними та такими, що відбиваються в апіорній системі соціальних координат в силу наявності сформованої на їх основі ідеології. Свого роду спростуванням даного викладу і позиції Б. Капустіна є судження російського вченого А. Левкіна. Він відзначає, що лібералізм – це методика, а не ідеологія, бо просування лібералізму потребує не розвитку теоретичних основ системи і не умоглядних диспутів, але – дій у реальному часі, при опорі. Власне, опір і є доказом реальності того, що відбувається.

Ліберальна доктрина, вважає вчений, не може бути ідеєю облаштування окремої особистості, обґрунтовуючи це тим, що вона за визначенням не є релігійною, і вона навіть не є державотворчою, оскільки вимоги, які пред'являються державі, полягають саме у тому, щоб вона угамувала свою тягу до управління. Тобто: ідея а) не може виходити з духовних потреб особистості; б) не може підтримуватися державою, яка вважає, що без неї життя в країні не можливе, і що обов'язок кожного – працювати на неї. Тобто – це просто баланс між амбіціями [217, с. 85].

Автор даного дослідження має власну позицію з цього питання. По-перше, дії соціальних суб'єктів самі по собі не можуть здійснюватися без наявності ідеї, яка спонукає суб'єктів до певної дії. Дії будуть носити

хаотичний, часом безглуздий характер, не маючи поставленої мети і завдань, які також оформлюються в ідеї. По-друге, ідея, як і будь-яке інше соціальне явище і, перш за все, як продукт людського розуму і мислення, втілений у висновках і концепціях, який є апробованим в інтелектуально-практичній діяльності індивідів, є витвором духовно-творчого характеру. Її стан не потребує обов'язкової умови нав'язування її кимось стороннім, це вільний вибір людини, згідно з яким вона діє. По-третє, фундаментальна мета ідеї – у відповідності з ключовими цінностями служити орієнтиром для людини і організованої нею спільноти, визначати напрямок руху її думки, мобілізувати ресурси і виробляти методику дій. Що стосується ідеологічного статусу лібералізму, то у науковій літературі наявний широкий спектр обґрунтованих і переконливих теорій, які підтверджують даний факт.

Отже, позиція, викладена А. Левкіним, і позиція автора даного дослідження не збігаються.

Безумовно, визначення будь-якого поняття виводиться через його систему цінностей. У даному зв'язку ряд сучасних вчених твердо стоїть на традиційних позиціях розуміння лібералізму через його основні ціннісно-сміслові значення. Вельми характерною у цьому відношенні є точка зору Ф. Зелцніка, який стверджує, що лібералізм слід розуміти як відданість політичній свободі, соціальній справедливості, конституційним правам, верховенству права, вільному громадянству, а також особливе ставлення до бідних і пригноблених. При цьому, виходячи з того, що ліберальні ідеали та інститути за останні роки ХХ століття набули різних форм і підтримувались різноманітними політичними течіями, він пропонує розуміти лібералізм скоріше «як етос або вільну (looz) традицію, ніж як нерозривну систему ідей [164, с. 40]».

Разом з тим, з усієї структури цінностей лібералізму саме свобода вирізняється як деяка визначальна цінність, без якої складно зрозуміти сутність ліберального феномену.

Зокрема, російський філософ, публіцист К. Крилов вважає, що лібералізм – це, перш за все, вчення про те, що усі люди мають бути вільними. І це зовсім не пропаганда, як у випадку з роздумами про суцільну рівність або максимальне суспільне благо. Це дійсно є суттю справи. Лібералізм не може забезпечити (навіть не обіцяє) рівності, справедливості, або хоча би суцільного достатку. Але свобода – це умова *sine qua non* [212].

У розкритті даного питання автор пропонує вести мову не про людей, а тільки про якісь людські дії. Такою конкретно-визначеною дією К. Крилов вважає обмін, обґрунтовуючи це тим, що лібералізм – це лише вчення про свободу необмеженого обміну чого завгодно на що завгодно, який здійснюється у межах власності (обмін власності на власність) і ґрунтується на публічному визнанні законності і легітимності будь-якого обміну.

У запропонованій К. Криловим концепції є помітним вузьке розуміння свободи, яке дає основи самому лібералізму (згідно з ідеєю вказаного автора), та ґрунтується на економічних принципах. Разом з тим, вона досить струнко вписується у весь спектр проблем, притаманних сучасному лібералізму, що дозволяє у їх сукупності найбільш чітко і повно скласти уявлення про сам лібералізм та його категорії.

При цьому, характеризуючи лібералізм у єдності зі свободою, не варто випускати з виду той факт, що не кожна свобода може бути сумірна з самим лібералізмом. Так, філософ Л. Балашов акцентує увагу на тому, що поняття лібералізму потрібно очистити від нашарувань, породжених обмеженими думками про свободу та думками, які не стосуються власне лібералізму як ідеології вільної людини. Виходячи з цього, автор, якого ми цитуємо, вважає, що лібералізм можна охарактеризувати як духовну течію суспільної думки, яка проголошує свободу вищою цінністю життя, а рух до більшої свободи – нагальним завданням державних та інших інститутів. При цьому він відзначає, що лібералізм не можна пов'язувати ні з м'якотілістю-безхарактерністю, ні з потуранням-вседозволеністю, виходячи з того, що у самоназві лібералізму немає нічого, що вказувало б на ці людські якості і дії.

З цього випливає, що свобода зовсім не виключає твердості характеру і відповідальної поведінки, навпаки, вона передбачає їх [18, с. 4].

Виходячи з даного підходу до проблеми лібералізму, справедливим було б відзначити позицію Д. Меннінга, суть якої полягає у тому, що лібералізм – це вчення, яке глибоко пронизане ідеалами стабільності і свободи, підкреслює важливість правил і зобов'язань у всіх добровільних об'єднаннях [255, с. 52-53]. Грунтуючись на позиції Л. Балашова і Д. Меннінга, у більш широкому плані можна вести мову про встановлення якогось порядку в існуванні і взаємодії соціальних об'єднань, про наявність дисциплінарних норм, які регламентують поведінку і діяльність індивідів. Безумовно, у дійсності, де відсутній закон і порядок, відповідальність суб'єктів, понижується процес динамізму усіх інститутів системи суспільства, ступінь їх ефективності і дієздатності, виникає складність у встановленні стабільності. Отже, запропонований Л. Балашовим і Д. Меннінгом підхід стосовно розуміння лібералізму не викликає сумніву і навіть більше за те – посилює його сутнісну характеристику.

Сучасне ціннісне ядро лібералізму проникає практично у всі сфери людської життєдіяльності і набуває характеру загальнолюдського стандарту. Зокрема, Т. Ойзерман, апелюючи до загальнолюдських імперативів, обґрунтовує справедливу тезу про те, що лібералізм є не тільки ідеологією історично визначеного класу, соціальної групи, але й проголошенням і теоретичним обґрунтуванням загальнолюдських демократичних і гуманістичних цінностей [282, с. 8].

На особливу увагу заслуговує точка зору російського філософа Г. Тульчинського. Він розрізняє лібералізм у вузькому і широкому сенсі: у вузькому – як теоретичну абстракцію «холодного» суспільства, яке складається з атомізованих індивідів, і у широкому сенсі – як реальне конструктивне політичне життя громадянського суспільства і правової держави, яке спирається на консолідуючу ідентифікацію. Їх єдність забезпечується за рахунок універсальної ціннісно-сміслової ідентифікації.

Особливість і важливість позиції Г. Тульчинського полягають у його ідеї, яка проголошує, що «лібералізм – не стільки ціннісно-сміслова, скільки процедурно-технологічна доктрина соціального облаштування [371, с. 24]». Аргументованість даної концепції полягає в тому, що самі по собі цінності (береться до уваги не тільки лібералізм, але й будь-який феномен) не представляють собою соціальної значимості, якщо вони не мають реального практичного затвердження і застосування, досягнення яких є можливим тільки лише через створення необхідних умов для їх реалізації і використання відповідних технологій, механізмів і ресурсів відповідно до вимог самої теорії.

Наведені вище трактування лібералізму не охоплюють усього розмаїття його дефініцій, відповідно, наведений перелік критеріїв визначення і розуміння суті проблеми, яку ми вивчаємо, не можна вважати остаточним і закритим. Однак, розглянуті основні смислові значення терміну і поняття «лібералізм» переконують в тому, що не існує єдиного розуміння даного явища, яке залишається предметом безперервних суперечок і дискусій, при цьому, безумовно, кожен з них має своє місце у науці. Разом з тим, слід відзначити, що сучасні вчені уникають надмірно рішучих формулювань, коли мова йде про термінологічне визначення нинішнього лібералізму.

Б. Капустін вважає, що безплідність численних зусиль знайти єдину і визнану як істинну ліберальну ідею викликало те розчарування, яке відбилося у відмові від самого поняття «лібералізм» (в єдиному числі). Судження «ніколи не було лібералізму, було тільки сімейство лібералізмів» можна вважати девізом нового підходу до його розуміння. Виходячи з цього, автор вважає, що видається неможливим намалювати цілісну картину його історичного розвитку. Ця картина розпалася на безліч фрагментів – розрізнених і випадкових подій політичного й інтелектуального життя, які часто умовно об'єднуються під рубрикою «лібералізм». Це і є результат реконструкції лібералізму – того постмодерністського способу його розгляду, який приходить на зміну спробам класичного наукового визначення

лібералізму як родового поняття [175, с. 50-51]. Дане судження Б. Капустіна є вірним, і разом з тим з ним можна не погодитися. Ґрунтуючись на індуктивному методі діалектики (усвідомлення загального через одиничне), автор даного дослідження робить акцент на тому, що до відносно єдиного розуміння лібералізму можна підійти, виходячи з унікальності кожного запропонованого у науці уявлення про нього (у відповідності з історично-часовими умовами).

Своєрідну позицію стосовно лібералізму, виходячи з побутуючих на сьогоднішній день у Росії двох міфів про нього, виводить російський дослідник М. Габович. Суть першого міфу полягає в тому, що лібералізм – це деяке єдине явище, досить чітко окреслене коло ліберальних ідей, принципів і цінностей. Усі вони виражені у переважно англomовних текстах ряду класиків лібералізму, у діяннях ліберальних політиків. Другий міф стосується змісту лібералізму. Частіше за все він трактується як ідеологія, у першу чергу економічна або економістська, тобто така, що потребує не обмеження свободи особистості, перш за все в економічній сфері, і невтручання держави у справи громадян в ім'я абстрактних прав і свобод. Необхідність цього пов'язана з тим, щоб дозволити людям вступати один з одним у взаємовигідні відносини і створювати таким чином індивідуальний добробут і загальний достаток.

За допомогою аналізу цих двох позицій М. Габович формулює власну концепцію, основним положенням якої є твердження про те, що – лібералізм – це не єдине явище, у нього немає єдиної загальновизнаної класичної традиції, яка могла би служити точкою відліку для будь-якого «нового» (наприклад, російського) лібералізму [56].

М. Габович цілком справедливо підмітив, що у лібералізму немає єдиної загальновизнаної традиції, це пов'язане з тим, що у кожний історично-часовий період цивілізаційного розвитку і у кожній окремо взятій країні лібералізм виробляв притаманні тільки йому (період) або їй (країна) ідеї і концепції і мав свої особливі методи реалізації. Це дозволяє говорити про те,

що єдиного стандарту для всіх не могло і не може бути. Однак недолік і суперечливість викладеної даним вченим теорії знаходяться у другій частині його концепції. Не дивлячись на те, що кожній ідеології притаманна динамічність і здатність відповідати новим умовам і виробляти згідно з ними нові ідеї і знаходити шляхи їх реалізації, все ж можливість ефективного здійснення даного процесу складно уявити без опори на власну історично сформовану теорію, оформлену завдяки все тій же сукупності ліберальних традицій.

Отже, проведений аналіз репрезентованих у сучасній науковій літературі точок зору стосовно проблеми, що досліджується, дозволяє зробити висновок про те, що лібералізм – це явище вельми складне, рухоме і неоднозначне за своїм змістом, а сучасний смисловий простір, що покривається науково обґрунтованим поняттям «лібералізм», представляється занадто широким. Лібералізм – це витвір західноєвропейської культури і тому сам термін «лібералізм» ґрунтується на її політичній лексиці, що, власне, виправдовує деяку неадекватність у термінологічному визначенні даного поняття вітчизняними ідеологами. У рамках загального підходу лібералізм виступає як засіб адаптації спільноти до умов свого буття, що змінюються. А його спільні риси, що склалися протягом всієї історії ліберальної практики, ніяким чином не перешкоджають виникненню нових характеристик. При цьому важливо відзначити, що усі запропоновані і ті, що іще пропонуються, тлумачення лібералізму природно переплітаються, тим самим створюючи цілісне уявлення про нього.

Тим не менше автор спробував визначити свою позицію у цьому питанні і висловити узагальнену інтерпретацію змісту поняття «лібералізм». Перш за все, сам лібералізм слід розглядати як сукупність теоретичних доктрин і напрямів думки як деякий історичний, світоглядний проект, який бере початок у Древній Греції, проходить крізь християнську епоху і набуває найбільш повного втілення у Новий час. Це найдавніше вчення, націлене на зростаюче значення особистості і визначення її співвідносин з суспільними

інститутами, означає, перш за все, свободу людської особистості, систему прав індивіда, суспільства і держави, в основі якої лежить визнання природних прав людини. Лібералізм сконцентрував у собі загальнолюдські ідеали і цінності, охопив у своєму вченні усі сторони і сфери життєдіяльності індивіда, суспільства, держави і цивілізації в цілому. З цього витікає, що лібералізм як складне структурне явище може бути визначений і розглянутий і як історико-філософська течія, доктрина, і як політична ідеологія, яка обґрунтовує програмні установки, і як у певному значенні масовий організований рух (ліберальні політичні партії, рухи, угруповання тощо) [Див. детал.: 90, с. 339].

При цьому, як справедливо вказують російські філософи Л. Новікова та І. Сіземська, говорячи про лібералізм, не слід співвідносити його з програмою якоїсь певної партії, перш за все його необхідно розглядати як тип соціально-політичного розвитку, який вписується у деяку парадигму, в основі якої лежать визнання абсолютної цінності людини, пріоритет свободи й інтересів окремої особистості у відношенні до суспільства і надання переваги методам еволюційно-реформистських перетворень суспільних структур над методами революційно-екстремістськими [276, с. 68].

Даний підхід Л. Новікової та І. Сіземської стосовно лібералізму несе у собі обґрунтований зміст, оскільки він не тільки характеризує лібералізм як ідейну парадигму, спільну для західних і російських мислителів, але й вказує на методи досягнення лібералізмом своїх цілей.

Разом з тим, за логікою висловленої вище ідеї автором даного дослідження у сучасному проекті лібералізм необхідно розглядати як модель суспільно-політичного розвитку, виходячи з того, що у сучасному світі ряд його положень, категорій і форм почали набувати комплексного характеру.

Представлені дефініції лібералізму у контексті даного дослідження самі по собі не дозволяють у повному обсязі визначити суть і зрозуміти феномен проблеми, що досліджується, отже, залишається не до кінця з'ясованим питання, що нового дає досліднику кожен з вище наведених

підходів для сучасного розуміння лібералізму. Рішення даної задачі може бути знайдене тільки на підставі аналізу його складових категорій, які інакше визначаються у соціальних науках як елементи, принципи, цінності.

Лібералізм, що з'явився у результаті обґрунтування пріоритетного значення особистості поряд з суспільством і державою, став проекцією індивідуалізму на соціально-економічну і політичну сфери життєдіяльності. Отже, лібералізм – система індивідуалістична, яка утверджує вищі пріоритети прав і свобод людини і громадянина. У зв'язку з цим індивідуалізм прийнято розуміти як одну з дефінітивних ознак лібералізму, як соціальний та ідеологічний феномен.

Виходячи з даної концепції, вважаємо за доцільне дати чітке розуміння ключовим у лібералізмі категоріям, таким як «індивідуум» і «індивідуалізм». Так, індивідуум є особистість конкретної людини, набір його душевних констант і конкретно у ліберальному аспекті – це соціальний суб'єкт. Постійно трансформуючись під тиском зовнішніх обставин, він завжди здатен виступати самотійно і є головним механізмом у соціальному процесі і власному житті. Індивідуалізм – це принцип організації життя індивіда і суспільства, у якому перший наділяється пріоритетним значенням і найвищою цінністю – суверенністю громадянських прав і свобод. У даному випадку, згідно з концепцією англійського культуролога П. Джойса, «індивідуалізм як політична доктрина виходить з того, що повноваження влади мають бути обмежені таким чином, щоб вона не мала можливості необґрунтовано зазіхати на право людини діяти у відповідності з власним вибором і добиватися таким чином повної реалізації своїх здібностей. Як економічний принцип індивідуалізм виступає проти втручання держави в економіку, на користь розвитку вільного ринку [128, с. 66]». Індивідуалізм – це постійна величина, яка знаходиться у пріоритетному становищі у порівнянні з індивідуумом, оскільки цінним є тільки те, що не приходяще і є тотожним першочерговому.

У деяких футурологів індивідуалізм асоціюється з егоїзмом (непохитність, відокремленість), інші вважають його породженням зла (прагнення досягнення власних цілей, навіть на шкоду іншим). У цьому уявленні закладений здоровий глузд, оскільки людина, будучи наділена самостійною свідомістю і відносно вільною волею, може прагнути зла, так само як і добра. Однак, лібералізм визнає необхідність правового державного і суспільного порядку, який протистоїть нестримній волі окремих людей, і, тим самим, обмежуючи її. Тому відзначені уявлення про індивідуалізм не можна віднести до ліберальних.

Термін «індивідуалізм» має різні значення. Однак, у рамках нашої проблематики, нас цікавить не стільки розуміння терміну, скільки природа і наслідки даного світогляду. Сутність індивідуалістичної точки зору компактно визначив польський вчений Є. Шацький як необмежене право особистості «судити існуючий політичний порядок за велінням своєї совісті і розуму [412, с. 71]».

Принцип індивідуалізму орієнтований на соціальний захист прав людини, його гідності і суверенітету, на його самостійність і самодостатність як члена співтовариства, на його здатність протистояти зовнішнім впливам. Разом з тим, є усі підстави вважати лібералізм індивідуалістичною системою, тому що окрема людина, особистість стоїть на першому місці, а цінність державних і суспільних інститутів вимірюється виключно тим, якою мірою вони захищають і відстоюють права й інтереси окремої людини.

Індивідуалізм як певний ідеологічний компонент ґрунтується на принципі самоцінності і самодостатності, незалежності і неповторності кожної окремої людської особистості. Незалежність і самодостатність свідчать про автономне існування кожної людини. Згідно з ідеєю М. Сендела, ми сприймаємо себе незалежними істотами – незалежними в тому сенсі, що наша ідентичність жодним чином не пов'язана з нашими цілями і прихильностями. Жодна зміна у цілях людини і прихильностях не здатна змінити її як особистість, оскільки жодна з подібних прихильностей, якою б

глибокою вона не була, не здатна торкнутися людської ідентичності. Однак, згідно з думкою автора, якого цитуємо, ми не можемо вважати себе незалежними у цьому сенсі, не завдаючи величезної шкоди тим прихильностям і переконанням, моральна сила яких частково полягає в тому, що життя у злагоді з ними є невідокремним від нашого сприйняття себе як цілком певних людей – як членів певної сім'ї, спільноти, нації чи народу, як носіїв певного історичного минулого, як синів і дочок певної революції, як громадян певної республіки. Прихильності такого роду означають більше, ніж цінності, які визначені людині, або цілі, до яких вона прагне у певний момент часу. Вони виходять за межі тих обов'язків, які людина добровільно бере на себе, і тих природних обов'язків, які вона виконує у відношенні до людей як таких. Вони передбачають, що перед кимось індивід може бути у більшому боргу, ніж того вимагає або навіть припускає справедливість, – не в силу укладених ним угод, а завдяки тим менше або більше тривалим прихильностям і зобов'язанням, які частково визначають, якою людиною є конкретний індивід [365, с. 212-213].

У зв'язку з цим лібералізм стоїть на тій позиції, що відправною точкою у суспільному і політичному житті повинна бути автономія особистості, оскільки вона є справжньою серцевиною лібералізму і надає значимості його основним цінностям. Автономія особистості дозволяє нам зрозуміти, чому індивідуалістичним основам надається таке значення у рамках ліберального дискурсу.

Виходячи з аналізу сучасних концепцій стосовно визначення автономії, під такою зазвичай розуміють незалежність, свободу дій, свободу волі, здатність до дії, контроль за вибором дій, здатність суб'єкту автономії діяти у відповідності з своїми принципами, перевагами, переконаннями, цінностями тощо. У цьому зв'язку прибічники лібералізму, згідно з думкою О. О'Ніла, як правило, вітають автономію, розуміючи під нею або незалежність, самостійність, самоствердження, або певну форму залежності чи раціональності у поведінці індивіда. Виходячи з даної концепції, автор

обґрунтовує, що суть природи і цінності автономії можна певною мірою зрозуміти з допомогою формального аналізу відповідних концепцій. Ті, для кого автономія є особливого роду незалежністю, схильні вважати її відносною і такою, що має ступені: адже незалежність має сенс лише відносно чогось або когось, і вона може бути більше або менше повною. Якщо ж автономія трактується як особливого роду залежність і раціональність, то у цьому випадку вона виступає скоріше як органічна якість кожної людської істоти, і як основа цінності і гідності особистості, ніж як така якість, якою досвідчені або удачливі люди володіють більшою мірою, ніж решта. Відношення до автономії як до цінності може бути зовсім різним відповідно до того, чи робиться акцент на незалежності чи на залежності [284, с. 119-120].

У лібералізмі автономія індивіда визначається як його внутрішнім світоглядом, психологічними якостями, вимогами практичного розуму, так і соціальними умовами, у які він поставлений. Для суб'єкту автономії важливою умовою є взаємозв'язок його певних особистих мотивів і дій з оточуючим його соціальним середовищем.

Лібералізм докорінним чином пов'язаний із самосвідомістю особистості, яка вважається головним провідником ліберального світогляду і ліберальних ідей. Особистість як така формується за допомогою привласнення людиною суспільно значимих цінностей, нормативів і установок; в процесі суспільних відносин і тільки позитивної суспільної активності. Тут акцентується увага на слові «тільки» у зв'язку з тим, що негативне у своєму крайньому прояві за своєю суттю не несе в собі нічого позитивного, а отже, не може і створювати нічого позитивного і гідного. Хоча при цьому не слід виключати той факт, що негативне іноді (за певних обставин) може виступати як передумова для становлення позитивного.

Російський вчений С. Франк, відносячи себе до переконаних індивідуалістів, справедливо стверджує, що «особистість для нас священна сама по собі, в силу притаманної нам моральної свідомості, яка гласить, що

людина повинна завжди розглядатися як мета і ніколи – як простий засіб, і вимагає від нас поваги до будь-якої людської особистості як такої... Немає блага, яке було би благом само по собі, якщо воно не служить особистості; немає священної мети, окрім мети служіння свободі і розвитку особистості [388, с. 69]».

Кожна особистість є індивідуальною і її індивідуальне буття формується через «внутрішню самотність людини [387, с. 311]», її внутрішню позицію, через систему особистісних пріоритетів і ідеалів. На ґрунті цього у людини формується свій світогляд і відношення до існуючої у суспільстві ідеології, при цьому ідеологічне середовище, як вважає російський філософ М. Бахтін, – це середовище свідомості. Тільки через нього і за допомогою його пробивається людська свідомість до оволодіння суспільно-економічним і природним буттям [23, с. 122]. На підставі цього особистість (індивідуум) варто розглядати тільки у її зв'язку з індивідуальністю.

Окремо взятий індивід, знаходячись у певній ізоляції, не може сам піднятися до рівня особистості, це може відбутися тільки за умови соціального оточення через взаємодію з цим оточенням, через діяльність і привласнення того духовного досвіду, який накопичений людством. Індивід – це породження суспільства, як і суспільство, є породженням суверенних індивідів через їх дії. Згідно з цим, громадянськість слід розглядати як невід'ємну якість людини, як такої, а індивідуальні і суспільні елементи – як взаємодоповнюючі, такі, що не виключають одне одного, начала.

Вчені, які вивчають генезис лібералізму, постійно проводять «активні пошуки змісту «ліберального пакету ідей» [371, с. 19]», намагаються визначити, які елементи цього пакету є основними, а які – похідними. Але таке розмежування, на думку дисертанта, є безглуздом, оскільки усі вони між собою взаємопов'язані і взаємообумовлюють одне одного. Даний факт є закономірністю будь-якої іншої ідеології, яка використовується у розвитку

тієї чи іншої політичної системи, тому що «жодна ідеологія не може раз і назавжди вирішити питання про пріоритетність, першість тих чи інших, за своєю суттю антиномічних потреб. Будь-які конкретні проекти їх узгодження, скільки завгодно результативні, в історичній перспективі не можуть бути відносними. В історії були, є й, імовірно, будуть цикли, коли то одна, то інша потреба заявляє про себе з більшою гостротою й силою [163, с. 154]», що, власне, й спостерігається протягом усієї історії існування цивілізації і, зокрема, в усій сучасній світосистемі в цілому.

Питання про свободу, рівність, право, справедливість та їх співвідношення у лібералів розроблене значно ширше і глибше, ніж в інших течіях суспільно-політичної думки.

Серед низки принципів і цінностей у ліберальній теорії важливе місце посідає категорія «свободи», що має, в залежності від сфери її реалізації, низку змістових значень. Свобода – це багатовимірне поняття, яке «охоплює щось виняткове і важливе у самій людській діяльності як такої і у вільному прояві здатності до індивідуального осмислення, вибору і свідомого прагнення до дії [50, с. 67]». Найбільш поширене тлумачення поняття, що розглядається, – це «зростання у людині її «Я» [341, с. 114]». З точки зору Дж. Кемпбелла, для цього зростання важливий фактор часу – «це означає, що соціальні порядки, закони та інші інститути, які утворюють усталено-мінливі характеристики нашого соціального життя, повинні культивувати індивідуальність [213, с. 122]», удосконалювати особистість, хоча у природі речей немає нічого досконалого й ідеального, до цього треба прагнути. Сучасне уявлення про свободу включає в себе свободу вибору, самовизначення, дій, поведінки, самоволодіння, ефективну владу.

Усе ліберальне вчення за всю історію свого існування, включаючи сучасність, так само як низка інших теорій, перш за все, відстоює концепцію базової цінності, яка полягає у свободі індивіда (особиста свобода), визначає її значимість і, відповідно, необхідність визволення людини від усіляких форм гноблення з боку суспільних інститутів – «свобода – це відсутність не

тільки уніфікації, але й раз і назавжди встановленої ієрархії [391, с. 99]». У підґрунті особистої свободи лежить свобода думки, але вона «небагато варта без свободи обміну думками – адже думка в основному є соціальним продуктом; так що поруч зі свободою думки йде свобода слова, усного і письмового, свобода друку і світової дискусії [99, с. 92]». Разом з тим, особиста свобода на рівні розуму і думки є найвищим проявом свободи як такої, оскільки ніщо і ніхто (крім самого її автора) не в силах її обмежити, вона не підлягає зовнішньому контролю і регулюванню, що здійснюються проти волі самого індивіда [Див. детал.: 77, с. 394]. «Свобода думки» і «свобода висловлювати думки» – це дві різні константи. Особливість свободи думки полягає в тому, що вона представляє собою внутрішній духовний ареал людини і не потребує свого обов'язкового оголошення, нікого не можна примусити до цього або відмовитися від своїх думок і переконань. Свобода думки залежить лише від індивіда, який володіє нею, від його світогляду, здатності сприймати, оцінювати світ і порівнювати себе з ним, вмінням нею розпоряджатися.

Практично усі дослідники феномену людської свободи відзначають два її аспекти: негативний і позитивний. У першому значенні вона виступає за заперечення приватної правової залежності у будь-якій формі і дозволяє самостійно вибирати варіанти дій. При цьому у теорії лібералізму кожній сфері діяльності відповідає певний вид свободи. Друга виступає як гарантія безперешкодного прояву і реалізації внутрішнього потенціалу і сутності людини на рівні суспільства і держави, має на увазі повну автономію, при цьому передбачає відповідальну поведінку. Вона спрямована на задоволення потреб, інтересів, духовних домагань у соціальному середовищі. Особиста свобода особливо чітко і ґрунтовно, у порівнянні з якимись іншими свободами, була визначена у Деклараціях прав людини, починаючи з 1789 року. Особиста свобода має на увазі громадянські свободи – основні права, у підґрунті яких лежить природне право. Громадянська свобода – це гарантована законом можливість користуватися основними правами людини

і громадянина, на визнанні і забезпеченні яких повинна бути побудована правова держава. Вона «передбачає гарантію прояву особистої ініціативи і повну автономію приватної діяльності, в тому числі і у відношенні до влади [411, с. 47]». Невід'ємною частиною громадянських свобод є міжнародне визнані права людини.

Політична свобода, перш за все, означає вільне політичне волевиявлення при дотриманні законів, а також право кожного громадянина на участь в управлінні державою і суспільними структурами через демократичні процедури, виступати за радикальні реформи, вільно висловлювати свої погляди і намагатися переконати у них інших людей. Вона змушує «всіх без винятку громадян до розгляду й вивчення їх найзаповітніших інтересів ... розвиває їхній розум, ошляхетнює їхні думки, встановлює між усіма ними своєрідну інтелектуальну рівність, що й є славою й могутністю народу [198, с. 423]». При цьому політична свобода розглядається як доповнення свободи громадянської, як її гарантія. Між тим, для того, щоб зрозуміти сутність і характер формування підвалин політичної свободи, необхідно усвідомити ліберальне уявлення про духовну свободу особистості.

Лібералізм у духовній свободі ключовим моментом вважає свободу слова, совісті, право на вільний вибір переконань і віросповідання, вільну наукову творчість, дослідження, філософську свободу, свободу любові, сексуальну свободу тощо. Духовна свобода направлена на внутрішнє самоуправління людини, незалежний, самостійний її розвиток і духовне удосконалення. У зв'язку з тим, що у ліберальному вимірі ця свобода направлена на мирне призначення людини, то вона, перш за все, ґрунтується на ідеалах миру і добра. Виходячи з того, що духовна свобода концентрує, перш за все, свою увагу на вільному розвитку науки і освіти, культури і мистецтва, духовному збагаченні суспільства, лібералізм у духовному розвитку особистості передбачає бережливе ставлення до відзначених

аспектів життєдіяльності з боку суспільства і держави і надання можливості усім громадянам доступного об'єктивного користування ними.

Закони духовного життя формувалися людством протягом тисячоліть, і у всі часи ліберальна доктрина вважала, що вибір духовного розвитку кожним окремим індивідом є справою особистою і її ніхто не вправі нав'язувати йому. Отже, духовна свобода виявляється у тому, що людина як особистість, у злагоді зі своїм внутрішнім світоглядом, світосприйняттям і світовідчуттям, може рухатися обраним саме ним шляхом, і на підставі цього людину можна розглядати як творчий центр моральної самодіяльності. Але суспільство повинне погодитися з якоюсь єдиною моральною системою цінностей, у якій основним принципом реалізації ідей лібералізму є непорушне правило моральності, вироблене у свій час ще Г. Гегелем, – стався і вчиняй з іншими так, як ти хочеш, щоб ставилися і вчиняли з тобою.

Для того, щоб зрозуміти усю глибину духовної свободи, необхідно розкрити істинну її мету, яка направлена безпосередньо на фізичне звільнення людини, хоча деякі люди можуть досягнути відчуття свободи, навіть знаходячись (фізично) у неволі.

Викладене дає підставу характеризувати лібералізм, який проголосив свободу вищою цінністю життя, як духовну течію, яка вважає реалізацію ідеалів свободи завданням соціально-політичних інститутів.

Матеріальна свобода – це удосконалення відносин, які виникають у процесі виробництва і розподілу благ. Це можливість задовольнити свою потребу у товарах і послугах, це свобода праці, підприємництва і конкуренції. Це гарантія незалежності індивіда від колективного і суспільного життя, що вкрай важливо для ліберального вчення, і умова, необхідна для нормального, природного існування. Саме вона формує у людини відчуття деякої економічної свободи. Її підґрунтям є власність і право розпоряджатися нею на власний розсуд кожного.

Дійсне відчуття свободи значною мірою визначається відповідними економічними і матеріальними можливостями кожного (у цьому посиланні

слід виходити з того, що у реальному житті матеріальні цінності превалюють над усіма іншими). У цьому, власне, полягає сутність матеріальної свободи.

У лібералізмі особистість сама є незалежним творцем духовних і матеріальних цінностей, які забезпечують їй достатній ступінь духовної і матеріальної свободи, однак такий добробут індивіда безпосередньо залежить від практичної реалізації цінностей лібералізму.

Найбільш повно різновиди свободи у ліберальному вимірі представлені в роботах Р. Арона [14], Л. Балашова [18], Н. Бердяєва [29], І. Берліна [30], Д. Маккелема [234], С. Франка [387], М. Фрідмана і Ф. Хайєка [391], А. Шопенгауера [417], у зв'язку з цим автор не вважає за потрібне зупинятися докладніше на їх аналізі.

Усі різновиди свободи, так чи інакше, виступають у правовому опосередкуванні, тобто приймають правову форму вираження свободи, яка реалізується у межах дозволеного, встановленого нормативно-законодавчими актами, створеними з метою захисту інтересів людини і держави. «Індивід, за логікою правового типу відносин і сенсу правової форми свободи, – як вважає російський вчений В. Нерсисянц, – вільний і володіє свободою волі не тільки як адресат діючого права, але і як його творець (спільно з іншими вільними індивідами). Дійсна і повна правосуб'єктність індивідів передбачає і їх законотворчу правосуб'єктність, їх співучасть (у тій чи іншій формі) у законотворчості, їх право на участь у встановленні правового закону. Свобода можлива лише там, де люди не тільки її адресати, але й її творці і захисники [274, с. 164]».

Таким чином, утвердження свободи відбувається через реалізацію певних невід'ємних прав, згідно з якими людина може діяти вільно і самостійно визначати напрям своєї реалізації [Див. детал.: 77, с. 396]. Безперечно, ліберальна теорія, як і інші, не може охопити усі різновиди свободи, але з цього далеко не повного їх переліку можна дійти до думки, що лібералізм – це не строго політичне вчення, виходячи з того, що, перш за все і головним чином, воно акцентує свою увагу на міжлюдських відносинах,

житті людини і суспільства, на створених ними у процесі еволюції інститутах, на прогресі у справі свободи і цілком лояльно ставиться до інших видів свободи, що виходять за межі його світогляду. Між тим, згідно з думкою Д. Гелда, формальне існування певних свобод у ліберальній теорії, хоча і не є важливою обставиною, має обмежену цінність, якщо ці свободи неможливо здійснити на практиці. Оцінку свободи необхідно проводити на основі свобод, які є реальними; свобода, яка є тільки теоретичною, наврядчи має глибокі наслідки для щоденної життєдіяльності [92, с. 1051].

Разом з тим, за певних обставин суспільного або системного розвитку (реформи, революції, докорінна зміна ідеалів і цінностей) свобода індивіда може бути обмежена або втратити свою практичну значимість. І це не банальний факт, а реальний, прикладом якому може служити сучасна Україна та інші країни, які представляли у недалекому минулому єдиний соціалістичний блок. Індивіди у своїй національній єдності орієнтовані на незалежність і ліберально-демократичні свободи в рамках власної культури і державності повною мірою не змогли реалізувати їх на практиці, а часом, зіткнувшись з негативними факторами, у своїй більшості втратили орієнтири. Можливо, секрет криється у тому, що, з одного боку, прагматичний проект, направлений на короткотермінову модернізацію не тільки політичного базису, але й національної самосвідомості і буття, які лежать у його підґрунті, за допомогою методів європейських традицій, об'єктивно дестабілізував суспільство. З другого боку, національний менталітет і устої, що укорінилися у колективній свідомості і психології людей і більше того, нерозуміння самої суті ліберальних ідей, цінностей і принципів (що набули у масовій свідомості викривленого характеру), стали перешкодою на шляху впровадження нового курсу державного будівництва і нової ідеології. Ось чому треба надати пріоритет у нашій державній політиці.

Говорячи про свободу індивіда, слід зазначити, що «значення і історична правота лібералізму, – як відзначає А. Кара-Мурза, – завжди визначалися не привабливістю його моральних посилянь, а реальною

здатністю нейтралізувати «нове варварство» як викид непродуктивного індивідуалізму, направити автономну активність людини у соціально конструктивне русло. Завданням лібералізму стала, таким чином, не декларація свободи «індивіда взагалі», а захист свободи особистостей, які досягли певного рівня розвитку і довели (на підґрунті висунутих лібералізмом критеріїв) свій цивілізаційний статус [176]». Людина наділена свободою як такою, свободою волі і свободою вибору, свободою дій тощо, які дають йому право на гідну форму існування. Поряд з цим, «людина наділена здатністю при визначенні своїх дій, свого життєвого шляху «вільно», тобто на свій власний розсуд, «вибирати» між різними можливостями – і тим самим між добром і злом [387, с. 295]». Нічим не обмежена свобода однієї людини може бути звернута на злі дії, тому згідно з ідеєю М. Бердяєва, вільні люди повинні взяти на себе відповідальність [29, с. 240]. Вона є умовою «справжньої свободи особистості. Бо свобода прямо протилежна свавіллю, як анархічно-безладному стану, за якого хотіння людини мають безкінечний простір [387, с. 310]». У даному зв'язку лібералізм відстоює ідею про те, що індивід у процесі самостійного прийняття рішень повинен сам нести відповідальність за свої вчинки і діяння, при цьому «на кожному громадянині зокрема лежить частина відповідальності за спільне [124, с. 45]», згідно з тим, що відповідальність виступає як зв'язуюча ланка у відносинах людини з іншими людьми і суспільством в цілому. У даному випадку відповідальність виступає як необхідність. Однак не тільки особистість несе відповідальність, але й суспільство і держава відповідальні за долю і добробут їх членів. Головною проблемою у сучасних умовах суспільного розвитку лібералізм вважає досягнення істинної свободи, яка уявляється не як «безвідповідальна гра можливостями, а здійснення своїх неповторних можливостей, обтяжене відповідальністю [216, с. 216]». Тому у питаннях відповідальності лібералізм акцентує свою увагу на максимальному використанні наявної бази знань і технологій з метою координації зусиль людей.

Обґрунтована ще класичним лібералізмом «свобода від» і «свобода до» вже тоді передбачала і вказувала на невідворотність (як природний закон розвитку) формально-правової рівності і певні види нерівності (освітньої, соціальної, економічної тощо). І у процесі еволюції цивілізації вони не втратили своєї значимості, а лише перейшли у новий більш складний стан, тим самим ставши найбільш вагомим фактором соціально-правових відносин.

Рівність, яка носить не абстрактний, а формальний характер, є не менш важливою цінністю лібералізму. Безпосередньо у правовому полі ліберальна рівність індивідів, згідно з теорією В. Нерсесянца, передбачає визнання рівної правоздатності суб'єктів, можливості набуття тих чи інших прав на відповідні блага, конкретні об'єкти тощо, але це не означає рівності вже набутих конкретних прав на індивідуально-конкретні речі, блага тощо. Формальна рівність – це лише правоздатність, абстрактна вільна можливість набутти в узгодженні з загальним масштабом і у рівній мірі правової регуляції своє, індивідуально-визначене право на даний об'єкт. За формальної рівності і рівної правоздатності різних людей їх реальні набуті права невідворотно (через відмінності між самими людьми, їх реальними можливостями, умовами і обставинами їхнього життя тощо) будуть нерівними: життєві відмінності, які вимірюються і оцінюються однаковим масштабом і рівною мірою права, дають у підсумку відмінності у набутих особисто і таких, що належать конкретному суб'єкту (в цьому сенсі – суб'єктивних), правах. Така відмінність у набутих правах у різних осіб є необхідним результатом саме дотримання, а не порушення принципу формальної (правової) рівності цих осіб, їх рівної правоздатності. Відмінність у набутих правах не порушує і не відмінняє принцип формальної (правової) рівності.

З точки зору абстрактно-загального принципу рівності (рівної міри) В. Нерсесянц вважає, що вихідні фактичні відмінності між людьми представлені у підсумку у вигляді нерівності у вже набутих правах (нерівних за їхньою структурою, змістом і обсягом прав різних індивідів – суб'єктів

права). Право як форма відносин за принципом рівності, звичайно, не знищує вихідних фактичних відмінностей між різними індивідами, але формалізує і упорядковує ці відмінності за єдиною підставою, трансформує невизначені фактичні відмінності у формально-визначені нерівні права вільних, незалежних один від одного, рівних людей [274, с. 160-161]. У цьому, по суті, полягає специфіка і сенс, межі і обмеженість, значення і цінність правової форми опосередкування, регуляції і впорядкування суспільних відносин. Подібні аргументи у відношенні до ліберального принципу рівності можна простежити у теорії М. Волцера, Р. Дворкіна, Д. Доннелі, В. Кимлічка та інших [51; 118; 119; 185; 431;].

Проблема співвідношення ліберальних цінностей (категорій) завжди була і понині є актуальною. Найбільш поширеною є думка про співвідношення свободи і рівності, їх єдність і протилежності.

Усі люди, не дивлячись на їх природні відмінності, є рівними на особистісному рівні.

Свобода і рівність – це багатозначні категорії, які мають різні аспекти і форми прояву. Виходячи з їх раціонального сенсу, ці елементи слід розглядати тільки на правовій основі, оскільки згідно з ліберально-правовим розумінням, право є нормативною формою вираження свободи через принцип формальної рівності людей і суспільних відносин [274, с. 160].

Р. Даль, аналізуючи принципи співвідношення свободи і рівності у теорії А. Токвіля, викладені в роботі «Демократія в Америці», приходять до висновку, що протилежності між рівністю і свободою можуть складати певну небезпеку, а саме: «небезпеку, що більшість буде придушувати меншість через строго законну процедуру; небезпеку того, що демократичні суспільства викличуть до життя деспотизм, який спирається на маси, який, придушуючи усі види свободи, одночасно служить задоволенню потреб народу і завойовує його підтримку [114, с. 21]».

М. Фрідман і Ф. Хайек обґрунтували думку про те, що «суспільство, яке ставить рівність (в сенсі рівності результатів) вище за свободу, в

результаті втратить і рівність і свободу. Якщо заради досягнення рівності воно вдасться до сили, то це знищить свободу, а сила, застосована спочатку в ім'я найкращих цілей, опиниться в руках людей, які використають її у своїх власних інтересах. На противагу цьому, суспільство, яке ставить свободу вище над усе, набуває – навіть не ставлячи перед собою це завдання – і більшу свободу, і більшу рівність [391, с. 99]».

У кожній висунутій концепції є своє раціональне зерно, однак, ідея співвідношення свободи і рівності класично виводиться з визнання того факту, що існування вільного суспільства (один з принципів лібералізму) і повноцінний його розвиток немислимі без їх урівноваженого співвідношення і єдності в основних ідеях (кожний індивідуум повинен розглядатися як самоцінність і самоціль; людська особистість повинна розвиватися згідно з її потребами й інтересами в межах правового поля тощо). І в умовах сучасності даний факт не втрачає своєї значимості. Не дивлячись на нетотожність цих двох категорій, їх істинний прояв є здійсненим «лише у суспільстві, у якому народ сам так само управляє своєю господарською долею, як і долею політичною», – підкреслював С. Франк [388, с. 71]. Аналогічну точку зору висловлює і В. Нерсисянц, стверджуючи, що «люди вільні в міру їх рівності і рівні в міру їх свободи. Свобода не тільки протилежна рівності (а саме – правовій рівності), але, навпаки, вона може бути виражена лише за допомогою рівності і втілена у цій рівності [274, с. 166]».

Люди ніколи не зможуть досягти повного обсягу свободи і рівності, оскільки це природно неможливо, і самі норми і закони спільного життя є їх обмежувачами, але це не виключає бажання і прагнення до цього. На цій підставі можна сміливо спростовувати всілякі претензії у відношенні до ліберального принципу рівності в силу того, що він має на увазі тільки загальну рівність перед законом, а не реальну рівність. Рівність усіх без виключення перед законом складає принцип правової держави. При цьому, таке уявлення про рівність у сучасному лібералізмі доповнюється важливою

ідеєю про рівність можливостей, яка зовсім не виключає численних різновидів економічної і соціальної нерівності.

Ліберальна ідея про рівність можливостей знаходить своє обґрунтування в розкритті сутності принципу справедливості (яка виступає як одна з базових цінностей не тільки ліберальної ідеології), якому лібералізм віддає певну данину, так само як і ідеалам свободи і солідарності.

Сучасний акцент лібералізму на принципі справедливості (ключові його складові в ідеологічному феномені, що розглядається, були оформлені в середині ХХ століття) зумовлений тим, що реалізація принципу свободи і принципу справедливості у повному обсязі є можливою у певній їх єдності і об'єднанні, виходячи з того, що жодне суспільство не є вільним, якщо у ньому не реалізований принцип справедливості, і жодне суспільство не є справедливим, якщо воно не є вільним [250, с. 26]. З іншого боку, це зумовлено прагненням людини до соціальної стабільності і порядку як в особистій, так і у загальнодержавній життєдіяльності, виходячи з того, що вони взаємопов'язані і взаємовизначені.

Сучасні ліберали, ґрунтуючись на традиційному у теорії лібералізму розумінні принципу справедливості як рівності усіх громадян перед законом, який забезпечує їм свободи і права, право на автономію і особистий захист, гарантовані державою, не обмежуються рівністю в юридичних правах, а розглядають справедливість як рівність індивідів у моральних, політичних, правових, економічних, національно-культурних та інших правах.

За допомогою зміни ліберальних позицій у відношенні до соціуму і його соціальних груп, які розглядаються як колективне ціле, у сучасному лібералізмі концепція справедливості має свою значимість не тільки у відношенні до окремо взятого індивіда, але й виступає очевидною умовою в процесі формування і діяльності політичних, суспільних, економічних, національних та інших об'єднань і організацій.

Згідно з думкою К. Гаджієва, «в уявленні лібералів, справедливість – це, перш за все, «політична справедливість» або «формальна

справедливість», яка визначає загальноприйняті закони і принципи, що забезпечують свободи і права усіх громадян. Головну помилку прибічників соціальної справедливості ліберали вбачають в тому, що вони неправомірно змішують фундаментальні права, які носять формальний характер, з соціальними правами, які не випливають з самої людської природи, і тому є вторинними у відношенні до фундаментальних прав. Соціальні права – це лише підпорки, які допомагають забезпечити умови існування для кожного громадянина у сучасному суспільстві [58, с. 31]». У даному зв'язку під соціальною справедливістю з позиції сучасного лібералізму розуміють не соціальну рівність, тому що він заперечує застосування усіляких методів механічної зрівнялівки (що набула важливого місця у соціалізмі), які б обґрунтування для цього не висувалися, а рівність можливостей. Ліберали стають на позицію соціал-демократів в тому, що держава зобов'язана забезпечити підтримку соціально незахищеним і малозабезпеченим верствам населення, ґрунтуючись на принципі державного перерозподілу національного багатства для запобігання крайнім формам нерівності, які проявляються в умовах дії ринкових механізмів і породжені різницею індивідуальних можливостей і особистого внеску переважно в економічній сфері.

І все ж сучасні ліберали стосовно створення справедливого суспільства (вільного, відкритого, прийняттого для більшості населення і функціонуючого в його інтересах) знаходяться в процесі пошуку принципів і форм, які могли б лаконічно відповідати і привести у стан певної рівноваги переконання і бажання громадян і соціально-політичних спільнот як на рівні одного соціального цілого (конкретне суспільство, держава), так і на рівні усієї світосистеми, що утруднює надання однозначної відповіді на обґрунтування принципу справедливості у нинішньому лібералізмі.

Разом з тим у розв'язанні даної проблеми вони ґрунтуються на концептуальних засадах правової ідеї, прихильність до якої є характерною ознакою для лібералізму. Це пов'язано з тим, що правова ідея, на підставі

якої вибудовуються усі принципи суспільного строю, безперечно, знаходить своє відображення в усіх ліберальних теоріях. Право вважається найбільш адекватною формою ліберального методу на тій підставі, що саме з ліберальної традиції виходять філософські, політичні, юридичні (політико-правові) та інші домінуючі концепції про природно-історичне розуміння прав людини.

Історично відомо, що у теорії прав людини (і у ліберальній зокрема) визначені два його поняття: природне (фундаментальне) і громадянське.

Сучасні уявлення про права людини і права громадянина мають особливість, яка дещо відрізняє їх від традиційних ліберально-юридичних, хоча в цілому вони ґрунтуються на останніх. Зокрема, сучасні уявлення про природне право тлумачать його як суму вимог, що за своєю вихідною основою безпосередньо, без будь-якої прямої людської участі, породжені самим природним життям суспільства, «природою», «еством» людського буття, об'єктивними умовами життєдіяльності людей, природним станом речей [6, с. 419]. Вимоги у природному праві (власне як і у цивільному) виступають як основний фактор формування і оформлення права як такого, вони є продуктом життєдіяльності людей, їх світосприйняття і зумовлені особливостями умов їхнього буття. Фундаментальні права ввіряються індивіду від народження і є основними і незмінними. Ніхто не вправі відняти у людини його невід'ємні права, вони лише можуть бути гарантовані державою, прийматися або не прийматися нею.

Виходячи з того, що права людини не є тотожними її громадянським правам, Р. Белламі на основі проведення конкретизуючого пояснення самої суті прав людини й інституційних прав (так автор, якого ми цитуємо, у своїй теорії визначає громадянські права, що і буде використовуватися у подальших його гіпотезах) визначає різницю між ними та за допомогою цього обґрунтовує справедливу ідею про те, що засновані на правах концепції громадянства спираються на доктрину прав людини. Права людини, згідно з теорією Р. Белламі, претендують на свою

фундаментальність і універсальність, виходячи з того, що за своєю суттю і призначенням вони повинні поширюватися на всіх людей однаково, не зважаючи на їхній соціальний статус, країну, походження, колір шкіри і соціальні домагання. Однак універсальність прав жодним чином не суперечить нашій приналежності до різних держав і культур і зовсім не означає, що усі держави повинні засвоїти ті самі закони й інституціональні структури. Права людини лише спрямовані на визнання необхідними моральних умов, які повинні бути гарантовані громадянам за будь-якого соціального і політичного ладу. Вони є необхідними, але не достатніми елементами моралі і політики, які мають відповідати широкому спектру різних поглядів на мораль, а також політичній і економічній системі.

Тому права людини зазвичай формулюють у досить абстрактних і загальних термінах, щоб дотримуватися їх у найрізноманітніших обставинах.

Інституційні права – це сукупність юридичних норм, яка складає зміст цивільного законодавства що є формою виразу громадянських прав і визначення складових їх елементів, покликаних забезпечити їх володарю задоволення його законних інтересів.

В рамках такого підходу Р. Белламі відзначає, що інституційні права такого роду мають цілку низку переваг порівняно з доктринами про права людини, і ці переваги полягають в тому, що перші «не покликаються на якусь ідеалізовану постать людини як діяча і спільноту начебто універсального типу. Замість репрезентувати власне онтологічні атрибути, вони відображають соціально визначені цілі, які можна змінювати, пристосовуючись до зміни обставин та позицій. Ці особливості інституційних прав роблять їх набагато більш відповідними гетерогенності сучасних суспільств, ніж права людини [25, с. 990]».

Однак, не зважаючи на таке закономірно-справедливе розмежування прав індивіда на природні і громадянські, яке пропонується безліччю сучасних теорій, і, зокрема, Р. Белламі, вони (теорії) у сукупності складають єдину основу науково-теоретичного обґрунтування прав людини.

Отже, можна зробити узагальнюючий висновок, що природні права мають базовий характер, «це є право для права», тому що саме вони визначають наявність і сутність усіх систем права і, перш за все, прав людини. Вони (тобто природні права) набувають своєї справжньої значимості за умови, що їхня система цінностей відповідає інтересам усіх людей, або переважної їх більшості. Права людини (у всій їхній сукупності) – це ціннісний еталон, який забезпечує індивідам вільний розвиток і самовизначення у рівноцінних умовах, вони наділяються рівними можливостями участі у виборі і формуванні вектору суспільно-державного розвитку; це «невід’ємний елемент суспільних відносин, буття особистості [410, с. 303]». Згідно з судженням Д. Доннелі ці права не надаються ні Богом, ні природою, ні просто фізичним фактором існування, вони виробляються, оформляються і диференціюються виходячи з людських можливостей та їхніх достоїнств [431, р. 17]. Дотримуючись такої позиції, слід уточнити, що права людини не є тотожними їхнім громадянським правам. Перші мають більш абстрактний і масштабний характер, другі передбачають реалізацію громадянином низки функцій у рамках певної держави, у рамках якої вони визначаються, мають свій рівень правоспроможності і напряму, залежать від характеру її політичної системи. Обидві ці правові форми мають законодавче оформлення.

У цілому право як інтегральна цілісність у ліберальній теорії розглядається з наступних позицій: як особливий і складний тип соціальної структури, як наслідок і підсумок історичного розвитку, спосіб здійснення влади і владарювання; як сукупність законів, які створюють особливий тип норм, правил, стандартів, що мають особливе походження, форми тощо; як особливе джерело певних прав, обов’язків, влади та інших відносин між людьми [434, р. 1-2].

Для того, щоб уникнути негативних моментів у реалізації прав людини, самі права повинні мати певний ступінь універсальності і об’єктивності, і відповідати чітким вимогам. Зокрема, такими вимогами Р. Белламі вважає

наступні. По-перше, для набуття широкої підтримки, права людини повинні мати здатність апелювати до значної частини різних людей і типів інституцій, які часто мають різні принципи і цілі. Зокрема, ці права мають бути здатними підтримувати цілком свою претензію на те, що вони складають фундаментальні й універсальні умови справедливого соціального порядку, за допомогою якого можуть жити абсолютно усі індивіди. Щоб задовольнити ці умови, слід розмежувати «право» і «добро», структуру базових прав і концепцій добра, якого люди можуть досягти у межах цієї структури. Таким чином, самі права людини не можуть спиратися на будь-який конкретний етнос або концепцію добра. По-друге, права, будучи досить загальними і абстрактними, щоб відповідати першій умові, мають бути в той же час досить точними, щоб ми могли їх застосувати до конкретних умов; крім того, мають бути доволі суворі критерії, які визначають, що можна вважати правом, щоб кожна інша мета не стала предметом будь-якого права людини [25, с. 976-977].

Разом з тим, не можна зводити проблему прав людини тільки до регулювання відносин – суспільних, громадянських тощо, так само не можна звести проблему особистості до її становища, до її функціональних особливостей, тому що «істинна мета людини – не та, яку ставлять перед нею мінливі схильності, а та, яку висуває їй вічний, незмінний розум [111, с. 30]». А правовий принцип регулювання і обмеження рівності діє за особливих умов, коли через якісь особливі причини вона (рівність) впливає з найбільш фундаментального права [119, с. 384].

Свою справжню цінність концепції прав особистості у ліберальному чи будь-якому іншому суспільстві, організованому згідно із загальнолюдськими цінностями, набувають за умов наявності певних процедур, які спрямовані на розвиток, самореалізацію і добробут індивідів та міжособистісних відносин. У системі процедур правокористування одне з чільних місць посідають фундаментальні обов'язки, бо «право насправді визнане комплексом обов'язків, у якому воно міститься [25, с. 993]».

Виходячи з того, що ряд класичних і сучасних теорій вважають людину найвищою цінністю цивілізації, впливає положення про те, що її права носять не тільки юридичний (правовий) характер, але й моральний, соціокультурний.

Уся система права ґрунтується на моральних принципах, тому що норми моралі є первинними стосовно права. Зокрема, Г. Спектор у своїй теорії про право і мораль у лібералізмі [443] обґрунтовано доводить, що основою права є безпосередньо моральна автономія індивідів, яка дає можливість розвитку прав людини. Такі судження ґрунтуються на тому, що права людини відображають одвічні вимоги моралі «не вбивай», «не кради», «чини з іншими так, як ти хочеш, щоб чинили з тобою» тощо.

Право і мораль взаємообумовлюють і взаємодоповнюють одне одну, тому що мають спільні цілі і регулюють суспільні відносини. Зв'язуючою ланкою між правом і мораллю виступає інститут прав людини, адже концепція прав людини будується на ідеї природжених, невідчужуваних і природних прав кожного індивіда; виходячи із загальноморальної позиції у правах людини, особистість від початку розглядається як автономний, самостійний суб'єкт соціуму; у значній частині законодавчо-правових оформлень (декларації, конвенції, конституції тощо) права людини, що декларуються, носять не тільки юридичну (правову), але й моральну значимість, тому що правова норма існує тільки завдяки її моральному змісту. Це знаходить підтвердження в тому, що саме через їх «ідеали і цінності відбувається суспільне визнання права [6, с. 419]». Дане судження буде мати справедливий характер за умови, що гуманні основи стануть загальноусвідомленим набуттям громадянської більшості і тим самим набудуть своєї суто-необхідної значимості.

Забезпечення і розвиток всеохоплюючого спектру прав і свобод людини зумовлене рівнем правової і духовно-моральної культури суспільства, саме ці фактори визначають ступінь визнання прав індивіда, якість ставлення громадян до самих себе, обґрунтовують законодавче

оформлення, створюють умови їх життєдіяльності. Рівень правової та духовно-моральної культури суспільства характеризується відповідно до рівня (згідно з даними принципами) свідомості населення, рівня розвитку всієї системи законодавчо-нормативних актів.

Відсутність належного рівня культури призводить до порушення процесу реалізації прав і свобод людини (визначеного положеннями ліберальної теорії). У свою чергу даний факт можна розцінювати як «зазіхання не тільки на інтереси людини, але і на інтереси всього суспільства. Безкарність такого роду порушень руйнує і без того слабку правову культуру суспільства, підриває віру у сталість правових і демократичних інститутів держави [11, с. 69]». Тому ідеалом ліберального суспільства «все-таки залишається ситуація, коли кожен індивід є вільним у виборі способу життя, який він (вона) вважає кращим з цілої низки можливостей, що їх пропонує культурна структура [187, с. 392]».

Разом з тим, виходячи з того, що права людини і права громадянина у практичній реальності знаходяться у безпосередньому взаємозв'язку з правами націй, національних меншин, етносів і соціальних груп, і певною мірою взаємообумовлюються, а їх носії є суб'єктами єдиного правового поля, автор даного дослідження вважає за доцільне у його контексті розглянути права відзначених етносоціальних спільнот з позиції сучасної політико-правової теорії лібералізму.

Ще на початку зародження і формування ліберальної думки був вироблений, а у подальшому і розширений комплекс ідей, які торкалися національних питань, їх можна простежити у роботах Ж.-Ж. Руссо, Б. Паскаля, І. Канта, Ф. Гегеля, Дж. Мілля, У. Гладстона, Г. Фіхте та інших філософів. Вони розглядали соціум як націю, висували концепції про «суцільне благо», «народний суверенітет», «право на самовизначення», «народовладдя», «територіальний розподіл держав», які були поєднані з принципом національності. У дійсності, необхідно визнати, що зазначені мислителі, які стоять на ліберальних позиціях, не виробили стрункої теорії у

відношенні до нації, але вони «не могли обійти стороною комплекс проблем, пов'язаних з ідеєю нації [236, с. 98]». І внутрішній зміст їх концепцій надає можливість говорити про ліберальний погляд на нації та їхні права. Якщо людина відносить себе до певної національної єдності, то наявність усього спектра його прав та їх реалізації значною мірою буде залежати від прав нації, з якою індивід себе ототожнює. Виходячи з цього, можна з впевненістю говорити, що національні права включені до усього спектру невід'ємних прав особистості. Таким чином, лібералізм, створюючи концепції і принципи у відношенні до індивіда та «сфери його існування», іноді навіть несвідомо, протягом усієї історії свого існування завжди звертався до національного фактора.

Сучасний лібералізм, усвідомлюючи значущість суспільного (включаючи і національний) фактору для здійснення і розвитку індивіда, щодо прав нації, має власну позицію, яка ґрунтується на принципі права народу на самовизначення. Сучасне ліберальне його розуміння є значно ширшим і відрізняється від «класичного», воно дозволяє кожній нації самостійно визначитися у виборі форми і моделі свого національно-державного розвитку. У даному зв'язку до основних прав нації можна віднести право на національну ідентичність, збереження і розвиток своєї національної самобутності і соціоетальної культури; право на створення і розвиток своєї національної ідеї, що об'єднала б народи, які населяють країну, та націю; рівність націй, як у внутрішніх, так і у зовнішніх формах життєзабезпечення, що само по собі повинно виключати ідею про «пріоритет нації».

Після відомих політичних і соціально-економічних змін на всьому геопросторі наприкінці ХХ – початку ХХІ століть, з ростом національної самосвідомості і новими формами національного руху за право народів бути вільними і незалежними, пріоритетністю загальнолюдських принципів і гуманістичних традицій сучасні держави визнали за необхідність

гарантування націям і національним меншинам спеціальних прав і надання їм певного статусу.

Безумовно, у даному зв'язку природним чином виникає питання – чому права народів набули своєї актуальності у міжнародному праві і отримали своє законодавче оформлення лише у другій половині ХХ століття?

Відповідь на дане питання полягає в наступному. Так, пропозиції про створення кодифікації законів, які відносилися до «прав і відповідних обов'язків націй, прав народів», що поступали у 1793 р. до французького Конвенту, не мали позитивного результату у зв'язку з тим, що дана процедура не входила до повноважень Конвенту французького народу, а іншого органу більшого масштабу, здатного задовольнити дану вимогу, на той історичний момент часу не існувало. У подальшому сформована Ліга Націй, потім Організація Об'єднаних Націй не відразу прийняли відповідну декларацію. Хоча при цьому перший крок у даному напрямку був зроблений – було створено певну систему захисту прав народів і меншин, яка забезпечувала їм як універсальні, так і певні права (самовизначення, освіта, культура, мова тощо).

Нинішній лібералізм не підтримує ідею «держави однієї нації», виходячи з того, що значна частина сучасних держав на всьому геополітичному просторі носять багатонаціональний характер. Багатонаціональна держава, організована згідно з ліберально-демократичними принципами і така, що виступає за реалізацію права на національне самовизначення, виступає проти насильства та дискримінації щодо кожного етносу, який входить до її складу. Ліберальні теоретики вважають, що добробут і прогрес багатонаціональної держави залежить від єдності й інтеграції всіх спільнот, які добровільно проживають на її території, від їх повноцінної участі в економічній сфері з наступною реалізацією права на рівноправне користування благами (про яке вже йшла мова у контексті даного розділу), що створюються у процесі праці. Економіка і рівність у благокористуванні мають особливе значення, оскільки

вони є основним джерелом і принципом добробуту всіх індивідів і вирішення багатьох конфліктних ситуацій в середині кожної окремо взятої багатонаціональної держави.

Особливості розвитку людства у другій половині ХХ століття і значною мірою в останні його два десятиліття стали обумовлюючим фактором небувалого в історії людства процесу посилення націоналістичних тенденцій: суперечки стосовно прав корінного населення, біженців, іммігрантів і вимушених переселенців, всілякі дискримінації (відмова в економічних, соціально-політичних, культурних правах, фізична ізоляція тощо), етнокультурні, міжнаціональні і міжконфесійні конфлікти і т. ін. Більше того, загострилася проблема набуття права на асиміляцію і оновлення національної ідентичності. Це говорить про те, «що індивіди можуть роздумувати не тільки над тим, яким би типом особистості вони хотіли стати, але також про той тип суспільної ідентичності, якої вони б хотіли набутти [366, с. 381]». Даний факт є підтвердженням того, що у суспільствах, де виникають такі потреби у його підданих, не все гаразд з самою системою і правовою, зокрема. Між тим, розмірковуючи про асиміляцію у такому ракурсі, не слід випускати з виду модель насильницької асиміляції, яка з 70-х років минулого століття зжила себе. Справедлива ж модель асиміляції все більше переходить у модель «мультикультуралістської» інтеграції. Ліберали вважають, що уявлення про національну ідентичність виходять з розуміння її ролі у забезпеченні автономії особистості. Це справедливо, оскільки кожний індивід має право самостійно визначатися у своїй національній приналежності і вільно (у рамках законодавчого поля) його реалізовувати.

Отже, якщо у сучасному світі існує потреба у «нових правах», то ліберальна теорія, як, власне, і будь-яка інша зацікавлена у гармонійному розвитку мікросистеми, повинна розглядати і підтримувати «різноманітні специфічні для кожної групи права і політику, спрямовані на визнання відмінних ідентичностей та потреб етнокультурних груп і на їхню цілковиту соціальну адаптацію [186, с. 402]».

Однак, до вирішення проблем у правовому полі сучасності виявилися неготовими ні ліберальна теорія, ні ліберальна практика (як і будь-яка інша). Це ще раз підтвердило факт необхідності перегляду ліберальною теорією своїх базових положень стосовно прав націй, народів і національних меншин, ґрунтуючись на тій ідеї, що права даних суб'єктів мають таке саме значення, як і права людини, будучи доповненням останніх. Представники європейської політичної філософії, починаючи з кінця минулого століття, вже роблять спроби напрацювань ліберальних концепцій про націоналізм, мультикультуралізм, імміграцію, права націй, національних меншин тощо [209; 433; 436; 445]. Ряд наукових позицій з цих питань представлено і у працях вітчизняних вчених, а саме: В. Заблоцького [146], І. Кресіної [208], В. Мицика [260], Н. М'яловицької [271], Д. Ткача [369].

Сучасні теоретики лібералізму вважають, що права національних меншин повинні диференціюватися за групами в залежності від потреб і інтересів (в рамках фундаментальних ліберальних принципів) їх членів, при цьому вони не повинні порушувати автономне право індивіда (та їх більшості) на свободу і соціальну справедливість. Згідно з теорією В. Кимлічка, з прав меншин від самого початку виключаються ті, що призводять до обмеження фундаментальних прав людини (яка належить, зокрема, до групи, що формує ту чи іншу меншість). Фундаментом етнокультурного лібералізму є так званий «заснований на правах» лібералізм, що складає стрижневий вектор сучасного розвитку лібералізму у тій його течії, яка продовжує гуманістичну лінію. Як вважає В. Кимлічка, головне, що повинна враховувати етнокультурна політика держави, – це рівноправ'я між групами, незалежно від їх членства. Поряд з рівністю, ліберальна теорія вимагає також дотримання свободи і гарантії прав людини і всередині меншини. Абсолютно очевидно, що ліберальний підхід до захисту прав меншин жодним чином не передбачає, що захисту підлягають якісь права [436, р. 152-153]. Розвиваючи далі думку В. Кимлічка, слід відзначити, що більшість сучасних прибічників ліберальної думки відстоюють положення

про те, що держави на національному рівні повинні гарантувати меншинам і індивідам, які до них відносяться, як «класичні» спеціальні права (які ґрунтуються на національно-культурній самобутності і традиціях), так і певні спеціальні права (пов'язані безпосередньо з життєдіяльністю суспільства і держави), оскільки вони є «невід'ємною частиною загальної системи прав людини і громадянських прав і свобод в окремих державах [271, с. 160]».

Згідно з ліберальною точкою зору, реалізація прав меншин «може бути надійно гарантована лише за умови їх закріплення у відповідних конституційно-правових актах [271, с. 160]» кожної держави і міжнародному праві в цілому. До прав, які ліберальна держава повинна гарантувати етнокультурним групам, мають відноситися: право на збереження і розвиток своєї самобутності, культури, мови, традицій, обрядів; право на вільне вираження своєї групової приналежності і використання інформаційних засобів (радіо, телебачення, преса, Інтернет), право на свободу в рамках групи, право рівності між групами меншин і більшістю, право на самоврядування; право на взаємозв'язок зі своєю споконвічною батьківщиною, на відвідування її і реімміграцію; право на рівну і вільну участь в усіх сферах громадського життя; право культурної автономії, право на захист від дискримінації і насильницької асиміляції тощо. Поряд з принципом гарантування і захисту прав меншин ліберальна теорія передбачає наявність принципу обмеження дій правового поля як для етнокультурних груп, так і для держави. Для перших така необхідність пов'язана з ідеєю запобігання обмеженню прав і свобод автономної особистості, порушенню територіальної цілісності, суверенності і єдності держави, насильству і дискримінації у відношенні до інших груп, створенню конфліктних ситуацій. Щодо держави обмеження встановлюються з метою виключення насильницького втручання держави у життєдіяльність групи, запобігання перешкодам у процесі ліберально-демократичної реалізації прав меншин, уникнення дискримінації і насильницької асиміляції, які виходять з боку держави та її «корінної нації».

Більшість лібералів вважають за необхідне надати «меншинам спеціальні права та особливий статус, аби розрядити національну», етнічну, конфесійну «напруженість у регіоні і встановити більш гармонійні відносини між державою та окремими групами населення, більшістю населення та представниками меншин [260, с. 111]». А диференціація прав за групами ґрунтується на тому, що кожна окремо взята спільнота несе в собі притаманні тільки їй потреби й інтереси, які потребують правового забезпечення. У зв'язку з цим обґрунтування і захист диференційованих прав меншин у сучасній теорії лібералізму виходить з національних, расових, релігійних, культурних та інших особливостей тієї або іншої групи – з одного боку, і з другого – від форм широкомасштабної міграції людей (добровільні переселення, біженці, іммігранти).

Разом з тим, нинішні трансформаційні процеси суспільного розвитку і безліч інших процесів сучасності розширили можливості людської діяльності, і це визначило нові сфери її свободи, які, власне, вийшли за рамки традиційних уявлень про свободу у ліберальній теорії. Нові сфери самореалізації зумовили процес створення великого спектру всіляких соціальних організацій, асоціацій, рухів тощо, «діапазон цих груп сягає від борців за права жінок та етнічних меншин до рухів, які обстоюють права дітей, знедолених у «третьому світі», і навіть до екологічних об'єднань, що обстоюють права тварин і планети взагалі [25, с. 987]». Такі об'єднання людей, природно, вимагали визнання своїх прав і свобод, у зв'язку з тим, що вони хочуть не просто «отримати ті самі права, що й інші групи», а хочуть «мати право на свій власний спосіб життя [427, р. 146-147]». І це є справедливою вимогою, оскільки вона відповідає положенням Конвенції прав людини і, зокрема, ліберально-демократичному принципу прав і свобод кожного індивіда. Наприклад, у Загальній декларації прав людини 1948 р. зафіксовано низку статей, зміст яких дає право на задоволення таких вимог. Зокрема, у ст. 7 даного міжнародного законодавчого акту відзначається: «Усі люди мають право на рівний захист від будь-якої дискримінації»; у ст. 18:

«Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії, це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноосібно, так і спільно з іншими, публічним або приватним порядком у навчанні, богослужінні виконанні релігійних і ритуальних обрядів»; у ст. 19: «Кожна людина має право на свободу переконань і на вільне висловлення їх; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань і свободу шукати, отримувати і поширювати інформацію й ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів»; у ст. 21: «Кожна людина має право на свободу мирних зборів і асоціацій» [52, с. 4-6]. Такі положення і низка інших мають місце у значній частині як внутрішньодержавних, так і міжнародних законодавчих актів. При цьому слід відзначити, що вони отримують свій правовий статус і правове забезпечення за умови, що вони не будуть суперечити положенням усього наявного сьогодні законодавчого спектру й обмежувати права, свободи та інтереси інших людей, їхніх груп, об'єднань тощо.

Р. Белламі визначив дві головні причини, відповідно до яких раніше зазначені об'єднання висунули вимоги затвердити нові права, які дозволили б їм відкрито існувати і захищати свої інтереси, потреби і діяльність. Отже, перше: більшість борців за нові права посилаються не тільки на різні інтерпретації загальних цінностей, такі як – свободи, але часто і на різні і суперечливі цінності, інші (відмінні від загальноприйнятих) моральні принципи. Друге: саме з цієї причини багато проголошених нових прав репрезентують затвердження відмінних особливостей і відхилення нині визнаних норм і вже ніяк не претендують на універсальність чи рівність. Багато з них, можливо, є вимогами особливого відношення. Скажімо, деякі радикальні феміністки, вимагаючи репродуктивних прав для жінок, старанно намагалися уникнути виправдання цієї вимоги на підставі того, що ці права необхідні для порівняння їх положення з чоловіками у сфері працевлаштування тощо [25, с. 988].

Виходячи з вищевикладеного, слід відзначити, що концепції і положення про права людини і громадянина, права народів, національних меншин, соціальних груп та їх захист найбільш повно можуть бути реалізовані в організованих ними ж правових інститутах [Див. детал.: 80, с. 312]. Перш за все, такими є держава і громадянське суспільство.

Судження про права людини і громадянина, права етносоціальних груп, які розглядаються як ключові елементи сучасного лібералізму, мають як позитивний, так і негативний характер (що є істотним для будь-якої іншої наукової теорії). Беручи до уваги негатив, вважаємо, що він перш за все формується при аналізі результатів практичної реалізації ліберальної теорії, або при використанні лібералізму як ідеології. Адже дії окремих суб'єктів не завжди відповідають цілям і положенням самої ліберальної теорії, що і дискредитує її, та й саме «становлення істинно гуманістичного права навіть у передових демократичних країнах – процес, судячи з реальних фактів, складний, суперечливий, триваючий зі спадами, далеко не завжди безперервно і послідовно [7, с. 218]». Між тим необхідно визнати, що й сама теорія не є надто ідеальною (як і будь-яка інша). Але це закономірно, оскільки вона постійно перебуває у процесі пошуку і своєї досконалості, допускаючи та виправляючи свої помилки. Аналізує і обґрунтовує (виходячи з основних завдань і принципів власної наукової теорії й беручи до уваги інші) нові індивідуальні системи цінностей і переваг, які формуються на рівні людської свідомості та мотивуються діяльністю і поведінкою людей.

Можна також резюмувати, що змінюється не тільки сам процес історичного розвитку, але й цілі його складових компонентів. Таким чином, виходячи з того, що сучасна політико-правова теорія лібералізму розглядає права людини і громадянина як взаємообумовлюючий фактор у питаннях прав етносоціальних спільнот і соціальних груп, необхідно констатувати, що даний теоретико-ідеологічний феномен вважає їх рівноцінними суб'єктами права, правові інтереси яких, перш за все, повинна регламентувати та захищати держава [Див. детал.: 80, с. 313].

Отже, розглядаючи сутність сучасного лібералізму в даному аспекті, слід відзначити, що за постановкою цілей лібералізм в принципі є ідентичним марксизму, демократії і соціалізму. Відмінності між ними полягають лише у методах досягнення мети.

З мети лібералізму випливає і розуміння його суті. Вона полягає не в анархічному, егоїстичному індивідуалізмі, а у суверенній, творчо вільній особистості, і саме особистості, а не індивіду.

Соціальні цілі лібералізму і категорії, що складають його систему, набувають своєї значимості, безпосередньо мотивуючись гуманістичними ідеалами.

Якісна своєрідність лібералізму визначається тим, що його прибічники не просто проповідують його сутнісні елементи, вони переконані (не фанатично, і це не утопія) у їх практичному застосуванні у достатньому обсязі. Однак тут мова не йде про те, що не може бути ніякої альтернативи в тому, що у певному суспільстві на певній стадії його розвитку з'являється можливість більшого їх прояву і використання, з усвідомленням того, що «немає такого стану, за якого лібералізм був би реалізований повністю [173, с. 40]». Лібералізм – це не система, яка складається з стандартних елементів, це, перш за все, сукупність певних ідей, яка має свої традиції, певні межі і намічені шляхи досягнення своєї мети. І, як професійно зауважив С. Франк, «ідеї та ідеали потрібні не тільки для того, щоб знати, що потрібно робити; вони не менше потрібні і для того, щоб знати, як потрібно діяти, які шляхи до здійснення завдання повинні бути визнані припустимими і доцільними [388, с. 72]».

Цінності, ідеї і принципи, притаманні ліберальному світогляду, не є єдиними, вони можуть поєднуватися з демократичними і деколи авторитарними цінностями, але їх перевага полягає в тому, що вони не нав'язуються індивіду суспільством або державою, а знаходяться у процесі діяльності і виваженого вибору і навіть, не побоїмося цього слова, селекції.

Висновки до розділу 1

Підсумовуючи положення, які були викладені у першому розділі, слід зазначити, що за усю історію розвитку ліберального феномену і політичної практики накопичено значний за обсягом і за змістом досвід його вивчення та осмислення з самих різних точок зору і самим різним напрямом соціального і гуманітарного знання.

Аналіз загальноєвропейського і зокрема українського теоретичного потенціалу з зазначеної проблеми свідчить, що теоретико-методологічні засади дослідження лібералізму засновані переважно на позитивному дослідницькому досвіді, який на кожному етапі розвитку людської цивілізації (починаючи з часів античності, та відповідно періоду Київської русі до сьогодення) обумовлювався закономірностями суспільного розвитку і наукового прогресу, що надавали проблемі, що досліджується, нових знань.

Поетапне вивчення особливостей теоретичних підходів в репрезентованих працях європейських і українських мислителів, науковців та політиків дає змогу констатувати той факт, що наукові ідеї з зазначеної проблеми носять багатозначний і різноманітний характер, хоча би в силу того, що кожна з них створювалася відповідно до певних історичних обставин. Однак, розвиток науки і створення конкретних програм подальшого цивілізованого розвитку суспільства і держави весь час висували і висувують вимогу проведення селекції та парадигмальної зміни ідей, які істотно відрізняються від створених базових положень. У зв'язку з цим концепції, які стали віхами у ліберальній теорії, вдосконалювалися протягом століть, причому в їх розвитку очевидною є певна спадковість.

Весь масив публікацій по проблемі, що досліджується, умовно можна поділити на дві частини: загальноєвропейську і вітчизняну. Але, не дивлячись на це, необхідно зазначити, що автори, які займалися і продовжують займатися вивченням ліберального феномену, об'єднані загальною ідеєю створення та вдосконалення його теоретико-методологічної

бази заради забезпечення реального прогресу як у окремо узятій країні, так і у всій світосистемі в цілому.

Аналіз великого і разом з тим різнорівневого пласту наукових напрацювань дозволяє стверджувати, що дослідження ліберального феномену у європейській і українській науці продовжується за наступними напрямками: предметному, проблемному, концептуальному, персоналістському, порівняльному, критичному. Характерною особливістю сучасного процесу вивчення і вдосконалення теоретико-методологічних засад лібералізму досягається за рахунок міждисциплінарного підходу. Дослідження різноманітних аспектів лібералізму знаходиться у фокусі уваги політології, філософії, теорії держави і права, економіки, соціології і історії, що вказує на формування нової пізнавальної моделі, яка охоплює весь спектр теоретичних і методологічних можливостей наукового пошуку у створенні адекватного доктринального вчення.

Такий підхід уявляється виключно важливим, оскільки дозволяє подолати односторонність у дослідженні проблеми, розглянути у комплексі цілу низку важливих, конкретних ідей і концепцій. Поряд із цим, використання концептуального підходу із застосуванням системного, історичного, компаративістського, діалектичних та інших методів наукового пізнання для автора даного дослідження надає можливість дослідити лібералізм як цілісний феномен, сприяє переосмисленню його ідейних та політико-правових засад з позиції сучасних умов і вимог соціального розвитку.

На основі аналізу репрезентованих у сучасній науковій літературі точок зору стосовно визначення сутності терміну «лібералізм», можна стверджувати, що він не має однозначного тлумачення. Це, перш за все, пов'язане з тим, що лібералізм – це мінлива і багатогранна ідеологія модернізації, з притаманними для кожної окремо взятої епохи і країни особливостями, що висуває на перший план загальнолюдські цінності: особисту і політичну свободи, базовою умовою яких є економічна свобода,

рівність, права, індивідуалізм і автономія особистості й визначення її первинності у відношенні до суспільства і держави, соціально-політичний плюралізм, справедливість; вона наполягає на еволюційному, цивілізованому процесі розвитку інститутів і відносин. Отже, виходячи з того, у якій стадії знаходиться політичний розвиток країни або цивілізації, термін лібералізм набуває ситуаційного значення і змісту.

Сучасний світ змінив багато які цінності, інтереси, потреби і уявлення про них, в тому числі і колись обґрунтовані «класичним» і «новим» лібералізмом, однак цінність самої людини, як розумної істоти, цінність її прав і свобод залишаються незмінними.

У сучасному лібералізмі під свободою розуміють реальну можливість вибору, що передбачає розвинуте і диференційоване уявлення про неї. На даному етапі розвитку в поле зору лібералізму потрапляють усі різновиди свободи (з широким спектром підвидів), кожний з яких відповідає певній сфері діяльності. Цей спектр досить широкий: світоглядна, політична свобода, соціальна, економічна, творча, свобода любові тощо.

Сучасний лібералізм відстоює позицію про те, що люди в суспільстві можуть бути рівні перед законом в отриманні громадянських прав, в праві на власність і т.д., але вони не можуть бути рівні в своїх розумових і фізичних можливостях. Таким чином, він наполягає на тому, що у законодавстві слід мати на увазі рівних індивідів і за походженням, і за здібностями. При цьому, надаючи рівність стартових можливостей, законодавство не повинне обмежувати в правах людей більш здібних.

Не дивлячись на ряд нових досліджень у ліберальній теорії, які частково вирішують питання прав націй, народів і національних меншин, низка проблем залишається невирішеною, оскільки, з одної сторони, ні ліберальна теорія, ні самі ліберали виявилися неготовими дати певні рекомендації з низки питань, які виникли і продовжують виникати у галузі права, що застосовується до його суб'єктів, з іншої, – відповідно до логіки розвитку людської цивілізації у соціумі практично неможливо досягнути

однополярності поглядів, переконань, інтересів і потреб. Безумовно не підлягає сумніву те, що досягнути цього неможливо, але звести до мінімуму ці проблеми можна на основі консолідації інтересів, яка, зокрема, в рамках однієї держави може бути ініційована органами влади й управління, суспільно-політичними об'єднаннями і рухами тощо, а в міжнародному масштабі – міжнародною спільнотою.

Таким чином, на прикладі розглянутих у контексті даного дослідження суджень стосовно субординації ціннісних категорій, які складають базис ліберальної теорії і практики, можна дійти висновку, що кожне з них дає новий образ лібералізму.

Узагальнюючи викладене вище, зазначимо, що кожна із теорій представляє досліднику необхідний апробований методологічний і теоретичний інструментарій, який у органічній сполучі надає ліберальному феномену концептуальне уявлення і може бути використаний для об'єктивної оцінки сучасних теоретичних і практичних тенденцій його прояву, з подальшим їх екстраполюванням на сучасний український суспільний устрій.

РОЗДІЛ 2

ЕВОЛЮЦІЯ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ДУМКИ ТА ЇЇ ОСНОВНІ НАПРЯМИ

2.1. Ідейно-теоретичні витoki та засади європейського лібералізму

Процес вивчення й осмислення лібералізму передбачає виявлення його фундаментальних основ, розуміння яких видається неможливим без аналізу генезису ліберальної думки і оволодіння системою зв'язків у ліберальних традиціях, які, без сумніву, існували на усіх етапах його становлення і розвитку. Отже, початковим етапом даного дослідження є розгляд природи лібералізму, історії його становлення і розвитку.

Ліберальна класика починається з робіт Дж. Локка, Ш.-Л. Монтеск'є, А. Сміта, І. Канта, В. Гумбольдта, Дж. Медісона, Дж. Мілля та ін. При цьому батьками-засновниками цієї теорії політична наука (і не тільки) по праву вважає Б. Констана, І. Бентама, Дж. Гелбрейта, Ф. Гізо. Однак основи лібералізму у його класичному варіанті були закладені в європейській суспільній думці набагато раніше.

У даному зв'язку при вивченні лібералізму, віддаючи перевагу його класичному оформленню, необхідно виходити з того, що його ідейні витoki своє підтвердження знаходять ще в античності, про що свідчать окремі фрагменти політико-правових вчень того часу. Так, зокрема, підтвердженням цього є спроба викристалізації міфологічних уявлень про державу і владу у поемі Гесіода «Робота і дні» (кінець VIII – початок VII ст. до н.е.), у політичному вченні Геракліта, Піфагора і Елея; реалістичних концепціях Демокрита та ін.

Загальновідомо, що зародженню ідей лібералізму сприяло осмислення індивідуальності людини в рамках суспільства і держави. При цьому слід зазначити, що протягом усієї еволюції ліберальної думки, починаючи з

Сократа і закінчуючи сучасністю, ключовими поняттями цієї течії є особистість, суспільство і держава.

Грунтуючись на цій тріаді, автор дослідження у даному підрозділі більшою мірою приділяє увагу її першому складовому елементові, виходячи з того, що людина є цінністю сама по собі, вона є самоціллю, а не засобом досягнення будь-яких цілей.

Особливість теоретичних підходів античних мислителів у з'ясуванні цього питання полягала у тому, що людина не розглядалась як суб'єкт розвитку цивілізації і соціального прогресу. Так, наприклад, у Платона особистість розчиняється в «ідеальній державі», у якій здійснювалося панування загального над індивідуальним. Послідовник Платона Аристотель доводить прихильність до подібного роду постулатів наступним своїм не беззаперечним судженням: «Очевидно, держава існує по природі і по природі переує кожній людині; оскільки остання опинившись в ізольованому стані, не є істотою самодостатньою, то її ставлення до держави є таким самим, як і ставлення будь-якої частини до свого цілого [12, с. 379]».

Особливість подібних суджень, які висловлювали античні філософи, була обумовлена характером їх світоглядних установок, що переважно ґрунтувалися на специфічній релігійній доктрині про світорозуміння і розвиток людської цивілізації.

І разом з тим, традиційним для даного історичного періоду є та обставина, що усі політико-правові вчення об'єднувалися однією спільною ліберальною ідеєю про справедливість, яка стала одним з основоположних принципів античної теорії суспільного договору. З одного боку, за змістом і за етимологією справедливість бере початок від права, з іншого, це пряме покладання на моральну значимість справедливості. У цьому випадку акцент робиться на тому, що «справедливість є первинною, бо вимоги справедливості вищі від інших моральних та політичних інтересів [340, с. 255]». Відповідно, античні мислителі свої ідеї стосовно справедливості (та інших понять, принципів і категорій) висували, ґрунтуючись, перш за все, на

її моральній значимості, що, власне, притаманне для періоду, який піддається аналізу, та для якого характерними були християнські традиції і теологічні погляди. У зв'язку з цим під справедливістю та її критеріями античні вчені розуміли ніщо інше, як чесність, публічну злагоду і раціональне добро, перш за все, у політичному житті.

Як один із безумовних принципів полісного правопорядку і справедливості античні мислителі (Платон, Аристотель, Сенека, Марк Аврелій та ін.) відстоювали рівність. При цьому, необхідно відзначити, що рівність усіх громадян вони бачили лише у справедливих законах, а точніше – у їх дотриманні, а дія самого принципу рівності визнавалася тільки в межах колективу, співтовариства вільних і рівних людей. І саме колектив, а не окрема людина, яка ще не усвідомлювалася як автономна особистість, виступав як носій права.

Держава, закони і права розглядалися античними філософами як об'єктивна потреба, обумовлена людською потребою здійснення своїх інтересів. Однак такого роду уявлення стосувалися тільки вільних громадян держави. Розширення громадянських свобод і рівна політична участь громадян здійснювалися за рахунок розвитку рабовласницьких відносин. Тому ідеї індивідуальної свободи і відповідно суб'єктивного права у цей період скласти не могли. Людина перетворювалася на повноцінний суб'єкт права, лише отримуючи статус громадянина. Така особливість частково отримує можливість свого затвердження лише у Новий час, коли принцип рівності доповнився принципом індивідуальної свободи і, відповідно, суб'єктивного права, оскільки саме позитивне і природне право представляють собою ту цінність, завдяки якій забезпечується рівність, свобода, порядок і справедливість. Хоча передумови для цього створювалися у період Середньовіччя, вони все ж спирались на ідеї (ідея суспільного договору, соціально-економічної, правової нерівності людей, що лежать у підґрунті всіх суспільних конфліктів і порушення принципів соціально-політичної стабільності суспільства і держави тощо) і методологічні

принципи античних теорій. В цілому, вчення епохи античності, незважаючи на їхні теоретичні помилки і суперечливість, стали основою для створення адекватних теоретичних побудов, які змінили уявлення про людину та її місце в реальному світі.

Своєрідність середньовічної західноєвропейської політико-правової думки полягає у її пов'язаності з християнством, що логічно вело до затвердження і проголошення ідеї про розмежування церковної і світської влади, до затвердження принципів абсолютної цінності людської особистості, вільного розвитку внутрішнього світу людини, до визначення кола проблем державного суверенітету.

І хоча середньовічна проблема (так само, як і антична) співіснування духовної і світської влади так і не була вирішена її замінила більш важлива проблема взаємовідносин між державою і суспільством, між сферами політичної влади і особистої автономії. Таким чином, виникли нові уявлення про право, державу, релігію, місце і значення людини у суспільстві і державі, викреслилися правові і політичні основи громадянського суспільства, які носили ліберальний характер, та змогли затвердитись під час становлення ліберальної думки в епоху Відродження і Реформації.

Парадокс епохи Відродження полягав у тому, що пробудження людської активності відбувалося за рахунок руйнування ціннісно-нормативного змісту традиційної християнської культури. Саме Відродження висунуло концепцію самостійного індивідууму. Хоча концепція вперше була запропонована філософами Давньої Греції, зокрема стоїками, вона вже була не простим запозиченням античних уявлень про людину, а новою концепцією. Головною рисою цієї епохи стало відродження гуманістичних ідей, націлених на визволення людини від релігійно-ієрархічних пут і затвердження нових політико-правових ідей у ліберальній думці. Нові політико-правові ідеї, що спиралися на принцип індивідуального самоствердження, висунули тези про перехід від станового суспільства до громадянського суспільства у загальноєвропейському масштабі.

Затверджувалася ідея про те, що найважливішим елементом гідності індивіда є громадянськість, служіння спільній справі.

Найбільш чітко ці ідеї простежуються в працях Н. Макіавеллі, Т. Мора, Ж. Бодена, Д. Беза, Т. Мюнцера та інших. Так, Н. Макіавеллі вважав, що «найважливіше у цьому світі – пізнати самого себе і вміти зважувати сили свого духу і своєї держави [233, с. 41]».

Особливе місце у вирішенні даної проблеми посідають теорії «великих реформаторів» – М. Лютера, Ж. Кальвіна, Е. Роттердамського.

Слід особливо підкреслити, що у цей період (Відродження і Реформації), у порівнянні з попереднім розвитком політико-правових концепцій, було сформоване таке уявлення про особистість, яке містило в собі не тільки відмінність між справедливістю і несправедливістю, добром і злом, але й такий важливий елемент, як відповідальність за свої діяння.

Замість однобічного, релігійного, однозначного пояснення держави, політики і права висунуті у цей період концепції ґрунтувалися на ідеї природного походження людини, на її земних інтересах і потребах. Мету держави вони бачили у можливостях вільного користування майном і власністю, а також у забезпеченні безпеки для кожного індивіда. Але, незважаючи на геніальні ідеї, висунуті філософами того часу, знадобилося виникнення нових раціональних концепцій, які б базувалися на наукових поняттях і системному аналізі. Тому пошуки нового привели до появи абсолютно інших суджень, висунутих епохою Нового часу і епохою Просвітництва.

Основи класичного оформлення ліберальної думки в цілому і лібералізму, зокрема, у політико-правовій науці традиційно відносяться до англійської гілки цієї політичної течії, які стали закладатися в епоху Нового часу Г. Гроцієм, Б. Спінозою, Т. Гоббсом, Дж. Локком та іншими. Їх раціоналістичні доктрини представили у новій формі ідею природного права, яка протягом своєї еволюції долала одночасно як концепцію божественного права, замінивши його на наукове уявлення про природу та суспільство, так і

античну концепцію природного права (політика як наслідування природи). Раціоналістичні доктрини затвердили першочергове значення прав людини, які пов'язані з самою її сутністю, і визнали, що соціумом керує розум. І у відповідності з цим мислителі обґрунтували ідеї стосовно свободи, суверенітету і незалежності індивіда, принципу рівності, справедливості і визначили форми їх реалізації. Новий раціоналістичний підхід до проблем суспільства, держави і права, на якому ґрунтувалися зазначені доктрини, заклав основи уявлень про громадянське суспільство як джерело рівних прав, а про державу – як інструмент, за допомогою якого суспільство забезпечує відносний порядок і мир [444, р. 20-30].

Разом з тим, політико-правові теорії періоду, що розглядається, не були позбавлені недоліків, прорахунків і невдач. Синтезувавши суперечливі теоретичні положення, створені у період античності і середньовіччя, вони не змогли чітко визначити критерії співвідношення людини з природою і суспільством.

Істотного розвитку ліберальна думка зазнала завдяки ідеям мислителів французького Просвітництва Ш.-Л. Монтеск'є, Вольтера, Дідро, К. Гельвеція, Ж.-Ж. Руссо та ін., заснованим на методі раціоналізму. Ці мислителі бачили усвідомлену перебудову суспільства згідно з вимогами розуму. На відміну від англійської ліберальної думки, французький лібералізм мав чітку спрямованість проти усіх форм упереджень і помилок, проти жорсткого проникнення в усі сфери суспільного та державного життя абсолютної монархії і церкви.

Логічним розвитком ліберальної думки в часи європейського Просвітництва стали політичні ідеї американських мислителів Б. Франкліна, Д. Адамса, Т. Джефферсона, Д. Медісона, А. Гамільтона та інших. Більшість які з висунутих ними ідей формувалися в ході боротьби США за свою незалежність як політичні вимоги, а потім були закріплені в Декларації і конституційних документах. В аспекті, що нас цікавить, вони висунули ідеї про те, що всі люди від природи є вільними, незалежними і володіють

невідчужуваними правами, перш за все, «на життя, на свободу і на прагнення до щастя [127, с. 34]».

Доба Просвітництва знаменита політико-правовими концепціями мислителів, які досліджували специфіку людського суспільства, саму природу людини з її можливостями і правами. В інтерпретації своїх ідей вони виходили з уявлень про природну рівність людей і спиралися на визнання всемогутності людського розуму. Майбутній устрій держави вони бачили у практичній дії принципів політичної свободи й у визнанні рівних прав усіх громадян перед законом. У відповідності із цими критеріями філософи даної епохи формували і впроваджували у практику ідеї побудови правової держави, політичних механізмів демократії. Це була доба панування абсолютистських доктрин і вона означала раціоналізацію політичного універсуму.

Кінець XVIII – кінець XIX століття – це період прогресивного суспільного розвитку, обумовленого експансією виробничих сил. Саме тоді в історії лібералізму з'явилася ідея наукового обґрунтування ліберальних принципів і оформлення їх у єдину теорію, дозволивши оформитися даній ідеології як самостійному соціально-політичному і правовому вченню. Ці ідеї отримали всебічне обґрунтування у роботі Кондорсе «Ескіз історичної картини прогресу людського розуму». До того ж установка на оновлення і модернізацію зробили ідеологію лібералізму досить життєздатною. Між тим, слід зазначити, що положення класичної форми ліберальної політико-правової думки перший досвід свого практичного втілення отримали у Західній Європі у XIX столітті. Усвідомлення первинності ліберальних пріоритетів відбувалося по-різному в залежності від національних, історичних особливостей таких країн як Англія, Франція, США і Німеччина. Лібералізм, який отримав свою першооснову в епоху Нового часу, у своєму класичному прояві майже повністю відмовився від радикалізму і отримав своє обґрунтування у позитивістському науковому напрямі, який став «природним наслідувачем теорій Просвітництва та відкидав філософію, яка

не ґрунтувалася на досвіді і фактах [169, с. 56]». Контраст між характером мислення людини XVII століття та її нащадків дійсно був значним, і людство увійшло у XIX століття з абсолютно іншими уявленнями про світ, суспільний розвиток і місце у них людини. Через нові роздуми відбулася трансформація багатьох положень більш ранніх етапів становлення ліберальної думки, зокрема, її політико-правових ідей. Однак «прагнення до свободи і індивідуальності, що складали основу локківського лібералізму, залишилося незмінним – у протилежному випадку нова теорія не була би лібералізмом. Але свободі було надано абсолютно відмінний від первісного практичний зміст. У кінцевому підсумку, це привело до підпорядкування політичної діяльності економічній, до встановлення зв'язку між природними законами і законами виробництва і обміну, до надання зовсім нового значення колишній концепції розуму [137, с. 335]».

У зв'язку з тим, що основною рушійною формуючою силою в процесі суспільного розвитку у XVIII столітті було індустріальне суспільство, спільною особливістю численних робіт з економічного облаштування світу, що з'явилися у даний період, було вчення про багатство і гармонію інтересів, при цьому економіка представлялася як похідна від філософії та політики.

Разом з тим, як відомо, «економічний лібералізм, закладений фізіократами XVIII століття, теоретично розроблений А. Смітом і втілюваний на практиці починаючи з епохи французької революції [43, с. 10]», у другій половині XIX століття почав роздвоюватися у своєму вченні. Причиною цьому стала, з одного боку, спроба подолати розбіжності між реальністю і ліберальними традиціями, створеними представниками школи класичної економіки, і відмова від раніше існуючих напрямів думки; а з другого боку, високий ступінь економічної зрілості капіталістичного суспільства, що спонукав його внутрішні суперечності і надмірну активність робітничого класу, розширення представницьких інститутів. Один напрям через неокласичну економіку й кейнсіанство прийшов до сучасної посткейнсіанської магістральної економіки. Другий напрям, розроблений

марксистами, увібрав в себе багато досягнень філософської думки і серйозно модернізував економічну теорію, став основою у розвитку країн з доволі сильним традиційним укладом (Росія, Китай тощо).

З кінця XIX ст. починають формуватися нові підходи в економічній науці і протягом тривалого часу різні її напрями, так чи інакше, концентрувалися навколо двох основних проблем: трудової теорії вартості і теорії граничної корисності, що були піддані руйнуванню у період постеконічної трансформації. Сама історія дає нам зрозуміти, що розуміння економічних основ лібералізму є історично рухомим.

В цілому західне індустріальне суспільство XIX ст., засноване на ліберальних принципах, виробило діаметрально протилежне уявлення про облаштування світу, що стало помітною особливістю про умовивід попередньої епохи.

Оцінюючи світоглядні основи, на яких ґрунтувався класичний лібералізм, не можна не згадати внесок, який належить І. Канту. Своєю концепцією про відношення до людини як до мети, а не як до засобу, він підтвердив найважливішу настанову ліберальної думки і гуманізму. Філософ справедливо вказував, що природні права індивіда проходять перевірку моральними принципами. Запропоноване поняття права в рамках теорії моралі тільки посилює його вчення, оскільки моральні принципи «природно» закладені у соціально-культурну сутність людини сім'єю, групою, суспільством тощо. Саме такий підхід підводить філософа до думки, що свобода індивіда обмежена моральними і правовими рамками, які гарантуються державою. У свою чергу держава у І. Канта сама підпорядкована верховенству закону, тому його справедливо вважають основоположником теорії правової держави, яка розглядалася як необхідна умова існування громадянського суспільства. Стрижнем вчення І. Канта про справедливість в галузі державного устрою була ідея народного суверенітету, яка у кінцевому підсумку отримала характер моральної норми. Таким чином, знайшло своє підтвердження його твердження про те, що загальний принцип

моральності «так само лежить в основі всіх дій розумних істот як закон природи в основі всіх явищ [172, с. 297]». Ґрунтуючись на ідеях І. Канта про якісну відмінність природи і свободи, про специфіку їх взаємодії, виникають концепції, націлені на виявлення суті ліберальної думки на даному етапі. Вона констатується як певне етико-правове вчення, направлене на визначення і раціоналістичне обґрунтування основ суспільного ладу, здатного відвернути ознаки антагонізму і несправедливості, як на рівні державної влади, так і у кожному індивіді.

Заслуговують на увагу політико-правові ідеї Г. Гегеля, який зробив свій внесок в історію розвитку ліберальної думки. Важливо відзначити як істотне його досягнення те, що він провів глибокий аналіз взаємовідносин громадянина і держави. Г. Гегель переносить акцент з індивіда на державу, в рамках якої інтереси людини не можуть мати самостійної цінності. Але тільки в ній, «створеній народом, який об'єднався на правовій основі [64, с. 152]», філософ бачив можливість досягнення людиною справжньої свободи. В дійсності ним дана рекомендація про нові форми державного устрою, основним критерієм формування яких було визначено «перехід від насильства до свободи, від сили до права, від свавілля до розумних засад [110, с. 76]». Характерне для ліберальної політичної філософії істотне значення для поняття свободи має, за Г. Гегелем, розподіл між державою і громадянським суспільством, як різних феноменів, що мають свою специфіку. Філософ, визнаючи момент істини, що міститься у ліберальній думці, у своїй теорії виступає проти такого лібералізму, який ігнорує християнську субстанцію і засновує політичну систему лише на принципі свободи волі індивіда.

Найбільш виражені і обґрунтовані ідеї, що стали класичними у ліберальній думці, були створені в Англії і Франції. Це можна пов'язати з багатим науково-теоретичним досвідом цих країн у досліджуваній проблемі і злиттям їх традицій у ліберальному русі XIX століття.

Принципово новим моментом в історії ліберальної думки є те, що саме в Англії XIX ст. лібералізм став домінантною суспільною свідомістю, перетворився з теорії на частину реального життя, оскільки практично усі перетворення в цей період відбувалися під знаменом цієї ідеології. Характерною рисою англійської класичної ліберальної думки є цілісність, внутрішній взаємозв'язок двох складових частин: філософської течії – позитивізму й етико-правової концепції – утилітаризму, що відмовився від прогресивних ідей Просвітництва (теорії природного права і суспільного договору) [195, с. 31-32], концепції соціал-дарвінізму, вільної конкуренції і вільних ринкових відносин.

Представники англійської ліберальної думки І. Бентам, Д. Мілль, Г. Спенсер, У. Беджгот обґрунтували політико-правові ідеї про взаємодію автономної особистості і держави, визначили межі її можливого втручання як у приватне життя індивіда, так і суспільства в цілому, вивели концепцію про політичне представництво, обґрунтовуючи це тим, що «народ є надто численним, щоб діяти самостійно і тому примушений передати свої повноваження депутатам [28, с. 24]», про необхідність розподілу влади по вертикалі і горизонталі, про місцеве самоврядування, про роль чиновництва в структурах державної влади, про контроль за діяльністю посадових осіб і їх відповідальність за покладені на них обов'язки.

При цьому, саме ідея представництва як інструмент політичної влади, запропонована англійськими лібералами, допомагає зрозуміти сутність взаємовідносин особистості і держави, що є особливо цінним для лібералізму в цілому. Однак елементи індивідуалізму і соціально-політичного представництва, «характерні для політичного мислення Нового часу, ще залишалися включеними в старі рамки, структуровані фундаментальною залежністю у відношенні до зовнішньої політичної інстанції [191, с. 13]».

Продовжуючи традиції своїх попередників, англійські вчені висловлюють низку ідей відносно проблеми свобод і прав людини і громадянина.

Так, І. Бентам, один з найбільших теоретиків утилітаризму і сучасного лібералізму, наприкінці XVIII століття виступив з різкою критикою найбільш відомих на той момент політичних теорій – «морального інтуїтивізму», «суспільного договору», «природних прав людини», а також Декларації прав людини і громадянина. Будучи прихильником «користі», вчений розглядає свободу, перш за все, як несправедливість і свавілля, що проявляється практично завжди. У першу чергу це відносилось до уряду, отож, І. Бентам наполягав на тому, що свобода повинна бути обмежена законами і розумів під такою можливістю робити все те, що не шкодить іншому [27, с. 3-4]. З іншого боку, він відстоював переконання про те, що «свобода не має фундаментального значення, вона є засобом для досягнення мети [99, с. 109]».

Отже, І. Бентам вважав, що все має бути підпорядковано принципу «корисності» і понад усе ставив інтереси індивіда, які у своїй сукупності ототожнювалися з інтересами суспільства. Держава ж була покликана захищати та охороняти їх інтереси.

Д. Мілль, на відміну від І. Бентама, будучи індивідуалістом, не проводив різкої межі між інтересами окремого індивіда і суспільства в цілому. Розглядаючи розвиток індивідуальності як найвищу мету, він відстоював точку зору, що ця мета може реалізуватися тільки в результаті тісного взаємозв'язку інтересів кожного індивіда з благом усіх людей. Для того, щоб особистість могла розкрити усі свої індивідуальні можливості і здібності, необхідні певні умови, а саме – гарантія особистої свободи, захист від втручання громадської думки в індивідуальну незалежність. Необхідною умовою встановлення гармонії інтересів суспільства і інтересів індивіда Д. Мілль вважає затвердження принципу свободи, яка не виступає як самоціль. Тому він виправдовував підкорення особистості зовнішньому контролю, коли її дія торкається інших людей або суспільства в цілому. Завдяки цим судженням він перевищив своїх попередників.

Вихідним положенням у вченні Г. Спенсера про взаємодію суспільства та індивіда стала ідея про те, що суспільство існує для блага усіх його членів, а не навпаки. Поділяючи позиції соціал-дарвінізму, прогресивний розвиток суспільства він бачив тільки на основі закономірної біологічної еволюції, що «означала повну свободу конкуренції індивідуумів і інститутів, в ході якої здійснюється «природний відбір» найкращих і найкорисніших для суспільства «видів» [353, с. 35]».

Протягом усієї історії людства тією чи іншою мірою, з більшою або меншою гостротою й актуальністю піднімалося питання про те, що відносини між індивідами повинні регулюватися законами, важливими елементами політичної влади, прийнятими державою. Саме їх представники англійської ліберальної класичної думки вважали засобом досягнення добробуту і щастя в суспільстві.

У зв'язку з цим англійські ліберали XIX ст. інакше підійшли і до проблеми політичних прав громадян. Засудивши діюче законодавство, вони виступили з «пропозицією покращити життя, підірвавши його фундаментальні устої [354, с. 654]» і здійснили спробу змінити становище особистості й усієї існуючої суспільно-політичної системи в країні. Однак розробка теоретичних положень про політичні права була не єдиною метою в боротьбі за реалізацію норм і принципів лібералізму. Вчені, виходячи з того, що самі умови з вираженими ознаками нерівності у різних галузях життя не могли забезпечити гармонійний розвиток людини, звернулися до проблеми права на володіння власністю. У І. Бентама, наприклад, чітко простежується думка про те, що «сама природа не встановлює ніякої власності, що власність є виключно витвором закону [26, с. 22]», який покликаний гарантувати право користування і обмежувати це право на державному рівні. Якщо ж особи володіють рівним майном, загальна маса щастя буде тим більшою, чим більше буде існувати рівності у розподілі багатства.

Найбільш суперечливим моментом є поняття рівності. Одна з точок зору, висловлена англійськими лібералами, пов'язана з тим, що вона може

призвести до придушення різноманітних індивідуальних здібностей, тому цій ідеї вони протиставляють ідею рівних можливостей, що повинно дозволити людині реалізувати себе повною мірою. Зокрема, принцип рівності, перш за все, розглядався з позицій економічних закономірностей.

Розглядаючи генезис ліберальної думки, важливо зазначити істотні досягнення її французьких представників.

Протягом усього XIX ст. Франція у політичному відношенні представляла собою дослідницький інститут, в якому апробовувався новий політичний досвід. Це було становлення нового суспільства – індивідуалістичного, заснованого на приватній власності та ідеях економічного лібералізму, що знаходився у безперервному пошуку нових форм правління. В рамках даних тенденцій, «основною темою французького лібералізму виступила проблема співвідношення демократії, втіленої в ідеї народного суверенітету, і лібералізму з його принципом свободи, взаємовідносин між громадянським суспільством та його політичною владою [191, с. 6]».

Класиками представницької демократії історія визнала Б. Констан і А. Токвіля. Продовживши традиції Великої французької революції 1789 р. і своїх попередників, вони віддавали перевагу особистості, її індивідуальності. Без сумніву, базовою тут залишається ідея удосконалення людства, сприйнята ними від французьких просвітителів. Але Б. Констан і А. Токвіль розвинули і поглибили її, визначивши за мету поступове просування людства вперед. Такою є корінна ідея рівності і незалежності, яка, за словами А. Токвіля, природним чином заохочує громадян до сприйняття ідеї вільних інститутів [370, с. 481].

При цьому, не дивлячись на те, що «корінна» ідея рівності посідала провідне місце в їх теорії, повної або абсолютної рівності між людьми вони не визнають, оскільки припускають існування природної нерівності, обумовленої здібностями і власністю, бажаннями і волею. Між тим, базуючись на даних позиціях в обґрунтуванні ідеї про рівність кожних з цих

вчених по-різному передбачав наслідки її реалізації. Так, якщо для Б. Констан питання про те, куди рухається людство (поки що) залишалося невирішеним, то для А. Токвіля воно практично було вирішено: «Насправді рівність породжує дві тенденції: перша веде людей до незалежності і може зненацька підштовхнути їх до анархії; друга тенденція проявляється не так швидко і не так наочно, але вона набагато більш цілеспрямовано веде людей до закріпачення [370, с. 481]».

Як вже неодноразово відзначалося в контексті даного дослідження, специфіка ліберальної думки така, що її стрижнем є ідея свободи, отже, і особлива увага надається її розумінню у роботах французьких публіцистів.

Так, Б. Констан пріоритетним в ідеї свободи індивіда вважав свободу особистого самовизначення, яка носить політичний, публічний і громадянський характер.

Вчений, відрізняючи політичну свободу і свободу особисту, сутність останньої вивів з ідеї певної незалежності індивідів від державної влади. «Особиста свобода, – констатує Констан, – це ... істинно сучасна свобода. Її гарантією є свобода політична, отже політична свобода є необхідною [198, с. 420]», однак, заради неї люди не повинні жертвувати своєю особистою свободою, як це робили древні.

Б. Констан, виходячи з концепції про свободу, під якою розумів триумф індивідуальності, виводить уявлення про індивідуальні права, які є несумісними із свавіллям і не залежать «від будь-якої соціальної або політичної влади. Правами громадян є індивідуальна свобода, релігійна свобода, свобода думки, до якої включено гласність, користування власністю, гарантії проти будь-якого свавілля [197, с. 33]». Таким чином, проводячи відмінність між громадянською свободою і політичними правами, для їх рівноваги цитований теоретик підключав сформовані звички і установки, існуючі у суспільстві.

В свою чергу, А. Токвіль закликав «захистити індивідуальну свободу від апології суспільної свободи, втримати маси від надання переваги рівності

перед свободою [311, с. 7]». Разом з тим, як зазначає М. Фріден, «свобода для Токвіля не була винятковою цінністю, проте становила, як і для решти лібералів, фундаментальне добро, що не підлягало обговоренню [392, с. 98]».

Через ідею концептуального обґрунтування індивідуальних прав і свобод людини і громадянина Б. Констан підходить до розуміння принципу затвердження суверенітету народу. Філософ піддає критиці теорію Ж.-Ж. Руссо і Т. Гоббса про народний суверенітет, оскільки вони, подібно древнім, ототожили свободу з владою. Необмежена влада народу не зможе захистити індивіда від правління, оскільки, згідно з теорією Б. Констан, «жодна влада на землі не є безмежною – ні влада народу, ні влада людей [197, с. 33]», тому суверенітет народу має бути «вписаний в межі, окреслені справедливістю і правами індивіда [197, с. 35]». Виходячи з цього, Б. Констан визнавав здійснення владних повноважень громадян шляхом представництва, віддаючи перевагу республіканським формам правління.

На основі аналізу основних ідей і способів аргументації на захист ліберально-демократичних принципів, запропонованих французькими лібералами XIX ст., можна стверджувати, що вони робили акцент не на абстрактній людині, володарі розуму, а на середовищі, на умовах соціальної дії, з урахуванням ролі зовнішніх факторів – культури, традиції, спільних вірувань тощо.

Сама по собі ліберальна думка представляє певний світогляд, який базується на філософських, соціальних, економічних, політичних і етичних умовиводах, що є взаємопов'язаними, і взаємодоповнюють один одного, але при цьому мають певну самостійність, набуваючи більшої або меншої значимості в залежності від обставин. Звертаючись до історичного процесу еволюційного розвитку ліберальної думки, слід відзначити, що вона від початку ніколи не складала якоїсь єдиної школи суспільних ідей у зв'язку з тим, що їх концептуальні основи були вельми неоднозначними. Даний факт обумовлений тим, що європейська, англійська, американська і французька ліберальні традиції, що формувалися приблизно в один і той же час, мали

значні відмінності між собою (більш докладно вони будуть представлені далі в контексті даного дослідження), оскільки спиралися на різні теоретичні джерела і вирішували різні історичні завдання. Наприклад, для англійської ліберальної традиції характерним є те, що вона від початку пов'язана з соціально-економічним розвитком країни, усе різноманіття її ідейного поля замикається на ідеї правової держави. Особливістю французької ліберальної традиції є історична реальність, зумовлена французькою революцією, яка справила істотний вплив на передову французьку суспільну думку того часу, у центрі уваги якої опинилися ліберально-демократичні ідеали.

В історії шлях до мети рідко буває прямим, а результат, як правило, є протилежним до напрямів. Так, Франції, що знаходилася у постійному пошуку нових форм, так і не вдалося створити власної політичної традиції, гідної продовження і вираження своїх ідеалів. Тому наприкінці XIX століття мова йшла про нову політичну орієнтацію в рамках традиціоналізму, що характеризувався сумнівом у сукупності ідей та інститутів, породжених індустріальною цивілізацією. Вироблені у цей період ідеї були спрямовані проти наслідків промислової революції, що забезпечила перемогу буржуазії і підйом пролетаріату. Подібно до романтизму перших десятиріч століття, цей рух був бунтом проти світу матерії і розуму, проти буржуазного суспільства та його буденності, проти ліберальної демократії та її непослідовності, проти парламентаризму. При цьому негативні наслідки промислової революції і окремі видатки процесу становлення демократичного суспільства сприймалися поколінням інтелектуалів кінця століття як криза усєї цивілізації. Тема занепаду цивілізації виникає вже у 60-ті роки XIX століття, але у його 80-ті роки вона одержала широкий розголос і реально визначила характер напрямку подальшого розвитку лібералізму.

З цього часу починається перегляд основних положень лібералізму, як однієї з провідних ідеологій того періоду часу, і такої, що багато в чому суперечила іншим філософським і політичним доктринам і формам мислення (консерватизму, соціал-демократії, націоналізму тощо) та їх теоретичним

поглядам на сутність людини, суспільства та весь історичний процес в цілому. Це стало визначальним критерієм його відходу від ідей класичної ліберальної думки. Саме цей період і став переломним в історії ліберальної думки, який М. Фріден визначив як «модернізацію» лібералізму [441, р. 178-225]. Таким чином, почала складатися нова епоха в історії розвитку ліберальної думки – «новий» або соціальний лібералізм.

Від початку зростаюча масштабність і гострота внутрішніх соціальних конфліктів потребували пошуку відповідних способів протистояння їм і пошуку нових моделей функціонування держави, прийняття нових підходів у розвитку економіки, обґрунтування нових завдань політики і соціальних пріоритетів. У зв'язку з цим лібералізм, який уже мав на даний період часу теоретичне оформлення, вступив у процес трансформації від ліберальної класики до соціальних пріоритетів розвитку соціуму і світосистеми в цілому.

В спектрі цих пошуків на науковому ґрунті виступили ідеологи, політики і політологи, економісти і соціологи, які провели велику роботу не стільки з перетворення класичної спадщини до умов, що створилися, скільки у проведенні аналізу і перегляду найбільш важливих положень класичного лібералізму у теорії, в проведенні реформ – на практиці. Завдяки таким зусиллям їм вдалося порівняно швидко модифікувати традиційні доктрини, розробити ефективні варіанти нового ліберального вчення, придатного до змінених обставин, і знайти нові шляхи його поширення.

Виходячи з особливостей глибоких трансформацій ліберальної традиції і становлення «нового» лібералізму, російський політолог В. Согрін в історії його розвитку виокремив і охарактеризував три важливих етапи. Перший етап – це рубіж XIX-XX століть, пов'язаний з такими найбільш значущими іменами, як Д. Гобсон, Ф. Науман, Л. Уорд, Л. Гобхаус, Л. Brentano, Г. фон Шмоллер, М. Вебер. Серед політиків цитований автор виділив Д. Ллойда Джорджа, Д. Джолітті, В. Вільсона, Т. Рузвельта [353, с. 37]. До них також можна віднести Т. Гріна, В. Репке, Д. Дьюї та багато інших. Вони сформували цілу низку нових найбільш важливих положень лібералізму.

Були висунуті не тільки реформістські теорії і проекти, але й досягнуті серйозні практичні результати. Другий етап прийшовся на 1920-ті – 1930-ті роки, його ідеологічним лідером став Д. Кейнс, а головним політичним виразником – Ф. Рузвельт. У цей період теорія і практика лібералізму істотно збагатилися. Останній етап – це друга половина ХХ століття. «На цьому етапі соціалізація лібералізму виявилася найвищою, а соціальний лібералізм став впевнено домінувати у ліберальній традиції, так що у деяких країнах Заходу, в першу чергу, англосаксонських, його почали ототожнювати з лібералізмом в цілому [353, с. 37]».

Дотримуючись типологізації процесу становлення і розвитку «нового» лібералізму, запропонованої В. Согріним, автор даного дослідження вважає за доцільне більш докладно зупинитися на дослідженні кожного з них і проаналізувати ідеї і погляди, запропоновані низкою вчених (в залежності від періодизації) і висунуті стосовно його теоретичних і практичних рис.

Зазначені вище філософи і економічні реформатори ознаменували поворотний момент в історії ліберальної думки, запропонували світу нові раціоналістські ідеї. Так, англійський політичний мислитель Т. Грін у своїй теорії розглянув нові обставини, які, на його думку, мають підвести до переосмислення завдань і принципів лібералізму. Грунтуючись на принципі позитивного бачення свободи, він відстоював ідею про те, що сама структура життєдіяльності суспільства, що тяжіє над особистістю, незалежно від форм правління формує почуття пригнічення, що неодмінно підводить людину до осмислення думки про нереалізовані можливості і практично завжди надає значення боротьби за «свободу» будь-яким зусиллям, направленим на самовдосконалення [108, с. 452]. Виходячи з цього, Т. Грін вважав, що суспільство повинне створити кожному своєму члену гідні і рівні умови для існування, реалізації своїх можливостей і удосконалення, оскільки тільки через дії індивідів можна досягнути найбільш досконалої організації життя. В свою чергу реалізацію даного положення вчений вважав можливою тільки завдяки гнучкості і пристосованості до обставин, завдяки незалежному

місцевому застосуванню загальних законів, щоб закони більшою, а не меншою мірою обмежували ті свободи індивіда, які несуть шкоду суспільству [107, с. 665-666].

Розвиваючи теорію свободи Т. Гріна, його співвітчизник Л. Гобхаус дійшов висновку, що «перша умова загальної свободи – це ... міра всезагального обмеження [99, с. 90]», закріплена законодавчо, виходячи з того, що без такого обмеження вільними можуть стати окремі індивіди, а більша частина населення залишиться невільною.

Л. Гобхаус, дослідивши історичний процес становлення принципів і цінностей лібералізму і оформлення його у теоретичну науку, заклав фундамент для більш досконалого з методологічної і теоретичної точок зору побудови майбутнього лібералізму і в загальному вигляді визначив завдання лібералів і подальші шляхи реформаторського руху [67, с. 20]. Реальне майбутнє лібералізму вчений пов'язує з загальним процесом цивілізації. Природною реальністю є те, що при впливі на один бік життя його наслідки одночасно торкаються й усіх інших сторін. Отже, соціальну проблему потрібно розглядати в цілому, беручи до уваги усі сторони життєдіяльності соціуму і цивілізації в цілому.

Л. Гобхаусу належить низка робіт, які сприяли виробленню фундаментальних основ ліберальної теорії в цілому, і «нового» лібералізму зокрема [96; 97; 99; 426; 427 та ін.].

Особливе значення соціальному фактору в розвитку лібералізму приділяв Д. Дьюї. Він наполягав на тому, що висновки соціальних наук повинні стати складовою частиною програми соціальної дії. Вчений підкреслює, що «коли висновки досліджень про людину залишаються за бортом програми соціальної дії, соціальна політика невідворотно залишається без керівництва з боку того знання, яке повинна і може виробляти людина, якщо вона не хоче, щоб соціальною діяльністю керував або випадок, або простий прецедент і звичай, або щаслива інтуїція окремих умів [137, с. 357]».

Д. Дьюї, об'єктивно оцінюючи усі складнощі динамічного розвитку практично усіх сфер соціуму на рубежі століть, що призвели до кризи у лібералізмі, розцінює їх як результат особливих історичних подій. Тим не менше, як вважає вчений, «ідеї свободи, індивідуальності і розкріпаченого розуму мають нетлінну цінність, потреба у якій є великою як ніколи. І завдання лібералізму полягає в тому, щоб зробити ці цінності інтелектуально і практично відповідними сучасним потребам і силам ... завдання це полягає у виконанні ролі посередника у соціальних перетвореннях [137, с. 358-359]». Д. Дьюї наполягає на тому, що лібералізм повинен зібратися з власними силами і сформувавши власні цілі, які можуть бути досягнуті тільки шляхом зміни засобів, характерних для раннього лібералізму. Єдиним методом соціальної дії, за допомогою якого лібералізм зможе досягти своїх цілей, він вважає організоване соціальне планування «поставлене на службу справі створення ладу, за якого промисловість і фінанси соціально орієнтовані в інтересах інститутів, що служать матеріальним базисом для культурного звільнення і розвитку індивідів [137, с. 362]».

В цілому цитований автор, аналізуючи завдання і цілі відроджуваного лібералізму, вважає, що лібералізм повинен стати радикальним, таким, що діє у напрямку докорінних змін в устрої інститутів соціуму і відповідної діяльності.

Д. Гобсон перспективи подальшого розвитку лібералізму бачив у спробах повернення і народу, і державі свободи, атрибутів і привілеїв, які протягом життя останніх поколінь були втрачені або яких вони були позбавлені певним класом, представниками певної професії або іншими зацікавленими колами. І у вирішенні даного положення дослідник першочергову роль відводив «усвідомленій організації енергії лібералів [98, с. 685]».

Цитований вчений, відкрито засуджуючи несправедливу критику і негативне ставлення до лібералізму, захищаючи статус Ліберальної партії, до якої він себе відносив, протистояв ідеї його прихильності до політики

вузького індивідуалізму, до розуміння свободи як чогось обмеженого у кількісному плані або як чогось негативного за своєю природою. Д. Гобсон наполягає на тому, що лібералізм виправдовує себе завдяки значному розширенню своїх визвольних функцій, при цьому значні зусилля конструктивного лібералізму зможуть забезпечити досягнення успішного саморозвитку особистості в житті і праці у стані рівних можливостей [98, с. 686].

Спираючись на погляди своїх попередників, Д. Гобсон надає великого значення індивідуальній свободі. Так, він вважає, що для того щоб надати необхідного імпульсу розвитку ліберального руху, необхідна конструктивна і більш еволюційна ідея свободи. Економічні свободи будуть позбавлені сенсу, якщо не будуть підкріплені реалізацією духовних та інтелектуальних можливостей та інших складових особистої свободи.

Найбільш яскравим прикладом успішного ліберального пошуку стали «новий курс», проголошений президентом США Ф. Рузвельтом, а також програма Д. Кейнса. Реформаторський «новий курс» Рузвельта «хоча був спрямований на збільшення свободи американського громадянина, фактично ж здійснювався через заперечення гасла «менше держави у бізнесі, більше бізнесу в державі» та певне посилення державного регулювання соціально-економічної сфери [15, с. 143]». Логічна і практична виправданість даної програми, застосована президентом США Ф. Рузвельтом, стала наслідком того, що його «новий курс» «у тих чи інших формах і масштабах охопив майже усі індустріально розвинуті країни [58, с. 21]».

Аналізуючи теорії «нового» лібералізму, неможна не зупинитися на теорії, що належить Дж. Кейнсу, який удосконалює цілу низку ідей, висунутих засновниками теорії «соціального лібералізму». Перш за все, він вказував на те, що його програма повинна орієнтуватися на проблеми, пов'язані «з живими інтересами і нагальними потребами дня сьогоднішнього [184, с. 299]». Виходячи з цього Дж. Кейнс поділяє проблеми дня на п'ять рубрик. Першою пропонує вважати питання миру, у якому пріоритет

надається пацифізму, миролюбству, посередництву і роззброєнню. Другою – проблему уряду, вважаючи, що у майбутньому він повинен взяти на себе багато обов'язків, яких він уникав у минулому. Але у зв'язку з тим, головним завданням повинна бути децентралізація прийняття рішень і перерозподіл відповідальності там, де це є можливим, природно, не підриваючи демократичних принципів і вищої суверенності парламенту. Третьою проблемою є питання про статеві відносини, у яких належна увага, порівняна з цивілізованими уявленнями, має бути приділена контролю за народжуваністю, закону про шлюб, лікуванню сексуальних неврозів і відхилень, економічним позиціям жінок, економічному статусу сім'ї. Вирішення цього питання залежить від економічних процесів і набуває соціального значення, яке повинно знайти своє місце і на політичній арені. Четверта – проблема наркоманії, що розглядається як один з методів зняття стресових станів, пошуку нових стимулів, зміни індивідом своїх звичок. Вирішення даної проблеми Дж. Кейнс вбачав у розумному ліцензуванні продажу спиртного, дозволенних веселошах, освячених карнавалах. П'ята – економічне питання. Це питання найбільш повно висвітлене автором у його теорії. Виходячи з обставин епохи, що склалися на той час, Дж. Кейнс вважав за необхідне здійснити перехід від економічної анархії до такого ладу, метою якого був би контроль над економічними силами і їх орієнтація на підтримку інтересів соціальної справедливості і стабільності. Так, зокрема, він вважав, що в економічній галузі необхідно здійснювати нову політику і відшукувати нові інструменти адаптації і контролю за діями економічних сил, які потрібно пристосовувати і удосконалювати в інтересах соціальної стабільності і соціальної справедливості. Змінюючи філософію економічного життя, уявлення про те, що є розумним і що є доступним, необхідно в обов'язковому порядку змінювати методи прийняття рішень і відмовлятися від колишніх прописних істин [184, с. 300-304]. Таким чином, кейнсіанська теорія розв'язала низку проблем державного економічного регулювання і планування. Він запропонував конкретні механізми впливу на

капіталістичний ринок, які, на його думку, могли відвернути кризи надвиробництва і стимулювати зростання економіки. Їх основою було «активне державне маніпулювання основоположним капіталістичним виробничо-ринковим механізмом «пропозиція-попит» з метою забезпечення рівноваги між двома його частинами [353, с. 40]». Крім того, теоретичні пропозиції з стимулювання платоспроможного попиту (державне соціальне забезпечення безробітних, бідняків, літніх людей) і «повна зайнятість» працеспроможного населення, повинні були зняти гостроту соціальних конфліктів та істотно пом'якшити суперечності в економічній сфері між двома системами – суспільною і приватною. Однак навіть наукове обґрунтування з ліберальних позицій методу втручання держави в економіку викликали сумнів в цілій низці країн. Причина полягала перш за все в тому, що у запропонованому методі вони вбачали елементи радянської державно-економічної моделі і так званої «шведської моделі» (ринок контролюється державою, а капітал належить народу), примирення з якими було немислимим. Але умови, що створилися в результаті нової хвилі світової економічної кризи, з 1937 р. примусили противників кейнсіанської теорії застосувати систему державного регулювання, що передбачало, перш за все, втручання в економіку за допомогою ринкових механізмів.

Безумовно, можна розширити коло проблем і не погодитися з багатьма твердженнями Дж. Кейнса та його послідовників і прихильників, але вони були цілком прийнятними і відповідали своєму часу, отже, є цілком обґрунтованими і справедливими. Будучи представниками своєї епохи, вони висунули низку обґрунтованих теорій стосовно методів, механізмів і інструментів трансформації «нового» лібералізму, цілком справедливо визначили його цілі і завдання.

Отже, до середини ХХ століття події і зміни соціально-економічного і політико-ідеологічного характеру, які відбулися у його першій половині, примусили традиційний для усього західного світу лібералізм певною мірою переглянути свої цінності, вивчаючи їх об'єктивні підстави, уточнюючи їх

соціальний зміст, переосмислюючи їх духовний сенс. Під тиском широкого ліберального руху і потреб розвитку західного світу був прийнятий курс на ліберальне реформування соціальної і економічної галузей.

Разом з тим середина 30-х років XX століття ознаменувалася початком нової світової війни, під час якої відбулося перегрупування сил глобального домінування і виникнення двох могутніх індустріальних систем, основною відмінністю яких була ідеологічна спрямованість, яка докорінно змінила весь геополітичний простір. Їхні інтереси вельми драматично перетнулися у Східній і Центральній Європі, ставши одним з головних джерел «холодної війни».

Незважаючи на те, що тенденції розвитку світосистеми і біполярність пріоритетів і ідеалів наприкінці Другої світової війни обумовили певний спад у ліберальному русі, який був визначений «багато в чому успіхами у справі реалізації основоположних ліберальних ідеалів, ідей і концепцій, досягнутих протягом всього XIX ст. і у перші десятиліття XX ст. [58, с. 22]», він все ж почав посідати лідируючі позиції у західноєвропейських країнах у повоєнний і наступні періоди. До кінця Другої Світової війни перед європейськими урядами і політичними інститутами стояв цілий комплекс завдань, спрямованих на відновлення державності, визначення свого місця у новому геопросторі, відновлення економіки в рамках кейнсіанської теорії, яка передбачає соціально-економічні і політичні шляхи реформування [Див. детал.: 68, с. 9].

Починаючи ще з витоків зародження лібералізму, держава трактувалася як природна необхідність, обумовлена потребами людини, яка існує для того, щоб задовольняти запити людей і виконувати їх волю. Перші ліберали передбачали, що ця ідея у її практичному застосуванні не може нести в собі будь-яку небезпеку, оскільки бажання людей представлялись їм такими благами, а їх запити тільки законними. Тим не менше, у XX ст. світ став свідком формування держав, де бажання людей були якими завгодно, але тільки не благими і не законними, прикладом можуть служити Німеччина,

Італія та інші країни, які стимулювали розвиток реформаторської ліберальної думки.

У зв'язку з цим у другій половині ХХ століття однією з найважливіших рис нового лібералізму у міжнародному аспекті стало визначення ролі держави у соціальному і економічному житті і деяка регламентація останньої і підпорядкування її культурним цінностям, підвищена увага до проблем солідарності і соціальної справедливості, де під солідарністю мався на увазі «суспільний ідеал, дотримання якого складає основний зміст і мету державної діяльності, бо держава за своєю природою є загальною формою солідарності [276, с. 78]».

Сформовані уявлення нових лібералів про роль і функції держави закріпилися в понятті «державного добробуту» і знайшли своє втілення в соціальній державі, яка почала формуватися в країнах Заходу після Другої світової війни. В обґрунтуванні цієї ідеї ліберали виходили з принципу «державного перерозподілу національного багатства у напрямку ліквідації крайнощів нерівності, забезпечення прожиткового мінімуму і соціального захисту усім громадянам [353, с. 41]». Українська дослідниця Ж. Пустовіт, вивчаючи сутність соціальної держави, зазначає, що цей термін означає наступне. Перше – держава несе відповідальність за існування суспільства, друге – індивід наділяється певними обов'язками у відношенні до інших людей і суспільства в цілому, третє – це така організація, яка допомагає слабким, прагне впливати на розподіл соціальних благ в дусі принципу справедливості, щоб забезпечити кожній людині гідне існування. Крім цього, характерними ознаками соціальної держави є необхідний прожитковий мінімум для кожної людини, соціальна рівність громадян перед законом, соціальне забезпечення і добробут [315, с. 52-53]. За визнанням європейських соціал-демократів, у такій державі реалізовувалися багато які ліберально-демократичні вимоги. Принципи і завдання соціальної держави базуються і здійснюються в рамках ідеї правового забезпечення, і це дає право говорити про те, що соціальні гарантії одночасно виступають гарантіями юридичними

[Див. детал.: 70, с. 516]. У цьому зв'язку представляє інтерес судження Д. Уолдрона, згідно з яким «основоположна ліберальна теза звучить так: суспільний і політичний лад є незаконним, якщо він не ґрунтується на згоді тих, хто живе за цього ладу: згода або погодження людей служать підґрунтям моральної допустимості підкорення їх цьому ладу... [382, с. 124]». Тому завдання і принципи соціального лібералізму для кожної окремо взятої держави, країни, народу повинні мати індивідуальний характер, який виходить з національних цінностей і культурних традицій.

Отже, 50-60 роки ХХ століття в історії ряду Західних країн стали, за твердженням К. Гаджієва, «часом деякого тріумфу нового лібералізму або соціально-ліберального реформізму [58, с. 23]».

Поряд з цим необхідно визнати той факт, що «добробут» і процвітання ряду розвинутих країн Заходу були досягнуті не за рахунок розвитку виробничих відносин, а через вироблений протягом тривалого часу високий ступінь культури підприємництва і праці, а також «перекачуванням» всіляких ресурсів (в тому числі і людських) з країн, що «розвиваються» і країн соціорієнтації. Власне ця тенденція простежується і в сучасному світі.

Однак, незважаючи на зовні такий благополучний розвиток багатьох країн, що ґрунтуються на ліберальних цінностях і принципах, внутрішньо вони мали низку протиріч, які у певні моменти і за певних обставин набували масштабного характеру.

Так, важливим історичним моментом у другій половині ХХ століття став 1968 рік. Це був час руйнування ліберального консенсусу і його культурно-ідеологічної гегемонії.

Соціально-політичні події 1968 року, які І. Валлерстайн справедливо назвав «всесвітньою революцією», стали частиною історії і поворотним моментом у розвитку історичної системи в цілому, а її геокультурний вплив розвінчав думку про лібералізм як єдину, панівну і визначальну ідеологію і поставив її на один рівень за ідейною значимістю з консерватизмом і соціалізмом.

Наприкінці 70-х років ХХ століття соціальний лібералізм з його ідеями держави «суцільного добробуту» й кейнсіанським регулюючим підходом приходять до певного занепаду. «Якщо шукати і знаходити причину змін у глибинних довготривалих процесах, то не доводиться завдаватися питанням про те, як впоратися з соціальними та політичними змінами економічного занепаду [9, с. 165]», чого власне бракувало лібералам не тільки нового часу, але й їхнім попередникам. Однак треба віддати належне останнім, виходячи з того, що вони спробували захистити соціальну направленість свого курсу, усвідомивши, що багато які економічні і соціальні проблеми, що існували декілька десятиліть після Другої світової війни, стали наслідком втручання держави в економіку, от тільки якою ціною – це вже інше питання. Тому Західний світ різко змінив свої ідеологічні принципи. Ліберали висунули концепцію «економіки вільного ринку», яка повинна була сприяти швидкому економічному зростанню й інноваціям, зростаючому процвітанню для всіх, хто готовий наполегливо працювати і користуватися можливостями, що йому надаються. В цьому вони керувалися зовсім іншою економічною догмою – так званім неолібералізмом, або монетаризмом, який зародився в ХІХ столітті, і який набув своєї актуальності в 30-ті роки ХХ століття. Провідником нових ідей стали Великобританія та США.

У чому ж власне полягає суть цих теорій? Неолібералізм – це внутрішня еволюція лібералізму, що виникла в процесі соціально-економічного розвитку та сформувалася теоретично після Першої світової війни. Свою назву він отримав завдяки моделі «соціально-ринкового господарства», запропонованій німецьким економістом В. Окейном, суть якої полягає у вільній конкуренції, гарантіях на приватну власність, в ефективній державній соціальній політиці [283].

У створенні теорії неолібералізму певну роль відіграли Б. Вишеславцев [54], Л. Ерхард [420], В. Ропке [437], Ф. Хайек [394; 395; 396] та інші. З позицій даної теорії вони відстоювали свободу дій ринкових сил, виступали проти широкого втручання держави в економічну сферу життєдіяльності.

В цілому характеризуючи неолібералізм необхідно зазначити, що головне його призначення полягає у нищенні програм добробуту, у скороченні соціальних програм, у зниженні регулюючої ролі держави в економіці і наданні їй можливості саморегулювання, а приватному бізнесу надавалася повна свобода у питаннях інвестицій і найму – усе це робилося в ім'я «ринку». Але як би там не було він, подібно до лібералізму, відстоює максимальну можливу свободу особистості і автономну її реалізацію, пріоритет інтересів і прав людини і сім'ї перед державою або громадянським суспільством.

Завдання монетаризму полягає у відстороненні держави від вирішення проблем народногосподарського комплексу і підпорядкування її економіки світовому уряду, який представляє інтереси окремих олігархів. Цією доктриною було замінено кейнсіанство.

Неоліберальні доктрини, незважаючи на те, що, які б аргументи не висувалися на їхній захист, вони підривають соціально-економічний добробут населення і держави, ведуть до зростання нерівності і зменшують трудові прибутки. Хибним є їх переконання в тому, що економічне зростання підприємств приводить до більш досконалого розподілу багатства і зайнятості, оскільки абсолютизм фінансового капіталу не покращує розподіл багатства і не створює робочих місць, а призводить до посилення бюрократичних рис і інфляції, збільшує бідність, безробіття і соціальну незахищеність [Див. детал.: 70, с. 520].

В дійсності, віддаючи перевагу ринковому господарству (на чому сконцентрував свою увагу неолібералізм), не варто випускати з виду той факт, що ринок часто є нестабільним, ірраціональним, його діяльність не завжди має належний результат, а іноді навіть негативний. Безперечно, він призводить до перманентних порушень рівноваги і нових форм нерівності, але це закономірно, цього просто неможливо уникнути.

Практична реалізація цілей неолібералізму і монетаризму у кінцевому підсумку призвела до руйнування народного господарства. Це стало ще

однією причиною неспроможності неолібералізму, проти якого наприкінці ХХ століття виступило світове співтовариство. Прикладом цьому можуть служити Всесвітні соціальні форуми і Світові конгреси.

Отже, в період з 1968 по 1989 роки відбувається розвінчання ідеологічних шор лібералізму (мається на увазі його повоєнний етап), які створювалися провідними країнами Заходу протягом майже 25 років, а разом з тим і неолібералізму. Таким чином, відбулося всесвітнє розчарування в обіцянках, пов'язаних з концепцією розвитку світосистеми в рамках західного лібералізму, тому лібералізм значною мірою дискредитував себе і втратив лідируючі позиції. Скориставшись ситуацією, соціал-демократи і представники правого консерватизму інтегрували до своїх програм низку основних положень соціального лібералізму і продовжили його реформи. З цього моменту соціал-демократизм набув статусу «прикладної» ліберальної практики (виходячи з соціальної спрямованості). Вирішальним фактором зміни світу наприкінці ХХ ст. став розпад Радянського Союзу і системи соціалізму і орієнтування усього геополітичного простору на демократичну модель розвитку, при цьому, не виключивши цінності, ідеї і принципи ліберальної теорії.

Разом з тим, незважаючи на деякі невдачі і усі недоліки «нового» лібералізму, на його основі і завдяки практичному застосуванню теорії «кейнсіанства», «рейганоміки», «тетчеризму», у ХХ столітті покращився економічний розвиток багатьох країн світосистеми, що дозволило їм забезпечити своє процвітання. Це ще раз підтверджує той факт, що тільки вільна економіка може створити необхідні умови для добробуту народу.

Більш того, беручи до уваги безперечний факт, що новий лібералізм у кожній країні мав свої специфічні особливості, слід визнати, що «у всіх його національних різновидів є спільні риси, які й визначають вигляд сучасного західного лібералізму [353, с. 38]».

Отже, характеризуючи в цілому «новий» лібералізм, не можна піддати сумніву те, що він включає в себе багато положень класичного лібералізму і

має істотні відмінності порівняно з ним, які виникли в процесі реконструкції стереотипів накопиченого досвіду. Перш за все, це проявилось в тому, що «новий лібералізм відходить від класичного пояснення суспільства як механічного агрегату однорідних громадян-атомів, який не враховує їх природної нерівності і соціальних відмінностей вже на рівні «життєвого старту» [276, с. 75]». У зв'язку з цим новий лібералізм вперше за всю історію свого розвитку ввів у науковий вжиток поняття «соціальний лібералізм», у підґрунті якого лежала ідея не соціальної рівності і зрівнялівки, а принцип рівності можливостей.

У кожного суспільства існує конкретна історична традиція. Одна із слабостей класичного лібералізму полягала в тому, що він був схильний ігнорувати це коріння і звеличувати абстрактний розум, зневажаючи звичаями і традиціями. Класичний лібералізм виводив рівність усіх індивідів з факту їх рівної приналежності до розуму – усі рівні, оскільки усі рівним чином відносяться до універсального розуму.

Новий лібералізм визначає рівність усіх індивідів, виходячи з рівності потреб, що ґрунтується на правовій рівності, при цьому остання, «як і всяка рівність, абстрагована (за власною підставою і критерієм) від фактичних відмінностей і тому з необхідністю і за визначенням носить формальний характер [274, с. 159]». Саме встановлення правової рівності привело до виникнення громадянських і особистих свобод. Слід зазначити, що правова рівність не тільки забезпечує, але й обмежує свободу, і це справедливо, оскільки тільки вона може перешкоджати свободі однієї людини за рахунок свободи іншої. Однак правова рівність ще не гарантує реальної рівності, оскільки вона має бути доповнена соціальною рівністю «життєвого старту» (концепція блага), гарантованого відповідною державною політикою. При всьому цьому безперечним залишається той факт, що громадяни повинні бути не тільки вільними і рівними, але й розумними [Див. детал.: 72, с. 110].

Призначення нової соціальної філософії полягало у збереженні ліберального прагнення до свободи. При цьому, стримавши свою

прихильність до індивідуальної свободи в інтересах спільного блага, вона представляла суспільство у більш органічних поняттях, цілі якого, окрім вищих, включають в себе і цілі індивідумів, тоді як класична ліберальна концепція ігнорувала органічну природу людського співтовариства. Нові ліберали визнали факт необхідності «обмеження свободи в інтересах інших цінностей і, власне, в інтересах самої свободи [30, с. 535]», оскільки свобода – це не кінцева мета в собі, як вважали класичні ліберали, а необхідний засіб морального і духовного удосконалення.

Відмінності між класичним і соціальним лібералізмом набувають більш різких форм у сфері економіки. Прихильники першого типу лібералізму виступали за приватне підприємництво і мінімальний ступінь втручання держави в економічну сферу, а досягнення «індивідуалістичних» цілей бачили в «індивідуалістичних» засобах. Тоді як другі практично не покладають надій на ринок і виступають за широке державне втручання в економіку, а у досягненні «індивідуалістичних» цілей запропонували засоби колективістського характеру. У питаннях індивідуалізму і колективізму лібералізм в цілому виступає як проти крайнього колективізму, що утискає і часом ігнорує свободу кожної окремо взятої особистості, так і проти крайнього індивідуалізму, що пригнічує свободу інших.

Виходячи з соціально-економічних функцій держави, нові ліберали переглянули класичну теорію власності і виступили проти її монополізації, це було пов'язане, перш за все, з тим, що «власність виправдана як підстава і гарантія особистої свободи, монополізація ж власності усуває свободу приватної ініціативи [276, с. 76]». З іншого боку, з поширенням творчої активності діяльність виступає не як засіб привласнення матеріальних благ, а як сфера самовдосконалення особистості, яка жодним чином не повинна експлуатуватися, що було характерним для економічної епохи, у той же час «експансія творчості сприяє і подоланню експлуатації – головної причини соціальних конфліктів в межах економічного суспільства [169, с. 200-201]». Поняття власності (приватної), таким чином, наповнювалося новим змістом і

розглядалося не як річ, що належить людині, а як сфера його діяльності, творчості і форми індивідуальних прибутків. З цього випливає теза про роль держави: якщо класичний лібералізм наполягав на невторчанні її у справи громадянського суспільства, то «новий» – наділяв її правом регулювати функціонування і розвиток власності, враховуючи інтереси індивідів і суспільства в цілому.

Отже, можна констатувати, що «новий» або «соціальний» лібералізм, так само як і класична і сучасна його форми, вбачав свою одвічну мету у забезпеченні відповідних умов для динамічного і вільного розвитку суспільства, покращенні добробуту його членів, збереженні і зміцненні невід’ємних прав людини.

Аналізуючи в цілому історію розвитку соціального лібералізму і його мети, не можна випускати і не визнавати той факт, що він має низку істотних прорахунків і недоліків, в основі яких лежали порушення у проведенні державних соціально-економічних реформ. Власне в їх лоні і зароджувалися нові напрямки лібералізму (хоча це і не єдина передумова), що потребує окремого розгляду.

2.2. Основні напрями і течії сучасного лібералізму

Сучасний стан цивілізації радикально відрізняється від попередніх століть її існування і розвитку. Це визначається не тільки типом виробничої структури, що сформувалася на сьогоднішній день, досягненнями людини у пізнанні та перетворенні природи та її ресурсів, рівнем прогресу в усіх сферах життєдіяльності соціуму, але ще й тим, що сучасність приховує у собі перспективу прийдешніх змін, які кожен індивід розцінює як найвищий ступінь, вершину розвитку історичного процесу, у якому акумульоване усе

найкраще, що було створене у минулі тисячоліття, і пов'язує з ними (змiнами) своє гiдне майбутнє.

Процеси i тенденцiї сучасної масштабної соцiальної трансформацiї, перш за все, були обумовленi модернiзацiйними викликами самої епохи другої половини ХХ ст., особливо у його 80-тi роки, якi охопили увесь бiполярний свiт i потягнули за собою створення у ньому нової геополiтичної ситуацiї, яка затвердила однополярну спрямованiсть свiтового розвитку. Головним фактором у становленнi i розвитку постеконOMICного суспiльства, орієнтованого на масштабну соцiальну трансформацiю, виступив технологiчний процес, пов'язаний «з прагненням тотально рацiоналізувати свiт [291, с. 19]» i секуляризувати його. Основним джерелом соцiальної трансформацiї стали глобальнi процеси. Саме глобальнi змiни, якi відбулися на рубежi двох столiть – ХХ й ХХІ i пронизали наскрiзь не тiльки свiтосистему в цiлому, але й усi сфери життєдiяльностi соцiуму, стали однією з найбільш характерних рис сучасної епохи. Саме навколо них обертаються усi складовi процесу розвитку цивiлiзацiї, i саме вони визначають її нинiшній стан.

Процеси, якi відбувалися, поставили новi завдання для теоретичного переосмислення ситуацiї, що створилася, i вибору рацiональної моделi облаштування i реформування усього людського суспiльства.

Виходячи з того, що феномен сучасної глобалiзацiї має декiлька видимих джерел, якi й утворюють дане явище в цiлому, як такi (джерела) слiд розглядати наступнi: iнформацiйно-технологiчне, економiчне, полiтичне, соцiальне, культурне, нацiональне, релiгiйне, екологiчне, демографiчне. Саме їх особливостi i рiзнорiднiсть їх соцiальної природи складають основу того чи iншого напрямку лiбералiзму, а також визначають i характеризують його нинiшній стан.

Таким чином, зупинимося на розглядi основних його напрямiв i течiй.

Виходячи iз справедливої позицiї Д. Ролза, суть якої полягає в тому, що «цiнностi полiтичнi є вельми величними цiнностями, а тому їх нелегко

чимось переважити, ці цінності керують основною структурою соціального життя – самою основою нашого існування – і точно визначають фундаментальні умови політичної і соціальної справедливості [322, с. 145]», слід відзначити, що саме політичні принципи і цінності, на які орієнтований сучасний лібералізм, дають йому обґрунтування і визначають характер його політичного напрямку.

Цінності, принципи й ідеї сучасного політичного лібералізму були ґрунтовно розглянуті в контексті другого підрозділу першого розділу. Отже, зупинимось на загальних його характеристиках і закономірностях.

Ліберали, ґрунтуючись на принципі свободи і права, чітко окреслюють свої політичні цілі. Однією з основних є створення вільного суспільства, яке наділяється політичною автономією у відношенні до держави і громадянського суспільства, виходячи з того, що саме у ньому люди можуть реально володіти основними свободами (включаючи свободу переконань, думок, поглядів, ведення дискусій, зборів тощо), самостійно приймати рішення, організовувати соціально-політичні асоціації, покликані відображати інтереси широких мас населення, поважаючи права опонентів.

Усі суб'єкти у політичній сфері повинні керуватися фундаментальним принципом лібералізму – пріоритетом права і відповідно до цього – загальною рівністю у правокористуванні ними, а також усвідомленням високого ступеню відповідальності за свої вчинки. Політичні свободи і верховенство права повинні бути ефективно захищеними інституціональними системами і, перш за все, незалежною, непартійною судовою владою. І у цій ситуації єдина функція держави полягає у забезпеченні умов.

У питанні права на самовизначення лібералізм виходить не з права нації, а з права народу, який формує певну незалежну адміністративно-територіальну одиницю. При цьому з урахуванням домінування думки більшості для захисту меншості передбачається наявність внутрішніх заходів, які гарантують їхні права.

В ліберальному уявленні позиції внутрішньої і зовнішньої політики не носять істотних відмінностей, оскільки обидві вони формуються на визнанні цінності і важливості людської співпраці, яка ґрунтується на ідеалах миру, толерантності і терпимості.

Встановлення внутрішнього порядку є досяжним за допомогою гарантування конституцією і дотримання належного відправлення такої принципово важливої умови – дії уряду повинні здійснюватися у відповідності з волею та інтересами громадян (при цьому обидві сторони діють у рамках законодавчого поля). Цей же принцип застосовується і для забезпечення миру між народами.

Разом з тим, згідно з ліберальною теорією сама по собі сфера політики з оформленими у ній ліберальними цінностями, ідеями і принципами, не буде дієздатною, якщо вони не будуть усвідомлені громадянським суспільством в аспекті співмірності з його основними цінностями. Дана позиція має принципову актуальність для сучасних суспільств, орієнтованих на ліберальний феномен, оскільки змінилися підстави оформлення «суспільного договору».

Звертаючись до класичних ідей про суспільний договір, запропонованих Н. Макіавеллі, Г. Гроцієм, Т. Гоббсом, Ж.-Ж. Руссо та іншими, слід відзначити, що вони переважно ґрунтувалися на описі «природних прав» і аналізі природи людини, а в обґрунтуванні суті даної форми контракту вони зосереджувались на принципах і методах створення суспільства, але ніяк не на питаннях його регулювання. І, не дивлячись на те, що багато історичних закономірностей отримали пояснення, все ж ніхто з мислителів не зміг звести їх у систему. При цьому обрані ними методологічні принципи обумовили наявність у їхніх доктринах про суспільний договір внутрішніх суперечностей. Отже, дані факти серйозно знизили їх теоретичну цінність.

Якщо розглянути обґрунтування «суспільного договору» у сучасній ліберальній теорії в аналогії з його розумінням у «класичному» лібералізмі,

то слід відзначити, що воно має деяку співмірність з теорією Ж.-Ж. Руссо. Так, згідно з сучасною теорією суспільного договору громадяни самостійно, за власною ініціативою організують себе у рамках добровільних союзів і об'єднань і створюють закони, які регулюють відносини у рамках даної угоди з обов'язком, що випливає з цього права – підпорядкування цим законам. Легітимним правом на оформлення цих законів і координування процесу їх виконання наділяється влада. При цьому, як справедливо вважає Д. Ролз: «оскільки політична влада є владою примусово вільних і рівноправних громадян як такого собі корпоративного органу, то ця влада тоді, коли на карту ставляться конституційні основи й питання елементарної справедливості, має здійснюватися тільки такими способами, що їх всі громадяни сподівано можуть розсудково схвалити у світлі спільного їхнього людського розсудку [322, с. 146]».

Але його сучасна особливість полягає у виконанні однієї обов'язкової умови – наявності способу, який дозволяє об'єднувати соціальні інститути у єдину систему, реалізовувати права і обов'язки членів, що складають дану асоціацію. Сучасні вчені, які займаються вивченням даної проблеми, справедливо покладаються на конституцію, оскільки саме вона наділяється правом визначати основні принципи організації структури суспільства і способи їх реалізації. Що ж стосується самих принципів, то вони «повинні бути спільними за формою, універсальними з точки зору застосування і суспільно визнаними як остаточна інстанція з розв'язання конфліктних домагань [5, с. 149]».

Уявлення про цінності, фундаментальні основи і цілі розвитку людства постійно змінюються, отже, відбувається й еволюція лібералізму. У зв'язку з цим можна вести мову про те, що сучасний «глобальний світ» применшує існування тієї чи іншої окремо взятої ідеології, що важко було помітити ще у другій половині ХХ ст. Таким чином, кожен політичний феномен, у тому числі й лібералізм, почав переходити у нову якість і набувати нових видів, зокрема, у ліберальній течії все більше вкорінюються тенденції ліберально-

демократичної, соціал-ліберальної, націонал-ліберальної, консервативно-ліберальної моделей розвитку.

Як і кожна з окремо взятих категорій (демократія, соціалізм, націоналізм), так і та, що поєднується з лібералізмом, має свій певний час виникнення й історичну особливість. Взаємодії відзначених категорій з ліберальною представляють собою вкрай складний і суперечливий процес, який не можна зводити до простих оцінок. У зв'язку з цим, зупинимося на більш ретельному розгляді кожної із зазначених моделей.

Ліберальна демократія, як модель суспільно-політичного устрою, є достатньо вивченою у сучасній науці, але актуальність її розгляду у контексті даного дослідження полягає в тому, щоб визначити, яким чином вона порівнюється з лібералізмом. Обґрунтувати відповідь на поставлене запитання видається можливим виходячи з сучасного розуміння лібералізму і демократії і встановлення критеріїв їх співвідношення через визначення діалектичного протистояння між ними.

Отже, головна принципова відмінність між двома політичними доктринами, що розглядаються, полягає у наступному. Політичний лібералізм переважно орієнтується на правові норми, пріоритет особистості відносно до колективу і держави. Демократія базується на пануванні волі народу, що вільно висловлюється, або думці більшості у питаннях визначення політичного, економічного, соціального, культурного характеру облаштування системи, на загальному праві усіх громадян на частину політичної влади [Див. детал.: 81, с. 96]. При цьому у демократичній державі спільна воля і воля кожного громадянина повинні збігатися, тобто «колективний інтерес має бути арифметичною сумою індивідуальних інтересів [328, с. 1029]». Відповідно, правління більшості повинне узгоджуватися із забезпеченням індивідуальних прав людини, що, у свою чергу, зумовлює процедури захисту і механізм реалізації прав меншості.

У лібералізмі людина як соціальний елемент розглядається в якості автономного індивіда (особистості), а у демократичній доктрині як

громадянин, отже, ці константи визначають сферу і місце прояву його діяльності, ресурси, якими він може розпоряджатися.

Зближення лібералізму і демократії полягає у тому, що вони розглядають окремого індивіда як громадянина, який має право брати участь у політичному процесі, зокрема, у здійсненні політичної влади, у безпосередній участі в розробці і прийнятті законів, у визначенні загальної політики, у прийнятті політичних рішень шляхом загального голосування і народного представництва, вони передбачають наявність норм, що визначають легітимні способи приходу до влади і регулюють дії інституту влади (включаючи кожного його суб'єкта на всіх рівнях) у відповідності з цінностями країни і волею народу. Обидві доктрини пропонують економічну незалежність особистості, виходячи з того, що саме вона може забезпечити індивіду повну незалежність і автономність у судженнях, волевиявленні і активну участь у політичному і соціально-культурному процесах суспільного розвитку. Принципи і цінності лібералізму і демократії знаходять своє відображення і конкретизуються в інститутах громадянського суспільства. Лібералізм і демократія не співмірні із вседозволеністю. Вони передбачають, що вирішення виникаючих суперечок й суперечностей і прийняття необхідних рішень повинно здійснюватися незалежною судовою владою у рамках правового поля.

Орієнтуючись на демократичний проект інституціонального оформлення і динаміки розвитку системи, необхідно пам'ятати, що демократія – це не ідеологія, а форма правління, принцип (модель) побудови держави, який передбачає формування необхідних умов для нормального існування людини. Отже, демократія покликана забезпечити процес реалізації ліберальних цінностей, що, перш за все, потребує створення представницької парламентської демократії і управління державою на основі конституції.

З другого боку, у зв'язку з тим, що демократія у чистому вигляді здатна досягати крайнього прояву, на що вказував у свій час Платон, і на

обґрунтування цього поставив її на один рівень з тиранією, вона потребує лібералізації, «щоб зруйнувати застиглу одноманітність його елементів, оживити їх зсередини й перетворити на центри спонтанної співпраці та спротиву гнобительським діям цілого [328, с. 1031]». Разом з тим, «політична ж практика показує, що демократія як метод успішно функціонує тільки у суспільстві, де ідеали і орієнтири мають ліберальне забарвлення [214, с. 78]». При цьому постійний вплив лібералізму на демократію уявляється можливим, тільки якщо його дії будуть виходити знизу, поступово піднімаючись до широких проявів суспільного життя [328, с. 1032].

Отже, на підставі вище викладеного можна визначити сутність сучасної ліберальної демократії.

Існують різні підходи до обґрунтування ліберальної демократії, відповідно, багатозначним є і сам термін.

Важливою особливістю ліберальної демократичної теорії є те, що вона розглядає лібералізм як порядок, що ґрунтується на нормах права і законності. Її ідеологи роблять акцент на індивідуумі, якому відводиться переважне значення у процесі прийняття політичних рішень з метою уникнути концентрації влади в одній інстанції. У цій позиції ліберальна демократія посилює значення теорії прав людини. Суспільне, колективне розглядається як необхідність (приймаючи значення інструменту), яка своїми рішеннями і діями здатна гарантувати і забезпечувати кожному індивіду захист його прав і свободу у відносинах з іншими індивідами.

Пріоритетною в ієрархії цінностей ліберальної демократії як і раніше залишається свобода індивіда, яка має межі своєї дії, що визначаються законом, і співмірна з відповідальністю. Дана позиція знаходить своє обґрунтування в тому, що за своєю суттю людина є атомарною субстанцією суспільного цілого, отже, її дії не можуть носити характеру всездозволеності. На противагу демократії свобода трактується не як активна участь у політиці, а як свобода особистих інтересів громадян, яка не піддається обмеженням і примусу з боку інших соціальних суб'єктів і суспільних інститутів.

На відміну від демократії ліберальна демократія у першу чергу відстоює визнання і дотримання прав меншості та їх інституціалізацію. Відповідно, як метод здійснення влади, вона не давить меншість на відміну від демократичного правління (яке у свою чергу не виключає гарантування прав меншості), а дозволяє їй реалізовувати свої інтереси. Таким чином, не особистість, не народ, а меншість як деяка група є головною визначальною і рушійною силою політичного процесу. Як наслідок задовольняються не інтереси певної групи, зокрема більшості, а інтереси усього суспільства. Більш того, ґрунтуючись на даному принципі, ліберальна демократія забезпечує процес їх реалізації переважно за рахунок пріоритету інтересів особистості і суспільства над інтересами держави. Держава ж розглядається як гарант стабільності і динамічного розвитку суспільства. Вона забезпечує дотримання законності, принципів соціальної справедливості, є контролюючим і захисним суспільним інститутом.

У свою чергу суспільство у ліберальній демократії розглядається як відкрита система, у якій кожний індивід при зміні своїх інтересів і в залежності від обставин має право інтегруватися у різні базисні групи, здатні адекватно представити його поняття про політичну істину цілей і на рівних підставах боротися за їх здійснення. Цей підхід говорить про те, що ліберальна демократія базується на плюралізмі.

Прогрес і політична відкритість суспільства поєднуються з ринковою й індивідуалістичною орієнтацією в економіці. Фундаментальною основою успішного розвитку країн ліберальної демократії перш за все є приватна власність і конкуренція як спосіб забезпечення рівних можливостей і метод виключення монополізації суспільних ресурсів.

У соціальній сфері сучасних ліберально-демократичних держав ключовими механізмами забезпечення принципу соціальної справедливості є відшкодування за рахунок системи податків, яка базується на прогресивному прибутковому податку, і підтримка соціальних програм за рахунок бюджетної системи.

Багато сучасних дослідників (М. Грачов, А. Мадатов [104], Т. Лебедева [214], Ж.-Ф. Ревель [317], Г. Рормозер [325], А. Фененко [202], Ф. Фукуяма [393] та ін.) сходяться в тому, що ліберально-демократичне правління вважається сьогодні найкращою формою державності.

Разом з тим, як справедливо зазначила російський філософ Т. Лебедева, «країни ліберальної демократії, безумовно, не ідеальні. Ідеал, як відомо, – це вимислений взірць досконалості, норма, до якої прагнуть, але якої неможливо досягти, бо межі досконалості немає. Таким чином, дуже важливо відрізнити ліберальну демократію як ідеальний тип суспільних відносин, з одного боку, та її втілення у людській практиці – з другого. Заслуга західних політиків полягає в тому, що вони теоретично обґрунтували соціально-політичний ідеал сучасної цивілізації і створили раціональну систему його поступової реалізації [214, с. 77]».

У даному зв'язку, виходячи з того, що політична доктрина лібералізму ґрунтується на гарантуванні усіх основних прав людини і встановленні законності і правопорядку, а демократична – на свідомій, активній і солідарній участі громадян у суспільних справах, для стабільного розвитку системи, орієнтованої на ліберально-демократичну модель, необхідно, щоб спочатку були усвідомлені і встановлені положення лібералізму, а потім вводились демократичні принципи, які дозволяють громадянам вільного суспільства реалізовувати свої політичні права [Див. детал.: 81, с. 100-101]. У протилежному випадку (коли без встановлення правопорядку здійснюються демократичні процедури) це призводить до порушення стабільності і дисбалансу системи і суспільства загалом. Яскравим прикладом цьому є сучасна Україна та інші країни СНД. Аналіз закономірностей прояву даних тенденцій у сучасній Україні буде проведено у четвертому розділі даного дослідження.

Наступною течією у політичному лібералізмі є націонал-лібералізм.

Осмислення націонал-лібералізму може бути досягнуте через визначення ступеню і критеріїв порівнянності лібералізму з націоналізмом.

Термін «націоналізм» досить багатозначний, також як і форми його прояву, тому не будемо вдаватися до термінологічних дискусій, а лише відзначимо, що сучасне уявлення про націоналізм, з позицій демократичності, ґрунтується на ідеї прихильності нації до власних інтересів і потреб: суверенний розвиток, єдність і солідарність, самоусвідомлення і самоідентифікація, збереження свого історичного минулого і індивідуальності, культури і самогідності й найпріоритетніше – національної державності. Основний акцент у націоналізмі робиться на тому, що «індивіди можуть себе повною мірою зреалізувати, тільки ідентифікуючи себе з нацією, підпорядковуючи себе їй, дотримуючись її звичаїв та без роздумів шануючи її велич [366, с. 371]».

Принцип культурної однорідності і принцип добровільного об'єднання і самостійності, принцип самоідентифікації територіальної спільноти і принцип рівноправ'я є основними елементами націоналізму, порівняного з принципами лібералізму.

Націоналізм – це течія, що постійно розвивається і змінюється, яка, ґрунтуючись на історичній (культурній, еволюціоністській тощо) спадщині, формує нові співтовариства, характерні для певних часових умов. Такий інтерес до постійного оновлення зумовлений історичним прогресом і модернізмом, економічними трансформаціями. Тим самим, «націоналізм встановлює загальноприйнятий стандарт, навіть якщо він не перемагає повністю і всюди, і деякі випадки порушень мають місце [94, с. 115]». Такі тенденції є характерною ознакою і для лібералізму.

У свою чергу після зміни пріоритетів політичних систем наприкінці ХХ століття лібералізм став приділяти певну увагу істотним елементам сучасної ідеології націоналізму і надавати їм своє теоретичне обґрунтування. Одним із значимих факторів сучасного процесу лібералізації політичних відносин є вільний розвиток (в рамках правового поля) національних інтересів і актуалізація проблеми національної ідентичності. Це зумовлено тим, що ліберальне розуміння націоналізму ґрунтується на інтерпретації

феномену нації і включає в себе певні її складові елементи. Більш детально ці питання були розглянуті у другому підрозділі першого розділу.

Але відзначені ступінь і критерії порівнянності лібералізму з націоналізмом не є вичерпними. З іншого боку, вони ще не є підставою для того, щоб ці дві значимі для індивідів ідеології можна було б поєднувати і розглядати як один ідеологічний напрям, визначаючи його як націонал-лібералізм, тому що він, перш за все, формується на підставі поєднання ліберальної ідеологічної доктрини з національною свідомістю.

Між тим, аналізуючи грані перетинання лібералізму з національною свідомістю і сформовані на підставі їх поєднання основні принципи, необхідно відзначити, що лібералізм є сумісним далеко не з будь-яким її проявом. Дана позиція має аргументоване обґрунтування у роботі В. Карпенка [180, с. 10], В. Кимліка [186, с. 399-401], А. Френкіна [390, с. 24], Ф. Хайєка [395, с. 145] та інших. Зазначені дослідники стоять на тій позиції (автор даного дослідження її поділяє), що лібералізм є несумісним з крайніми формами прояву націоналізму і шовінізму. Дослідники, які відстоюють дану позицію, сходяться у тому, що неліберальні форми націоналізму вдаються до використання усіх методів заради підтримки (зміцнення) своєї національної ідентичності і встановлення своєї національної зверхності, тим самим утискаючи права і свободи інших націй і народів на гідне життя.

Не виключено, що негативні прояви націоналізму і його крайніх форм, наявні у сучасному світі, будуть ще довго існувати, отже, з метою їх уникнення його подальша інтеграція представляється можливою поряд з лібералізмом і безпосередньо у рамках їх спільного співробітництва. Між тим, як справедливо зауважує Ф. Хайєк, націоналістичні рухи можуть представляти собою джерело конфлікту для ліберальних суспільств, цей конфлікт впливає не з лібералізму, а скоріше з того факту, що цей лібералізм втілений не повністю [Див. детал.: 395, с. 145].

Безумовно, відзначені позитивні і негативні тенденції прояву націоналізму не є вичерпними і потребують окремого дослідження.

Що стосується безпосередньо сучасного націонал-лібералізму, то його сутність визначається наступними загальними положеннями: національна економіка і національна політика, основними критеріями створення і оформлення яких виступає право кожної нації на самовизначення і незалежний розвиток та загальні ліберальні і загальнолюдські принципи; держава, як інститут захисту свого народу, його прав і свобод, національної промисловості, збереження і створення усіх умов для розвитку культурного і духовного потенціалу країни.

Подібно до інших течій націонал-лібералізм ґрунтується на фундаментальних цінностях: плюралізмі, справедливості, відповідальності, приватній власності, ринкових відносинах, загальному добробуті тощо.

Крім цього, посиляючись на судження А. Френкіна, націонал-лібералізм має низку сильних сторін, притаманних тільки йому, і не притаманних ні решті форм лібералізму, ні консерватизму, ні іншим. Так, він володіє імунітетом у відношенні до правої політичної свідомості і до правої політики, чого немає, наприклад, у консерватизму, який нерідко вільно або невільно опиняється на правому духовно-політичному полі (навіть з такої причини як «політичне нетерпіння» або через нездатність вирішити суспільні проблеми нормальним, демократичним шляхом). Наступною перевагою націонал-лібералізму, згідно з думкою цитованого автора, є те, що він вільний від лівого і правого радикалізму. Через цю обставину націонал-лібералізм є привабливим для тих верств суспільства, які володіють загостреним моральним сумлінням, будучи стурбовані долями, як окремої людини, так і країни, держави. Мається на увазі стурбованість тим, що трапилося, у якому становищі опинилися і проста людина, і країна в цілому. Інші політичні течії більш схильні до однобічного погляду на стан речей, в той час, як саме націонал-лібералізм намагається врахувати і національні, і загальні інтереси. В силу свого раціоналізму і прагматизму такий ліберал прагне й національні інтереси країни представити не емоційно, а обґрунтувати їх з реалістичних і ділових позицій. Націонал-лібералу менше

притаманна та патріотична риторика, яка є такою типовою для консерваторів, не кажучи вже про права. Далеко не випадковим є глибокий інтелектуалізм цієї течії у лібералізмі, тяжіння до неї значних інтелектуалів [390, с. 25].

Для націонал-лібералізму в Україні характерною є позиція антидискримінації нації, негативне ставлення до її територіальної, соціокультурної і духовної роз'єднаності, засудження багатовікової експансії з боку інших держав, з одного боку, і, з другого – захист національної промисловості, збереження і розвиток української культури і традицій, збереження таких моральних принципів як доброта, солідарність, працелюбність, відповідальність, колективізм.

Націонал-лібералізм для України є закономірним явищем і бере початок від періоду Київської Русі, наповнюючи і розширюючи свій зміст в процесі історичного розвитку і означає не щось інше, як прояв принципів лібералізму у специфічних умовах нашої державності. Яскравим прикладом даної обставини є оксамитова революція в Україні кінця 2004 – початку 2005 років, підготовлена на підґрунті націонал-лібералізму. Отже, це дозволяє говорити про наявність факту розв'язання національних проблем в рамках ліберальної доктрини.

Обґрунтовуючи характер націонал-лібералізму у сучасній Україні, необхідно посилаючись на його основний принцип: ліберальне ставлення до громадян своєї країни, який, власне, не обмежує загальні інтереси нації.

Подальша доля націонал-лібералізму в Україні буде залежати від результатів радикальної модернізації, співвідношення суспільно-політичних сил, згуртування української нації, розстановки акцентів у масовій свідомості українців, збереження історичної спадковості, від ступеню його орієнтації на принципи демократії, справедливості, гуманізму і взаємної поваги.

Особливості порівняльності сучасного лібералізму з соціал-демократією і консерватизмом будуть розглянуті у наступному підрозділі даного розділу, де й будуть визначені складові соціал-ліберальної і консервативно-ліберальної моделей розвитку.

З метою визначення, чи є лібертаризм однією з течій лібералізму, автор даного дослідження вважає доцільним зупинитися на його розгляді.

Інтерес автора до даної політичної течії і вчення зумовлений наявністю у науковій літературі різних підходів в обґрунтуванні даного терміну і його позицій, які за деякими параметрами перетинаються з проблемою, що вивчається у даному дослідженні.

Низка зарубіжних і вітчизняних дослідників, виходячи з того, що лібералізм наприкінці ХХ століття втратив свій зміст і на його основі з'явилися нові підходи в обґрунтуванні ідей необмеженої свободи людини, вчення про необмежену волю, економічну нерівність, що виникає на ґрунті вільної конкуренції тощо (Л. Рид, Э. Ренд, Ф. Хайек, Дж. Роум, Р. Нозик, М. Еванс та ін.), вважають, що новий тип лібералізму можна сміливо визначати як «лібертаризм». Д. Боаз, наприклад, пропонує розглядати його «як політичну філософію, що послідовно втілює ідеї класичного лібералізму, розглядаючи ліберальні аргументи і доходячи висновку, що слід жорсткіше обмежити роль уряду та захищати індивідуальну свободу кожного повніше, ніж це робить класичний лібералізм [34, с. 39]». Подібну дефініцію лібертаризму пропонує О. Панарін. У відповідності з його концепцією «лібертаризм бере у класичного лібералізму одну складову – постулат про обмеженість втручання держави в економічне і соціальне життя; інші складові лібералізму, які відносяться до плюралізму, терпимості, консенсусу, відставлені вбік [291, с. 38]».

Також у науковій літературі мають місце позиції, згідно з якими лібертаризм розглядається як одна з течій лібералізму. Так, російська дослідниця Т. Вязовик вважає, що серед течій лібералізму, що найбільше відповідають інтересам суспільства, орієнтованого на розвиток демократичної системи як засобу досягнення усіх і всіляких благ, є лібертаристський лібералізм, який відстоює принцип «нульової держави», індивідуалізму, приватної власності і вільного ринку. Ринок начебто сам по собі здатен «настроїти» систему і регулювати її, доводячи індивідів до стану

«різних видів користі», тобто високої якості життя [55]». Якщо Т. Вязовик в обґрунтуванні своєї позиції спирається переважно на економічні константи самого лібералізму, то російський філософ Т. Алексєєва – на фундаментальні цінності його теорії. Зокрема, Т. Алексєєва відзначає, що лібертаризм – це течія у сучасному лібералізмі, яка робить акцент на правах і свободах індивіда, які формуються під впливом громади, а державі при цьому відводиться мінімальна роль, оскільки він бачить у державі джерело утиску свободи людини, порушення її прав, викривлення свободи ринку [5, с. 171]. Подібні судження стосовно характеристики лібертаризму багато в чому зближують його з ідеями «класичного» і «нового» лібералізму у питаннях обґрунтування ролі держави в сфері економіки, прав і свобод людини. Однак дослідники, які стоять на даних позиціях, не вказують на способи досягнення цього принципу.

З іншого боку, дослідники вдавалися до спроб розглядати лібертаризм у співвідношенні з консерватизмом і говорити про нього як про різновид останнього (В. Гарбузов [63], А. Мельвіль [253] та ін.). Зокрема, російський філософ А. Мельвіль вважає, що лібертаризм є формою консервативної ідеології, яка відображає інтереси широких кіл бізнесу, не пов'язаного з державним сектором і виступає проти державного втручання в економічну і соціальну галузі [253, с. 44].

Крім цього, низка сучасних дослідників, які займаються даною проблемою, дають обґрунтування лібертаризму, підмінюючи ідеї і принципи ліберальної теорії. Зокрема, у роботі Д. Боаза «Ключові поняття лібертаризму» [34] індивідуалізм, приватна власність, рівність перед законом, ставлення до світу тощо, визначені подібно до їх розуміння у ліберальній теорії. Однак, потрібно віддати належне автору в тому, що ним була зроблена спроба довести, що лібертаризм – це не тільки широкі ліберальні принципи, він втілює ці принципи повністю і послідовно в найбільшій мірі, ніж більшість сучасних ідеологій і, досконало, повніше і послідовніше, ніж будь-який сучасний уряд. При цьому, висунута Д. Боазом

теорія не отримала логічного оформлення і за багатьма позиціями залишається незрозумілою. Цитований автор зазначає, що лібертаризм не ставить собі на меті зробити цей світ досконалим, а лише кращим і більш вільним суспільство. Він обіцяє, що більшість рішень будуть прийматися відповідним чином і відповідною особистістю – тобто кожним з нас. Разом з тим, слід відмітити, що ні сам Д. Боаз, ні ряд дослідників даної проблеми не дають чіткого обґрунтування своєї позиції, не визначають механізми реалізації принципів лібертаризму, що ускладнює визначення грані між ним і лібералізмом.

Отже, виходячи з викладеного, можна констатувати, що стосовно розуміння лібертаризму немає однозначного підходу. Отже, для розуміння його сутності необхідно звернутися до розгляду його позицій у порівнянні як з лібералізмом, так і консерватизмом.

Порівнянність лібертаризму з лібералізмом простежується у відстоюванні принципів індивідуалізму, самоприналежності, поваги прав і свобод інших індивідів, вільного ринку і вільної конкуренції, критиці державного втручання в усі сфери життєдіяльності суспільства і, зокрема, у життєдіяльність і процес реалізації об'єктивних цінностей індивіда, верховенство закону і здійснення контролю за структурами влади. Вони обидва виступають за вільне суспільство, основою якого вважається прийняття рішень на підставі доброї волі кожного індивіда тощо. Однак особливістю є те, що на відміну від лібералізму лібертаризм апелює до свободи, яка досягається за умови наявності добропорядності і віротерпимості, що було історично закладено в основу його становлення, коли від початку лібертаризм виступав як течія, спрямована на боротьбу за релігійну терпимість. Вже тут почали формуватися аргументи на користь свободи, фундаментальних і природних прав людини, відстоювання її права на власні переконання. Відмінність полягає в тому, що саме мається на увазі під терпимістю. Так, лібералізм «вимагає терпимості, слідуючи принципу, а не із суперечності. Він вимагає терпимості навіть до вочевидь безглуздох

вчень, абсурдних форм ересі і по-дитячому дурних забобонів. Він вимагає терпимості до доктрин і переконань, які є шкідливими і руйнівними для суспільства, і навіть до тих рухів, з якими невтомно бореться ... Проти усього дурного, безглузлого, помилкового і шкідливого лібералізм бореться за допомогою зброї розуму, а не грубої сили і репресій [258, с. 58]». Лібертаризм, незважаючи на те, що він поділяє деякі висновки, бачить «в усіх «істинно віруючих» ворогів свободи [138, с. 383]». Це судження, висловлене М. Евансом, потребує свого обґрунтування. Лібертаризм усвідомлює, що релігія за своєю соціальною природою вважається явищем культури, але проблема полягає в тому, що, з його точки зору, віра в бога сама по собі є аморальною. Оскільки релігія ґрунтується на такому явищі як віра (суб'єктивний феномен людської психіки), предметом якої для багатьох сучасних релігій є Бог, то це вказує на те, що дане вчення вступає у суперечність із самим поняттям терпимості.

Ліберали обґрунтовують свою позицію стосовно державного контролю над економічною сферою, в той час як лібертаризм наполягає на повній безконтрольності у даній сфері діяльності людей (вільний ринок і необмежена конкуренція) і виступає за зменшення державного контролю над особистістю. Лібертаризм має свою теорію стосовно держави, як відзначає Д. Ролз, він вважає виправданою лише мінімальну державу, зведену до вузьких функцій захисту від насильства, пограбувань, обману, написання угод і тому подібного, тоді як будь-яка держава з вичерпними повноваженнями є порушенням прав людини [322, с. 255].

Лібералізм виробив власну стратегію у питаннях соціального забезпечення і соціального захисту населення, у відношенні до якої лібертаристи мають власну позицію. Вони «схильні заперечувати ідею прав людини на соціальне забезпечення на тій підставі, що з боку індивіда не може бути відповідних цим правам універсальних обов'язків допомагати всім, хто потребує допомоги. Найбільше, що може запропонувати одна людина, – це вибіркова допомога [25, с. 993]».

В свою чергу лібертаризм має спільну межу з консерватизмом у питаннях свободи, соціального реформування, у деяких економічних суперечках, вони частково сходяться в позиціях критики ліберального принципу державного втручання, «суспільства добробуту», мають власну точку зору стосовно суспільного договору і здійснення соціальних програм тощо. Але особливість полягає в тому, що вони протиставляють цьому і що пропонують взамін.

Переконливими видаються теорії, висунуті К. Гаджієвим [60, с. 62] і А. Мельвілем [253, с. 44], які пояснюють основний момент, за яким розходяться ці два вчення. Так, згідно з їх теорією, коли наприкінці ХХ століття в структурі капіталізму відбулися зміни, саме лібертаризм, як сформована політична сила, виступив з ідеєю демонтажу механізмів державно-монополістичного регулювання і повернення до системи, заснованій всеціло на принципах вільного ринку і необмеженої конкуренції, тоді як консерватори обґрунтували (у програмах соціальної допомоги) неможливість здійснення даного проекту.

У розгляді даного питання справедливе судження висуває М. Еванс, суть якого полягає в тому, що консерватори, які бажають зберегти цінність взагалі, мають на увазі якусь конкретну цінність і повинні протистояти будь-якому конкретному статус-кво, який її забезпечує. Лібертаризм стоїть на протилежній позиції, оскільки він протистоїть статус-кво у дусі Нового часу, то він самовизначається не як консерватор і бореться з тими, хто так себе називає [138, с. 381].

Виходячи з того, що влада має здатність здійснювати свої дії у рамках вседозволеності, лібертаризм вважає, що контроль за владою і обмеження її дій мають здійснюватися усіма доступними способами. Тоді як лібералізм вважає, що процедура контролю повинна здійснюватися судовими органами відповідного порядку і суб'єктами та інституціями громадянського суспільства, а обмеження відбувається у рамках розмежування владних

повноважень і правового поля. Консерватизм залишає дане право за державою.

Таким чином, лібертаризм не є різновидом, чи одним із напрямів лібералізму, консерватизму. Незважаючи на те, що вони мають подібні позиції з ряду питань, їх принципи не збігаються. Це самостійна суспільно-політична течія, сформована на основі світоглядних установок, яка представляє собою політико-правову доктрину, оскільки ставить права людини вище за все, а також містить у собі низку положень з реорганізації суспільства, які передбачають проведення даної процедури у відповідності із законодавчо оформленими нормами поведінки, політичними повноваженнями і обов'язками, визначеними для всіх суб'єктів і інститутів суспільства [Див. детал.: 73, с. 129-130].

Наступним різновидом лібералізму є економічний лібералізм.

Уся ліберальна теорія на обґрунтування своїх ідей завжди спиралася і спирається на економічну форму лібералізму. Виходячи з того, що саме вона виступає як основний засіб у процесі досягнення поставленої нею мети – досягнення добробуту і вільного розвитку, як індивідів, так і суспільства в цілому. Таким чином, саме економічний лібералізм складає базову основу для розуміння і обґрунтування концепції лібералізму в цілому.

Саме поняття економіки передбачає процес соціального і політичного регулювання у всій сукупності, і це саме та сфера суспільного розвитку, яка дозволяє найбільш повно розкрити потенційні можливості і потреби особистості, у якій вона зможе найбільш повно реалізовувати і удосконалювати себе.

Відповідно, економічний аспект в лібералізмі і не тільки, на рубежі двох останніх століть набув пріоритетного значення у зв'язку з тим, що саме економіка стала базисною і рушійною силою глобального розвитку світу, оскільки на його процес біфуркації і прогрес все ж таки певною мірою впливає «ще не творча діяльність як така, а її матеріалізовані результати і наслідки [169, с. 466]».

Традиційно теорія економічного лібералізму орієнтована на реалізацію ліберальних цінностей і розвиток інститутів приватної власності, вільного підприємництва і вільної конкуренції, вільного ринку і ціноутворення, рівність можливостей і рівність шансів, розповсюдження приватизації, формування повноцінного приватного сектора, якому і мають бути передані функції будь-якого комерційного господарювання. Акцент на приватній власності на засоби виробництва у ліберальній теорії робиться виходячи з того, що безпосередньо вона є основою соціального прогресу. Однак, «економічна свобода не може бути абсолютною і не має нічого спільного з вседозволеністю [35, с. 136]». У даному зв'язку ліберали роблять ставку на соціальну відповідальність.

В умовах нових тенденцій світової економіки ліберальна теорія переглянула своє ставлення до вільної ринкової економіки, до питань контролю і розподілу і віддала перевагу регульованому соціальному ринковому господарству. Ліберали віддають цьому перевагу виходячи з міркувань про рівність, соціальну справедливість, взаємодопомогу і взаємоповагу, що дозволяє досягти значних господарських успіхів і економічного порядку. Усвідомлюючи, що зростання економіки напрямку залежить від стимулів в отриманні прибутку, але і вони у свою чергу обмежені соціальними і політичними рамками. До соціальних відносяться: мораль, вдача, звичаї тощо. До політичних: співробітництво, взаємоповага, децентралізація, кадрова кваліфікація.

При цьому, у ліберальній теорії мають місце діаметрально протилежні позиції стосовно постійного втручання держави у сферу економіки в межах самої держави і з боку альянсів у більш широкому її масштабі. Автор даного дослідження стоїть на тій позиції, що регулюючі заходи є необхідними для вирішення суперечностей і уникнення колапсу у певних секторах економічної системи та підтримання нормальних умов функціонування ринку, конкуренції, динаміки соціальних процесів, однак вони повинні носити нормований характер.

В основі сучасної економіки лежить головний її фактор – технологічний прогрес, який веде до зростання виробництва, активізації торговельних потоків, фінансування й інвестування, до розширення сфер споживання і ринків збуту, активізації міграції робочої сили, конкуренції і підвищення продуктивності праці, зміни її характеру тощо. Учасники економічного процесу (безпосередньо люди) розглядаються вже не просто як робоча сила, а як прямі його творці з притаманними їм інтересами і потребами (звичайно, в рамках припустимого).

Становлення таких економічних укладів формується під впливом розвитку інформаційних технологій.

Інтерес до нового фактору нинішньої реальності в межах даного дослідження полягає в тому, що інформаційний простір дозволяє людині поглибити процес пізнання, який є основою формування інтелектуального капіталу, від якого так чи інакше залежить прогрес в економіці і добробут сучасного суспільства.

Немає сумніву в тому, що ринкові відносини, сформовані на основі принципу свободи і відкритості, відносини обміну, конкурентноздатності, формування вартості товару ринковими силами тощо у сучасному економічному лібералізмі носять практично ту саму тенденцію, що й у всіх циклах еволюції капіталістичного світу – економіки. Однак особливість сучасності полягає в тому, що розвиненість економічної інфраструктури, що базується на ліберальних принципах (і не тільки), зумовлюється безпосередньо науковими знаннями й інформаційними досягненнями творчої діяльності людей. Оскільки вони не відміняють, а лише модифікують стосовно до нових умов корінні економічні закономірності і функціональні параметри, притаманні сучасній теорії економічного лібералізму [Див. детал.: 79, с. 18].

У межах даного дослідження не можна також не відзначити один з основних напрямів лібералізму, представлений соціальним лібералізмом.

Передумовами до розвитку соціального лібералізму стали події, які розгорнулися на межі XIX-XX століть. Але як технологія він вперше проявився у двадцяті роки минулого століття і був детально проаналізований у першому підрозділі цього розділу. Там розглядаються й аналізуються причини і низка специфічних проблем, які підвели соціальну державу наприкінці XX століття до кризи, що послабило позиції самого соціального лібералізму. Однак ні неолібералізм, ні неоконсерватизм, які прагнули посісти місце лібералізму і виправити усі його недоліки, ні зміни, що відбулися у ряді політичних систем і у структурі біполярного світу, не вирішили проблем, покладених на соціальну державу (зростання безробіття, низька оплата праці, бідність, неписьемність, соціальна незахищеність певних категорій населення, серйозні демографічні зміни, небачена раніше напруга соціальних суперечностей і зіткнень тощо). У даному зв'язку перед вченими і політиками постало завдання пошуку оптимальних шляхів вирішення соціальних проблем. У рамках даних тенденцій актуалізувалася роль соціального лібералізму, принципи і завдання якого отримали дещо оновлене обґрунтування.

Так, у прийнятій в 1997 році Ліберальним Інтернаціоналом «Ліберальній програмі для XXI століття» [221] поряд з головними ліберальними цінностями «свободою», «відповідальністю», «терпимістю» проголошується «соціальна справедливість» і «рівність можливостей», розглядаються шляхи і соціальні умови їх реалізації.

По суті, соціальні програми консерватизму, націоналізму, соціал-демократії та інших політичних сил за низкою параметрів збігаються з соціал-ліберальними позиціями. Однак, відмінність соціального лібералізму від його політичних опонентів і, зокрема, сучасного від його радикальної версії у попередні епохи в даних позиціях полягає у механізмах реалізації зазначених пріоритетів.

Здійснення процесу реалізації основних своїх ідей і принципів сучасний соціальний лібералізм вбачає тільки на основі проведення реформ,

які здійснюються в інтересах більшості і всіх без виключення громадян, але жодним чином не в інтересах тільки успішної меншості. Таким чином, усі верстви населення, незалежно від їх соціального походження і положення у соціальній структурі суспільства, зможуть реалізувати своє право на свободу [Див. детал.: 71, с. 130].

В орієнтації на суспільство рівних можливостей передбачається його заснування на принципах соціальної справедливості (рівність прав, яка є порівнянною з відповідальністю, і рівність стартових можливостей) і соціальної солідарності усіх без виключення громадян.

Спираючись на ці ідеї, сучасні соціальні ліберали обґрунтовували програму заходів («Ліберальна програма на XXI століття» Ліберального Інтернаціоналу 1997 р., «Вісбаденські принципи – за ліберальне суспільство громадян» документ Вільної Демократичної партії Німеччини 1997 р., програми європейських ліберальних партій, а також демократичної партії США та інші), покликаних поряд з відповідальністю забезпечити соціальні права, що гармонізують відносини між індивідом, суспільством і державою, які сприяють поступальному процесу формування вільного справедливого суспільства і гарантуванню гідного життя для кожного його члена, що своєю чергою, передбачає наявність розвинутої системи соціальної підтримки.

Соціальні ліберали, усвідомлюючи, що тільки частина суспільства (що активно включена до економічних процесів) здатна забезпечити себе, вважають, що забезпечити доступ до матеріальних благ слабких членів суспільства повинна держава.

На даний момент в науці сформувалася безліч моделей поведінки держави у соціальній політиці. В даному питанні соціальний лібералізм має свою позицію, однак вона представляє собою не якусь константу, а носить еволюційний характер, що формує нову систему поглядів і відповідає потребам соціальної дійсності. Виходячи з того, що праця, перш за все розглядається як невід'ємна основа самозабезпечення громадян і формування капіталу, головним завданням держави у сфері соціальної політики є

створення робочих місць, доступність освіти і рівність можливостей у продуктивній діяльності, що повинне забезпечити отримання достатніх прибутків кожному індивіду.

Поряд з цим соціальні ліберали вважають, що не менш важливим завданням держави є надання соціального захисту населенню, який забезпечується за рахунок податків і розвинутої і комплексної системи соціального страхування. Практично ж пропонується здійснити відповідні програми у сферах охорони здоров'я, освіти, соціального забезпечення (пенсійного, догляду за дітьми, інвалідами і людьми похилого віку, допомозі жертвам стихійних лих, захисті меншин та ін.).

При цьому у досягненні поставленої мети слід звернути увагу на те «як організована держава, ким вона організована, чи служить вона здійсненню функцій, які забезпечують свободу, чи ні [174, с. 77]». Отже, не кожне суспільство може носити характер соціального у його ліберальному вимірі і виконувати відведені йому функції, оскільки все залежить від суб'єкта політичної дії (уряд, влада, управлінська еліта та ін.), який реалізує пропоновані програми [Див. детал.: 71, с. 132].

Що ж стосується змісту поняття «соціальна держава», то вона не має однозначного тлумачення. Одне з низки прийнятних для даної форми лібералізму представлено російським соціологом І. Сізовою: «Соціальна держава – це особлива форма внутрішньої соціальної самоорганізації суспільства, у якому зберігаються загальні ознаки національної держави і розвивається ринкова економіка, але яка створювалась в особливих історичних і соціокультурних умовах. Соціальна держава є демократичною і соціоінтегрованою державою, оскільки у ній нормативно підтримується взаємне визнання і солідарність громадян, а функціонально вона спрямована на соціально-політичну і економічну інтеграцію суспільства [343, с. 178]».

Базовою одиницею для ефективного здійснення ідей і принципів соціального лібералізму є економіка. І в умовах сучасності акцент робиться на нову економіку, сформовану і функціонуючу у відповідності з

найновішими інформаційними технологіями і вимогами, що вони висувають, як у відношенні до людини, так і до виробництва, ринку і держави. Одночасно соціальні ліберали критично ставляться до державного контролю за національною економікою (що було їм притаманне у ХХ столітті) і підтримують запровадження деяких обмежень на економічну конкуренцію і застосування загальних принципів державного регулювання ринків, на які ліберали роблять основну ставку у питанні подолання соціальних проблем. Згідно з думкою І. Сізової, функціональна здатність нової соціальної політики повинна полягати в тому, щоб захистити індивідуальний вибір громадян, тобто держава повинна бути в змозі розрахувати і мінімізувати генеральні ризики у ринковому процесі – розвал підприємства, бізнесу, недобросовісну конкуренцію, концентрацію виробництва, погіршення якості. Ці та інші економічні дії держави в рамках соціальної політики цитований автор оцінює як послуги («право на участь») і, виходячи з цього, вважає, що зниження числа клієнтів традиційної соціальної держави і відносно швидке збільшення кількості споживачів можливе за рахунок здійснення соціальної політики, пріоритетною метою якої є гарантування безперервного функціонування ринків добробуту, а зовсім не захист або забезпечення споживачів [343, с. 186].

Сучасний соціальний лібералізм робить акцент на людині, суспільстві, державі. У даному зв'язку російський історик Д. Шушарін висловив справедливую думку про те, що «соціальний лібералізм – це втілена на практиці модель (технологія), а не тільки концепт, теоретична побудова. І, перш за все, це технологія повернення особистості, суспільству і державі суб'єктності, спільне подолання влади безособистісних і надособистісних обставин, безсилля перед соціальною і політичною стихією [418, с. 61]». Автор зазначає, що технологічність соціального лібералізму полягає в тому, що він ґрунтується на консенсусі не стосовно ідеологічних кліше, а стосовно форм життя і принципів відносин між індивідуумом, суспільством і державою.

Таким чином, цінності і принципи, що пропонуються соціальним лібералізмом, не можуть розглядатися як набір якихось ідеологічних констант. Вони є основою розвитку людської індивідуальності, способом, що визначає механізми створення і надання рівних умов кожному індивіду для його самореалізації, визначають методи і процедури забезпечення необхідних соціальних благ.

Результати процесу переходу України до соціально-ліберальної моделі, якість і ефективність соціальних послуг можна оцінити, виходячи з аналізу нинішньої соціально-економічної і політичної ситуації, що потребує окремого вивчення проблеми. Таким чином, дана особливість буде розглянута у першому підрозділі четвертого розділу. При цьому слід зазначити, що позиція сучасної України відносно сутності соціального лібералізму полягає у залученні і модернізації ліберального досвіду всієї світосистеми до потреб нашої країни, про що власне і свідчить одне з положень Маніфесту Ліберальної партії України: «Пріоритетне значення соціальних факторів зумовило перетворення сучасного світового лібералізму на лібералізм соціальний [240, с. 4]».

Поряд з розглянутими вище різновидами лібералізму теоретико-практична доктрина, що розглядається, у процесі суспільного розвитку надає великого значення культурному лібералізму.

Глибинні і кардинальні зміни, які відбуваються в середині соціального цілого в рамках сучасної масштабної соціальної трансформації, зумовили радикальні зміни у політико-правових і економічних відносинах, їх інституалізацію і стандартизацію, але ядро культури, культурної самобутності у різних типах суспільства всієї людської цивілізації залишається практично незмінним. Це головний елемент і основа суспільного життя, що формує особистість, почуття приналежності до певної групи і системи цінностей та зумовлює сенс і цінність самого життя, ставлення людини до всього всесвіту і значною мірою регулює поведінку членів суспільства.

Світ цінностей багатоманітний і його не можна вважати універсальним, виходячи з того, що «у світі є плюралізм культур, і кожна з цих культур відтворює свої власні цінності [48, с. 937]». Система цінностей, створена людством протягом всього періоду свого розвитку, має певну ієрархію.

Що стосується пропаганди цінностей культурного лібералізму, то тут є як свої особливості, так і свої проблеми. Перш за все, сучасний лібералізм в своїй ієрархічній структурі цінностей віддає перевагу загальнолюдським цінностям, в числі яких сформував певне ставлення безпосередньо і до цінностей культури.

Сучасний культурний лібералізм підтримує принципи гуманізму, відстоює права людини, віру в свободу і прогрес, приділяє велику увагу етичним нормам, які є інтелектуальною спадщиною епохи Просвітництва.

У лібералізмі гуманізм, який ґрунтується на цінностях добра і людяності, розуміється як норма людських відносин, в яких самоцінність і гідність особистості є основою удосконалення суспільства, а не національні, етнічні, расові, класові та інші приналежності, хоча дані соціально-політичні якості в теорії лібералізму та її культурному феномені мають свою обґрунтовану цінність.

Ліберальна теорія розглядає свободу думки, слова, віросповідання як складову частину права людини на розвиток і самореалізацію. Відповідно, вона передбачає затвердження принципу рівності на реалізацію даних свобод не тільки для індивідів, але й для сформованих ними соціальних, національно-етичних та інших груп і утворень. Як справедливо відзначив англійський дослідник Е. Барендт, люди не можуть розвиватися розумово і духовно, якщо не мають свободи формувати свої переконання і політичні позиції в процесі публічного обговорення і відповідаючи на критику інших [21, с. 1002]. При цьому за безпосереднього правокористування даними свободами виникає небезпека загрози честі і гідності людини, порушення права певної соціальної групи на свою ідентичність і самовизначення. У

даному зв'язку лібералізм відстоює позицію обмеження даних свобод загальними моральними засадами і законодавчо.

Здатність людини до створення нового в історії людства завжди мало місце, і для сучасності це не є новим. Нова реальність даного феномену полягає в тому, що «матеріальні й інтелектуальні передумови творчості виявилися поєднаними з потребами у ній, і з цього часу творча активність стала одним з основних факторів соціального прогресу [169, с. 287]». Саме творчість як спосіб вільного самовираження всебічно розвинутих людей у його вільному представленні і без будь-якого ідеологічного орієнтування робить індивіда особистістю і творцем суспільних відносин. Творчість, що виявляється у масовій свідомості, носить неповторний характер, що безпосереднім чином змінює цінності, потреби, цілі, які стимулюють людську діяльність, прагнення до удосконалення людських відносин, її моральних і культурних пріоритетів. Творчість за багатьма параметрами мотивована системою матеріальних цілей і інтересів у вищому ступені свого прояву виступає як метод реалізації внутрішнього потенціалу людини (інтелектуального, пізнавального тощо), її духовного укладу і духовної енергії.

Таким чином, саме вільна творчість, співвіднесена з загальним процесом розвитку потреб, мобілізує людину на генерування нових знань, створення нових технологій у духовному середовищі і в усіх аспектах культури.

За всього цього ліберальний порядок не може бути забезпечений без відповідної етики, яка визначає лінію поведінки і міру відповідальності усіх суб'єктів соціального цілого.

Немає сумніву в тому, що культура має рухомість і схильна до змін (навіть перебуваючи у певній типовій приналежності), оскільки «культура розвивається за рахунок енергії внутрішніх і зовнішніх суперечностей. Перші дають імпульс до розвитку культури з її власних підґрунть, другі акумулюють у собі енергію взаємодії з іншими культурами. Причому, якщо

внутрішні суперечності завдають могутності імпульсу і напрямок руху, то зовнішні зумовлюють темпи і форми останнього [294, с. 52]». Головне завдання культурної політики у даному процесі, динаміки самої культури полягає у забезпеченні його адаптаційними механізмами, що є порівнянними з постійно здійснюваними соціальними змінами. І у сучасному світі цей процес набув характерних особливостей.

На нинішньому етапі розвитку цивілізації звертає на себе увагу сучасна «культурна глобалізація», яка характеризується тенденціями подальшої технократизації культури, масовизації і явно вираженим протиборством її всепроникним тенденціям. Через широкий спектр засобів масової комунікації і безліч інститутів, які змінюють і реконструюють культуру, здійснюється процес возведення її форм в аспект світової політики у питаннях формування мислення, поведінки, відносин, форм і методів самовиявлення тощо не тільки на рівні окремих індивідів, але й великих соціальних груп.

Як зазначає російський плітолог В. Пастухов: «В умовах глобалізації і універсалізації міжнародних зв'язків, коли усі виявляються якимось чином пов'язаними з усіма, домінування західної культури над іншими культурами набуває нової якості. Вона відрізняється всезагальним характером, постійністю і очевидністю, можливістю щоденного і повсюдного впливу [294, с. 53]». У даному зв'язку, оскільки на сьогоднішній день береться до уваги і обертається усе навколо західноєвропейської моделі культурного прогресу, яка за низкою позицій відповідає цінностям і принципам лібералізму, багато які сучасні країни намагаються надати їй статусу універсальності і перекласти її на власний культурний простір. Хоча, з об'єктивної точки зору, її масовизація є культурою зовсім не «універсальною» і загальнолюдською, а виключно західною, нерідко не сумісною з істинно народними традиціями, що природним чином створює суперечності, негативні результати і призводить до конфліктів і хаосу у суспільстві, державі з наступним проявом елементів відчуження і навіть боротьби (у різних формах її прояву).

Отже, сьогодні, коли культуру усе тісніше пов'язують з глобальними загальнолюдськими ідеями, не можна принижувати і зводити нанівець значимість традиційних культур. Бо тільки вони, їх розмаїття може забезпечити умови для особистості, що вільно розвивається, соціуму, країни; реалізувати право народів на свої духовні, національні, релігійні традиції, національну самобутність, національну самосвідомість. Тому, орієнтуючись на західноєвропейську модель, ніколи не варто забувати про власну культурну спадщину й історично сформований менталітет свого народу, бо «ті культури, які не пам'ятають свого минулого, мають так само мало шансів, як і смаку, серйозно будувати свої відносини з майбутнім [291, с. 22]». Тому до злиття двох культур, а іноді й більше, слід підходити достатньо зважено, розсудливо, знаходячи спільні точки їх дотику. Тільки тоді можна очікувати бажаних результатів.

Між тим, необхідно відзначити, що ліберали виступають за суспільство, відкрите для еміграції і культурних впливів ззовні, при цьому вони передбачають, що кожна держава самостійно встановлює ступінь своєї відкритості.

Багато сучасних держав мають законодавче забезпечення в галузі еміграції і інтеграції, яке розроблене і діє з метою захисту власної культури і збереження порядку. Таким чином, проблема культурного дисбалансу у державах, орієнтованих у своєму розвитку на ідеали ліберального порядку і нормативні стандарти поведінки, полягає не в самому лібералізмі, а у здатності держави в рамках внутрішньодержавного і міжнародного правового поля створювати умови гармонійного поєднання культур і регулювати поведінку людей у відповідності з цінностями власної культури.

Головним проявом сучасного українського лібералізму у культурній сфері є те, що поряд з актуалізацією традиційних культурних цінностей, створених на всьому етапі історичної боротьби українського народу за свою державність, акцент зроблений на розвитку духовної культури західного типу. Однак, особливість полягає в тому, що ні вітчизняні, ні

західноєвропейські засади культурного лібералізму (в межах розумного їх поєднання) в силу об'єктивних причин не реалізовані у необхідному обсязі і на належному рівні. Аналіз прояву тенденцій сучасного культурного лібералізму в Україні проводиться у другому підрозділі четвертого розділу даного дослідження.

Отже, виходячи із викладеного можна констатувати, що проведений аналіз основних сучасних напрямків і течій лібералізму з притаманною кожній з них системою цінностей і принципів, на перший погляд, може переконати в тому, що сам лібералізм у його теоретичному обґрунтуванні мало в чому змінився. Однак, методи і способи, які використовують для реалізації цих цінностей і принципів свідчать про істотні відмінності в самому лібералізмі.

Разом з тим, необхідно відзначити, що нові позитивні якості лібералізму, в процесі його відродження на межі останніх двох століть історії, набули і негативних витрат. Це закономірність, притаманна будь-якому процесу розвитку, яка не завжди має явний характер (навіть можна сказати протікає латентно), а їх явний прояв виявляється саме у моменти радикальної модернізуючої трансформації, тим більше, такої, що має глобальні тенденції, які привертають до себе увагу, і спонукають до певних дій.

У зв'язку із цим, характер сучасної суперечливості глобальних процесів, які охопили весь світовий простір, дозволяє давати оцінку, перш за все, не ступеню усталеності ідеології, а системі в усій сукупності всіх наявних у ній інститутів. Для того, щоб критичний момент у розвитку соціуму був подоланий, необхідні спільні зусилля, які передбачають не тільки внутрішньодержавне об'єднання людей, але й об'єднання ряду держав між собою (виключаючи насильницьке територіальне приєднання). Але по суті, економічні, політичні, соціальні об'єднання є недостатніми для вирішення проблем сучасності, завдання полягає у формуванні і вихованні певної свідомості у людей, орієнтованої на моральні, національні, гуманні

традиції і цінності. Треба визнати, що ні лібералізм, ні ліберальна демократія, на яку багато хто сподівається, не зможуть подолати всі труднощі і досягти остаточного результату. Отже, не варто жити в ілюзорному світі в очікуванні створення якогось ідеалу у перспективному майбутньому, необхідно удосконалювати сьогодні дану реальність і відстоювати її.

2.3. Тенденції зближення основних ідеологій у сучасному світі

В умовах глобалізації усієї світової системи і цивілізаційної кризи видається складним оформлення цілісного бачення суспільства, створення єдиної концепції суспільного розвитку. Це пов'язане з ритмом соціального розвитку, що прискорюється, та радикальними змінами, що розпочалися наприкінці минулого століття, що піддало інверсії людське мислення і саме буття. Природно, дані обставини потребують нових ідей і концепцій. При цьому класичні ідеологічні течії не втрачають своєї значимості, виходячи з їх здатності модернізуватися і трансформуватися у відповідності до конкретних умов суспільного устрою. Як справедливо відзначає К. Гаджієв, тип суспільно-політичної свідомості, ідейно-політична течія – це не просто раз і назавжди даний комплекс ідей і доктрин, а певне відношення до дійсності, до тенденцій суспільного розвитку, яке піддається більш-менш істотним змінам в залежності від конкретних історичних умов [57, с. 6].

Отже, будь-яке явище, яке виникло багато десятиліть, а то й століть тому, не лишається незмінним, раз і назавжди даним. В залежності від історичної епохи, національних особливостей, позицій теоретиків і вчинків політичних діячів воно набуває нових, часом від початку не притаманних йому рис, весь час еволюціонує і трансформуючись в процесі пристосування до реальної ситуації.

У ході свого розвитку, а ще частіше – при реалізації на практиці різних течій політичної думки нерідко сприймають окремі елементи зовсім протилежних напрямів, змінюючи свою суть при мінімальних змінах у термінології. У даному зв'язку поділ суспільства на лібералів, консерваторів, соціал-демократів тощо часто виявляється умовним. Численні дослідження суспільної думки показують, що у відношенні до різних аспектів економічного, політичного, соціального і культурного життя люди можуть дотримуватися різних позицій, стаючи тим самим носіями ідей декількох політичних течій одразу.

Кожна ідеологічна течія охоплює не якусь одну, а безліч проблем, торкаючись найрізноманітніших сфер життя. Тому проблемний критерій систематизації, здавалось би, найрозумніший і найбільш часто застосовуваний, у даному випадку невідворотно страждає односторонністю і вузькістю [63, с. 61].

В історії існування ідеологій завжди мала і має місце суперечка про те, що саме та чи інша ідеологія більш глибоко може зрозуміти і оцінити у суспільних явищах і процесах, що відбуваються у даний конкретний історичний момент часу, і на підставі цього надати програму і адекватно використати свій теоретико-практичний потенціал, методи і технології, направлені на динамічний, збалансований і прогресивний розвиток суспільства і цивілізації в цілому. У даному зв'язку (і у сучасних умовах суспільного розвитку це носить явно виражений характер) висловлюються думки про те, що певна ідеологія є єдиною можливою і раціональною відносно соціального проекту і є «загальною конструктивно-інтегруючою парадигмою [102, с. 35]». Безумовно, кожен суб'єкт, який ідентифікує себе з тією чи іншою теоретичною традицією, має право дотримуватися її концептуальних цінностей і принципів, відстоювати її переваги – це природний процес, притаманний світогляду індивідів та їх ставленню до дійсності. Позитивність даної умови полягає в тому, що дана тенденція не дозволяє оформитися і закріпитися ідеологічній мономірності, яка може призвести до досить

глибоких негативних наслідків, особливо в рамках всієї світосистеми (надмірна ідеологізація, безальтернативність вибору національними державами і усім світовим співтовариством стратегічного шляху розвитку, диктатура на загальносвітовому рівні з боку однієї певної держави або їх блоку, який виступив як основний суб'єкт, що виробляє та пропагує ту чи іншу ідеологію), а навпаки, дозволяє ідеологіям стримувати одна одну від крайніх форм прояву і є рушійною силою соціальної еволюції і реального суспільного прогресу.

При цьому, у даному питанні не можна не погодитися з російським соціологом Ю. Замошкіним, що «ніяка ідеологія не може раз і назавжди вирішити питання про пріоритетність, першість тих чи інших, за своєю суттю антиномічних потреб. В історії були, є і, ймовірно, будуть цикли, коли то одна, то інша потреба заявляє про себе з більшою гостротою і силою. При зміні цих циклів неминучою є поява альтернативних ідеологічних позицій і програм, неминучими є зміни акцентів, суперечки і конфлікти [163, с. 154]». Такими альтернативними ідеологічними напрямками можна вважати, наприклад, неолібералізм, неосоціалізм, неоконсерватизм, неомарксизм тощо. Причому всередині кожного з них існує низка регіональних і національних ідеологічних варіантів.

Однак така класифікація ідеологій і уява про них не є беззаперечною і єдиною. Існують інші думки і теорії.

Разом з тим, історія існування і процеси модернізації ідеологій свідчать про те, що кожна течія суспільної політичної думки у чистому вигляді існує лише у класичному теоретичному оформленні. На практиці спостерігається поєднання найважливіших елементів лібералізму, консерватизму, соціал-демократизму тощо, їх взаємообумовленість, і це є характерною особливістю існуючої нині усієї світосистеми в цілому, орієнтованої на загальнолюдські ідеї, ідеали і принципи.

Тенденції сучасного процесу зближення ліберальної, консервативної і соціал-демократичної ідеологій у низці нормативно-ціннісних положень і

принципів були зумовлені тим, що у другій половині ХХ ст. з певною чіткістю простежувався ідеологічний спад лібералізму, соціал-демократії і консерватизму. Внаслідок цього з'явилися пророцтва (які виходили в основному від ідеологічних супротивників), що дані ідеології втрачають своє ідеологічне підґрунтя і значимість, що невідворотно мало призвести до їх зникнення. Однак політична практика показала, що не дивлячись на певні труднощі, пов'язані із застосуванням усталених в епоху індустріалізму підходів і методів, кожна з них наприкінці минулого століття зуміла осмислити неефективність деяких своїх традиційних принципів і за допомогою цього модернізуватися у відповідності з об'єктивною ситуацією і тенденціями демократії, що постійно поглиблюються. Таким чином, еталоном встановлення рівноваги і сучасного зближення трьох провідних ідеологій історії і сучасності стає демократія, і відповідно ставиться завдання про перегляд попереднього жорсткого протистояння між відзначеними вище ідеологіями. Це пояснюється тим, що, з одного боку, на рубежі двох останніх століть демократична течія, як ніяка інша, у більшості країн Європи і Азії «зміцнила свої позиції, збагатившись новими концепціями і доктринами [353, с. 37]». З другого, у процесі зміни у політичних системах ціннісних установок, представлених широким спектром ідеологічних рухів, згідно з ідеєю українського вченого К. Ващенко, найбільш важливими демократичними принципами і правилами стали: проведення регулярних виборів; внутрішньопартійна і парламентська діяльності; урегулювання конфліктів у соціально-політичній і соціально-економічній сферах; забезпечення відносної стабільності системи власності, непорушності розподілу функцій законодавчої, виконавчої та судової гілок влади, а також недоторканності демократичного типу політико-правового режиму [Див. детал.: 39, с. 178].

У цьому зв'язку сучасна соціально-політична наука вважає, що демократію нинішнього зразка слід, перш за все, розуміти і розглядати не як рух, а як досягнутий стан суспільства. Таким чином, демократія

розглядається як ідеал, який виступає орієнтиром розвитку суспільства. Виходячи з цього, у рамках демократичних принципів і правил вибудовують свої програмні положення і здійснюють практичну діяльність сучасні філософсько-політичні доктрини – лібералізм, консерватизм, соціалізм та інші. Такі зміни, що відбуваються в ідейних установах даних політичних феноменів, приводять до того, що в процесі перетинання меж сектору демократії з ідеологією лібералізму, соціалізму, консерватизму тощо, створюється нова форма (тип) ідеології. У рамках демократії і лібералізму формується ліберал-демократія, яка поєднує в собі політичні установки першого ідеологічного феномену з правовими і економічними принципами другого, між демократією і соціалізмом оформлюється соціал-демократія, у ній сфокусовані принципи гуманного, прогресивного розвитку суспільства і соціально орієнтованої економіки, в процесі зближення демократії з консерватизмом мають місце: звернення до традицій і цінностей минулого з метою отримання відповіді на ключові питання сучасності, необхідність модернізаційних змін на рівні людської свідомості, мотивації діяльності і поведінки.

І разом з тим, кожна ідеологія у своїх установах, світогляді, політичній діяльності керується певними цінностями і принципами. При цьому, всередині кожної сучасної ідеології виокремлюється низка течій, напрямів, типів і моделей, у яких основні цінності і принципи носять вельми суперечливий характер. Все залежить від того, що бере за основу у вирішенні визначеного питання той чи інший ідеолог. Таке «змішування різних логічних підстав, непорівнянних, різнорідних теорій, які неможливо вишикувати в один ряд, тобто, по суті справи, еkleктичний підхід, у підсумку не дозволяє дати цілісну картину явища [389, с. 44]». У такому зв'язку, автор даного дослідження вважає, що логічним було би вести подальший розгляд зазначеної проблеми, виходячи з загальних тенденцій кожної з розглянутих ідеологій. І підходити до кожної як до цілісного ідеологічного феномену. Між тим, так або інакше, усі форми, що проявилися всередині кожної

ідеології, об'єднані певним комплексом ідей, концепцій, ідеалів, які у своїй сукупності складають цілісне ідеологічне оформлення суспільно-політичної думки.

Для лібералізму основними цінностями і принципами є свобода, індивідуалізм, рівність. Основу соціал-демократичного феномена складають свобода, справедливість і солідарність. Саме принципи «справедливості» і «солідарності» є головними ознаками соціал-демократизму у відношенні до лібералізму і консерватизму.

Визначити загально визнані традиційні цінності у консерватизмі вельми складно, оскільки наповнення певним сенсом їх змісту у всіх націй, народів, соціальних груп тощо є різним і залежить від історично сформованого менталітету, національно-культурних, духовних традицій кожної окремо взятої соціально-політичної спільноти, формування консервативних світоглядних основ, колективної ідентичності тощо, від конкретних обставин (умов), у яких приймається політичне рішення. Отже, не може бути єдиного підходу у розумінні традиційних цінностей. І разом з тим, виходячи з наукових праць, які дають уявлення про консерватизм та широкий спектр його ціннісного ареалу, головними є стабільність, закон і порядок, традиція.

Така «відмінність між провідними політичними ідеологіями полягає у ранжируванні, акцентуванні вказаних цінностей, а не у їх протиставленні [40, с. 44]».

Серед широкого спектру ціннісних установок у кожній з ідеологій у реальності є декілька основних базових цінностей, які визнаються більшістю людей демократичних суспільств і об'єднують ідеології, які піддаються аналізу. Це свобода, рівність, порядок.

Свободу розуміють як можливість самовизначення кожної людини і право на самостійний розвиток особистості. При цьому мова йде не тільки про свободу особистості, але й про політичну свободу – право індивіда на участь в управлінні державою і суспільством. Конституційне закріплення

свобод і прав, їх регламентація і захист законом та забезпечення власністю є необхідними умовами для вільного вибору життєвої позиції кожного громадянина. При цьому правовий аспект свободи обов'язково повинен бути поєднаний і сумірний з принципами особистої відповідальності і обов'язку. В економічній сфері – вільно ринкові відносини.

Спираючись на ідею однакової цінності кожної особистості, категорію рівності розуміють як рівність початкових можливостей, і ніяк не рівність у розподіленні прибутків, рівність прав і можливостей для кожного члена суспільства і рівність усіх членів суспільства перед законом, при цьому не ігноруючи фактичної нерівності людей. У більш широкому сенсі – соціальна справедливість.

Істинний порядок у суспільстві і державі може бути досягнутим на підставі панування права і законності.

Поряд з вище викладеним, слід враховувати, що кожній з ідеологій притаманний власний вектор усвідомлення суспільного життя, який формується на основі його загальних цінностей, пріоритетів, функцій і завдань, причому, у кожній з них вони достатньо структуровані, отже, вони не можуть збігатися і створювати ціле ідеологічне поле.

Тенденції зближення лібералізму, соціал-демократії і консерватизму – не новий історичний факт, породжений сучасністю. Явне зближення консерватизму з лібералізмом спостерігається іще в епоху постмодерну, тоді як до цього часу в усіх сферах соціально-політичного життя (політиці, економіці, релігії, мистецтві, культурі) між ними спостерігалось явно виражене протистояння, яке виходило з самої суті традиціоналізму і новаторства, оскільки на перший спирався консерватизм, на другий – лібералізм. У дану епоху ліберальні ідеї наповнилися консервативним змістом, консервативні – ліберальним. У нинішній дійсності «наявність лібералів разом з консерваторами є об'єктивна заданість, необхідна умова цілісного, а не однобічного підходу до суспільних процесів [324, с. 202]».

Тенденції зближення ліберальної і соціал-демократичної ідеологій у їх векторному напрямі почали відзначатися ще у першій половині ХХ століття і наступний його період, коли актуалізувалися питання соціально-політичного і соціально-економічного регулювання суспільних відносин, національного суверенітету, сильної і відповідальної державності, еволюційних поступових перетворень і реформ, застосування інституціонального підходу у вирішенні виникаючих проблем тощо. А наприкінці ХХ ст., у зв'язку з глобальними змінами у геополітичному просторі, переходом від індустріального до постіндустріального суспільства, зміною розстановки акцентів за допомогою акумулювання процесів суспільного розвитку, уже не в рамках національних держав, а на загальносвітовому рівні, змінами перспектив розвитку цивілізації, які породили проблему вибору політичної орієнтації, адекватної вимогам часу, інтересам і очікуванням соціуму та багатьма іншими обставинами, які істотно змінили усю світосистему в цілому, цей факт почав набувати домінуючого значення.

Для усієї історії існування західноєвропейської соціал-демократії, аж до постіндустріальної фази розвитку суспільства, характерним є те, що ідеологія, яка аналізується, виникла і розвивалася як рух, «який відображає в основному інтереси найманих робітників і покликаний захищати їх інтереси через механізм соціального партнерства з підприємництвом [286, с. 108]». А наприкінці ХХ століття у зв'язку з тим, що «ліберальна модернізація призвела до «розмивання» традиційного робочого класу, і значною мірою – до зникнення розподілу між «фізичною» (у теперішній час це слово приходить брати в лапки) і «розумовою працею» [248, с. 91]», особливості постіндустріального суспільного розвитку, у поєднанні з глобальними проблемами сучасності і прагнення провідних світових ідеологій до затвердження своєї пріоритетної значимості, поставили перед соціал-демократами, так само як і перед представниками інших ідеологічних напрямів, нові завдання, які потребують перегляду основних її програмних

положень. У даному зв'язку, «відмовившись від націоналізації та інших складових етатичного соціалізму, а також змінивши своє ставлення до ринку, соціал-демократи тим самим фактично дуже близько підійшли до позицій соціал-реформізму ліберального толку, а де-не-де і практично ідентифікувалися з ним [296, с. 55]».

Стосовно консерватизму слід відзначити, що він традиційно розглядався як особливий тип суспільно-політичної думки, який апелює до захисту реально існуючих у кожний конкретно-історичний період цінностей, інститутів, соціальних структур тощо. Якщо виходити з такого вузького розуміння консерватизму, то він давно втратив би свою життєздатність, теоретичну і практичну значимість. Однак його здатність реагувати на зміни цивілізаційного розвитку дає можливість вести мову про те, що даний ідеологічний феномен є рухливим і революціонізуючим. Отже, він здатен, так само як і інші ідеології, змінювати свої внутрішні установки і позиції. Таким чином, змінюється і зміст консерватизму.

Яскравим прикладом синтезу традиційних політичних цінностей консерватизму, лібералізму і соціал-демократії в історії їх існування є нова ідеологічна форма, що оформилася у даному процесі, – неоконсерватизм.

Дане соціально-політичне явище було породжене конкретно-історичною ситуацією і глобалістськими процесами в середині другої половини ХХ століття. Воно виникло тоді, коли традиційно-консервативні, ліберальні і соціал-демократичні принципи, норми і установки, притаманні всій їх ідеологічній теорії і практиці та які використовувалися безпосередньо у процесі реформування світосистеми у ХХ столітті, втратили свою ефективність та їх методи не відповідали вимогам часу.

Неоконсерватори об'єдналися на основі об'єктивної потреби застосування радикальних методів і засобів для проведення економічного підйому, який базується на технічному прогресі і передбачає державне втручання у даний сектор і надання більшої свободи ринковим відносинам, вільній конкуренції і приватній власності.

Згідно з їх уявленням принцип розподілу влади повинен здійснюватися у рамках тріади – держава, економічна сфера та засоби масової інформації, що істотно відрізняє її від класичної, запропонованої у свій час Дж. Локком і Ш.-Л. Монтеск'є. Критикуючи добродійність держави у соціальній сфері, вони запропонували проводити (що у теперішній час вже здійснюється) часткову приватизацію державного сектору соціальних послуг. На відміну від лібералізму і консерватизму особливу увагу приділяють внутрішній і зовнішній політиці держави.

У політичній сфері вони віддають пріоритет плюралізму, забезпеченню прав громадян, захисту індивідуалізму, прав приватної власності, слідуванню традиційним специфічним національним і етнічним цінностям поряд із загальнолюдськими, держава розглядається як гарант і захисник закону і моралі, вона повинна забезпечити свободу і автономність приватного життя. Між тим, неоконсерватизм «розглядаючи співвідношення між свободою, справедливістю і рівністю у суспільстві виходить, перш за все, з того, що нормальною і невідворотною має бути соціальна нерівність [389, с. 18]».

Неоконсерватори віддають перевагу авторитарним принципам, виступають проти надмірних демократичних свобод, за панування і домінування у світі держави, яку вони уявляють, за застосування силових методів у вирішенні соціально-економічних і політичних проблем тощо.

Виходячи з цього можна відзначити, що неоконсерватизм – це ідеологія, яка спирається на власну світоглядну (у філософському вимірі) основу і є однією з небагатьох, яка здатна «примирити вимоги моральності і високої культури з науково-технічним прогресом [277, с. 126]».

Разом з тим «при усій багатоманітності відтінків неоконсерватизму новизна його все-таки відносна, бо він, як і всі попередні «нові» течії, ґрунтується на фундаменті традиційного, класичного консерватизму [306, с. 54-55]» та на ідеях і принципах класичного лібералізму і соціал-демократії.

З одного боку, виходячи з основних принципів, покладених в основу неоконсерватизму, можна констатувати, що, по суті, він представляє собою

трансформований лібералізм, який виник як реакція на прорахунки і помилки класичного лібералізму [442].

З іншого боку, виходячи з його сучасної соціальної доктрини, він усе більше зближується з соціал-демократією, в основі якої лежать принципи солідарності і справедливості. І, нарешті, у його політичній доктрині вирізняється низка центральних положень консерватизму: пріоритет підпорядкування індивіда державі і забезпечення політичної і духовної єдності нації, перехід до новацій за допомогою глибокого осмислення можливих наслідків дій, відстоювання існуючого державного і суспільного порядку, стабільності, зміцнення соціальних інститутів (сім'ї, церкви, добровільних організацій тощо), які є базовою одиницею для морально-духовного, культурного становлення і формування індивіда тощо.

Виходячи з вищевикладеного, слід відзначити, що неоконсерватизм від початку не представляв собою єдиної, цільної політичної течії. І разом з тим, неоконсерватизм слід розуміти як нове втілення консерватизму. Тому що, виходячи з базових підвалин процесу його становлення, завдань і функцій, слід визнати, що він за своєю природою від початку був включений до ідеологічного поля консерватизму і розглядався (дана позиція домінує і у сучасних наукових концепціях) як один з найновіших напрямів консерватизму.

Таким чином, в рамках даної тенденції ідеологія консерватизму отримала нове політичне ядро і нове ідейне оформлення. Сучасний консерватизм визнає універсальність таких понять як індивідуалізм, особисті свободи, права і обов'язки людини, рівність усіх перед законом, він відстоює ідеї вільної конкуренції, вільного ринку, соціальних реформ, держави добробуту, державного регулювання економіки, при цьому виступає за обмеження втручання держави у ринкову економіку і сприяння з її боку підприємництву тощо. У цьому відношенні він змикається з лібералізмом і соціал-демократією. Між тим, основним завданням сучасного консерватизму як і раніше є «присутність, що урівноважує, на політичній сцені і сигнали

тривоги, якими він виражає свої позиції. Це створює у політиці життєво необхідний баланс, де консерватизм у першу чергу втілює у собі функціональну і рольову сталість, а уже у другу – пропонує суспільству свої способи вирішення різних проблем [351, с. 49-50]».

Якщо у минулі часи консерватизм більше був схильний до ідеологічного синтезу з іншими політичними течіями (лібералізмом, фашизмом тощо), то на сучасному етапі його еволюції дослідники виявляють (і практика це підтверджує), що «він сам володіє значною силою тяжіння, здатен залучити до своєї орбіти як ліберальні, так і праві радикальні елементи [316, с. 59]».

Цей факт зумовлюється тим, що «рухаючись у майбутнє, ми все частіше виявляємо, що ефективність цього руху багато в чому залежить від того, як багато і що саме ми беремо з минулого [257, с. 114]».

Безперечно, лібералізму, соціал-демократії, так само як і консерватизму та іншій політичній течії, притаманно звертатися до усталених традицій, суспільної моралі, культури. І все ж у даному питанні консерватизм відрізняється своєю прихильністю до історичного часу, яка знаходить своє виправдання в органічному синтезі минулого, теперішнього і перспективах майбутнього, що ґрунтується на принципі соціалізації наявного досвіду і збереженні історичних традицій. Причому завдання консерваторів у даному питанні «навіть не в тому, щоб знайти початкову точку в минулому, а в тому, щоб зрозуміти вектор руху сучасного суспільства [106, с. 32]».

Теоретично держава, народ та інші соціальні суб'єкти можуть розглядатися без історичного минулого, але практично їх реальне існування і динамічний розвиток без даного аспекту є неможливим. Сучасні ліберали усвідомлюють даний факт, оскільки в історії існування ліберальної ідеології вони нерідко вибудовували її ідеальні конструкції, залишаючи за рамками уваги історичні, національні традиції, що призводило до її дискримінації. У даному зв'язку, «при тому, що лібералізм сприймає минуле як об'єктивну даність, природний хід подій, для сучасного ліберала важливим завданням є

активізація відомих елементів традиції, що вказує на його певне зближення з консерватизмом [91, с. 72-73]».

Традиція не існує самостійно і відірвано від часу. Це підтверджується тим, що кожен створений імператив, феномен (включаючи ідеологію), природним чи штучним чином є традиційним для певної епохи, у якій він був сформований. І, завдяки процесу наступності, він не втрачає своєї значимості у ході історичного розвитку соціуму, цивілізації в цілому, тим самим набуваючи змісту (включаючись у поняття) традиції. Традиція не є незмінною величиною, оскільки вона постійно змінює свій соціокультурний зміст в залежності від соціальної дійсності і законів розвитку суспільства.

Тенденції зближення соціал-демократичної і ліберальної ідеологій, як справедливо відзначає російський філософ А. Мисливченко, викликані, перш за все, якісним зрушенням у розвитку масової бази соціал-демократії, небувалим зростанням нових середніх верств (службовців, техніків, чиновників тощо) і значним скороченням чисельності традиційного середнього класу. Спосіб життя й інтереси нових середніх верств все більше зсуваються до середини політичного спектру, у якій завдання розбудови соціальної держави поєднуються з орієнтацією на ліберальні цінності. Таким чином, за допомогою даних тенденцій відбулося якісне зрушення у розвиткові масової бази соціал-демократії, яке зумовило еволюцію її ідейно-теоретичних позицій. Вона проявляється, з одного боку, у перегляді низки традиційних поглядів, відмові від застарілих поглядів, з другого – у розвитку тенденцій зближення з соціал-лібералістською ідеологією [269, с. 6-7].

Аналізуючи сучасне міжнародне поле відносин між двома цими ідеологіями, слід відзначити, що у питанні їх зближення одну з визначальних ролей відіграє концепція «третього шляху», яка спочатку виникла у демократичній партії США, а у подальшому отримала свій концептуальний розвиток і оформлення у програмному документі, підписаному Т. Блером та Г. Шредером у 1999 р. В рамках розробки стратегії створення нового життєвого простору, покладеного в основу

зазначеного курсу, активно була підтримана ідея зближення та більш тісного співробітництва соціал-демократів і ліберальних демократів.

Термін «третьій шлях» почав використовуватися у суспільно-політичній думці ще у 20-30-х роках минулого століття, визначаючи «середній шлях» між радянським «реальним соціалізмом» і «ортодоксальним американським капіталізмом» [109, с. 149], між соціал-реформаторами і соціалізмом радянського типу. У повоєнний період «третьій шлях» став свого роду альтернативою неспроможності існуючої моделі соціал-демократії, з одного боку, і неолібералізму, з другого. На сучасному етапі розвитку цивілізації його пропонують як поповнення ніші, що утворилася після скасування двох могутніх систем, у зв'язку з трансформацією і модернізацією світу, а також для вироблення альтернативних і консолідуючих ідей і методів, що є вельми актуальними для вирішення і врегулювання негативних моментів, які проявляються під впливом глибоких технологічних і структурних зрушень у виробництві і економіці, що супроводжуються суперечливими процесами глобалізації і впливають на усі основні сфери життєдіяльності соціуму. При цьому у вирішенні даного питання «мова йде не про еkleктичне суміщення різних підходів і ідей, а про їх синтез, органічне злиття у цілісній концепції [148, с. 64]». Сучасна ідея «третього шляху», перш за все, направлена на створення життєвого простору, що базується на принципах ринкової економіки і визначення державних завдань, які сприяють створенню умов, що дозволяють його соціальним суб'єктам самореалізуватися повною мірою та реформування держави добробуту з тією метою, щоб базові цінності сучасної ліберальної демократії і соціал-демократії могли бути реалізовані у повному обсязі.

Сучасні європейські ліберали і соціал-демократи, визнаючи недоліки «держави добробуту», не відмовилися від неї, а замінили «суспільством добробуту». По суті, визнається за необхідне децентралізація функцій держави, зокрема, в реалізації їх соціальної і політичної сфери, та передачі

їх регіональним, місцевим органам влади і громадянському суспільству. Дані соціал-політичні суб'єкти у відповідності з положеннями децентралізації управлінських структур мають право добровільно виконувати свої законодавчо регламентовані повноваження і функціональні обов'язки. Таким чином, державне втручання в усі сфери життєдіяльності суспільства стає зайвим, отже, держава стає координуючим і регулюючим органом. Спільним для двох ідеологій, що розглядаються, є також відмова від державного контролю над економікою.

«Суспільство добробуту» пропонує активну роль соціальної держави у створенні умов, які дозволяють кожній особистості самореалізовуватися і вести самостійну діяльність, при цьому передбачається, що державні соціальні витрати, що значно послабили даний інститут у 70-і – на початку 80-х років ХХ ст., перекладаються на суспільство і індивіда. У даному зв'язку «соціальна держава повинна зосередити свої зусилля на вкладеннях у людський і соціальний капітал [232, с. 60]», що передбачає не гарантування роботи, а гарантування освіти, можливість отримання нових професій, створення нових робочих місць. Особливість професіоналізму полягає у здатності робітника «генерувати нове знання, запроваджувати у виробництво нові зразки, поставляти інформацію, що підвищує конкурентоздатність підприємства на ринку [252, с. 47]».

Таким чином, сучасні соціал-демократи у суспільному розвитку здійснюють процес трансформації від «держави допомоги» до «держави соціальних інвестицій», останнє також притаманне і сучасному лібералізму. Немає сумнівів в тому, що «придатність до зайнятості – одна з адекватних стратегій нової соціальної держави, але вона не може і не повинна замінити собою відповідальність держави за зайнятість, і там, де зайнятість не може бути забезпечена, держава в цілому повинна гарантувати гідне життя кожній людині [232, с. 61]».

Зазначені зміни передбачають і зміну характеру самої праці. У свою чергу із зміною характеру праці змінюється і характер власності. Соціал-

демократи після переходу на позиції макроекономічної політики, у якій чітко усвідомлюється важливість інституту приватної власності, тим самим підтвердили ідею визнання невід'ємного права людини – права на власність, закріпленого юридично. При цьому, «вирішальне значення, вважають соціал-демократи, має не форма власності сама по собі, а правильний розподіл її функцій між різними суб'єктами влади [269, с. 5]».

Слід відзначити, що ряд положень, які складають основу західної моделі соціальної держави, були вироблені в процесі конвергенції соціал-демократичних і ліберальних ідей.

На таких позиціях також стоїть і сучасний консерватизм. Зокрема, його ідеологічні представники вважають, що «державна, беручи на себе функції соціальної політики, не повинна переходити певні межі. Інакше вона підриває саму суть свободи індивіда, його результативність, готовність до високих досягнень і усвідомлення відповідальності [389, с. 23]».

Сучасний політик А. Громико, в цілому характеризуючи усю історію існування програми «третього шляху», справедливо відзначає, що суть проблем, притаманних усім інтерпретаціям «шляху», що розглядається, полягає у складному завданні поєднання тенденції до індивідуалізації і одночасного прагнення людей жити у зручному для них суспільстві, яке забезпечує безпеку і соціальну гарантію. До цього часу, відзначає автор, у рамках парадигми «Я – Ми» «перший шлях» перебільшував індивідуальне начало, а «другий» – колективне. За останнє десятиліття саме індивідуалізація перетворилася на домінуючу тенденцію суспільних змін [109, с. 150]. Це пов'язане з тим, що лібералізація ідеології соціал-демократизму і консерватизму (що явно проявилось у низці положень неоконсерватизму) підвела дані політичні явища до зміни пріоритетів, позитивної оцінки аспектів індивідуалізму і колективізму і оновила трактування даних категорій [Див. детал.: 89, с. 161]. Соціал-демократи і консерватори, виходячи з ліберальної концепції цінності людської особистості, акцентують свою увагу на розвитку індивідуальності людини,

соціальної значимості її прав і свобод, потреб, способу мислення і поведінки, творчих можливостей, відповідальності, які у своєму індивідуальному значенні є передумовою оформлення колективного феномену. Бо, як уже не раз підкреслювалося у контексті даного дослідження, загальне формується на основі елементів одиничного (індивідуального). Більше того, у нинішніх умовах колективні цінності поступаються місцем індивідуальним цінностям, і індивіди вступають у певні співтовариства, групи тощо тільки лише для реалізації і відстоювання своїх власних інтересів. Таким чином, концепція колективізму як такого втрачає свою цінність і значимість і поступається місцем новій формі відносин територіальним співтовариствам «коммьюніті», до яких апелюють як соціал-демократи, так і ліберали, що розширює можливість практичної взаємодії цих двох ідеологій.

Між тим, соціал-демократи не відмовилися остаточно від ролі у суспільстві колективного феномену (відмовившись від його значення і ролі у теорії і практиці радянського соціалізму), а консерватори від значимості спільноти (сім'я, етнос, нація, суспільство тощо), виходячи з того, що без них є немислимим повноцінний саморозвиток і самовираження особистості (індивіда), його духовно-культурне становлення. У даному випадку консерватизм є більш близьким до соціалістичної традиції, оскільки обидві течії відстоюють принцип колективізму, який протиставляється індивідуалізму, пріоритетну роль держави у відношенні до інших соціальних суб'єктів (особистості, суспільства), ідею єдності суспільства (на підґрунті спільноти нації, національної ідеї, державних цілей тощо).

При цьому у питанні ставлення сучасного лібералізму до спільноти (як сукупності громадян) не можна не визнати, що з певних позицій він усвідомлює її значимість. Оцінюючи мотиви успішного розвитку суспільства (стабільна збалансована економіка з високоефективною продуктивністю, високий життєвий рівень населення, урівноважені відносини між державою і громадянським суспільством тощо), ліберали

переконані в тому, що реалізація проектів і досягнення поставлених цілей, використання управлінських технологій, проведення реформ тощо можливе лише на підґрунті суспільної згоди та усвідомленого вибору громадян.

В рамках викладених тенденцій зближення лібералізму і соціал-демократії можна простежити відображення ціннісних установок ліберальної ідеології у низці різновидів соціал-демократичних моделей, які у свій час оформилися у рамках європейської системи. Серед таких можна відзначити наступні. Перша, англосаксонська модель, як центральна ланка усієї системи суспільних відносин виступають індивід і індивідуалізм як цінність.

Інша – це німецька або континентально-європейська модель, відправною точкою якої є соціально-ринкова система господарювання.

Наступна – шведська модель, у її основі лежить концепція функціонального соціалізму, спрямованого на побудову і постійне реформування держави добробуту.

Конвергентна модель суспільного розвитку, яка відображає «загальносвітову тенденцію до взаємовпливу і взаємопроникнення соціалістичних і ліберальних ідей в епоху глобалізації світової економіки, фінансів, торгівлі, культури [269, с. 6]».

Значна відмінність направленостей кожної з моделей зумовлена і знаходиться у прямій залежності, перш за все, від зовнішніх і внутрішніх умов, у яких зародилися, реалізовувалися і у процесі свого існування модернізувалися програми соціал-демократичних урядів.

Проводячи грань відмінності між існуючими на даний момент часу соціал-демократичними моделями суспільного розвитку, слід відзначити, що, якщо інші національні моделі орієнтовані або на еволюційну модифікацію капіталізму, або на його радикальне перетворення на соціалізм, то шведська – на пошуки нових інституційних і функціональних рішень в економічному і соціальному житті країни. Соціал-демократичну робітничу партію Швеції нерідко називають партією суспільного експерименту, яка

формує нову стратегію, що ґрунтується на найпередовіших, новаторських ідеях і спрямована на підтримку інноваційного розвитку й технологічного прогресу, а також на вирішення соціальних, гуманітарних і екологічних проблем – навіть за рахунок зниження темпів економічного зростання [251, с. 20].

Разом з тим, враховуючи особливості і віддаючи належне кожній з вище наведених моделей, на сучасному етапі розвитку цивілізації «глобалізація є наймогутнішим фактором, який примушує різні течії соціал-демократії активно шукати точки дотику в ім'я спільних цілей перетворення [109, с. 149]». І багато в чому вони вже визначені.

У рамках даного дослідження слід відзначити, що тенденції зближення лібералізму, соціал-демократії і консерватизму також мають місце і у сучасній Україні, однак вони потребують окремого дослідження. У контексті даного дослідження можна відзначити лише деякі з таких особливостей.

Так, важливий момент, що вказує на синтез ідеологічних цінностей і установок ідеологій, що розглядаються, у сучасній Україні, полягає в тому, що їх представники досить ясно усвідомлюють, що вони повинні діяти спільно і здійснювати процес модернізації системи і проводити реформи поступальним, еволюційним шляхом.

Зокрема, політична програма соціал-демократичних партій спрямована на зміцнення суверенітету і збереження територіальної цілісності України; визнання пріоритетної цінності людської особистості, її прав і свобод; затвердження принципів соціальної справедливості, що ґрунтуються на ідеї рівності людини у її правах і можливостях, солідарності, як джерела суспільної злагоди у суспільстві і політичного плюралізму; на забезпечення реальної участі громадян в управлінні державою. Необхідним елементом політичної демократії вважають децентралізацію структури влади.

Вони вважають, що Україна повинна бути парламентсько-президентською республікою з широким місцевим самоврядуванням,

регіони повинні мати широкі повноваження в усіх сферах життєдіяльності суспільства. Деякі партії (Партія регіонів, Слов'янський Союз, Партія «Союз») вважають, що Україна повинна мати федеративний устрій, наполягають на визнанні росіян на рівні з українцями другою державною нацією і наданні російській мові статусу другої державної мови.

В економічній сфері діяльність соціал-демократичних партій спрямована на здійснення економічних реформ в інтересах українського народу, об'єднання ринкової економіки з ефективним соціальним захистом громадян. Необхідним елементом децентралізації повинна стати економічна демократія. На підставі її принципів передбачається відродження і подальший розвиток промислового виробництва і агропромислового комплексу. Вони відстоюють ідею співіснування різних форм власності та їх правової рівності; регульованих ринкових відносин; удосконалення податкової системи; посилення ролі держави в економіці; залучення інвестицій; проведення ефективної інноваційної політики, здатної зміцнити економіку країни і вивести її на світовий рівень. Вони виступають за активну соціальну політику, сапрямовану на створення умов, за допомогою яких було би можливо досягнути високого рівня соціальної захищеності населення. Програмні положення українських соціал-демократичних партій концентруються навколо ідеї відродження і розвитку української нації, її культури, мови, релігії, входження України до європейської і світової співдружності.

Сучасні українські вчені, політики, громадські діячі і лідери партій, оцінюючи теорію і практику соціал-демократизму, в якості орієнтиру і певною мірою взірця нерідко посилаються на досвід успішного реформування системи та її життєво важливих галузей (сфер), від яких залежить процес ефективного, стабільного розвитку, соціал-демократії Європи. У даному зв'язку українські соціал-демократи і прибічники їх поглядів, маючи власне досить серйозне соціал-демократичне підґрунтя (ідеологічне, ціннісне, партійне тощо), пропонують подальший розвиток

нашої країни, виходячи з програми «третього шляху» в рамках якоїсь одної з вище викладених моделей соціал-демократії. Це пояснюється тим, що «серед самих соціал-демократів немає єдиної думки щодо моделі суспільного розвитку [383, с. 144]».

Так, український політик і лідер СПУ О. Мороз бачить подальший розвиток України в рамках «шведської» моделі, про що було заявлено ним у передвиборчій кампанії 2006 року. Між тим, хоча курс і діяльність СПУ відповідають ідеям соціал-демократії (про що було зазначено на XXII Конгресі Соцінтерну у 2003 р.), її позиції серйозно відрізняються від класичних принципів «демократичного соціалізму», що не дає підстави відносити її до соціал-демократичного напрямку [413, с. 255].

Свій погляд на запровадження на українське соціал-політичне поле «шведської моделі» дає і український політик В. Медведчук. Зокрема, він відзначає, що механічно перенести цю модель на наш український ґрунт неможливо через відмінність історичних, економічних і соціокультурних умов двох країн. Разом з тим, він констатує, що нам слід переймати вміння шведських соціал-демократів швидко враховувати реалії, які змінюються, рухатися далі, не руйнуючи, а зберігаючи і модернізуючи досягнуте. Уважний розгляд і аналіз «шведської моделі» дає нові, ефективні імпульси для власної політики [249, с. 45].

Для В. Медведчука поряд зі шведською моделлю особливий інтерес представляє німецька модель ринкової економіки. В даній позиції він виходить з того, що її сучасна цінність для успішного суспільного розвитку полягає у теорії і практиці «соціального ринкового господарства», основними елементами якого є вільний ринок, соціальна рівність, сильна держава, здатна забезпечити стабільність економічної політики, рівність стартових можливостей і соціальний захист для тих, хто в ньому відчуває потребу [249, с. 42]. Ідея, викладена В. Медведчуком, має свої певні пріоритети і переваги у порівнянні з іншими моделями, які полягають в тому, що політика німецької соціал-демократії з акцентом на проблемах

економіки і, зокрема, системи соціально-ринкового господарства, особливого значення надає модернізації зазначеної сфери і держави та всебічному розвитку інновацій – інформація і знання, які є унікальною умовою сучасного виробництва, нові виробничі форми, технології, ринки тощо. Досягнення поставлених цілей соціал-демократи Німеччини бачать у всезагальному співробітництві і консенсусі.

Беззаперечно, перед сучасними українськими соціал-демократами стоїть складне завдання вибору певної моделі подальшого розвитку. При цьому українські соціал-демократи, вчені і політики досить чітко усвідомлюють, що вітчизняній соціал-демократії необхідно орієнтуватися не на одну певну модель, а на позитивні сторони кожної з них, які могли б стати підставою для підбору положень подальшого динамічного розвитку суспільства у відповідності з принципами ліберальної демократії, історичними традиціями, менталітетом, потребами українського народу і самої держави.

Продовжуючи розгляд тенденцій зближення ліберальної, консервативної і соціал-демократичної ідеологій у їх єдності на міжнародному рівні, слід звернути увагу на той факт, що на даному етапі свого існування ідеології, які ми аналізуємо, відійшли від своїх попередніх методів і механізмів, що використовуються у процесі задоволення потреб соціальних груп та їх організацій і вирішення виникаючих проблем.

Ліберали, соціал-демократи і консерватори переконані в тому, що вимоги, які висуває соціум, можна вирішити і реалізувати мирними засобами, поступовими еволюційними перетвореннями. Перехід до більш удосконаленого соціального устрою повинен носити не насильницький характер, а поступальний, трансформаційний.

Таким чином, соціал-демократи, ґрунтуючись на марксистській теорії, відмовились від ідеї здійснення суспільних перетворень і змін системи через проведення соціальної і політичної революцій. У той же час, «консерватизм не протистоїть розвитку, а забезпечує його відповідність певним цінностям,

прагне забезпечити оптимальну швидкість та глибину перетворень [147, с. 137]».

Між тим, поряд із загально визнаною думкою про те, що консерватизм – прибічник еволюційного розвитку і змін (це його більшою мірою зближує з лібералізмом), існують судження про те, що він не завжди є супротивником революційних перетворень. Даний факт знаходить своє підтвердження у роботах сучасних дослідників, які займаються вивченням консерватизму. Так, вони приходять до думки, що «існує і таке явище, як «консервативна революція» – розрив з теперішнім в ім'я того, щоб у майбутньому відновити минуле [40, с. 46]». Власне дану умову вони й розуміють як основну передумову революційних перетворень. У сучасній науково-дослідній літературі стосовно визначення, обґрунтування витоків і універсального змісту «консервативної революції», так само як і до самого консерватизму, існує безліч різноманітних підходів. Сучасний ренесанс «революційно-консервативних настроїв, як відзначає російський історик, який займається вивченням даної проблеми, С. Алленов, став помітним явищем суспільно-політичного життя кінця 1990-х років. Він вважає, що актуальність своїх робіт про «консервативну революцію» дослідники все частіше обґрунтовують посиленнями на послаблення у сучасній суспільній свідомості критичного ставлення до її ідей і знов виявленою проблематичністю дихотомії «лівого» і «правого» у політиці. Інтерес істориків і політологів до цієї теми почасти пояснюється їх тривогою з приводу відродження «революційного консерватизму» у сучасних радикальних рухах. Але іноді цей інтерес носить і цілком доброзичливий характер, що свідчить про збереження концепцією «консервативної революції» своєї політичної і культурологічної привабливості [8, с. 105-106]. Однак автор даного дослідження вважає, що ведучи мову про «консервативну революцію», не варто апелювати і повністю віддаватися розумінню революції у марксизмі (хоча тенденції її проявів мають місце у сучасному світі і повністю не вичерпали себе). І виходячи з того, що консерватизм основним своїм

завданням вважає стримування руйнівних тенденцій, факт, який припускають вчені, слід розглядати як реальні, модернізаційні зміни без перебільшень. Що ж стосується поняття «відновлення минулого», то з даним уявленням також дозволяйте не погодитися. Обґрунтовуючи це тим, що на відміну від явно вираженої у радикалізмі категоричної вимоги повернення до старих порядків, на яку спираються реакційні політичні вчення, консерватизм представляє собою філософське і соціально-політичне явище, яке еволюціонує, змінюється, хоча і по-різному проявляється у певних ситуаціях, але все ж наслідуює тенденції соціального прогресу, об'єктивно оцінюючи перспективи розвитку суспільства.

Синтез лібералізму, консерватизму і соціал-демократії залежить від співвідношення компонентів ідей, цінностей і принципів їх ідеологій, від умов і потреб соціальної дійсності, суб'єктів, які вивчають і використовують дану тенденцію. Результатом даного процесу є ідеологічне оформлення цих констант у «соціальний лібералізм», у «ліберальний консерватизм» або «консервативний лібералізм» тощо. Кожен з них має своє змістовне значення, яке інтерпретується сучасними дослідниками у різних ракурсах, при цьому не змінюючи їх змістовної цілісності.

Так, розглядаючи соціал-лібералізм, варто відзначити, що у своїх позиціях він не обмежується лише положеннями соціального контексту, оскільки через обґрунтування соціальних вимог він виходить на вирішення проблем в інших життєво важливих сферах життєдіяльності індивіда і соціуму в цілому. Сучасні версії у розкритті даного питання представлені в роботах С. Айвазової і Г. Кертмана [3], К. Гаджієва [59], Б. Капустіна [174], В. Согріна [352] та інших дослідників.

Ідеї соціал-лібералізму у сучасній Україні мають сталу суспільну підтримку, але з причини відсутності ефективної політичної сили, здатної взяти на себе зобов'язання з реалізації його положень, виникла проблема практичного здійснення його програми. Що ж стосується обґрунтування таких ідеологічних явищ як «ліберальний консерватизм» і «консервативний

лібералізм», то тут є свої особливості. Визначити, що безпосередньо співвідноситься з кожним з цих понять можливо лише через розкриття сутності кожного терміну. У здійсненні даної дії необхідно виходити з того, що як ідеологічний мотив перший є, перш за все, формою лібералізму, другий – консерватизму.

Таким чином, ліберальний консерватизм – це перш за все консерватизм, до якого включені елементи лібералізму.

Сутність консервативного лібералізму полягає в тому, що він робить спроби опрацювати ліберальну парадигму, раціонально і адекватно до існуючої реальності використовувати соціально-політичну практику минулих часів. Так, наприклад, у програмі ЛДП України записано, що вона спирається на багаторічні традиції європейського лібералізму, вона наслідує ліберальні ідеї, які раніше чітко були визначені у програмах низки суспільно-політичних організацій і рухів в Україні, таких як «Кирило-Мефодіївське братство», «Українська радикально-демократична партія» тощо [228, с. 149]. Але це зовсім не означає, що її представники хочуть повернутися до минулого. Вони через переосмислення і використання наявного досвіду, традицій, навичок та ідей здійснюють реставрацію світового і власного ліберального спадку і модернізують його згідно з вимогами сучасності. Між тим, наявність консервативних складових у лібералізмі надає йому характеру певної рівноваги.

До консервативних лібералів можна зарахувати так званих націонал-патріотів і власне центристів. Якщо ж врахувати, як вважає український журналіст В. Войтков, що консервативний підхід у лібералізмі полягає в тому, щоб шукати засоби і шляхи вирішення суспільних проблем, виходячи з традиційних цінностей, то консерваторами слід вважати більшу частину центристських партій. Проблема лише у пріоритетах: на практиці вони намагаються завуалювати свої позиції з тих або інших питань, щоб у разі необхідності мати можливість змінити свою позицію і не бути загнаними тільки до однієї ідеологічної ніші [375]. Тому на перший погляд складно

визначити ту чи іншу ідеологічну спрямованість певної партії. І все ж елементи консервативного лібералізму простежуються у Ліберально-демократичній партії України, Народно-демократичній партії України, Українській партії промисловців та підприємців та інших, вони також проявляються у соціалістів (СДПУ(о)), націоналістів (Українська національна консервативна партія), комуністів та в інших партіях і рухах.

Сучасному етапу української консервативної думки притаманні три напрями: консервативно-ліберальний і неоконсерватизм, що сформувався на його основі; традиціоналістський, консервативно-радикальний. В Україні вони мають своє історичне минуле і обґрунтування. Наприкінці 80-х – початку 90-х років ХХ століття дані напрями консерватизму в Україні знайшли свій прояв у знов створених партіях і організаціях. Вони стали першою організованою формою для модернізації, лобювання і розвитку консерватизму у постперебудовній Україні.

Найбільший авторитет у сучасному українському суспільстві має поміркований консерватизм, який трансформувался у неоконсерватизм, представлений кількома напрямками, серед яких найбільш значимими є: християнсько-демократичний – Християнсько-демократична партія України (ХДПУ), Українська християнсько-демократична партія (УХДП), Республіканська християнська партія (РХП), Всеукраїнське об'єднання християн (ВОХ), національно-демократичний – Народний рух України (НРУ), Український Народний Рух (УНР). Партії-представники християнсько-демократичного напрямку об'єднані ідеєю пріоритету духовних начал, цінностями християнської моралі, повагою до людської особистості, створення системи соціального захисту. Основним завданням вважають розбудову парламентськими методами демократичної, правової України. Національно-демократичний напрям бачить своїм завданням розбудову незалежної демократичної української держави на принципах визнання основних цінностей демократії у відповідності з національною ідеєю.

Поділ сучасного лібералізму на два політичні напрями (соціал-лібералізм і ліберал-консерватизм) жодним чином не говорить про їх жорстке і регламентоване протистояння, це свідчить про переоцінку цінностей всередині самої ліберальної системи [Див. детал.: 73, с. 133]. У зв'язку з тим, що першим наслідком свободи є прагнення до змін (вони необхідні для покращення політичного, економічного, соціального, культурного і загального добробуту населення країни), ліберал прагне бути реформатором, намагаючись надати суспільству рух, модифікувати його інститути, реалізувати свій головний принцип (свобода особистості). Це відбувається з цілком зрозумілих причин, згідно з природними законами розвитку, тому не варто очікувати всередині самої ліберальної ідеології стандарту, одноманітності і вузького спектру направленості ідеологічної моделі і способів дій.

У той же час існують деякі розбіжності, які полягають у методах досягнення поставлених цілей: якщо соціальний лібералізм прагне до здійснення своїх цілей, навіть вдаючись до засобів адміністративного примусу, то консервативний лібералізм намагається бути більш лояльним у вирішенні питань.

Разом з тим, не дивлячись на синтез політичних явищ, які розглядаються, в онтологічному сенсі між ними існують серйозні відмінності.

Історія політичної думки свідчить, що основні відмінності між консерватизмом, лібералізмом і соціал-демократією закладені в оцінці шляхів, які ведуть до мети, у їхніх зобов'язаннях перед певним соціальним суб'єктом, в оцінці поточних змін, у шкалі цінностей, у пріоритетах. При цьому ідеології відрізняються одна від одної «не за кінцевою метою суцільного людського щастя, до якого усі вони прагнуть, а за способом, яким вони намагаються цієї мети досягти [258, с. 188]». Зрозуміло, кінцева мета будь-якої ідеології ніколи не здійснювалася, але дії, які спонукаються такими цілями, змінювали світ, і деколи доволі істотно.

Важлива особливість, яка істотно відрізняє консерватизм від лібералізму і соціал-демократії, полягає в тому, що саме він, згідно з думкою російського історика С. Шестакова, є ідеологічним і політичним каркасом, що «держить» цивілізацію в межах власної культурно-історичної ідентичності. Дану концепцію С. Шестаков обґрунтовує тим, що «політичний режим, соціальний лад у суспільстві можуть змінитися, в результаті соціальних катаклізмів і у ході природного історичного розвитку культурні архетипи суспільства можуть частково змінюватися, однак, культурно-історичне підґрунтя суспільства як цілісна система піддається вельми повільним трансформаціям і демонструє високий ступінь усталеності. За великим рахунком, для зміни цивілізаційної парадигми потрібно «змінити» усіх людей, які належать до даного культурно-історичного типу. Культурно-історична пам'ять цивілізації незмінно повертає у русло власного історичного розвитку [414, с. 285-286]».

Отже, аналіз сучасних тенденцій зближення розглянутих ідеологій дозволяє зробити наступний висновок: багато які принципи, установки, цінності, норми складних світоглядних конструкцій, які раніше були полем жорстокої боротьби, у процесі розвитку людської цивілізації перетерпіли істотні історичні зміни і на сучасному етапі тісно переплелись між собою і стали спільним надбанням, внаслідок чого вкрай складно і часом неможливо встановити вектор направленості діючих політичних суб'єктів.

Тенденції взаємопроникнення і взаємообумовленості ідеологій, що розглядаються, проявляються на рівні взаємного корегування і стримування. Дані прояви досягаються за умови, що кожна з ідеологій вступає у відносини такого роду з іншою ідеологією як опонент, виходячи з конкретних потреб і умов стану соціуму і цивілізації. При цьому важливе значення мають внутрішні мотиви кожної ідеології, в основі яких лежить реакція на модернізаційні процеси та їх результати (як позитивні, так і негативні), на ступінь ефективності і впливу на політичний і в цілому духовний клімат світосистеми, сталість авторитету, як власної ідеології, так і конкуруючих;

усвідомлення і визначення власного становища в ідеологічній ієрархічній структурі у конкретний історичний період. У цьому зв'язку особливого значення набуває оцінка як власних принципів, цілей і завдань, так і ідеологій, які опонуються.

Поряд з цим, виходячи з раніше викладеного, можна відзначити, що лібералізм, консерватизм і соціал-демократія у своїй ідеологічній єдності у сучасній Україні, так само як і їх міжнародні ідеологічні форми, мають ті самі тенденції взаємопроникнення і взаємодоповнення на рівні ідей, цінностей і принципів. Однак головна особливість полягає в тому, що сам процес модернізаційних перетворень і результати реформування системи ще не досягли свого логічного завершення, отже, на рівні свідомості має не відбуватися усвідомлення тенденцій зближення ідеологій, які ми аналізуємо, і перспектив їх спільної діяльності, даний факт має певні прояви лише на рівні окремих партій, громадських організацій і особистостей.

При цьому тенденції ідеологічних взаємопроникнень і взаємоперетинань і наявність широкого спектру політичних течій (з характерними особливостями суперечливості і невизначеності) і у подальшому будуть підґрунтям альтернативності суспільно-історичного розвитку України. Без сумніву, і історична практика це підтверджує, що у чистому вигляді жодна модель державного устрою не може начисто витіснити усі інші форми з соціального цілого (у даному випадку мається на увазі держава), вона лише може домінувати над ними. При цьому слід відзначити, що ступінь їх прояву і зміна лідируючих позицій багато в чому визначатимуться здатністю тієї чи іншої моделі створити стабільність у державі і соціумі, підтримувати рівновагу соціальної і господарської системи і узгодження інтересів усіх соціальних верств і груп.

І разом з тим, слід підкреслити, що тенденції, які впливають з динаміки сучасних соціально-політичних процесів, зовсім не обов'язково у найближчому майбутньому отримають своє продовження і розвиток. За своєю суттю людина – це амбіційна істота. Отже, і в ідеологічному питанні

вона завжди прагне і буде прагнути до досконалості, пріоритету, домінуванню і пошуку нових шляхів, що знов стане джерелом порушення відносної рівноваги і стабільності соціуму і світосистеми в цілому.

Висновки до розділу 2

Підсумовуючи положення, викладені у другому розділі, можна зазначити, що аналіз літературних джерел періоду античності дозволив зробити висновок, що античну ліберальну думку, яка розглядається в рамках політико-правових концепцій, характеризує факт дослідження форм людського співіснування і прагнення осягнути сутність людини як суб'єкта суспільства і визначити її місце у світі. Основним принципом, з точки зору досліджуваної проблеми, облаштування суспільного цілого низка античних мислителів вважали право, яке розуміли як норму полісного порядку і справедливості.

Ідеологічні супротивники й інтелектуальні послідовники античних мислителів, спочатку філософи християнської ідеології, епохи Відродження і Реформації, в подальшому епохи Нового часу і епохи європейського просвітництва, явно перевершили своїх попередників за багатьма напрямками. Політичним підсумком зазначених періодів історичного розвитку стало історичне розуміння цивілізації, суспільства, розвитку людської особистості, людина розміщувалася в центрі світобудови, оформлювалася ідея про самоцінність і самодіяльність індивіда, як справжнє джерело будь-якої влади розглядався тільки народ. Основними принципами стали боротьба за право і справедливість, протиставлення природного стану людини державі, суспільна необхідність свободи і обмеження влади, народний суверенітет, конституціоналізм і парламентаризм – правління більшості, принцип реалістичного бачення політики тощо.

На відміну від раннього етапу становлення лібералізму «класичний лібералізм» відходить від акцентування у своєму вченні на ідеї рівності і зосереджує усю свою увагу на принципі свободи. Ліберали-класики наполягали на дотриманні особистої свободи, яка є джерелом інших свобод, при цьому перша розглядалася як формальна підстава для других та як здатність людини до самодетермінації, напяму пов'язаної з вольовим аспектом людської природи. На один рівень із свободою було поставлено соціальний добробут. В спектрі двох даних принципів знаходить своє обґрунтування приватна власність. Як ефективна рушійна сила економічного життя розглядалася вільна конкуренція.

На основі дослідження науково-теоретичних фактів і практичних результатів ліберального процесу у ХХ столітті можна стверджувати, що так званий «новий» лібералізм (або по-іншому «соціальний»), вирішував ті самі проблеми розвитку суспільства і в цілому цивілізації, що й класичний, однак мав значні відмінні особливості. Свідченням цього є те, що «новий» лібералізм був переважно націлений, по-перше, на проведення соціально-економічних реформ, у яких передбачалося певне обмеження економічної свободи політичними методами і створення соціалізованої економіки з обов'язковим законодавчим оформленням, що носить загальний обмежувальний характер, у відповідності з ліберальними принципами; по-друге, на вирішення соціальних проблем у суспільстві, яке передбачало взяття до уваги всіх сторін життєдіяльності соціуму і реальних умов його розвитку і розвитку цивілізації в цілому. В основі ліберальних програм соціальної дії лежав не принцип соціальної рівності, а принцип соціальної справедливості і стабільності, підтримувати які зобов'язана була держава, а також принцип винагороди за інтелектуальну і творчу діяльність, яка ґрунтувалася на особистій свободі. Позитивне бачення свободи було поєднане з ідеєю рівних можливостей для існування і самореалізації індивідів. У зв'язку з цим «новий» лібералізм був визначений як «соціальний».

Сучасні ліберали створення політичного вільного суспільства вбачають через закріплення своїх ідейно-теоретичних пріоритетів у самому політичному устрої. А саме, конституційно і нормативно-законодавчо, ефективно захищені і контрольовані незалежною, позапартійною судовою владою. Метою політичного устрою лібералізм вважає встановлення громадянського миру, толерантність і терпимість.

Особлива роль лібералів полягає в обґрунтуванні принципів економічного лібералізму, що ґрунтуються на концепції природноісторичного, самостійного розвитку. З позиції лібералів економіка розглядається не як самоціль суспільного розвитку, а як засіб для створення сприятливих матеріальних умов, здатний найбільш ефективно забезпечити цей процес; як сфера, у якій індивід може повністю себе реалізувати і вдосконалити.

Згідно з ліберальною теорією до числа основних обов'язків держави в сфері соціальної політики входять: створення робочих місць, державне регулювання ринків з метою гарантування їх безперервного функціонування, законодавче встановлення соціального страхування, що фінансується за рахунок страхових внесків. Оскільки система соціальної допомоги фінансується за рахунок зібраних податків, передбачається здійснювати оподаткування доходів громадян, виходячи з принципу порівнянності їх розміру з отриманим прибутком кожного з платників. Таким чином, реформування системи у відповідності з позиціями соціального лібералізму буде сприяти підвищенню рівня соціальної справедливості і ефективності системи розподілу соціальних благ, що дозволить вирішити низку соціальних питань.

Культурний лібералізм спектром своєї діяльності охоплює моральні цінності, етнічну свідомість і етнічні норми, громадянськість, духовну культуру (свобода мислення, світогляду, вираження своїх думок, творчості, наук, мистецтв, віри тощо), культурні традиції, процес соціалізації та інші аспекти і форми даної соціальної сфери. Культурний лібералізм ґрунтується

на правових засадах, що впливають із самоцінності і гідності особистості, які на сучасному етапі розвитку даного ідеологічного феномена отримали своє обґрунтування не тільки у відношенні до індивіду, але і у відношенні до сформованих ними соціальних, національно-етнічних та інших груп і утворень.

Виходячи з того, що ідеологія, по суті своїй, представляє собою ідеологічні, світоглядні конструкції, які є продуктом людського розуму, стилю мислення, емоційних і психологічних орієнтирів і пріоритетів індивідууму та його практичної діяльності, детерміновані суспільними об'єктивними і суб'єктивними мотивами, виходить, що вона постійно піддається змінам, а це у свою чергу приводить до нових форм мислення. Таким чином, жодна з ідеологій не може у своєму одноосібному відокремленому існуванні, ні у їх кількісній єдності представляти собою універсальної, завершеної теоретичної моделі. Безумовно, чисто ліберальної, соціал-демократичної, консервативної та інших моделей суспільного устрою і динамічного розвитку соціуму і цивілізації в цілому не існує. Переважно це пов'язано з тим, що самі умови і особливості становлення, розвитку і практичної реалізації ідеологій, що розглядаються, на кожному історичному етапі суспільної еволюції зумовили процес їх взаємопроникнення, взаємодоповнення і взаємовизначення.

В межах взаємного ідейно-ціннісного і нормативного збагачення і взаємокоригованості ідеологій і моделей державного устрою, які розглядаються у контексті даного дослідження, у лібералізмі формується низка напрямів (різновидів), серед яких слід відзначити ліберальну демократію, націонал-лібералізм, соціал-лібералізм і консервативний лібералізм.

Не дивлячись на те, що світова соціальна практика за минулий історичний період не дала однозначної відповіді на оптимальну модель розвитку соціуму і держави, вона все ж змогла визначити орієнтири

подальшого розвитку цивілізації, які ґрунтуються пріоритетно на ліберально-демократичних принципах і правилах.

РОЗДІЛ 3

ЛІБЕРАЛЬНІ ТРАДИЦІЇ ЯК ІНТЕГРАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

3.1. Утвердження ліберальних ідей в історії української державності (з часів Київської Русі до першої половини XIX століття включно)

Розвиток і становлення ідей і принципів лібералізму в українському ідеологічному просторі має свою неповторну історію та охоплює період Київської Русі, наступний литовсько-польський період, період взаємодії України з Росією і Австрією у XVII-XVIII століттях і перші паростки зародження ліберального руху, період національно-визвольного руху за національно-державне відродження у XIX – на початку XX століть, радянський період і наступний за ним етап у розвитку української державності.

Незважаючи на багату історію української державності, історія української ліберальної думки є надзвичайно бідною і на це є низка причин.

Головною причиною можна вважати географічне розташування регіону, на який у різні часи претендували різні держави. Османська імперія, Кримське ханство, Молдавія, Росія, Угорщина і Австрія (з 1867 року Австро-Угорська імперія), Румунія, Польща, Чехословаччина, навіть свої внутрішні володарі, а їх було немало, протягом століть вели безперестанний територіальний переділ. Століття іншокультурного гноблення і колонізаторської асиміляції надовго затримали самотній розвиток української держави як цілісного і суверенного об'єднання одного народу.

Наступна і, мабуть, не менш важлива причина полягає в тому, що впливові церковники не тільки безжально розправлялися з єретиками, а

разом і з усякого роду проявом вільнодумства, але й оголосили рішучу боротьбу усім і усьому, що претендувало і носило світський характер. Уніатство, що поширилося і насильно насаджувалося на території України політичною системою Речі Посполитої, послабило українське православ'я, а виникнення греко-католицької церкви ще більше розколело українське суспільство.

І тим не менше дану проблему не варто оцінювати тільки з негативного боку, вона мала й свої позитивні плоди. Однак, з точки зору автора даного дослідження, слід акцентувати увагу саме на негативних наслідках даного процесу, що відбилися на процесі лібералізації українського суспільства.

Поряд із зовнішніми факторами присутніми були і об'єктивні внутрішні обставини. Перш за все, причини закладені в самому менталітеті українського народу, і це тісно пов'язане з тим, що практично уся історія розвитку української держави свідчить про переважання общинних відносин і колективістське начало. Починаючи з періоду Київської Русі до моменту об'єднання частин України з Російською і Австрійською імперіями, де вони досягають свого апогею і продовжують структуруватися як альтернативна народна модель протягом усього періоду боротьби українського народу за свою незалежність і державність, і у кінцевому підсумку проявилися в екстремальній формі в радянський період.

Таким чином, ще одна особливість пов'язана з «терміном «колективізм», антиподом ліберального індивідуалізму [297, с. 73]».

Важливою обставиною у розвитку ліберальної думки в Україні і утвердженні її принципів стали усталені міцні стереотипи, вироблені марксистсько-ленінською критикою у відношенні до ліберальної ідеології, комуністичний реванш, економічний розпад і галопуюча інфляція, реорганізація суспільства за західними взірцями, протистояння президента і парламенту тощо.

Наступною причиною є тривала відсутність своєї державності, суть якої є предметом постійного обговорення.

До негативних факторів слід віднести і відсутність об'єднуючої державної національної ідеї і брак можливостей зовнішньополітичного маневрування.

Також слід відзначити, що протягом усієї історії існування української державності ліберальні ідеї завжди охоплювали невелику частину населення, і тому в нас немає своєї початкової (базової) історії лібералізму, як, наприклад, в Англії, Франції, Німеччині та інших західних країнах.

Разом з тим, незважаючи на усі складнощі в історії становлення української держави, українському народові завжди були не чужими ліберальні цінності – свобода і права людини, самостійність, автономія, рівноправ'я та ін. і організаційні принципи – конституціоналізм, розподіл влади, представництво, еволюційний розвиток тощо.

Глибинні витoki ідей лібералізму в історії української державності виходять з епохи середньовіччя й ідентифікуються з витокami історії Київської Русі, соціальних та ідейних течій часів Відродження і Реформації.

Головним моментом історичного значення в процесі розвитку державності і, зокрема, ліберальних ідей, безумовно стало прийняття від греків православ'я у 988 році, яке визначило подальший історичний шлях єдиної держави і, власне, подальшу долю України, її культурно-історичний розвиток. Не дивлячись на суперечливу кількість наукових підходів до вирішення цього питання, все ж, думається, що прийняття християнства (а саме східно-римський напрямок у цій вірі – православ'я) Київською Руссю було, перш за все, результатом соціально-економічного, політичного, культурного і духовного розвитку давньоруського суспільства. Немає сенсу зупинятися на розгляді усіх «за» і «проти» у триваючій релігійній реформі, це питання досить вивчене у науковій літературі. Автор даного дослідження лише висловлює узагальнюючу точку зору: 250 років поширення християнства на території Київської Русі не зробили її християнською: якщо вищий стан намагався прийняти євангельське вчення, то народ у більшій своїй масі залишався язичницьким. Свідченням цьому є пам'ятки

давньоруської писемності, у яких, зокрема, широко використовувались язичницька символіка і образи язичницької міфології. Інтерес автора до періоду хрещення, в межах цього дослідження, зумовлений тим, що воно привело не до приєднання Русі до Візантії, а до розвитку її самостійності, що сприяло формуванню особливої слов'янської свідомості, становленню реформаційного руху, зародженню нових ідей і традицій. Воно послужило розширенню можливостей цивілізованої взаємодії Русі з Центральною і Західною Європою, що посилює процес становлення ліберальних ідей і принципів, які виступили переважно у формі раціоналізму. Такий акцент наприкінці цього речення зроблено у зв'язку з тим, що у давньоруській державі, як і на Заході, світорозуміння носило містичний і раціоналістичний характер.

Для того, щоб зрозуміти особливість елементів ліберальних колізій в період Київської Русі, достатньо ознайомитися з архівними матеріалами та пам'ятками культури (літописами) того часу (які правомірно можна вважати науковими працями), що дійшли до нашого сучасника. Ліберальні тенденції можна знайти у «Повісті минулих літ», створеній літописцем Нестором (кінець IX – початок X ст.) [300], у трактаті митрополита Іларіона «Слово о законі і благодаті» (1051) [345], у «Поученії» князя Володимира Мономаха (початок XII ст.)» [304], у найбільш відомому літописі «Повість врем'яних літ» (початок XII ст.) [299], у шедеврї східнослов'янської поезії – «Слово о полку Ігоревім» (кінець XII ст.) [346], у своді законів «Руська правда» (XI-XII ст.) [333] та інших історико-наукових документах.

В узагальнюючій єдності цих видатних творів лежить не просто ідея перших століть існування Русі, це оповідь про великі начала: початок становлення української (російської і білоруської) державності, початок української культури, о началах, які, за переконанням літописців (які у перспективі підтвердилися), стануть стрижнем подальшого цивілізаційного розвитку українського соціуму.

Автор даного дослідження в аналізі історичних документів давнього писання зумисне спирається не тільки на українські, але й на відомі твори інших народів. Це пов'язано з тим, що спадкоємцями культури Київської Русі вважають себе не тільки українці, але й два інших народи, для яких вона була історичною прабатьківщиною, – росіяни і білоруси. Свідченням цього є самі літописи, у яких описується уся історія єдиної східнослов'янської держави (Київської Русі), об'єднаної під началом князя Олега. Про давньоруську державу або Київську Русь існує величезна історіографія, яка свідчить про створення єдиної держави, що виникла на території Східної Європи у результаті об'єднання східнослов'янських князівств і племінних союзів у IX ст. Зокрема, автори сумісної роботи «Українська нація: шлях до самовизначення» М. Вівчарик, П. Панченко, В. Чмихова відзначають, що «ранньодержавне об'єднання Руська земля якісно відрізнялося від міжплемінних утворень та союзів давніх слов'ян, що передували йому. Цьому об'єднанню був притаманний вищий рівень економічної і політичної консолідації, а також мовної та культурної інтеграції. Все це зумовило переростання його у порівняно єдину Давньоруську державу, або, як її ще називали, Київську державу [45, с. 17]».

У відповідності з текстом літопису «Повість врем'яних літ», період Київської Русі характеризується як час тривалого об'єднання земель (що тривало з 80-х років IX ст. до кінця X ст.) та існування єдиної Київської держави, яка мислилася як єднання усіх земель під владою київських великих князів, з часів Володимира I до кінця 20-х років XII ст., коли вона розпалася на незалежні князівства. Але й після цього історичного моменту ідея державності, що ґрунтувалася на принципі єдності і суверенності, не втратила своєї значимості.

Літописи – це витвір світогляду їх творців, тому у спектрі проблеми, що досліджується, потрібно постійно мати на увазі той факт, що спроби, до яких вдалися ранні автори, прямо чи опосередковано, як і уся історія середньовіччя, пронизані божественними приписами, їх головними героями є

Бог, царі, князі, воєводи, яким відведені певні функціональні обов'язки у суспільстві. Але, не дивлячись на це, у них все ж містяться глибокі соціально-правові і політичні ідеї, сумірні з принципами рівності, справедливості, свободи, гуманізму, патріотизму, незалежності, національної ідентичності тощо, показаний характер інституалізації системи у якій, не дивлячись на домінуючі фактори ранньофеодального монархічного устрою, був присутній певний набір ліберально-демократичних принципів. Практично усі літописи оповідають про захист руської землі від ворогів і про боротьбу за єдність і незалежність. Сильним ліберальним акцентом на ідеї незалежності і свободи є момент твору «Слово о полку Ігоревім», коли князь Ігор звертається до дружини з словами: «Браття і дружино! Лучче ж би потятим бути, аніж полоненим бути [346, с. 11]». У літописі «Слово о законі і благодаті» митрополит Іларіон звертається до Бога з проханням зберегти незалежність і спокій рідної землі, в цілому цей твір усім своїм єством направлений проти зазіхань Візантії на культурну і політичну гегемонію у Східній Європі. Подібно до Іларіона, Нестор у «Повісті врем'яних літ», розглядаючи історію усіх народів, акцентує увагу на ідеї величчя, єдності і незалежності Русі. Такого роду висловлення, що мають місце у творчості зазначених та інших українських філософів («Повчення дітям» Володимира Мономаха, «Слово о полку Ігоревім», «Моління» Даніїла Заточника та ін.) у період часу, що розглядається, ще раз підтверджує ідею про те, що Київська Русь від початку була створена на добровільних началах і прагнула до національної і територіальної єдності і державної незалежності, які зберігали свою значимість і були пронесені через усю історію української державності.

Почуття національної єдності – це особливий феномен, воно не може бути створено насильницькими методами, оскільки формується на основі світоглядних установок кожного індивіда і є відображенням його волі [Див. детал.: 78, с. 410]. Більшою мірою воно формується або в умовах позитивного характеру (патріотизм, почуття національної гордості, повага до своєї країни, схвалення дій уряду, вибору стратегічного курсу розвитку,

відносно (оскільки повного досягти неможливо) задоволення матеріальних потреб тощо), або в умовах крайньої необхідності (війни, катастрофи, суспільні трансформації тощо) захисту і збереження своєї громадянської і просторово-територіальної ідентичності (які є основою національної ідентичності) і, відповідно, державності. Саме другий фактор став визначальним моментом у питанні усвідомлення позитивної стратегії, закладеної в ідеї про національну єдність, державний суверенітет і незалежність.

Соціально-політична і правова тематика найбільш чітко простежується у трактаті Іларіона «Слово о законі і благодаті», повна назва якого «О Законе Моисеем даннем и о Благодати и истине Иисус Христом бывши и како закон отъиде. Благодать же и истина всю землю исполни и вера во вся языки простресея и до нашего языка русского. И похвала кагану нашему Владимиру от него же и крещены быхом и молитва к Богу от всеа земля наша. Господи благословию». Вже сама назва говорить про поділ історії давньоруських народів на два періоди: до і після хрещення Русі. У даному трактаті яскраво показані основні тенденції нового порядку, зумовленого ліберальним характером у розподілі пріоритетів у рамках суспільного цілого.

У «Слові о законі і благодаті» є такі рядки: «Сарка зачавши, народила Ісака: вільна – вільного, що присвятив Богові людське ество. Також, з'явившись невідомою і потаємною, народилася благодать і истина, а не закон. Син – а не раб [345, с. 15]». Саме «благодать» стала визначальним началом свободи. У цьому творі його автор обґрунтував універсальне значення благодаті, під яким він розумів духовну свободу особистості (яка в подальшому визначила і решту її свобод і прав), дану у володіння кожній людині з правом вибору і захищену державно-правовими методами (влада, закон тощо). Даний підхід, викладений у трактаті Іларіона, істотно відрізняв час Нового завіту від епохи Ветхого завіту, в яку взаємовідносини людей з Богом встановлювались початком рабства, невільного підкорення – «законом». Одне з основних питань, яке стосується теми даного

дослідження, – це уявлення про особистість і саме поняття про неї. Зокрема, зазначена вище концепція Іларіона розкриває суть даного питання. І хоча особистість представляється як надбання Бога, держава не має права привласнювати його собі, а повинна охороняти його і турбуватися про нього, а відповідно і про свободу індивіда, його природні права. Подібний підхід, хоча й ґрунтується на теологічних поглядах, все ж містить у собі найважливіший ліберальний елемент – цінність людської особистості.

Виходячи з ідеї про природні права і про природну свободу, Іларіон розвиває концепцію про владу, яка пов'язана з відповідальністю правителя. Але розкриття даної проблеми здійснюється через розуміння відповідальності правителя перед Богом за народ, а не безпосередньо перед самим народом. При цьому, при підході до оцінки даної позиції філософа, необхідно виходити з того, що для мислителів даного історичного періоду часу характерною була традиція співвідносити цілі і дії людини, а також цілі і динаміку створеної суспільної системи та її інститутів з Вищою силою, яка є джерелом прогресу. Таким чином, випускаючи ці риси християнської традиції, необхідно визнати, що саму проблему відповідальності було поставлено. Ця тема, розроблена Іларіоном, мала свій розвиток у творчості В. Мономаха. Зокрема, В. Мономах вказує на те, що суверен має бути милосердним, пріоритетними функціями у його діяльності повинні бути відображення і відстоювання інтересів своєї країни, турбота про благо людей: «паче же всего убогих не забывайте, но как можете по силе своей кормите и придайте сироте, и вдовицу, оправдывайте сами и не давайте сильным погубить человека [304, с. 45-46]».

Притаманний епосі середньовіччя принцип безумовного верховенства церковної влади над державною, у Київській Русі не був реалізований, оскільки в ній доля християнської релігії і церкви залежала від глави держави. Але разом з тим, церква функціонувала як інститут, діяльність якого забезпечувалася неформальним авторитетом. У державі періоду Київської Русі, що носила симфонічний характер, саме церква виконувала

функції громадянського суспільства. Церква, сповідуючи положення Нового завіту з притаманними йому гуманістичними цінностями, формувала у свідомості індивідів відповідний світогляд.

Усі пам'ятки історіографії пронизані єдиною патріотичною ідеєю: літописці, виступаючи від імені всієї Русі, прагнули представити свій народ як рівний серед інших народів і держав. Більш того, Іларіон у «Слові о законі і благодаті» викладає вчення про рівноправ'я усіх народів, виходячи з принципу первинності прав кожного народу на певний спосіб життя. Дана концепція філософа відображає етнічну терпимість. Більше того, виходячи з того, що народ як соціальна група утворюється на основі сукупності індивідів, означає, що принцип, який розглядається, забезпечував і права окремої людини. В подальшому ці ідеї українського філософа стануть домінантою української політичної і правової свідомості на усі часи існування української державності.

До вивчення права у Київській Русі у межах проблеми, яка цікавить автора даного дослідження, необхідно підходити через аналіз норм правових звичаїв (або так зване звичаєве право). Оскільки саме вони з самого початку за багатьма параметрами визначали регулювання суспільних відносин, які впливали з природних прав людини – права на життя, здоров'я, тілесну недоторканність, честь, гідність, свободу і власність. Відповідно, за порушення норм права передбачалася певна відповідальність, санкціонована державою. А вже у процесі ускладнення характеру суспільних відносин дані норми були оформлені у фіксовану систему норм.

У давнину права людини порівнювалися з нормами моралі (що власне притаманне для всієї історії людської цивілізації). Особливе значення у них приділялося честі і гідності, поєднаними з повагою до особистості. Перші положення про ці категорії були визначені іще у Давній Греції і Давньому Римі. Але вони не є тотожними нинішньому розумінню цих термінів, оскільки змінилася сама культура суспільного укладу і характер суспільних відносин. І разом з тим, виходячи із загального визначення суті цих двох

категорій, слід відзначити, що у їх змісті є суб'єктивний (внутрішній) і об'єктивний (зовнішній) аспекти, які були враховані у моральній доктрині історичного періоду часу, який розглядається. Перший полягає у здатності людини до самооцінки і формування світоглядних установок, які є мотивом його поведінки і діяльності у суспільстві. Другий – виражається у позитивній думці оточуючих про людину, яка формується на підставі його поведінської діяльності, у визнанні людини вищою цінністю відносно суспільства і держави. Основою і суб'єктивного, і об'єктивного аспекту є внутрішній світогляд людини і умови, у яких він формується.

Вже у період Київської Русі роздуми про честь і гідність людини були досить поширені. Так, зокрема у «Повченні Володимира Мономаха» записано: «... душу чтить; тело чистым иметь, а душу кроткой; при беседе говорит в меру. Умеренно есть и пить. При старых молчат, премудрых слушат, старейшим покоряются, с себе подобными и меньшими любовь имеют, без лукавства беседовать, много думать, слов лишних не говорить, не ругаться, не смеяться обидно, старшего не срамит. С женой нелепо не беседовать. Долу очи держат, а душу возносят горе, не стараться получить легкую власть. Если так будете вести себя, то вас нечем будет упрекнуть и вы вечными благами насладитесь. Перед убогим старцем не гордитесь и пустым жительством не возноситесь. Научитесь быть верными людьми, благочестиво все делать, евангельскими словами говорить, глазами управлять, язык сдерживать, ум смирать и тело поработать, помыслы добрые иметь, на добрые дела подвизаться ради Господа. Не мстите, не ненавидьте, если гонимы – терпите; хулимы – молитесь об избавлении от греха. Избавьте обиженного от руки обижающего, праведно судите сироту, оправдайте вдовицу [304, с. 44]».

Виходячи з того, що зміст категорій про честь, гідність та їх сумірність з об'єктивними і суб'єктивними особливостями і якостями, від початку були визначені моральними цінностями, перш за все, їх слід розуміти як соціальні, етичні блага. Але в межах системи, якій притаманні складні суспільні

відносини, вони, поряд з іншими ціннісними категоріями, виступають з вимогою громадянського правового забезпечення, яке виражається у наявності правової норми, юридичних підстав і способів їх захисту. В силу даних обставин державна влада Київської Русі, на основі синтезу власних правових звичаїв і норм західного права, при Ярославі Мудрому вперше у своїй історії здійснила інституціональне нормування соціальних відносин, яке письмово оформилося у зводі законів «Руська правда» (XI-XII ст.) [333] – першому збірнику східнослов'янського права. У зв'язку з тим, що ліберальний напрямок всесвітньо-історичної теорії, вивчаючи прогрес людства, віддає пріоритет у ньому розвитку особистості і збереженню її єства усіма цивілізованими методами, автор дослідження у цьому так званому правовому кодексі давньоруського суспільства виокремлює одне головне його положення. Не дивлячись на те, що законодавчий акт, який аналізується, за своєю суттю закріплював право привілеїв, що прямо передбачало нерівноправ'я людей, які належали до різних соціальних груп, у ньому все ж вперше людина розглядалася як щось цінне і об'єктивно існуюче начало, до якого потрібно ставитися ліберально і нести відповідальність за своє ставлення до нього. У даному зв'язку «Руська правда» передбачала права громадян (право на свободу, власність, рівність вільних людей (князівської дружини, купців і навіть ізгоїв та ін.), які регламентувалися системою правосуддя. У даному правовому документі також мова йде про власність, але у переважній більшості випадків під нею розумілися об'єкти (одяг, зброя, торговельні товари, худоба тощо) і міри захисту (рівноцінне відшкодування збитків, встановлення штрафів тощо) індивідуальної власності. Власник, згідно з положеннями «Руської правди», мав право розпоряджатися річчю, вступати у договори, отримувати прибуток з майна, вимагати його захисту при зазіханнях.

Разом з тим, виходячи з того, що ідеї про права людини у період Київської Русі виникали і розвивалися у відповідності з характером культури, філософії, релігії, суспільним світоглядом, мораллю, які визначали

характер давньоруської цивілізації, хоча й містили у собі елементи лібералізму, але в цілому вони не могли забезпечити рівність у правокористуванні (згідно з ліберальною теорією) кожному індивіду. І свого універсального характеру в Україні вони стали набувати у період національно-визвольного руху, який проходив під лозунгами свободи, рівності, справедливості. Однак і у цей період і у наступні права людини утверджувалися не просто, оскільки кожний етап суспільного розвитку створював свої проблеми, які були важливою перешкодою у процесі підтримання і захисту прав людини. Але не дивлячись на це, «з історії минулого необхідно врахувати один істотний момент: право, не підкріплене моральними цінностями (законодавчо закріпленими), історично притаманними конкретному народу, веде до порушення регулювання суспільних відносин і порядку [Див. детал.: 78, с. 413]». Для сучасного українського суспільства повернення до самоцінності моральних начал, перш за все, може стати одним із шляхів подолання культурної і духовної кризи.

Аналізуючи в цілому досягнення політико-правової думки часів Київської Русі, необхідно визнати, що створені нею ідеї і погляди не склалися ще у політичні і правові теорії. На виправдання цього слід відзначити, що, з одного боку, ідеї, що створювалися, були від початку пов'язані з релігійним світоглядом, з другого – з відсутністю системи науково-теоретичних знань. І разом з тим, детальний аналіз політичних і правових концепцій, які мали місце в ученнях вітчизняних мислителів, які виникали у процесі християнізації Київської Русі, дозволяє виявити елементи лібералізму, які своє подальше теоретичне обґрунтування отримали у працях українських мислителів XV-XVII ст.

Незважаючи на досить тривале і відносно успішне державне об'єднання східнослов'янських народів, Київська Русь все ж була приречена на процес феодалної роздробленості (закономірний етап у розвитку феодалізму), зумовлений «розвитком продуктивних сил і відповідних їм для того часу прогресивних феодалних відносин [36, с. 27]».

Між тим, «феодална роздробленість стала, як це не парадоксально на перший погляд, результатом не стільки диференціації, скільки історичною інтеграцією [334, с. 219]» України у світове співтовариство, що сприяла процесу розвитку національно-культурного світогляду українського народу.

Наприкінці другої половини XV століття в українській суспільно-політичній думці і, перш за все, у поглядах і ціннісних пріоритетах українських мислителів відбуваються істотні зміни. Цьому сприяли як внутрішні обставини: з одного боку, феодальні соціально-економічні і політичні відносини, характер надбудовних інститутів, з другого боку – конкретно-історичні умови стану і розвитку української державності, так і зовнішньополітичні: зміна кон'юнктури динаміки і спрямованості соціального прогресу. При цьому саме культурне середовище було основним джерелом формування єдиної парадигми розвитку.

В рамках даних тенденцій світогляд формувався як на основі духовної культури України, орієнтованої на візантійську просвіту і ідейну спадщину Київської Русі, так і під впливом цінностей польської політичної культури і теоретичних побудов західноєвропейського Відродження.

Італійський імпульс, привнесений до України через Польщу і безпосередньо українськими мислителями, що отримали освіту у європейських навчальних закладах, привів до формування нового прогресивного світогляду – гуманізму, що успішно синтезував у собі ідейні положення, притаманні кожній із вище зазначених культур, при цьому зберігаючи і розвиваючи власні традиційні риси.

Так, значний внесок у розвиток політико-правової думки епохи Відродження в Україні і в цілому у її європейську теоретичну базу внесла творчість українських мислителів І. Вишенського, Ю. Дрогобича, М. Кропивницького, П. Могили, С. Оріховського, П. Русина, К. Саковича, К. Ставровецького, Х. Філалета та інших. Переосмислення базових основ світобудови у їх творчості відбувається у відповідності з ідейною

направленістю, притаманною європейській політичній думці у дану епоху, а саме в руслі культури Відродження, зверненої до античної спадщини.

Українські гуманісти, ґрунтуючись у своїх поглядах на ідеї реалістичного пізнання людини і світу, подібно до європейських мислителів того часу, виступали за звернення до людини як до вищого начала буття, за визнання цінності людини як особистості. Відповідно, реальний світ і людина проголошувалися найвищою цінністю: «людина – міра усіх речей». При цьому, феномен людини розглядався крізь призму притаманних йому духовних і матеріальних потреб, які є основними критеріями мотивів поведінки людини. Для того, щоб уникнути негативних моментів у даному аспекті, які призводять до порушення ідеалів рівності, свободи, справедливості, добра, філософи у своїх теоріях відстоювали ідею звільнення людини від зла та насилля, при цьому, виходячи з вищих цілей людських індивідів, вказували на необхідність прагнення людини до морального удосконалення. Тим самим, мислителі відстоювали, хоча і в рамках релігійних поглядів, одну з головних ліберальних ідей – поширення принципів права повинно бути порівняним з порядком їх реалізації.

Українські філософи і полемісти кінця XV – початку XVII століття продовжили традиції мислителів Київської Русі, відстоюючи і затверджуючи ідею визнання рівноправ'я народів і, зокрема, українського серед інших народів, визнання рівноправ'я особистості (у контексті якого окрім ідей природного права розроблялися ідеї політичних і соціальних прав).

Разом з тим, розглядаючи ідеї гуманізму і Відродження в теоріях українських мислителів, слід зазначити, що вони мали свою специфіку, яка перш за все полягала у національних і релігійних особливостях. Як справедливо відзначає український дослідник А. Пашук, Відродження в Україні збігалось в часі з національно-визвольними рухами, направлених проти польсько-шляхетського гноблення і католицизму, в силу чого боротьба селянсько-козацьких мас і міщанства проти феодалізму набула релігійного характеру. На цій основі провідною стала боротьба за національно-релігійну

незалежність, реформування національної церкви і захист її від агресії Ватикану [295, с. 8].

Слід звернути увагу на те, що першими в Україні центрами консолідації національно-патріотичних сил народу були православні братства, появу яких М. Костомаров пояснює наступним чином: «коли папи й єзуїти хотіли насильно підкорити Україну своїй владі, щоб українці-християни повірили, начебто насправді все так і справедливо, що скаже папа, тоді в Україні з'явилися братства, такі, які були у перших християн, і кожен, записуючись у братство, чи був би він господарем чи невільником, називався братом [188, с. 165]».

Братський рух в Україні з другої половини XVI – початку XVII століття під безпосереднім впливом гуманістичних ідей та ідей Відродження став тією опозиційною силою, яка змогла відкрито виступити проти польсько-католицької експансії, що посилювалася. Представляли цей рух Львівське Успенське братство (засноване 1463 р.), Луцьке Хрестовоздвиженське (1483 р.), Київське братство, Вінницьке братство Кузьми і Дем'яна та інші братства, які з'явилися у ряді українських міст у зазначений вище період. Практично всі організовані у цей час братства від початку у своїх ліберальних цілях виходили з християнської, тобто релігійної основи, що власне є невід'ємною складовою усього цього періоду історичного розвитку української держави, усіх висловлюваних політико-правових ідей, традицій та цінностей, що формувалися. При цьому затвердження ідеалу раннього християнства само по собі носило реформаційний і гуманістичний характер [295, с. 60]. Незважаючи на те, що система освіти, організована братствами, тлумачила біблійні положення, все ж її організатори розглядали Біблію більшою мірою як джерело знань, ніж кодекс віри. Вони відстоювали ідею розуму, цінність творчої особистості, обґрунтовували свою ліберальну позицію стосовно духовного удосконалення особистості, необхідності знань.

Братський рух, заснований на певних реформаційно-гуманістичних тенденціях (що були розглянуті автором даного дослідження у попередньому

розділі), справив вельми істотний вплив на розвиток вітчизняної культури. Він сприяв розвиткові системи освіти, створенню свого книгодрукування, літератури, розвиткові рідної мови, філософської та суспільно-політичної думки, розширенню контактів вітчизняної культури з культурою інших народів. Таким чином, братський рух поширив свій вплив не тільки на релігійно-церковні справи, але й на суспільно-політичне життя, ставши ідеологічним захисником духовних цінностей українського народу, його історичної спадщини, національної самобутності, елементів громадянського суспільства, що зароджувалися.

Найбільш прогресивним і модерним стало козацьке братство, яке увібрало в себе усі найкращі європейські традиції епохи Реформації і Відродження, у ньому козаки були «між собою рівними, а старшини обиралися на зборах і повинні були служити усім за словом христовим, бо приймали посади за примусом, як повинність, і не було ніякої панської пишноти і титулу поміж козаками [188, с. 164]». Це судження М. Костомарова дає підстави говорити про те, що сформована за даними принципами Запорізька Січ у своєму політичному устрої була оформлена і діяла згідно з ліберально-демократичними принципами. І, незважаючи на усі дії, до яких вдавалася пануюча у той час влада, зі знищення козацтва, саме воно виступило як консолідуюча політична сила, здатна протистояти системі не тільки в плані ідеологічних поглядів, але й у практичному їх втіленні.

Чим сильнішим був тиск католицизму і польського національного шовінізму, тим відчутнішим ставало протистояння широких народних мас, орієнтованих на «задоволення і розширення своїх прав, свобод і вольностей [338, с. 52]». Наприкінці XVI століття воно вилилося у збройну боротьбу «українського козацтва за розширення своїх соціальних прав, селянства – за звільнення від кріпацького гноблення польських магнатів і всього українського народу – за конфесійну рівноправність [15, с. 146]». Це була перша і порівняно нетривала хвиля повстань, яка хронологічно охопила 1591-1596 роки, та яка у 1625-1638 роках набула характеру активного протесту

народних мас проти існуючих порядків, а у 1648-1676 рр. переросла у національно-визвольну війну або інакше національну революцію під керівництвом Б. Хмельницького, об'єднавши і згуртувавши у своїх лавах усі верстви населення України.

В цілому, можна констатувати, що всі національно-визвольні рухи українського народу у зазначений період часу були направлені не тільки проти існуючих феодальних порядків, що встановлювалися в Україні Річчю Посполитою, але й проти Росії, Криму і Порти. Це була боротьба українського народу за право на своє етнічне існування, на політичну, національну і культурну незалежність, за право на самовизначення у питаннях визначення форми національно-державного існування і встановлення міжнародних зв'язків. В ході цієї боротьби затверджувались нові суспільні форми, які у подальшому використовувалися як фундаментальна база у процесі створення української державності, але більш значимим було те, що визначені у ній цілі і сам її характер сприяли формуванню вільної й незалежної особистості.

Не беручи до уваги усі прорахунки і поразки в ході тривалої визвольної боротьби, слід визнати, що український народ методично слідуючи своїй меті, добився ліквідації домінуючої системи шляхетсько-магнатського панування, знищивши при цьому найбільш важкі форми кріпосницьких відносин; створив свою військово-адміністративну і судову систему і набув права виборності усіх державних органів влади; відстояв право на вільне віросповідання і зберіг православну конфесію в цілому; селянам надавалося право спадкового користування землею і майнові права; народ зберіг історичні і культурні традиції. В цілому події цього історичного періоду внесли кардинальні зміни у громадське життя суспільства. Склалися певні правові норми, вироблені самим соціумом (не регламентовані законом правові норми – традиції, звичаї) і встановлені законодавчо. Виникають ідеї, концепції і поняття про політико-правові тенденції українського суспільства, притаманні епосі Відродження і Реформації. Слід також зазначити, що

формально не були скасовані раніше створені нормативні правові акти: Литовський Статут, «Саксонське зеркало», «Порядок», «Гадяцькі статті», так звані церковні книги тощо, які справили значний вплив на розвиток права в Україні, порівняний з ліберальними цінностями і принципами.

Сама історія і прагнення українського народу до самостійного життя у межах своєї держави підвели його прогресивних представників до створення своєї Конституції, яка як законодавчий документ в теорії лібералізму розглядається як основний організаційний проект, у якому визначаються засади державного і суспільного устрою, механізми регулювання суспільних відносин в усіх сферах і на всіх рівнях життєдіяльності індивідів. При цьому, в лібералізмі її значимість для соціуму і держави визначається, виходячи із ступеню її демократичності і правової дієздатності, а також способів і інструментів захисту прав і свобод усіх суб'єктів суспільного цілого.

Як справедливо зазначає український юрист Н. М'яловицька, «термін «конституція» має багатовікову історію, але ідея конституції як основного закону держави, що визначає основи її організації та правове становище її населення, зародилася і оформилася в ході буржуазних революцій. Ідеологи цієї боротьби розглядали конституцію як основний закон в системі усього діючого законодавства, який покликаний насамперед обмежити державну владу, встановити процедуру здійснення владних функцій і забезпечити захист прав і свобод людини [271, с. 158]». Таким вимогам відповідала Конституція, створена П. Орликом, Г. Герциком і А. Войноровським і затверджена як основний закон у 1710 році.

У даному документі цілком чітко простежуються принципи лібералізму, які за багатьма аспектами мають подібність до положень створеної наприкінці XVIII століття (1789 р.) першої Декларації прав людини і громадянина, а також конституційних документів західних країн (Америка, Франція).

Важливим, невід'ємним атрибутом держави, як правового суб'єкта, є державний суверенітет, а його необхідною складовою є територіальне

облаштування [Див. детал.: 75, с. 25]. Конституція П. Орлика затверджувала непорушну цілісність українських кордонів у відповідності з угодами Б. Хмельницького з Польщею, Росією і Туреччиною, що давало право на свободу вибору і розвиток своєї політичної, соціальної, економічної і культурної системи, право створювати свої закони і встановлювати свої адміністративні правила, право визначати свої відносини з іншими державами в рамках міжнародних норм. У цій Конституції викладена модель розподілу влади, подібна до тієї, що у свій час створив Ш.-Л. Монтеск'є. Законодавчою владою наділялася Рада у складі полковників, сотників, генеральних радників полків, послів війська Запорізького. Виконавча влада зосереджувалася в руках гетьмана, який реалізовував свою особисту владу з дозволу і згоди генеральної старшини (кажучи сучасною політологічною мовою – ради міністрів). Особливими повноваженнями наділявся генеральний суд, він мав право притягнути до відповідальності будь-кого (поблажливості не було нікому, ні гетьману, ні генеральним особам, нікому іншому).

Оцінюючи дану Конституцію як політико-правовий документ, слід враховувати вплив традицій державного устрою Речі Посполитої, конкретні історичні і соціально-політичні умови. З урахуванням цих факторів і того, що її законодавча дія поширювалася на Запорізьке козацтво (хоча у подальшій своїй дії вона передбачала задоволення загальноукраїнських вимог), а її положення і певні права поширювалися лише на обрану частину населення, все ж можна з впевненістю стверджувати, що в цілому у ній визначилися ліберальні політичні і правові принципи:

- право держави на територіальну цілісність кордонів і державну незалежність – розділ II;
- політичні права і свободи громадян, які дають право брати участь в управлінні суспільством і державою (наприклад, право голосу і прийняття рішень) – розділи VI, X, XII;
- право на свободу – розділ VI;

- природні права людини, перш за все, право на життя і право на протест проти гноблення – розділи I, X, XII та інші;
- рівноправ'я громадян, виражене в правах і законах (наприклад, рівноправ'я перед законом) – розділ XII;
- право на власність – розділи IX, XIV;
- право на єдиний податок – розділ XVI;
- культурні права (наприклад, право на свої традиції, віросповідання тощо) – розділ I та інші [373].

Окрім прав запроваджувались і обов'язки (один з принципів лібералізму), які покладалися як на сусідні з Україною держави, так і на її адміністративних представників та їх підданих. Вони викладені у розділах I, III, IV, X та інших даної Конституції.

Хоча Конституція П. Орлика не змогла забезпечити Україні самостійного статусу і «не знайшла свого практичного втілення, підтримуючи хіба-що солодкі надії на майбутнє, все ж стала унікальним історичним документом, що закладав основи справді народного, ще не відомого тодішній Європі, устрою [47, с. 3]» – устрою, порівняного з домінуванням принципів конституціоналізму і правопорядку. У ній в цілому намітився «вектор розвитку вільного і справедливого суспільства», направлений «в бік переходу від відносин владарювання і підкорення до відносин зростаючої рівності і партнерства [297, с. 75]». Таким чином, даний документ вказував на ліберально-демократичні принципи, у відповідності з якими повинна бути організована правова держава і громадянське суспільство. Основні положення даної Конституції у подальшому були використані для створення законодавчих актів в Україні протягом всієї наступної історії розвитку її державності.

Але на той час в силу історичних обставин, що склалися (які фундаментально вивчені у сучасній науковій літературі), українська держава, маючи свою законодавчу базу (треба визнати її досить-таки ліберально-демократичний характер), під впливом російського абсолютизму протягом

другої половини XVII-XVIII століть, вимушена була переглянути деякі її положення, а інколи навіть відмовитися від деяких попередніх правових норм і документів і навіть більше того – «опинившись під «важкою» короною російської монархії й поступово втративши свою державність, українці ще дуже довго не мали можливості жити за власними національними законами [113, с. 42]».

Після підписання Переяславсько-Московського договору 1654 року (як би не оцінювали історики цей договір, він все ж свідчить про те, що кожна з сторін бачила в ньому власну вигоду для реалізації своїх планів, однак Московія у подальшому проігнорувала контекстуальні обов'язки підписаної угоди) і наступними за нею перетвореннями на території України наприкінці XVIII століття її землі були остаточно поділені між Австрійською (у подальшому Австро-Угорською) і Російською (майже 80 % території України) імперіями. Таким чином, Україна надовго увійшла в сферу політичного впливу цих двох держав. Тут починається новий етап в історії української державності, а, отже, і в історії становлення українського світогляду. У зв'язку з цим видається неможливим розгляд подальшого розвитку української ліберальної ідеї у відриві від процесу становлення ліберальної думки у цих двох державах.

Щоб більш глибоко усвідомити суть досліджуваної проблеми (становлення ліберальної думки в Україні в часи об'єднання з Російською імперією), варто звернутися до епохи Петра Великого. У наступному контексті даного дослідження автор коротко зупиниться на процесах модернізації в Росії кінця XVII – початку XVIII століть, щоб прояснити подальшу долю розвитку української ліберальної думки. Оскільки безпосередньо з цього моменту уся подальша доля української державності об'єктивно або суб'єктивно була пов'язана з історією Росії.

Криза російської системи, що посилювалася у другій половині XVIII століття, більшою мірою у соціально-економічній галузі, спонукала імператора Петра I до пошуку нових методів управління країною, що потягло

за собою необхідність суспільних перетворень, які вимагали пошуку прикладів їх здійснення у Західній Європі. На підставі цього привнесення нових ідей на російську територію стало передумовою виникнення в Росії, а у подальшому і в Україні ліберальних ідей (західницького характеру). Важливим результатом перетворень Петра було подолання кризи традиціоналізму шляхом модернізації країни, кінцевою метою яких стало створення поліцейської держави, яку розуміли як «загальне благо».

Незважаючи на усю привабливість запроваджуваних перетворень для того часу, вони все ж з трудом сприймалися самим соціумом, тому що усталені вади у ментальності народу важко подолати навіть найдосконалішими реформами, тим більше, що петровські реформи не були такими вже досконалими. Головним інструментом проведення реформ було насилля і частково консервативність, а сама їх сутність не тільки не позбавили країну системи соціальних відносин, що склалася раніше, але й, навпаки, зміцнили її інститути. «У ході перетворень склалася абсолютна монархія і остаточно оформилося кріпосне право – інститути принципово антиліберальні [359, с. 94]». І все ж реформи Петра I, незважаючи на їх економічну неспроможність і загальну незавершеність, тим не менше, визнані реформами ліберального толку, оскільки процеси модернізації, що здійснювалися під його керівництвом, «несли у собі такі ліберальні начала, як плюралізм думок і смаків, дискусійність, гласність, особиста і групова ініціатива [359, с. 94]».

Що стосується безпосередньо України, то на початку XVIII століття Петро I та його представництво у Гетьманщині, незважаючи на обіцянку зберегти «козацькі права і вольності», які поширювалися на весь український народ, послідовно почали втручатися у політичний і соціально-економічний устрій України, інтегрувавши у нього російську ліберально-консервативну ідеологію.

Продовжувачами «петровської справи» стали його послідовники, але прямим продовжувачем його перетворень була Катерина II, час правління якої був безпосередньо пов'язаний з історичною долею українського народу.

Епоха «просвіченого абсолютизму» Катерини II ознаменувалася новими модерністськими ідеями (що сформувалися завдяки ліберальним ідеям і концепціям європейських мислителів, ґрунтовно вивчених нею) направлені на внутрішнє облаштування країни, згідно з європейськими просвітницькими традиціями. Природним чином вони частково були здійснені імператрицею і носили свій неповторний характер.

Ідеї Просвітництва, принесені з Європи в Росію, були викладені Катериною у «Наказі комісії про написання проекту нового уложення» (1767 р.). У цьому документі передбачається реформування всіх інститутів і сфер суспільно-державного устрою згідно з ліберальними ідеями і принципами. У ньому закріплюються права, свободи («вольность есть право все то делати, что законы дозволяют» – ст. 38 «Наказу») і рівність громадян (рівність усіх громадян перед законом, що потребує «хорошого установления, которое воспрещало бы богатым удручать меньшее их стяжание имеющих; и обращать себе в собственную пользу чины и звания порученныя им только, как правительствующим особам государства» – із ст. 34-35), що гарантуються державою і охороняються законом, як і самі громадяни (закони запроваджені заради народу – із ст. 5, а також – закони повинні забезпечувати безпеку кожного, особливо громадянина – з ст. 33 «Наказу»). Відмінною особливістю є те, що викладені положення в даному законі, як і у наступних, не поширювалися на кріпосних селян. По суті, це був перший законодавчий акт (хоча він і не мав юридичної сили) російської імператриці, створений на основі ліберальних ідей і такий, що торкався усіх сфер суспільної життєдіяльності. У подальшому, за час свого правління Катерина здійснила губернську реформу, яка створила новий адміністративно-територіальний поділ країни, дала право вільного відкриття будь-якого промислового підприємства; засновувала нові навчальні заклади;

створювала законодавчі акти – жалувані грамоти дворянству і містам; грамота державним селянам, але політичні обставини не дозволили запровадити останню в дію.

У кінцевому підсумку петровські і екатерининські модерністські зусилля дали свої результати: здійснилося становлення і зміцнення громадянського суспільства, притаманне усій європейській цивілізації того часу; сформувалося ядро дворянства у європейському сенсі цього слова, за яким законодавчо закріплювалися майже всі наявні у нього права і привілеї; було розроблено вичерпне законодавство про власність; створювалися навчальні заклади з ліберальною освітою і вихованням дворян та багато іншого. Так формувався вільний дворянський стан (соціальна опора самодержавства) європейського зразка – основне завдання екатерининських реформ.

Однак, усі складні і негативні сторони процесу модернізації не могли не викликати загострення внутрішніх суперечностей, які грозили підірвати всю сутність існуючої системи. «Просвітництво, – як справедливо вважає сучасний російський історик В. Моряков, – ставило під сумнів усі цінності феодальної системи і було направлено на її знищення. Воно дозволяло розкрити земний сенс феодально-абсолютистської діяльності, що існувала у патріархальних та ідилічних одежах, у які її вдягли ідеологи абсолютної монархії. Поява і розвиток просвітницьких ідей примусила абсолютних монархів потурбуватися про вироблення системи поглядів, які протистояли просвітництву, служили збереженню існуючого порядку, направлених проти будь-яких спроб його руйнування [267, с. 4]». Виходячи з цього, Катерина вимушена була теоретичні ліберальні ідеї обмежити практичними методами традиціоналізму і консерватизму. У тому ж «Наказі» зазначається, що «государь есть самодержавный; ибо никакая другая, как только соединенная в ее особе, власть не может действовать сходно с пространством великого государства» (ст. 9), «пространное государство предполагает самодержавную власть в той особе, которая оным правит» (ст. 10), «всякое другое правление

не только было бы России вредно, но и вконец разорительно» (ст. 11), «лучше повиноваться законам под одним господином, нежели угождать многим» (ст. 12) [168, с. 23]. У наступних статтях зазначається, що тільки самодержавний монарх має право визначати покарання, видавати закони і тлумачити їх. Цим власне все й сказано. Отже, усі викладені в «Наказі» вольності, права, рівність громадян та інші ліберальні цінності були підпорядковані самодержавній владі і були обов'язковими лише у підпорядкуванні їй, що суперечить усім принципам лібералізму.

Кінцевий результат ліберальних прагнень Катерини розкриває концепція Б. Чичерина: «Прихильниця просвітницької філософії XVIII століття, Катерина II, у своєму знаменитому наказі висловила гуманні ідеї, що панували в умах того часу; але як глибоко практична жінка, вона скоро побачила усю складність застосування їх до Росії. Зіткнення із зібраними у Петербурзі виборними від усіх станів переконало її, що торкатися кріпосного права, на якому будувався увесь наш суспільний побут, було би небезпечно, і замість того, щоб проводити у цій галузі проголошені нею ліберальні начала, вона закріпила селян навіть у тих частинах російської держави, де вони до того були вільними. Малоросія взамін втрачених нею привілеїв отримала кріпосне право, і це прив'язало вищий її стан до Росії ... Ліберальні начала, внесені нею до місцевого самоврядування, повели тільки до того, що становище дворянства зміцнилося, і воно відчуло свою незалежність [406, с. 503]». Так здійснювалась модернізація російської імперії, яка перекреслила усі ліберальні починання і мала на меті лише користь держави, але не покращення повсякденного життя людей, «що вело лише до подальшого загострення розбіжностей між різними верствами суспільства, послаблювало позиції самодержавства і наближало його кризу [267, с. 10]».

Л. Новікова та І. Сіземська у цьому зв'язку зазначають: «Так на російському ґрунті укорінилася доктрина просвітницької монархії, заснована на ідеї, що сходила до Платона, про можливість поєднання самодержавної влади монарха, що печеться про благоденство підданих, з законністю, яка

обмежує свавілля і забезпечує правопорядок. Ідея просвітницького абсолютизму пізніше була прийнята і ліберальною ідеологією, яка вбачала у самодержавній владі єдину силу, здатну здійснити реформи і служити гарантом правопорядку [276, с. 68]».

Подібно до петровських і екатерининських перетворень на початку ХІХ століття Олександром І були зроблені спроби модернізації Російської імперії. Так, створювані проекти (А. Алкачевим, М. Сперанським, Н. Мордвиновим) не позбавлені ліберальних ідей, передбачали швидкий поворот розвитку країни у новому напрямку, який вже став взірцем для наслідування у той час – світової цивілізації. Однак, намічені дії не були здійснені через неготовність (політичну, економічну, соціальну і значною мірою моральну) усього соціуму (пронизаного «павутинням» кріпосного права) в цілому до сприйняття і практичного здійснення передбачуваних перетворень. І більше того, вони ще більше посилили процес кризи, яка поглиблювалася, що не могло не викликати протесту з боку широких верств населення.

Отже, процеси модернізації країни, частково згідно з вимогами епохи Просвітництва, розпочаті Петром І і в подальшому продовжені Катериною ІІ та її послідовниками, можна вважати всього лише «ліберальною бюрократією» (термін Н. Цимбаєва), яка ще не раз проявляла (і нині проявляє) свою характерну особливість в історії подальшого розвитку Росії і власне української державності. «Ліберальна бюрократія» – це ніщо інше як «прагнення провести круті, кардинальні перетворення, соціальні і, набагато рідше, політичні реформи, спираючись на слухняний державний апарат, на механізм державного насилля. Для «ліберальної бюрократії» характерними є неухвага до вітчизняної історичної традиції, зневага народними масами з їх «відсталими» уявленнями, недовіра до громадської думки, претензії на непогрішимість. У різні періоди подібні претензії іменувалися «вірою», «принципами», «ідейною переконаністю» [401, с. 32-33]». Дану концепцію, запропоновану Н. Цимбаєвим, цілком можна порівняти з сучасними реаліями української дійсності.

Саме процеси реформування держави і суспільства, що ґрунтуються на ідеях просвітницького абсолютизму, які впроваджувалися російськими імператорами, стали ґрунтом для роздумів передової інтелігенції, еліти і незначної частини народних мас. Таким чином, впровадження в українську систему управління державою і соціумом, у світогляд людей тенденцій Просвітництва «породило новий – просвітницький напрямок у суспільно-політичній думці, який характеризувався антифеодальною спрямованістю [267, с. 3]». А політика, яку провадило російське самодержавство у відношенні до України і яка проявилася у тенденціях централізації влади, що посилювалися, в обмеженні українських прав і вольностей, у підкоренні російській національній політиці, у цілеспрямованій політиці з використання усіх наявних на українській території ресурсів (людських, наукових, матеріальних тощо) і розколу суспільства, у посиленні кріпосного права тощо; події в Європі – Французька революція і масові заворушення, війна 1812 року, радикальний розвиток ліберально-просвітницьких ідей у російському середовищі і багато що інше, тільки лише загострили суспільну активність українського соціуму. Таким чином через обставини, що склалися, досить добре відомі в історичній науці, починає зароджуватися нова хвиля суспільного руху, у якому центральне місце посідали ліберальні ідеї і тенденції.

Виходячи з цього, головним завданням українського ліберального руху, що зароджувався, стало звільнення від методично насадженої національної політики російською елітою, зміна форми правління, об'єднання своїх територій і відновлення своєї державності, а також звільнення від кріпосництва, яке стало основною причиною для набуття кожним індивідом права (заснованого на принципі рівності) користування ліберальними цінностями. Але найголовнішим завданням цього руху, який носив національно-український характер, була політична незалежність держави.

Свої ідеї представники цього руху створювали, ґрунтуючись на історичних традиціях (саме у них представники нового українського ліберального толку шукали моральну і теоретичну основу своїм суспільним і національним ідеалам), а також через трансформацію і акумуляцію європейських ліберальних ідей і концепцій. Так, Д. Дорошенко наступним чином характеризує процеси, що відбуваються: «Історична традиція, підігріта патріотичними почуваннями й овіяна ліберально-демократичними ідеями свого віку, прислужилася для національного українського відродження, що знайшло для себе на порозі XVIII й XIX століття могуче джерело в тому інтересі до своєї народності, до народного життя, побуту, мови й поезії, який характеризує собою добу романтизму. Зародившись на Заході й торуючи собі шлях на Україну через славянські землі й безпосередньо, романтизм здобув для себе на Вкраїні особливо вдячний ґрунт [132, с. 7]». Романтичний світогляд надав суспільно-політичній думці ідеалізму, історизму, апології індивідуальності, возвеличення «життя духу». Романтизм як світоглядна система засвідчив зміну європейських культурно-історичних епох. Головною цінністю для романтиків став народ як центр духовних інтересів, предмет наукових студій та інтелектуальних роздумів [344, с. 36].

У різних країнах романтизм мав специфічні риси і особливості, виконував особливі суспільно-історичні, суспільно-політичні і культурні функції. У країнах Центральної і Південно-Західної Європи визначальною домінантою романтизму став національно-визвольний рух, взаємовідносини особистості з національним колективом. В Україні романтичний світогляд став тією рушійною силою, яка сприяла пробудженню національної самосвідомості, обґрунтуванню історичної самобутності народу, його духовного життя, культурних традицій, мови, літератури. Домінуючою у романтичному світогляді стала ідея нації, національної свідомості. Фактично це був новий погляд на світ з точки зору і через призму такої визначальної категорії як «нація». Саме на XIX століття припадає формування модерного

поняття спільноти, в основі якого – спільність мови і культури – національної спільноти, нації. Українська інтелігенція звернулася до осмислення рідної історії, мови, літератури, фольклору, вбачаючи у них джерела національної ідентичності [344, с. 36].

Ці тенденції, зокрема, відзначені українськими науковцями Д. Дорошенком і О. Сліпушко, виразно почали проявлятися в історіографічних і літературних творах того часу, створених політичними мислителями. Так, ідеї відродження історично-національних інтересів, переплетених з усвідомленими ліберально-демократичними цінностями і принципами загальноєвропейського характеру, відображені в роботі Г. Полетики «История Руссов», виданому В. Рубаном творі «Краткая Летопись Малой России», в «Истории Руссов» (анонімного автора, написана трохи раніше), в праці В. Капніста «Ода на рабство», М. Бантиша-Каменського «История малой России» та інших.

Якщо наприкінці XVIII століття національно-ліберальний характер суспільного руху в Україні проявився у формі народних виступів, а його ідеологічна спрямованість оформилася у творах «ліберальних українських патріотів [132, с. 6]», то на початку XIX століття цей рух набув більш політизованого і організованого характеру завдяки таємним братствам, союзам і товариствам, що зароджувалися.

Розглядаючи таємні організації, слід відзначити, що вони мають ту ж саму передісторію, що й ліберальні ідеї в Україні – їх становлення пов'язане все з тією ж Європою. Серед таких організацій в Україні можна відзначити «Південне товариство», «Товариство об'єднаних слов'ян», масонські ложі, «Малоросійське таємне товариство», Кирило-Мефодіївське товариство, окрім того, багато українських ідеологів з ліберально-політичними поглядами входили до складу російських організацій Союз порятунку, Союз благоденства, Південне товариство, Північне товариство тощо.

Певний інтерес, з позицій досліджуваної проблеми, представляє Кирило-Мефодіївське братство, яке проголосило «велику програму

національного відродження усіх слов'янських народів і серед них українського [342, с. 15]». Ця програма, яка ґрунтувалася на ліберальних і демократичних положеннях, обґрунтовувала національні, державно-політичні і міжнародні, соціально-економічні, культурні, релігійні аспекти побудови нової суспільної форми в процесі подальшого розвитку України як у складі слов'янських народів, так і в межах усього геопростору. Так чи інакше, ці аспекти знаходили своє ідейне відображення у судженнях представників цього братства і прибічників ідеї відродження (М. Костомаров, Н. Гулак, В. Белозерський, А. Тимошевич, П. Куліш, Д. Пальчиков, Т. Шевченко, А. Навроцький, П. Маркович, А. Міцкевич, М. Максимович, Ф. Палацький і багато інших), які вони викладають у створених ними наукових працях, публіцистичних і літературно-художніх творах і практичній діяльності. Узагальнюючою ідеєю у їх поглядах була ідея рівного духовного і політичного єднання слов'ян, яка ґрунтувалася на ліберальних принципах: справедливості, рівності, свободи. «Українські мислителі вірили, – відмічає І. Лисяк-Рудницький, – в те, що визволення їхньої батьківщини, – шляхом федералізму чи сепаратизму – прискіпило б лібералізацію цілої Східньої Європи ... визволило б творчі, свободолюбні сили всіх народів, не виключаючи самих росіян [224, с. 153]».

Так, М. Костомаров у відозві «Брати українці» викладає своє судження про подальше облаштування держави, засноване на ліберальних принципах. Зокрема, у ньому говориться, що усі слов'яни повинні між собою поєднуватися, але так, щоб кожен народ складав особливу Річ Посполиту і управлявся не разом з іншими; так, щоб кожен народ мав свою мову, свою літературу, свій суспільний устрій. Щоб існував сейм або слов'янське зібрання, де б сходилися депутати від всіх республік слов'янських і там розмірковували і вирішували б справи, які відносяться до усього союзу слов'янського. Правитель союзу і правитель кожної республіки повинен обиратися на час. Щоб у кожній республіці була загальна рівність і свобода і ніякої відмінності станів. Щоб депутатами і чиновниками робили не за

походженням і майном, а за розумом і освіченістю народним вибором, щоб віра христова була підґрунтям законодавства і суспільного порядку в цілому у союзі і у кожній республіці [188, с. 170-171]. Що стосується останнього рядка тез М. Костомарова (такі самі ідеї можна знайти і в інших мислителів), то слід визнати той факт, що багато українських мислителів у християнській вірі бачили тільки ідеал миру, свободи, рівності, справедливості, братерства, морально-психологічну цільову спрямованість, яка сприяла встановленню порядку. Відповідно, таким чином, і розцінювали її місце і призначення у суспільстві і державі. Подібні ідеї (викладені у тезах М. Костомарова) про створення нової моделі суспільства і держави мають місце і в інших програмних документах і матеріалах Кирило-Мефодіївського товариства.

Здійснення своїх завдань і досягнення своїх цілей кирило-мефодіївці бачили безпосередньо у поєднанні слов'янських племен з обов'язковим запровадженням у них народного правління і у повстанні проти верховної влади, основними засобами для спонукання до якого вони вважали: «представлення народу у найбільш не вигідному вигляді усіх розпоряджень уряду, мандрівки селами для зближення з селянами і поширення між ними ідеї про народне правління, заснування шкіл і видання книг для простого народу [188, с. 176-178]». Це істотно відрізняло кирило-мефодіївців від попереднього покоління мислителів і ідеологів і вказувало на затвердження прав народу на самовизначення і механізми реалізації його права на прийняття рішень. Затвердження цих та інших прав і свобод вони переважно бачили у використанні лише мирних засобів і, на противагу попередній епосі національно-визвольної боротьби, своєю зброєю вважали розум і слово, донесене до народних мас через літературну творчість. Саме за допомогою просвіти усієї громадськості вони прагнули підготувати ґрунт для еволюційного переходу до європейського шляху розвитку. Ідеологія Кирило-Мефодіївського братства стала рушійною силою в процесі формування українського ліберального світогляду.

Природним чином правлячі кола Російської імперії наприкінці XVIII – початку XIX століть не могли допустити поширення ліберальних ідей в Україні і тим більше їх практичного здійснення, тому всілякими методами (притаманними поліцейській державі) прагнули їх викоренити. Але головною причиною призупинення ліберального руху до середини XIX століття стало те, що у досягненні поставлених цілей створюваним організаціям ліберального толку у першій половині XIX століття не вистачало ні засобів, ні належного досвіду, ні значної підтримки з боку мас і уряду. Основна причина полягала в тому, що «навіть у середовищі найбільш прогресивно мислячих людей того часу ідеї свободи мали зовсім невизначений, розпливчатий і абстрактний характер. Вони ще не досягли того ступеню конкретності, коли вже можна було б говорити про розуміння значення особистих свобод у політичному розвитку суспільства і тим більше, ще не поставала у всій своїй визначеності проблема суворо узаконених прав особистості [218, с. 79]». А ліберальні ідеї і принципи, які проникали з Заходу і обмежено розвивалися у вищих верствах українського суспільства, постійно вихолощувались, усікалися. І все ж створені ліберальні ідеї і концепції наприкінці XVIII – початку XIX століть, притаманні своєму часу і місцю, мали глибокий вплив не тільки на наступне прогресивне покоління вчених, але й на широку суспільну свідомість, стосовно якої І. Лисяк-Рудницький зазначив наступне: «Існує історична закономірність, стверджена досвідом, що, згідно з нею, в країнах, які не мають свободи, ми зустрічаємо тенденцію до «ідеологізації» політики і рівночасно до політизації культури й духового життя. Де громадські прямуювання не можуть виявлятися в легальній, практичній діяльності, там вони звертаються в царину теоретичних програм й ідеологій. У цих умовах творці та носії культурних вартостей вирощують у собі сильне почуття свого громадянського покликання [224, с. 150]», яке, безпосередньо для українських мислителів, полягало в обов'язку відстоювання права своєї країни на самостійне національне існування і незалежний розвиток.

Що ж стосується становлення ліберальних ідей у Західній Україні (Галичина, Буковина, Закарпаття), які ввійшли до складу Австрійської імперії, починаючи з кінця XVIII століття, то слід зазначити, що вони мали більш сприятливе підґрунтя у порівнянні з Росією, оскільки сам режим Австрії був значно більш ліберальним, а сама імперія прагнула до власної модернізації в руслі європейського реформування, і українці, які мешкали у ній, розглядалися як єдиний народ, який володіє певними національними правами і культурними традиціями. Тісні зв'язки з Європою стали надійним джерелом для швидкого проникнення нових політичних і культурних віянь на західно-українські землі, які підкріпили і розвинули ідеї українських мислителів про власну автономію. Таким чином, можна стверджувати, що західне українське громадянське суспільство, на відміну від того, що входило до складу Російської імперії, існувало в умовах відносно ліберальної національної політики Австрійської імперії.

Так, в рамках вищевикладених тенденцій в історії становлення української державності формувалася українська ліберальна ідея, суспільна думка і світогляд українців. Однак, «свідомий лібералізм, як і свідомий демократизм зародився на Україні вже після смерті наших історичних автономних інституцій і далеко більше на абстрактно-європейському, ніж на історично-національному ґрунті, і, що інтєресно. хоч і гірко це признати, появилсь вперше зовсім не на нашій етнографічній мові ... в нас на Україні свідомий лібералізм і демократизм появилсь тоді, коли до нас дійшла політична європейська наука, в світлі котрої ми стали розуміти й проби нашої крайової національної практики і історії [134, с. 153-163]».

Разом з тим, слід констатувати безперечність того факту, що ліберальні цінності і принципи, розглянуті у процесі аналізу ліберальних ідей в історії української державності, починаючи з часів Київської Русі і закінчуючи серединою XIX століття, є лише елементами справжнього українського лібералізму, який набув своєї істинної значимості в Україні у другій половині XIX ст. завдяки поширенню ліберальних народницьких ідей [65, с. 273]. Саме

так зване «романтичне» народництво, яке отримало своє обґрунтування і утвердилося як політичний рух на початку XIX століття і тривало до його середини, справило вельми серйозний вплив на процес розвитку ліберального руху в Україні, в лоні якого формувалося концептуальне ядро українського лібералізму. При цьому, самі ліберальні уявлення, які досліджуються в даному підрозділі, у всій своїй сукупності стали лише прелюдією до появи більш досконалих теорій.

3.2. Українська ліберальна думка у другій половині XIX – на початку XX століття

Історія української ліберальної думки – це тисячолітній процес, який з моменту свого зародження (автор даного дослідження вважає правомочним вести відлік з часів Київської Русі, але даний процес має і більш глибоке коріння), становлення і розвитку, не дивлячись на всілякі історичні умови і багатогранну систему поглядів, завжди носив безперервний, поступальний і еволюційний характер. Кожний новий його етап спирався на попередні досягнення конкретної епохи, збагачувався і доповнювався як власними накопиченими традиціями, так і досягненнями світової ліберальної думки.

Як вже відзначалося, витoki української ліберальної думки у сукупності філософських, політичних і правових поглядів виходять від епохи Київської Русі, розвиваються і удосконалюються у подальшому історичному розвитку української державності, однак як самостійне науково-теоретичне вчення вона починає оформлюватися з середини XIX століття, набуваючи своєї істинної значимості на межі XIX-XX століть, що, власне, і визначило тему даного підрозділу.

Зародження і розвиток ліберальної думки в українському опозиційному русі з середини другої половини XIX століття стало закономірним явищем,

зумовленим об'єктивними факторами, які перш за все склалися у самому українському суспільстві. В її основу були покладені традиції, створені попереднім поколінням представників українського ліберального толку, зокрема ідеологами першої половини XIX століття (Т. Шевченком, М. Костомаровим, Г. Андрузьким, П. Кулішом та ін.), що явилися тією опозиційною силою, яка змогла протистояти режиму Миколи I (1822-1855), а також європейські ліберальні тенденції.

І разом з тим, слід зазначити, що ліберальний рух в Україні (у цілісній територіальній її єдності), який став основною передумовою у процесі зародження і становлення української ліберальної думки на новому етапі історичного розвитку, розвивався у стиснених двома імперськими режимами умовах, з обмеженою соціальною базою, яка не мала гідної підтримки ні з боку уряду, ні з боку народних мас, тому багато положень класичного лібералізму були тут інтерпретовані відповідно до місцевих умов. В цілому ж, «з підготовкою і відміною кріпосного права, проведенням інших прогресивних реформ лібералізм набув більш оформленого характеру, посилював свої ідейні позиції, ставав політичною течією, з якою вимушені були рахуватися. У таких умовах лібералізм почав відходити від суто теоретичного напрямку до діяльності, пов'язаної з нагальними потребами і державного устрою і суспільного руху. Відбувалася відмова від початкової байдужості до соціальної сфери; почала виявлятися багатогранність лібералізму; виникла потреба пошуку опори для своїх ідей у структурах самодержавного режиму [326, с. 5]».

Таким чином, в умовах відносно ліберального режиму Олександра II український ліберальний рух у 70-х роках увійшов у нову фазу свого підйому, набувши характеру ідейно-політичної течії. Саме у цей період було закладено підґрунтя, на якому в подальшому розвивалася, модифікувалася і видозмінювалася українська ліберальна думка. Подальше її становлення йшло за двома напрямками: революційно-демократичним і національно-ліберальним.

Ключовими питаннями для прибічників ліберальних цінностей і концепцій стали: політичні і громадянські права і свободи; культурно-просвітницька робота серед народу і ознайомлення його з європейською культурою; боротьба з імперською політикою царизму; розподіл влади, непорушність приватної власності; українське національне відродження і територіальна єдність України, її самостійність; створення громадянського суспільства і такого державного порядку, за якого усі суспільні інститути діяли би в інтересах особистості і переважної більшості тощо. Ці завдання стали засадами української ліберальної думки, природно, вони могли змінюватися в залежності від позицій її ідеологів або створених ситуацій, але положення про абсолютну цінність людини, визнання її прав і свобод завжди залишалося непорушним. Ці та низка інших ліберальних орієнтирів тією чи іншою мірою у другій половині XIX століття почали набувати політичної, економічної, соціальної, національної і культурної направленості і були осмислені представниками і прибічниками української ліберальної течії.

Ідейні основи нового напрямку в українській ліберальній думці у другій половині XIX століття формувалися у таємних товариствах, створених у багатьох містах України і очолюваних Київським товариством (яке часто згадується істориками як «старе»), у товаристві «Просвіта», організаціях народництва та інших громадських об'єднаннях.

Суспільно-політична діяльність прибічників ліберальних ідей у цей період переважно почала проявлятися у земствах, опозиційно налаштованих проти самодержавного режиму. Крім суспільно-політичних факторів, що склалися у другій половині 60-х – початку 70-х років XIX століття в Україні та спонукали народні маси до політичної боротьби, у земств були і «власні причини, що спонукали їх до пошуків шляхів здобуття політичних свобод. Одна з них – це потреба прав і гарантій, необхідних для розв'язання завдань, що входили до їхньої компетенції [183, с. 119]». Виходячи з цього, вони виступали з вимогою впровадження народного представницького органу із законодавчими функціями, який став би виразником громадської думки; за

припинення адміністративного насилля і бюрократії; за обмеження дій адміністративної влади; впровадження громадського контролю; реформування податкової системи, захист інтересів селян; за гласність і свободу слова; надання демократичних свобод усім індивідам, народу право на самоврядування і встановлення конституційного ладу через реформування усіх сфер життєдіяльності тощо.

Але розвиткові основ української ліберальної думки у даний період часу сприяли ідеї М. Драгоманова, С. Подолинського, М. Зібера, В. Антоновича, М. Туган-Барановського, Б. Кістяківського, М. Старицького, А. Желябова, І. Петрункевича, І. Франка та інших. Вчені були свідомо орієнтовані на демократично-радикальні рухи Заходу того часу і ідейно підготовлені до практичних перетворень усієї системи українського суспільства в інтересах народу. Незважаючи на те, що зазначені і багато інших українських ідеологів були представниками різних соціально-політичних течій і рухів, все ж слід визнати той факт, що їхня заслуга в історії становлення і розвитку української ліберальної думки полягала в тому, що вони своєю суспільно-політичною і науковою діяльністю затверджували історичну і культурну самобутність українського народу, сприяли зростанню його національної самосвідомості, об'єднанню представників різних течій на усій поділеній території України, обґрунтовували проекти майбутньої української державності, правової держави і громадянського суспільства, розвитку економіки за законами вільного ринку і конкуренції. І хоча ідеї і конкретні завдання мислителів того часу далеко не завжди отримували втілення, вони стали тією науково-практичною базою, на основі якої формувалося ядро української ліберальної думки третьої декади XIX століття і навіть більш того – двох наступних століть.

Безумовно, для дослідника, який займається вивченням певної проблеми, важливими є ідеї і позиції конкретного вченого, ідеолога. Так, не відносячи М. Драгоманова до теоретиків українського лібералізму, у його

творчості, однак, можна простежити низку ліберальних ідей, завдяки яким сама українська ліберальна думка другої половини XIX – початку XX століття набула найбільш завершеної форми у порівнянні з попередньою, а сам лібералізм отримав теоретичне обґрунтування у творчості українських вчених. Його ліберальні позиції формувалися на основі осмислення ідеалів лібералізму в історії української громадсько-політичної думки і пов'язаних з процесом формування і затвердження основ лібералізму подіях в історії української державності в цілому, починаючи з часів Київської Русі до днів його творчості, про що свідчать його роздуми і судження, викладені у роботі «Листи на Наддніпрянську Україну» [134], а також при вивченні й аналізі європейських ліберальних ідей і результатів їх практичного застосування.

Він вивчає конституційне законодавство США, Англії, Франції, Швейцарії, положення Великої Хартії Вольностей (1215), Петиції про права (1628), Біллю про права (1628, 1789-1791), Декларації незалежності Сполучених Штатів Америки (1776), французької Декларації про права людини і громадянина (1789) та інших законодавчих актів. Відповідно, у своїх теоретичних побудовах він спирається на даний матеріал.

Немає сумніву в тому, що без осмислення, аналізу й синтезу наявного досвіду і традицій у будь-якій сфері інтелектуальної і практичної діяльності, складно створити адекватну теорію і визначити механізми її реалізації. У даному зв'язку, осмислення наявного матеріалу дозволило М. Драгоманову створити власні теоретичні побудови, які сприяли формуванню і розвитку ліберальної течії в Україні.

В українській ліберальній думці (починаючи з ідеологів періоду Київської Русі), як і у всьому еволюційному процесі західноєвропейської ліберальної думки, починаючи з Сократа, «ієрархія цінностей вишиковувалася таким чином: особистість-суспільство-держава при пріоритеті права [268, с. 67]». Дана категоріальна тріада має своє наукове обґрунтування у працях багатьох українських мислителів: у творців літописів Ю. Дрогобича, С. Оріховського, І. Галятовського, Г. Сковороди, Х. Фіلالета,

І. Вишинського, Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова, В. Белозерського та багатьох інших. Однак їх світські погляди тісно перепліталися з релігійними переконаннями, що нерідко вводило теоретиків в оману. Творчість М. Драгоманова істотно відрізняється від його попередників саме незалежністю «наукових досліджень від релігійних догм чи будь-яких ідеологічних впливів [10, с. 22]». Так, центром всіх процесів він вважає індивіда і нарікає його атомом, навколо якого обертаються усі молекули – суспільні організації і асоціації, які формують макротіло – людство. Це досить-таки оригінальний і справедливий підхід у поясненні особистісного начала у всій цивілізаційній світосистемі.

Важливим моментом творчості М. Драгоманова є його звернення до проблем національності. На його думку, «національність як сукупність ознак, властивих певному числу індивідів, є умова їх асоціацій між собою, зруйнувати яку означає розбити спільноту на атоми і ослабити кожний індивід зокрема і всіх разом; ослаблювати ж, розбивати окремі спільноти – означає ослаблювати і розбивати загальну [136, с. 448]». Саме такий підхід приводить його до думки, що національність є основним фактором у питанні державної освіти і складання суспільного договору. Однак основою для політичної діяльності він вважає державу, а не національність.

Розглядаючи основні ознаки (мова, культура, однорідні умови для ведення господарства і побуту взагалі), які характеризують національність і відрізняють у практичному відношенні людські породи одну від одної, М. Драгоманов підкреслює ту важливу обставину, що «перші правові спільноти – держави, – виникли, і до того ж із найменшими насильствами, в областях, однорідних за національністю, і в багатьох випадках і досі майже не виходять з меж національних [133, с. 22]». Виходячи з цього, він стверджує, що українське населення має усі ознаки окремої національності і досить однорідну географічну область, які є підставою для заяви українського народу про своє право на власну незалежну державність та інші права і свободи. Але для досягнення цього і визначення особливих завдань

держави у внутрішній і зовнішній політиці одних зазначених ознак не достатньо: необхідно, щоб населення країни усвідомило свою єдність і свої інтереси. Саме український народ він бачив господарем своєї долі, який по праву і одноособово має користуватися своєю політичною, економічною, національною, соціальною, культурною спадщиною, новими досягненнями і планувати своє майбутнє.

При цьому, відстоюючи ідею національної незалежності у відповідності з принципами лібералізму, М. Драгоманов справедливо відзначає, що «навіть усвідомлена національна незалежність без повної просвіти не дасть ні лібералізму, ні демократії [134, с. 165]». Справедливість даного судження полягає в тому, що тільки на основі знань і через осмислення українським народом (як і кожного іншого) власних етнографічно-національних почуттів, основних мотивів, у відповідності з якими реалізується принцип національної солідарності, при усвідомленні інтересів, які об'єднують націю в єдине соціальне утворення і механізмів затвердження їх у реальній практиці, а також розуміння суті і цінності прав людини та її свобод і, відповідно, нації і методів їх забезпечення і гарантованості, можна досягти поставленої мети [Див. детал.: 82, с. 115].

Згідно з його думкою, національно-етнічні почуття повинні стати рушійною силою до національної незалежності, яка у свою чергу має бути підкріплена усвідомленими певними матеріальними і моральними інтересами.

М. Драгоманов розглядає націю як різновид асоціації, що об'єднує людей і на основі культурно-етнічних норм і традицій, які регулюють разом з законодавством суспільні і міжособистісні відносини, а також дозволяє кожному індивіду досягти забезпечення процесу реалізації його прав і свобод у необхідному обсязі.

У своїй теорії про ознаки нації він обґрунтовує ідею, що кожна нація несе у собі певну особливість, але це не дає їй право на привілейоване становище, а навпаки є підставою права нації бути рівною серед інших.

У своїй теорії нація-держава М. Драгоманов показав, що вона будувалася на етнічній моделі нації, яка виключає дискримінацію інонаціональної частини свого населення.

Тут важливо відзначити, що мислитель не сприйняв усталене переконання про ототожнення нації з державою, він пов'язував її з етносом (нація-етнос) і висловлював наступну думку з цього приводу: «Ми навмисне ставимо при слові національне і слово етнографічне, щоб думка наша була ясніша, бо слово нація в європейській термінології іноді значить держава, а не раса і на світі часто проявляється автономіям політико-національний, особний від етнографічно-національного [134, с. 163]».

М. Драгоманов, подібно І. Гердеру, визнавав, що нації складаються з індивідів і їх розвиток залежить від самих індивідів, з другого боку, – індивіди найбільш повно можуть себе реалізувати, лише будучи членами певної національної спільноти. Розглядаючи у такому взаємозв'язку індивіда та націю, він обґрунтовує ідею про їх самоцінність і на підставі цього вибудовує свої концепції стосовно їх прав і свобод.

Він переконливо довів, що права і свободи людини і громадянина слід розглядати, а також очікувати на успіх у процесі їх реалізації, лише на підставі їх цілісності і взаємодії. Таким чином, він віддавав належне у рівній значимості політичним, економічним, соціальним, національним, культурним правам і свободам. Мислитель справедливо вважав, що такими правами, які взаємопов'язані зі свободою, має користуватися кожна людина (громадянин, нація, народ), ґрунтуючись на принципі рівності всіх у громадянських правах і свободах, рівності усіх перед законом, незалежно від фізіологічних особливостей, віросповідання, національності, становища у суспільстві і структурах влади тощо. Але найголовнішим для індивіда він вважав право на життя та його недоторканність, непорівнянні з будь-яким різновидом «смертної кари, навіть після найширших гарантій судової справедливості», а також «недоторканність тіла для принизливих покарань [133, с. 65, 9]».

Відстоюючи ідею про те, що кожний індивід у ході природної еволюції цивілізації від початку був наділений правом створювати свої національні спільноти (нації) і визначати її критерії та пріоритети, М. Драгоманов відповідно через розгляд прав і свобод індивіда і громадянина підходить до ідеї про права і свободи нації. Саме визнання індивідуальних прав він вважає необхідною умовою для реалізації національних прав. У той же час, як відзначає український дослідник Т. Андрусак, для Драгоманова не існує дилеми чи догми – пріоритетності прав людини, право людини – право нації. Наявність прав людини є гарантією успішного розвитку нації і, навпаки, свобода нації, її державність створює необхідні умови для успішного гарантування і захисту прав і свобод людини [10, с. 49].

У відповідності з його ідеєю про те, що гарантувати і забезпечувати їх розвиток повинна держава, ідеї про національну незалежність і прав нації на самовизначення набували своєї істинної ліберальної значимості.

Ідея М. Драгоманова про права нації цілком поєднується з ліберальними принципами організації держави, з рівноправ'ям громадян і наданням кожній національній меншині права на розвиток своєї культури.

Основним положенням його теорії про політичну свободу є твердження про те, що вона «не може бути метою, а є тільки умовою забезпечення життя і розвитку населення за допомогою ряду заходів соціально-економічного та культурного характеру, які можуть бути безперешкодно прийняті самоврядним населенням на свою користь [133, с. 49]». Ці ідеї вченого мають обґрунтований характер, тобто ґрунтуються на реальному прикладі, який М. Драгоманов спостерігав в особистій практиці: якщо люди знаходяться у кріпосній залежності, а також не мають необхідного матеріального забезпечення, вони у більшій своїй масі не будуть глибоко замислюватися над політичними процесами і брати у них участь. Подібного результату можна очікувати і при низькому культурному рівні населення.

Вважаючи свободу індивіда однією з основних цінностей, ліберали вказували на те, що вона не може належним чином розвиватися в рамках

традиційної культури. Відповідно М. Драгоманов, на противагу І. Гердеру, який відстоює ідею закритості нації, розглядає українську націю як спільноту, відкриту на зовні, вказуючи на те, що українська національна культура не повинна бути ізольованою, а такою, що розвивається у взаємодії з культурою інших народів, серед яких пріоритет віддавав західноєвропейським.

Згідно з думкою М. Драгоманова, забезпечення соціального порядку і законності, захист прав і свобод і визначення меж їх дії і відповідальності можуть бути досягнуті лише на підставі єдиного для всіх у державі діючого нормативно-законодавчого акту. Саме таким документом у правовій державі є Конституція.

Відповідно, безпосередньо у конституції М. Драгоманов вбачав створення такого державного устрою, який зможе забезпечити національну єдність українців, їх добробут і набуття ними людських прав і свобод. Проектом конституції стала програма українського політичного товариства «Вільна спілка».

Саме у єдності нації він вбачав самоначало державності, оформлене за допомогою ліберально-демократичних принципів і особливостей.

Відповідно, перед вченим постало питання, яким чином має бути сформована українська держава.

Належне значення надавав М. Драгоманов національній державі і постійно перебував у пошуку шляхів і методів досягнення цього. У його теорії розглядаються дві програми національного розвитку: одна (основою є приклад Київської Русі) – повна незалежність від Росії і Австро-Угорщини та інших держав, які претендували на володіння українськими територіями, інша (що ґрунтувалася на ідеї Кирило-Мефодіївського братства) – національна автономія і демократична федералізація цих імперій. У кінцевому підсумку перевага була віддана другій.

У науковій літературі існують різні думки стосовно позиції М. Драгоманова про автономно-федеративний устрій. Однак, у даному

питанні необхідно виходити з усвідомлення мотивів, які визначили дану позицію вченого відносно того, які перспективи у процесі реалізації цієї програми може мати український народ, який потребує своєї державної незалежності і вільного цивілізованого розвитку. Основним мотивом висунутої М. Драгомановим ідеї про автономно-федеративний устрій було те, що Україна, насильницьки територіально поділена між Росією і Австро-Угорщиною, не могла у короткий період часу і безперешкодно вийти з їх складу. Отже, забезпечення їх належними правами і свободами М. Драгоманов вбачав у зміні порядку (більшою мірою це відносилось до Росії з ряду відомих причин) у цих двох імперіях і створенні федеративного союзу, в рамках якого він відстоював ідею політичної автономії українців «в формі автономії земської: громад, повітів і країн, в котрій ... найліпше може виявитись і автономія національна [134, с. 196]».

Стосовно інституту влади він поділяє позицію Ш.-Л. Монтеск'є (теорія поділу влади), віддаючи належне судовій владі. М. Драгоманов обґрунтовує власну концепцію стосовно незалежного представництва і місцевого самоврядування, таких необхідних для реалізації політичної свободи громадян. Так, аналізуючи московський і петербурзький, а також європейський порядок інституціалізації управлінських структур і відстоюючи у даному питанні принцип децентралізації, він відзначає, що «не знайдеш тепер такого європейця, котрий би не думав, що без волі народу, а при одній царській самоволі, не може добре жити ніяка земля, що народ не може добре правитись самими чиновниками, котрих згори наставляє самовольний цар. Тепер трудно знайти і таких людей, котрі не згоджувались з тим, що усі діла в дуже великій державі не можуть бути вправлені чиновниками та указами з далеких столиць, не спитавши, що думають люди в тих краях, для котрих пишуться укази [135, с. 134]». Саме самоврядування він розглядає як основу у процесі руху до соціальної справедливості, виходячи з того, що саме вона зможе забезпечити соціальні і економічні права людини. При цьому, відстоюючи ліберальну ідею розумного

соціального порядку, який ґрунтується на узгодженні індивідуальних свобод і має прямий взаємозв'язок з асоціаціями, спільнотами, в тому числі націями, М. Драгоманов у своїй теорії, віддаючи належне ліберальній цінності індивідуальної свободи, толерантності, терпимості, плюралізму, співробітництву націй і рівності перед законом, підходить до обґрунтування ідеї справедливості.

У питаннях досягнення поставленої перед соціально-політичними і правовими суб'єктами мети вчений основний акцент робить на тому, що для ефективного вирішення даного завдання необхідно, щоб як самі цілі, так і практичні дії, направлені на їх здійснення, були узгоджені з цілою системою дій, розрахованих не на один момент і не на одну категорію явищ. Дану позицію М. Драгоманова необхідно визнати справедливою, виходячи з того, що поставлені цілі і задачі можуть досягти свого результату лише на підставі урахування і системної взаємодії всіх наявних факторів.

Будучи прибічником дослідження об'єктивної соціальної динаміки, він підкреслює беззаперечну значимість обізнаності й інформованості як для політичних діячів, так і для усієї громадськості, що забезпечують процес реалізації поставлених цілей.

М. Драгоманов визнає прогресивні методи, які виключають революції як засіб насильницького перевороту, при цьому, визнаючи справедливість позиції ліберальної теорії у питанні здійснення політичної революції як засобу усунення державного насилля, яке перешкоджає реформам, що проводяться населенням, яке має самоврядування [133, с. 52].

Причинами того, що програма М. Драгоманова за його життя не мала своєї практичної реалізації, стали різні фактори, але основними з них слід вважати відсутність ідеологічно організаційно розвиненої рушійної сили, яка змогла б забезпечити незалежність українському народові, відсутність єдності між освіченою інтелігенцією і масами народу, а також притаманна українському менталітету недовіра до нових перетворень і невпевненість у справедливості їх кінцевого результату.

В цілому, оцінюючи ліберальний світогляд М. Драгоманова, слід визнати, що хоча його ліберальні ідеї і завершилися незначними практичними результатами, все ж вони стали тією відправною точкою, з якої, почасти, і розпочалося становлення української ліберальної думки у другій половині XIX – початку XX ст. [Див. детал.: 82, с. 118]. Його ідеї були підтримані і розвинуті передовими діячами української культури – С. Подолинським, М. Павликом, Ю. Романчуком, І. Франком, С. Єфремовим та ін. Людей, які боролися за ліберальні цінності в процесі розбудови української державності, цілком справедливо можна назвати «людьми свободи», бо «вони вимагали звільнення громадян від вічної указки і вічної ганьби, вони хотіли свободи думки, свободи слова, свободи віри і невіри, свободи для людини в усіх її діях, які не обмежують свободу інших людей [220, с. 6]».

При цьому, не зважаючи на те, що багато українських теоретиків в історичний період часу, що розглядається, у своїх поглядах спиралися на базові ліберальні цінності і принципи, вони мали власні вельми різноманітні підходи у питанні вирішення національних і політичних проблем. Так, істотною відмінною особливістю в процесі реалізації їх ліберальних поглядів став неоднозначний погляд на те інституціональне середовище (у даному випадку мається на увазі державний устрій), у якому вони можуть бути здійснені. Отже, якщо М. Драгоманов відстоював позицію незалежності України в межах федеративної моделі розвитку суспільства, при цьому віддаючи належне політичній і національно-територіальній автономії майбутньої української держави, і у виборі політичної стратегії і тактики мислитель наполягав на пріоритетності гуманістичного підходу, то В. Антонович «відстоював «австрійський» варіант українського автономізму, тобто план об'єднання українських земель військовою силою Австро-Угорщини і створення української автономії в межах цієї держави [210, с. 117]». У подальшому ідейні розходження між ними набули характеру політичного конфлікту і навіть особистісного протистояння. Їх сучасник

М. Грушевський наслідував ідеї автономного розвитку, але на етнічних принципах. Він створив ідею про створення Балтійсько-Чорноморської федерації у складі Фінляндії, Латвії, Естонії, Білорусі й України. Ця його ідея у подальшому була підтримана і розвинута С. Рудницьким. С. Шелухін припускав думку про створення Чорноморсько-Адріатичної федерації. Найбільш істотну відмінну особливість мали погляди І. Франка і М. Міхновського. І. Франко, відстоюючи принцип федеративно-громадського устрою, один з перших з числа представників української ліберальної думки того часу вивів і обґрунтував концепцію про політичну самостійність України, вбачаючи саме в ній основне джерело соціально-економічного і культурного розвитку народу, національної самореалізації, інструмент реалізації ідеалів політичних і економічних прав і свобод, соціальної рівності. Що ж стосується безпосередньо федерального устрою, то ідейна позиція І. Франка чітко простежується у його наступному висловлюванні: «Може бути, що колись надійде пора консолідовання якихсь вольних міжнародних союзів для досягнення висших міжнародних цілей. Але се може статися аж тоді, коли всі національні змагання будуть сповнені і коли національні кривди та неволея відійдуть у сферу історичних споминів [386, с. 10]».

Свою позицію з даного питання висловлює і М. Міхновський. Оцінюючи процеси, які настали за підписанням у 1654 році Переяславського договору між Україною і Росією і самі його положення, він вказує на те, що, згідно з цим документом, «держава наших предків злучилася з московською державою «як рівний з рівним» і як «вільний з вільним», каже тогочасна формула, се є то, дві окремі держави, цілком незалежні одна від одної щодо свого внутрішнього устрою, схотіли з'єднатися для досягнення певних міжнародних цілей [263, с. 14]». У відповідності з цим положенням кожна нація у міжнародних відносинах повинна мати форму незалежної, самостійної держави, оскільки тільки така держава може дати своїм членам нічим не обмежену можливість всебічного розвитку і досягнення найкращого

способу життя, розквіт індивідуальності, турбота про яку є метою держави. А це, в свою чергу, дасть зрозуміти, що «державна самостійність єсть головна умова існування нації, а державна незалежність єсть національним ідеалом в сфері міжнародних відносин [263, с. 13]».

Разом з тим, незважаючи на низку розбіжностей у концепціях українських політиків і вчених, вони були об'єднані спільною ідеєю радикального реформування соціальної сфери, ідеєю конституціоналізму, затвердження прав і свобод в рамках ліберальної традиції. У подальшому самі реалії життя переконали їх переглянути свої позиції і схилитися до ідеї про повну самостійність української державності. Ця ідея почала набувати своєї значимості напередодні Лютневої революції 1917 року, коли українські інтелектуали усвідомили той факт, що «Україна не може йти второваними шляхами – ні тими, які силоміць нав'язувалися Московським урядом, ні тими, якими йшли держави Заходу, тому потрібно йти тією дорогою, яку вказали реальні обставини життя [178, с. 60]». Після революції акцент було перенесено з ідеї «федералізації» і «європеїзації» на власні джерела саморозвитку України. У даному зв'язку ідея суверенного, самостійного розвитку України набувала першочергового значення і була законодавчо закріплена на державному рівні Конституцією УНР. Зокрема, ст. 1 першої частини її загальних положень гласить: «Відновивши своє державне право, яко Українська Народна Республіка, Україна для кращої оборони свого краю, для певнішого забезпечення права і охорони вільностей, культури і добробуту своїх громадян, проголосила себе і нині єсть державою суверенною, самостійною і ні від кого не залежною [200, с. 15]».

На межі XIX-XX століть українська ліберальна думка вступила у якісно нову фазу свого розвитку. В рамках її загальної еволюції відбулася зміна переважних орієнтирів – відхід від абсолютизму і культурництва і орієнтація на політичні проблеми країни, простежуються тенденції часткової радикалізації ліберально-демократичної течії, у якій відчутніше почали проявлятися тенденції соціал-демократії, націоналізму і консерватизму [Див.

детал.: 66, с. 41]. Це було закономірним процесом, який створювався і регулювався суспільною думкою і суспільно-політичним рухом. Тим більше, що багато мислителів – представників ліберального толку 50-80-х років XIX століття підтримували низку позицій соціал-демократії і марксизму, націонал-демократії.

Це був новий етап у розвитку свідомості і світогляду українського народу і суспільно-політичної думки в цілому. І. Лисяк-Рудницький вважає, що цьому сприяло зростаюче послаблення царського самодержавства і розлад російської державної машини, економічний розквіт підросійської України, швидкі темпи індустріалізації і підвищення життєвого стандарту населення. Однак це безперервне господарське зростання проходило разом з таким зловісним явищем, як пролетаризація малоземельного селянства і хвиля спекулянтського грюндерства, що загострювало соціальні суперечності в країні. На зміну своїм попередникам приходять нове покоління інтелігенції, яке було не тільки більш численним, але й завдяки загальній зміні політичної атмосфери, більш сміливим і ініціативним. Це покоління дало плеяду талановитих діячів, багатьом з яких судилося відіграти провідну роль в українській революції [223, с. 242]. Важливим був і той факт, що лави інтелігенції поповнювалися вихідцями з народу, перш за все, сільського населення.

На рубежі цих століть (будучи більше продуктом західноєвропейської суспільної думки) оформились основні напрями української політичної думки і основні українські політичні ідеології: лібералізм, консерватизм, соціал-демократизм, націоналізм, марксизм тощо. Це, без сумніву, є показником початку диференційованого процесу, тенденції якого проявилися у процесі інтелектуальної еволюції людства. Разом з тим, представники нового етапу еволюційного розвитку української ліберальної думки змогли регенерувати і перетворити ряд нових ідей, які вироблялися як європейськими, так і власними політичними течіями. Саме у цей період в Україні ідеологія стає рушійною силою історії.

Так, генератором ліберальних ідей і об'єднуючим центром представників цілої низки ідеологічних течій виступили масонські ложі, які на рубежі століть активізували свою діяльність, надавши їй політичного і національного характеру.

Від початку масонство організовувалося як братство рівних, незалежно від кольору шкіри, соціального становища, переконань тощо. І за родом своєї діяльності переважно було направлено на пізнання устрою світу, на основі езотеричних знань, не використовуючи політичну практику і навіть забороняючи обговорення питань, пов'язаних з даною сферою суспільного життя у своїх колах (лишаючись вірними цим традиціям протягом усієї історії існування цього таємного товариства). Не зважаючи на це, під час Великої французької революції його члени брали найактивнішу участь у політичній боротьбі, основним мотивом якої став принцип рівності. В ході цих подій виникли нові думки і напрями в самому братстві.

Час виникнення масонства в Україні визначається істориками, починаючи з часів Б. Хмельницького, і вважається наступником братських організацій в Україні XV-XVII століть.

Але як перші політичні товариства, масонські братства, набуваючи форми лож, виникають в Україні у першій половині XVIII століття у Лівобережній її частині. У політичних питаннях були орієнтовані, перш за все, на Польщу і меншою мірою цікавилися суспільними проблемами в Україні і знаходилися далеко від народних мас. Ці та інші моменти в історії українського масонства розглянуті і проаналізовані українським вченим С. Єфремовим в роботі «Масонство на Україні» [141]. Але із зміною геополітичних обставин, які безпосередньо торкнулися Польщі, українські масони змінили свої позиції і почали перейматися ліберальними ідеями.

Масони іноді бували фанатичними проповідниками своїх поглядів і у своєму захопленні вони часом притримувалися різних поглядів: від ліберальних до консервативних. Але тим не менше, вони сформували ліберальний світогляд і навіть більше, вони створили універсальне етико-

філософське вчення, яке стало підґрунтям для зародження нових наукових ідей у наступному процесі розвитку ліберальної думки в Україні [Див. детал.: 65, с. 270]. Саме в масонстві закладені витoki поглядів видатних українських вчених і політиків ХІХ – початку ХХ століть (П. Гулак-Артемівського, М. Котляревського, Т. Шевченка, В. Лукашевича, Т. Падура, І. Франка, М. Грушевського, С. Петлюри, П. Скоропадського та багатьох інших), до праць яких все частіше почала звертатися сучасна українська наука.

Членів масонського руху в Україні цікавили ті ж самі питання, що й усю суспільно-політичну думку в цілому – єдність нації, соціально-економічний і культурний прогрес, створення громадянського суспільства, законодавча база, що служить на благо індивіда та їх більшості, досягнення політичної і державної незалежності своєї країни, об'єднання слов'янських народів у федерацію під проводом України. Поряд з цим вони зберегли спадковість моральних традицій, проповідуючи у своєму вченні ідеї рівноправ'я людей, віротерпимість, терпимість національну, свободу думки і дій, природно, обмежених мораллю і законом, самопізнання кожним індивідом, через роботу над собою і своїм оточенням. Вони щиро вірили в прогрес цивілізації, який може бути досягнутий завдяки розуму, науці і самовдосконаленню як кожного окремого індивіду, так і усього суспільства в цілому.

В цілому ліберальні ідеї українського масонства з другої половини ХІХ століття свідчать про те, що українське суспільство на даному етапі свого розвитку вже проявило «готовність громадян до діалогу, повагу не тільки до цілого, але і його складових, здатність до соціальної і політичної консолідації на основі широкої суспільної злагоди. Система владних органів при цьому повинна структурно вибудовуватися так, щоб максимально забезпечити права і свободи людини, задовольнити інтереси розвитку суспільства. У такій системі суспільних відносин на перше місце неминуче виходить вільна, відповідальна і самоврядна особистість – рушійна сила суспільства і держави [11, с. 71]».

Масонство в Україні проіснувало до початку 30-х років ХХ століття.

Головною особливістю етапу становлення української ліберальної думки у період часу, що розглядається, стало зародження політичних партій, у програмних проектах і документах яких визначились її основні положення і напрями. Це істотно відрізняло її від попереднього етапу, в якому основні ліберальні ідеї створювались окремими мислителями і генерувалися у громадських об'єднаннях. Наступною особливістю стало те, що почала створюватися ліберальна політична еліта, яка мала своє представництво в органах влади і мала право голосу і вибору, хоча не завжди її благі наміри були здійсненими.

Політичні партії ліберальної спрямованості виникають у конкретно-історичну епоху – наприкінці ХІХ – початку ХХ століть. Характерною особливістю цього періоду було становлення і утвердження багатопартійної політичної системи, яка проіснувала до початку 20-х років ХХ ст. Цей процес мав об'єктивний характер, оскільки, з одного боку, відповідав існуючій безлічі альтернатив суспільного розвитку, обумовлених соціально-класовою структурою суспільства і багатонаціональною державністю. З другого, вони стали «центром кристалізації політичних інтересів, засобом контролю діяльності уряду, розвитку демократії, громадянського суспільства, формування громадської думки ... шляхом розгортання політичної діяльності [204, с. 200]».

Але в цілому слід відзначити, що специфіка створення і еволюції українських політичних партій ліберального характеру, як і багатьох інших, «зумовлювалася насамперед різницею в економічному стані й у соціально-політичних структурах царської Росії та Австро-Угорської монархії з одного боку, відмінностями в національно-класовому складі двох територій України з іншого [192, с. 106]». Якщо подивитися на характер формування і функціонування сучасної багатопартійної системи в Україні і, зокрема, партій ліберальної спрямованості, то за багатьма вище викладеними позиціями вони мають подібність.

Разом з тим, повертаючись до проблеми, що розглядається, слід зазначити, що кожна з партій ліберального блоку має свою історію зародження, критерії програмних вимог, склад і характер партійно-політичної діяльності. Об'єктивний аналіз цих особливостей у відношенні до кожної партії ліберальної спрямованості наданий в роботах вітчизняних дослідників О. Болдирєва [37], Р. Ветрова і С. Донченко [42], О. Голубицького і В. Кулика [101], І. Калмакана і А. Бриндяка [171], М. Козицького і О. Поліщука [193], Я. Малика, Б. Вола і В. Чуприни [235], А. Старинця [355], П. Шморгуна [416] та інших.

Так, в 1899 році у Західній Україні на основі народно-демократичних ідей була створена Українська національно-демократична партія (УНДП), її представляли Ю. Романчук, М. Грушевський, І. Франко, О. Барвинський, В. Охримович та ін. Вона була найбільш послідовною у питаннях реалізації ідей і принципів лібералізму.

У Наддніпрянській Україні у 1897 році була створена Загальна українська безпартійна організація, у 1904 році вона була реорганізована в Українську демократичну партію (УДП). Керували нею О. Лотоцький, Є. Тимченко, Є. Чикаленко та ін. У той же час представниками української інтелігенції С. Єфремовим, Б. Грінченком, Є. Чикаленком, Д. Дорошенком та іншими створюється Українська радикальна партія (УРП). У 1905 році на основі об'єднання УДП з частиною представників УРП створена Українська демократично-радикальна партія (УДРП). Її програма об'єднала в собі положення про державний устрій, взяті з програми УДП, і економічні питання, взяті з програми УРП. Припинивши своє існування після революції 1905 року, була відновлена у 1907 році і мала нову назву «Українська трудова партія».

Після першої російської революції 1905 року український ліберальний блок був представлений Українською національно-демократичною партією і Українською радикальною партією.

На міжпартійній основі з метою консолідації ліберально-демократичних течій у 1908 році М. Грушевським, С. Єфремовим, Ф. Матушевським, Є. Чикаленком та іншими створюється Товариство українських поступовців (ТУП).

Природно, позиції кожної партії формувалися у відповідності з ідеями і поглядами їх організаторів і представників, які склали соціальну базу партії, а також в залежності від постійних змін в усіх сферах життєдіяльності, перш за все – у політичній. Відповідно, ці обставини представляють певну складність у контексті даного дослідження послідовно розглянути і проаналізувати положення і елементи лібералізму, визначені у програмних документах кожної з зазначених партій.

Революція 1905 року, реформи в аграрному і промисловому секторі, позиція Державної Думи Росії і парламенту Австро-Угорщини у відношенні до України стали основними факторами, що формували українську ліберальну думку в цілому у критичний передвоєнний період аж до лютневої революції. Перетворення імперських систем, що відбувалися і виходили як з ініціативи уряду, так і переважної більшості населення, «спонукали всі політичні партії, особливо лібералів, переглянути принципи, на яких будувалися їх програми. Як перший пункт розглядалося ставлення лібералізму до соціалізму і радикального революціонізму [241, с. 215]».

Поразки у першій російській революції примусили українських лібералів переглянути своє ставлення як до соціальної, так і до політичної революції.

Нові реалії суспільно-політичного і економічного характеру, що створилися в Росії та Австро-Угорщині, які включали до свого складу частини України, на початку ХХ століття спонукали уряди цих імперій до проведення нових реформ (що теоретично спиралися на класичний лібералізм), які торкалися як безпосередньо усіх народів, що їх населяли, так і українського, зокрема. Ці процеси справили серйозний вплив на характер українського ліберального руху в Україні, який визначив тактику боротьби

(парламентські форми) і нові вимоги партій ліберального блоку. Від початку ліберали шукали допомоги не у власному оточенні, не у народних мас, а у правлячої еліти. Однак, зазначені події переконали їх у самотійності, необхідності як внутрішнього об'єднання, так і з масами.

Особливу роль у зміні українськими лібералами своїх позицій у цей період відіграли програми С. Вітте і П. Столипіна.

С. Вітте запропонував програму з відновлення рівноваги між ідейними прагненнями російського суспільства і зовнішніми формами його життя, в цілому мова йшла про удосконалення державного порядку. Основним завданням він ставив зміцнення найважливіших основ політичного життя суспільства на правових засадах в межах законодавчої бази, перед якою усі повинні бути рівними незалежно від віросповідання і національності, і яка б відповідала політичній ідеї більшості російського суспільства і давала б позитивну гарантію громадянської свободи. Економічна політика уряду, згідно з ідеєю С. Вітте, повинна розвиватися на благо широких народних мас, природно, із захистом майнових і громадянських прав.

Ліберал-реформатор С. Вітте стояв у витоків зародження російського лібералізму на початку ХХ століття, він «зумів поєднати самодержав'я і законодавче народне представництво [275, с. 62]».

Низка програмних положень, запропонованих С. Вітте, знайшли своє відображення у Маніфесті 1905 року. Він мав надзвичайну важливість в історії Росії, а також і України. Оскільки, з одного боку, надані населенню непорушні основи громадянської свободи з дотриманням права недоторканності особистості, свободи совісті, слова, зборів та інших ліберальних цінностей, можна розцінити як перший крок на шляху до створення основ правової держави і вступу країни у фазу демократизації [74, с. 46]. З другого, даний документ накреслив наступний етап в історії, як російського, так і українського лібералізму.

Нова якість суспільного життя і реформування системи державного управління в руслі демократизації створили поле для практичної реалізації

ліберальних ідей в Україні. В Україні почали утворюватися політичні партії з усвідомленою ліберальною орієнтацією – кадети (Конституційно-демократична партія (партія народної свободи) – жовтень 1905), що об'єднала багатьох українських лібералів і справила серйозний вплив на ліберальний рух в Україні; октябристи (Українська громада 17 жовтня), яка за своїми програмними вимогами не відрізнялася від всеросійської партії октябристів і носила аморфний характер. Разом з тим, український лібералізм, так само як і російський, був суперечливим, не цілком оформленим явищем. Соціальна база ліберального руху була занадто вузькою, що й стало основною причиною нездатності ліберальних партій оволодіти ситуацією, а також неготовність українського суспільства до ліберальної політики.

З другого боку, в силу відсутності пакту між соціальною базою українського ліберального руху і реформаторами з вищої бюрократії, а також у зв'язку з тим, що ліберальна опозиція (сформована на основі тісної взаємодії українських і російських лібералів) відмовилася від співробітництва з владою, її представники не були включені до складу Кабінету міністрів. Все це, власне, й стало однією з головних причин кризи демократичного реформування системи на початку ХХ століття.

Іншою важливою особливістю даного процесу, як справедливо відзначив провідний ідеолог-реформатор свого часу П. Столипін, були існуючі закони, які мали недосконалий характер і не відповідали вимогам часу. П. Столипін, пропонуючи нові законопроекти, передбачав і усвідомлював усі труднощі і суперечності в процесі реалізації і зміцнення ліберальних начал, закладених в «Маніфесті» і кодифікованих в Основних Законах. Щоб прояснити стан справ і пом'якшити протиборство сторін, він виклав наступну концепцію стосовно законів і законотворчості: «У виробленні самих законів не можна стояти на певній побудові, необхідно враховувати усі інтереси, вносити усі зміни, які вимагає життя, і, якщо необхідно, піддавати законопроекти переробці, згідно з життєвою правдою,

що виявилася ... створити ті матеріальні норми, у які повинні втілитися нові правовідносини, що випливають з усіх реформ останнього часу ... вітчизна наша повинна перетворитися на державу правову, оскільки, доки писаний закон не визначить обов'язків і не захистить права окремих російських підданих, права ці і обов'язки будуть знаходитися в залежності від тлумачення і волі окремих осіб, тобто не будуть міцно встановлені [361, с. 50-51]». Однак проголошені ідеї не мали реального практичного результату, що не могло не відбитися негативним чином як на діяльності ліберальних партій і прибічників їх ідей, так і утвердженні лібералізму як теорії в цілому.

В цілому, аналізуючи програмні положення українських партій ліберальної спрямованості, слід визнати, що вони дотримувалися ліберальних ідей, запропонованих видатними українськими вченими та ідеологами XIX-XX століть.

Таким чином, загальною закономірністю цих партій було те, що вони підтримували основні ідеї, цінності і принципи європейського лібералізму, а також спиралися на власні ліберальні традиції. Вони відстоювали ідею конституціоналізму, скасування панщини, свободу совісті, громадянські і політичні права, рівноправ'я громадян, націй і національних меншин. Виступали за рівність усіх громадян перед законом. Їх вимогами були проведення політичної, правової, соціальної, земельної реформ. У своїх програмних вимогах вони пропагували принципи народної і представницької демократії. Політичним ідеалом найбільш впливових партій було встановлення в країні конституційно-парламентського режиму, заснованого на розподілі трьох гілок влади: представницької, виконавчої і судової. Стосовно кожної були визначені конкретні завдання і функціональні обов'язки. Наполягали на реформуванні усієї системи регіонального і місцевого самоврядування. Переважно соціальну основу партій складали забезпечена інтелігенція, промисловці і середній клас. Але істотна відмінність українського лібералізму в історичний момент часу, що

розглядається, від «класичного» лібералізму полягає в наступному. Якщо однією з пріоритетних позицій останнього переважно був «індивідуалізм» і сформовані на його основі положення, то для українського ліберального руху поряд з ідеєю індивідуалізму належна увага приділялася нації як культурній спільноті, на яку переносилися усі ліберальні цінності і принципи. У даному зв'язку, класична ліберальна ідея про суверенітет, автономію і незалежність особистості, її правовий статус, справедливо оцінена українськими політичними мислителями і доповнена демократичними позиціями у даному питанні, була перенесена у галузь вирішення національних питань. Крім того, якщо в теорії «класичного» лібералізму перевага віддавалась економічній сфері, то українські ліберали, віддаючи належне економічним питанням, основний акцент робили на аграрному секторі.

У першочерговості вирішення даних питань вони виходили з того, що тільки за досягнення Україною автономії і державної незалежності може бути забезпечений процес реалізації ліберальних ідей і принципів у практичному плані.

В українському партійному ліберальному блоці відмінність партій, згідно з їх програмними положеннями, полягала у розходженні з низки питань, у вирішенні яких вони зближувалися з іншими ідеологічними течіями, у механізмах і способах реалізації визначених ними завдань.

УНДП і УРП здійснювали свою політику переважно у злагоді і у контакті з націонал-демократами, ТУП і УДРП – з соціал-демократами. Практично усі ці партії мали радикальну орієнтацію, як кадети, і повторювали ті чи інші їх програмні вимоги. Дана тенденція дозволяє говорити про наявність консенсусу і плюралізму, взаємне ідеологічне збагачення представників різних партій, що визначили сенс низки положень, вимог і методів їх досягнення. Так, УНДП і УРП закликали усю українську громадськість до масових виступів. Стосовно революції вони підтримували позицію М. Драгоманова. В основу програми УРП була покладена ідея

національно-визвольної боротьби українського народу, що припускала ведення війни.

Відмінною особливістю можна вважати й те, що партії західного регіону стояли на позиціях створення самостійної, суверенної України, у той час як східного – за національно-територіальну автономію у федерації, відійшовши від цієї ідеї лише після подій, які відбулися після революції 1917 року.

Таким чином, виразниками ліберальних ідей і програм, які створювали українські вчені та ідеологи першої половини ХХ століття, стали партії ліберальної спрямованості, які до моменту встановлення на території України радянської влади, в рамках ліберального руху вели боротьбу за утвердження і здійснення своїх програмних вимог.

На жаль, ліберальні ідеї не були реалізовані ні у перші роки встановлення радянської влади, ні у наступні роки її існування. Це було пов'язано з низкою як суб'єктивних, так і об'єктивних факторів, що тісно перепліталися у цей період.

Так, перш за все, не було вирішено питання влади. Крім цього, «широкі маси населення в 1917 р. стали вільними, але не змогли цим скористатися. Еквівалентом цього стала воля, що виходила за межі цивілізованої правосвідомості. Відбулося сп'яніння свободою і незворотні наслідки. Почалося тотальне руйнування соціальних відносин, втрата хрестоматійних цінностей людського буття ... Змінювалися проголошенні революцією орієнтири. Відкритий тимчасовою перемогою демократії ящик Пандори обрушився на революцію з вантажем свобод, з якими вони не могли справитися, а згодом зовсім їх відкинули [397, с. 5]». Це стало однією з головних підстав у поразці ідеалів лібералізму в процесі післяреволюційного становлення української державності, що, власне, не могло не позначитися на самому процесі становлення ліберальної думки і подальшій долі ліберального руху в Україні у ХХ столітті.

Після закінчення громадянської війни, незважаючи на вимоги Радянської влади (що встановлювала домінуюче значення КП(б)) про ліквідацію багатопартійності і відповідні заходи, що застосовувалися для цього, значна частина українських лідерів, які відстоювали ліберальні пріоритети і стояли на ліберальних позиціях, продовжила свою діяльність у підпіллі і в еміграції.

Але, незважаючи на це і виходячи з положень розглянутих у цьому підрозділі, можна зазначити, що особливість української ліберальної думки у другій половині XIX – початку XX ст. полягає в тому, що заслуга українських учених і політиків, які були кращими її виразниками кінця XIX – початку XX ст., в історії становлення української ліберальної думки є незаперечною. Їх ліберальні ідеї і проекти набули виключно широкого поширення в українській суспільно-політичній і правовій думці і знайшли своє практичне застосування в процесі подальшого будівництва української державності. Саме це і зумовлює особливість української ліберальної думки у історичний період, що розглядається.

3.3. Умови та тенденції формування українського лібералізму в період радянської демократії

Особливий інтерес після етапу зародження і становлення традицій українського лібералізму у другій половині XIX – початку XX століть представляє процес їх подальшої еволюції у спектрі загальних тенденцій періоду становлення і зміцнення радянської політичної системи.

Наприкінці 20-х – початку 30-х років українська ліберальна течія у радянській Україні припинила свою діяльність, як і багато інших політичних течій, оголошених радянською владою іноземними ідеологіями, що протистояли радянській системі та її ідеалам. У Західній Україні вона

залишалася життєздатною безпосередньо до моменту її включення до складу Радянського Союзу.

Таким чином, тенденції українського лібералізму, що почали міцніти у суспільній свідомості на початку ХХ століття, були силоміць перервані. «Так звана жовтнева революція, – як відмічає український дослідник Я. Стецько, – що започаткувала владу большевиків, була початком найжахливішої реакції, зрадою ідеалів, в ім'я яких народи валили царат під час березневої революції [360, с. 187]».

У зв'язку з цим процес становлення української ліберальної думки знов не набув належного, продуктивного і відносно завершеного результату. Автор даного дослідження акцентує увагу на формулюванні «відносно завершеного результату», виходячи з достатньо відомої наукової аксіоми, що будь-який процес не має остаточного завершення, він має своє логічне продовження або самовдосконалюючись, або перероджуючись, або проявляючись у нових формах розвитку. Тенденції, які відбувалися в українській ліберальній течії, збіглися з процесами, що відбувалися в європейському лібералізмі, який утримував свої позиції до 1930-х років, однак після світової економічної кризи 1929-1933 років його вплив почав неухильно зменшуватися [353, с. 35]. При цьому, якщо для Західної Європи це був природний процес, обґрунтувати який можна зміною процесів прогресивного оновлення і періодами інволюції, коли відбувається осмислення досягнутого, корегування і зародження нового (теоретичною базою для якого практично завжди є попередній матеріал). Стосовно ж лібералізму в Україні у період, що розглядається, мали місце інші тенденції.

З утвердженням єдиної марксистсько-ленінської ідеології, яка інтерпретувалася правлячими колами на свій розсуд і використовувалася ними у своїх інтересах, на будь-які інші прояви суспільно-політичної думки, у тому числі й ліберальної, було накладене вето.

При цьому ідейно-теоретичні засади ліберальної доктрини були включені до її контексту. Так, радянська система у своєму розвитку

додержувалася мети суцільного добробуту, а у законодавчих (Конституції) і партійних програмних документах декларувалися ліберальні цінності і положення про права людини, націй і союзних республік, демократичні принципи народовладдя. Однак у практичній реальності вони не могли повністю реалізуватися. Даний факт був зумовлений створеними умовами, які були ініційовані політикою керівництва командно-адміністративної системи, що була спрямована на повсюдне затвердження принципів соціалістичної моделі облаштування держави «радянського зразка», яка методично і безальтернативно насаджувалася в усіх країнах соціалістичної орієнтації, більшою мірою тих, що увійшли до складу Радянського Союзу.

В цілому ж охарактеризувати процеси, що відбувалися в СРСР, можна, виходячи з основних факторів, які підкреслюють своєрідність політичної системи, у якій майже не було місця для практичної реалізації ліберальних ідей, принципів, структурної інституціалізації системи на їх підставі. Так, домінуючими факторами були притаманний радянській системі принцип командно-адміністративного управління і тотальний контроль з боку держави (в особі партії та її керівництва) за усіма сферами життєдіяльності суспільства. Для України, як і для інших союзних республік, особливу складність у здійсненні свого курсу розвитку разом з даними факторами представляло те, що радянська система передбачала принципову неподільність усіх структур влади і повну централізацію в управлінні. Законодавчі і виконавчі функції були зосереджені у вищих органах радянської влади. Система судових органів та їх компетенція були підпорядковані виконавчій владі. Крім того, сама система була переважно організована за політичними принципами і її ядро складала комуністична партія, яка виключала наявність будь-якої опозиції чи ідейно-політичної течії. Не менш важливою особливістю був і той факт, що у Радянському Союзі існувала тільки одна форма власності – та, яку іменували загальнонародною, але по суті державна, що вказувало на відсутність поділу суспільства на класи за формами власності. Сформована ідея про могутність і

міць країни, про добробут її населення і комуністичні перспективи, затверджена на рівні мас, повністю виключала можливості політичної боротьби у суспільстві.

І разом з тим, зазначені тенденції не стали підставою для повного скасування процесу утвердження елементів створеної на той час ліберальної доктрини і формування нових ліберальних ідей і принципів як в межах усього Союзного геопростору, так і в Україні. У певні періоди своє адекватне продовження даний процес знаходив, з одного боку, у політиці керівної партії, направленої на здійснення ліберальних реформ з метою демократизації соціалізму. З іншого, у політичному, опозиційному до існуючої системи і відповідної їй ідеології, русі, який мав національно-визвольний характер.

Так, на певних етапах демократизації суспільного життя (ленінська програма непу, хрущовська «відлига», косигінська реформа, горбачовська «перебудова») відродження ліберальних ідей, принципів, цінностей і норм в Україні здійснювалося через проведення комуністичною партією ліберальних реформ, які від початку були орієнтовані на господарський (аграрно-економічний) сектор.

Особливе місце в процесі відродження в Україні ліберальних тенденцій посіла хрущовська політика ліберального реформування і суспільної модернізації у відповідності з демократичними методами. В ході здійснення її стратегії «лібералізація принесла нову морально-політичну атмосферу в суспільство і розширила можливості для творчої, наукової і культурної діяльності ... натхненної вірою в оновлення суспільства, в торжество свободи і демократії [20, с. 44]». Вона сприяла зростанню громадянської активності, відкрила можливості для пошуку нових форм світосприйняття і нових орієнтирів.

В цих умовах в Україні виник дисидентський рух, який об'єднав у своїх лавах ліберально налаштовану інтелігенцію, основним мотивом діяльності якого став протест проти існуючих обмежень у питанні реалізації

свободи думки, незалежності творчої ініціативи. Питання вільнодумства і незалежності обговорювалися в академічному, письменницькому, мистецькознавському, богословському середовищі. Але особливе протистояння політиці уряду у питаннях свободи творчості проявилось у сфері художньої літератури, значимість якої в питанні утвердження у масовій свідомості ліберальних ідей, принципів і норм, згідно з думкою радянського письменника В. Аксьонова, полягала в тому, що «література відіграє величезну роль в розумінні душі народу, в розумінні його сподівань, його думок ... головне значення має боротьба за думки людей, а література у цій боротьбі відіграє не найменшу роль [270, с. 204]».

Під дисидентством розуміється сукупність рухів, груп, текстів і індивідуальних вчинків, різнорідних і різноспрямованих за своїми цілями і завданнями, але вельми близьких за основними принциповими установками (ненасилля, гласність, реалізація основних прав і свобод «явочним порядком», вимога дотримання закону), за формами суспільної активності (створення непідцензурних текстів, об'єднання у незалежні громадські асоціації, зрідка – публічні акції (демонстрації, поширення прокламацій, голодування тощо)); за використанням інструментарієм (поширення літературних, наукових, правозахисних, інформаційних та інших текстів через самвидав і західні мас-медіа, петиції, адресовані до радянських офіційних інстанцій, і «відкриті листи», звернені до громадської думки (вітчизняної і зарубіжної), врешті-решт петиції, як правило, також потрапляли до самвидаву та/або публікувалися за кордоном) [421].

Дані особливості були характерними для українського дисидентського руху, який об'єднав представників різних ідеологічних і духовних напрямків (національно-демократичний, національно-культурний, правозахисний, релігійний).

Характеризуючи в цілому діяльність українських дисидентів в ХХ столітті, слід відзначити, що їхніми основними ліберально-демократичними вимогами були: дотримання законності не тільки з боку громадян, але й з

боку влади, що передбачало рівність усіх індивідів і націй, пріоритет прав людини у відношенні до суспільства і держави, право людини на особисте самовизначення, свободу думки, творчості, політичних, релігійних та інших переконань, свободу мітингів і процесій, збереження і розвиток українських традицій, духовно-культурних цінностей, вивчення і пропаганду своєї історії, розвиток суспільства і держави у відповідності з принципом «відкритості». Відстоювалася позиція про вихід України із складу СРСР і створення незалежної демократичної української держави.

Домінуюче значення в українському опозиційному (дисидентському) русі у зазначений період, як і у попередній історії української ліберальної думки, мала ідея захисту прав і свобод людини і громадянина, нації. Саме ця ідея стала тим мотивуючим фактором, на основі якого протягом всього радянського періоду точилася гостра політична боротьба між українською ліберальною інтелігенцією і керівництвом країни Рад, включаючи Україну.

У вітчизняній публіцистичній і науковій літературі опубліковано чимало робіт з проблематики дисидентства [20; 45; 204; 225; 331; 332 та ін.], опубліковані роботи самих дисидентів [129; 181; 229; 266; 364 та ін.], програмні документи і матеріали [287; 377; 379; 380; 381 та ін.].

При цьому їх аналіз і аналіз реалій того часу, за позитивної оцінки ролі дисидентів у відстоюванні і формуванні низки ліберальних принципів, ідей і цінностей, дозволяє констатувати, що немає підстав перебільшувати їх роль в процесі затвердження ідей лібералізму у свідомості українських людей і розглядати їх як політичну силу ліберального руху в Україні у ХХ столітті (за відсутності такої, починаючи з 20-х років і до другої половини 80-х рр. ХХ ст.). В обґрунтуванні даної позиції автор цього дослідження виходить з того, що дисиденти не представляли собою консолідуючого ідеологічного ядра, яке б відображало і відстоювало чітко вироблену ліберальну програму, доступну для ознайомлення мас. Дана особливість була зумовлена низкою причин, серед яких можна зазначити наступне: ліберальні ідеї в Україні, як у минулому, так і нині, ініціювалися інтелігенцією і здійснювалися за

відсутності підготовленого соціального середовища (свідомість мас), нелегального становища створених ними організацій і груп, відсутності у дисидентів таких консолідуючих цінностей як професіоналізм, організована систематична робота, чітка політична програма, соціальна база тощо; наявності багатоманітності поглядів у самому русі; відсутності демократичних методів в управлінні і організації суспільно-політичного життя, відсутності громадянського суспільства у ліберальному розумінні; монопольного права керівної партії на засоби інформації тощо.

Але, незважаючи на дані факти, слід відзначити, що представники цього політичного опозиційного руху у подальшому першими підтримали ідею М. Горбачова про лібералізацію і демократизацію соціалізму.

Таким чином, незважаючи на безліч негативних факторів в історії української державності в період радянської демократії, традиції лібералізму в Україні, закладені зусиллями діячів колишніх поколінь і які укорінилися у свідомості українського народу, ніколи не переривалися і наприкінці ХХ століття знову почали набувати своєї актуальності і значимості. Більше того, у цей період Україна отримала можливість відродження ліберальних тенденцій на легітимній основі і закладення ідейно-теоретичних підвалин лібералізму нового типу.

Визначальною передумовою цьому став процес трансформації радянської системи і надання їй нових контурів і параметрів у період реальної лібералізації радянського режиму і початку етапу демократизації наприкінці 1980-х – початку 1990-х років.

Багато хто з дослідників процесу трансформації політичних систем вважають, що він є природною якістю будь-якої системи і відбувається через вплив як позасистемних, так і внутрішньосистемних факторів. Що ж стосується радянської системи, то «цей процес від початку мав внутрішньосистемну визначеність, не вичерпавши її у головному і по сьогоднішній день [242, с. 231]».

Джерела трансформації радянської системи, перш за все, містилися у ній самій. Таких джерел досить багато, це і девальвація цінностей закритого суспільства, і диференціація соціуму, конфлікти між новаторськими і традиціоналістськими аспектами, егалітаризм ідеології соціалізму, недозоване державне втручання та її контролюючий управлінський тиск у соціально-економічній сфері і низка інших факторів, які поставили під загрозу економічний прогрес і політичну стабільність індустріального, а потім постіндустріального суспільства. Більш того, даний процес був підготовлений і визначений низкою, сформованих в ході розвитку радянської системи особливостей. Серед яких Д. Гелд справедливо виокремлює наступні. По-перше, недостатня інтегрованість радянської економіки у світову економічну систему захищала її у короткостроковій перспективі від напруги і нестабільності, які супроводжують досягнення рівня конкурентної продуктивності, необхідного для стабільної участі у міжнародному розподілі праці. У довгостроковій перспективі, однак, ця сама недостатня інтегрованість залишила її слабкою і неконкурентною, особливо стосовно технологій та інновацій. У подальшому усе більш залежною від імпортованих технологій і закордонних джерел фінансування і інвестицій, централізовано керована економіка, нерухома і відносно не гнучка у своїй кращій формі, знаходила мало шляхів для досягнення кращої економічної продуктивності. По-друге, ця ситуація була ускладнена геополітичною напругою, що відновилася, та яка була створена інтенсифікацією «холодної війни» наприкінці 70-х – 80-х років. Нова гонка озброєнь, накладала все більший тягар на фінансові, технічні й управлінські ресурси Радянського Союзу. По-третє, значні конфлікти і розколи відбулися у радянському блоці протягом декількох попередніх десятиліть, що призвело до актів масових репресій, щоб відвернути протистояння радянській системі в Угорщині (1956), Чехословаччині (1968) і Польщі (1981) [92, с. 1046]. Саме тенденції подібного характеру стали передумовою до зміни курсу і реформування соціалістичної системи безпосередньо у Радянському Союзі.

Але поряд із зазначеними внутрішньосистемними факторами головним джерелом у процесі, що розглядається, все ж слід вважати економічні передумови.

Особливий інтерес у дослідженні цього питання представляє позиція російських спеціалістів з даної проблеми Л. Євстигнєєвої і Р. Євстигнєєва. Вони, вивчаючи особливості існування і функціонування економічної сфери радянської системи, зазначають, що соціалістичне суспільство характеризувалося відсутністю капіталу, ринку і економічно активного індивіда. Усі ці вакансії були зайняті державою. В результаті цього соціалізм був сповнений парадоксами. Серед їх безлічі у сфері економіки цитовані автори виокремили і обґрунтували п'ять. Перший – макросфера без мікросфери. Не здійснюючи самостійно ні розширеного, ні навіть простого відтворення, підприємство в цілому не могло бути об'єктом державного регулювання: тоталітаризм пронизував його наскрізь. Не було ефективного власника, оскільки не було капіталу. Парадокс другий – капіталовкладення без капіталу. Держава взяла на себе функції інвестора, які здійснювалися централізовано через бюджет, тобто проводила «капіталізацію» свого прибутку. Але далі йшов провал: «капіталізація» не створювала капіталу, а приводила знову до появи майна підприємств з приписаною до нього чисельністю зайнятих. Третій – економіка прибутку без підвищення життєвого рівня. Концентрація усіх прибутків в руках держави породжувала трактування споживчого прибутку як витрат на заробітну плату та на інші соціальні потреби, які держава частково звалила на плечі великих підприємств. Парадокс четвертий – централізоване планове управління без єдиного для усіх рівнів народного господарства критерію економічної ефективності. Відсутність капіталу позбавляла економіку бази для формування і досягнення стратегічних критеріїв ефективності. Парадокс п'ятий – у концепції Л. Євстигнєєвої і Р. Євстигнєєва – базисом соціалістичної економіки є жива праця, а головним стратегічним фактором розвитку – капіталовкладення. Якщо в основі першої властивості була

декапіталізація, то в основі другої – політизація економіки. Управління економікою, що замінило ринок, було зосереджене в руках партійно-державної номенклатури. Капіталовкладення стали специфічним об'єктом власності влади і номенклатури та основою її соціально-економічної стабільності [139, с. 18-19].

Безумовно, ці парадокси підвели соціалістичне суспільство до процесу трансформації і нового модернізаційного етапу еволюційних його перетворень. Разом з тим, труднощі в економічному відношенні, які розпочалися в СРСР у 1970-ті роки, були не поодиноким феноменом у всій світосистемі, це була проблема багатьох країн Західної, Східної і Центральної Європи, яка у 1980-х призвела до оформлення нової економічної політики, що глобально змінила історичний вибір як кожної держави зокрема, так і всієї цивілізації в цілому.

Період економічної кризи у Радянському Союзі (початок 1970-х – перша половина 1980-х рр.) збігся з аналогічною в індустріально розвинутих західних країнах. Однак вихід економіки з кризи у кожній країні мав свої особливості. Так, враховуючи деякі винятки, західні країни в умовах промислового підйому досягли послідовних успіхів, у той час як в країнах, що входили до складу Радянського Союзу, даний процес, який спирався на платформу економічного лібералізму, не досяг логічного завершення.

З приходом до влади М. Горбачова була здійснена спроба змінити ситуацію в країні, через використання низки проектів лібералізації господарської та зовнішньоекономічної діяльності, розроблених і успішно апробованих на практиці у розвинутих індустріальних країнах і власного досвіду у попередні часи. У даному зв'язку була запропонована програма «прискорення», потім «перебудови». Таким чином, зміни розпочалися вже у середині 1980-х, але основний їх пік прийшовся на кінець 1980-х – початок 1990-х років. Однак намічені у цей період програми не змогли радикально змінити ситуацію в країні.

Один з основних критеріїв такого результату стратегії виведення соціалістичної економіки з кризового стану полягав в тому, що умови Радянського Союзу радикально відрізнялися від умов Заходу. Як зазначає російський економіст В. Мау «жорсткість політичної і економічної системи не дозволила їм перебудуватися, з тим, щоб своєчасно відповісти на нові виклики. Радянська економіка відрізнялася крайнім несприйняттям нововведень. Діючі стимули орієнтували підприємства і робітників на виконання і перевиконання планових завдань, а оновлення виробництва і науково-технічні новації могли цьому тільки перешкодити ... Традиційні галузі продовжували домінувати на шкоду розвитку передових напрямів науково-технічного прогресу ... Оборонний сектор як і раніше відігравав в економіці центральну роль. Темпи зростання неухильно знижувалися, і у 1980-ті роки посилене відставання від Заходу стало вже очевидним для всіх [247, с. 42-43]». Поряд з цим не менш важливою особливістю було й те, що, якщо розвинуті західні країни у своїй діяльності підготувавши соціальне середовище, змогли внести серйозні корективи до своїх стратегічних і тактичних установок, що знайшли відображення в теорії неолібералізму, то для країн Радянського Союзу, як показала практика, перешкодою у здійсненні подібної стратегії став домінуючий суб'єктивізм.

Разом з тим, беручи до уваги даний факт, слід зазначити, що саме роки перебудови (1987-1991 рр.) стали періодом проведення радикальних перетворень в усіх сферах суспільного життя радянського суспільства, в процесі яких у свідомість і спосіб життя радянських людей впроваджувалися як демократичні, так і ліберальні цінності.

На даному етапі першими серйозними кроками до відродження і оформлення нових ліберальних тенденцій в Україні стали проекти, які від початку фіксувалися в резолюціях, рішеннях і постановках пленумів ЦК КПРС (оновлення всіх сторін життя суспільства через всебічне розгортання соціалістичного демократизму з затвердженням норм і принципів лібералізму) [244; 245; 246], XIX Всесоюзної конференції КПРС (розподіл

влади, альтернативні вибори, створення правової держави, затвердження ліберальних норм і принципів у національній політиці, офіційне визнання загальнолюдських цінностей над класовими, розвиток гласності, свобода віросповідань тощо) [120], III з'їзду народних депутатів СРСР (про власність, президентське правління, відміна 6-ої статті Конституції СРСР та ін.) [49], законодавчих документах [279; 288 та ін.], з наступним впровадженням їх у реальну практику.

Це був період, коли в Україні концепції ліберальної доктрини почали відкрито відстоюватися як Компартією України, так і суспільно-політичним рухом, який поступово оформлювався в опозицію до єдиної керівної партії. А на межі 80-х – 90-х років ХХ століття вони стали декларуватися в програмних документах політичних партій, до числа яких відносилися не тільки партії, що відстоювали ідеологію лібералізму.

Оскільки у сучасній науково-дослідницькій літературі достатньо і всебічно проаналізовані дані документи і результати їх реалізації, а політика Комуністичної партії України у цей період (як і у попередні часи) визначалася відповідною політикою КППС і створюваними її керівництвом та відомствами програмними і законодавчими документами, і українське суспільство на даному етапі трансформації у своїй ідейно-теоретичній спрямованості та інституціональній структурі нічим істотно не відрізнялося від російського і білоруського, то автор даного дослідження не вважає за необхідне зупинятися на їх докладному розгляді.

Предметом особливої уваги з позиції проблеми, що вивчається, у даному контексті є власна позиція Компартії України в питаннях демократизації соціалізму.

Так, до 1990 року Компартія України стала реально оцінювати ситуацію, що склалася у Радянському Союзі. І на ХХVIII з'їзді Комуністичної партії України дала об'єктивну оцінку результатам процесу «перебудови».

Зокрема було відзначено, що радянське суспільство знаходиться на переломному етапі свого розвитку, переходу від авторитарно-бюрократичної системи до гуманного, демократичного соціалізму. Перебудова, розпочата за ініціативою КПРС, започаткувала глибокі зміни в політичній, економічній, духовній сферах. Проте відсутність у керівництва партії і країни глибокого опрацьованого плану кардинальних перетворень, суттєві прорахунки, допущені в процесі перебудови, не дозволили відвернути загострення кризових явищ в суспільстві, зупинити розвиток негативних тенденцій в економіці, змінити життя людей на краще. За всіма напрямками перебудови соціально-політичного життя в країні не відбулося істотних змін. Навпаки наявною стала політична нестабільність, соціальна напруженість, падіння дисципліни, відповідальності та моралі, посилення національної і релігійної нетерпимості, загострення екологічної обстановки, неповага до закону, зростання злочинності. Всі ці тенденції негативно позначилися на настрої людей. Справедливо було відзначено, що партійне, державне керівництво республіки в своїх власних діях із здійснення політики перебудови не завжди проявляло рішучість і самостійність [308, с. 79].

Таким чином, КПУ, всебічно проаналізувавши політичну, економічну та ідеологічну ситуацію в республіці, усвідомлюючи міру своєї відповідальності за минуле та існуючий стан у суспільстві і частково відійшовши від керуючої політики ЦК КПРС, запропонувала народу республіки власну стратегію перспективного розвитку України, шляхи власного оновлення й побудови демократичного соціалізму.

У даному зв'язку відбулася зміна стратегії реформ, і вона була направлена на модернізацію усєї системи країни, згідно з демократичними принципами, поєднаними з конвергентним соціалізмом. Принципи соціалізму і демократії прищеплювалися разом з ліберальними принципами, головними серед яких були природні і невід'ємні права людини, свободи, ринок, конкуренція тощо.

Мотивуючою настановою в цьому процесі постала необхідність реального забезпечення вільного і всебічного розвитку особи. У зв'язку з цим КПУ поставила за мету «побудову на Україні такого соціалістичного суспільства, де були б втілені в життя гуманістичні і демократичні ідеали людей праці, свобода і соціальна справедливість, реалізовано загальнолюдські інтереси і цінності [308, с. 81]».

У відповідності з даною метою передбачалося проведення реформи в галузі права, економіки, соціальної, внутрішній і зовнішній політиці, духовному, культурному середовищі. При цьому у виборі своєї нової стратегії КПУ ґрунтувалася на тих ліберальних і демократичних напрацюваннях, які були запропоновані у попередній період не тільки керівництвом і членами комуністичної партії, але й представниками українського і світового ліберального руху.

Своє теоретичне оформлення вони знайшли в постанові XXVIII з'їзду «Програмні принципи діяльності Компартії України» [308].

Так, у галузі економіки КПУ виступила за децентралізацію та демонополізацію економіки, самостійність органів державного і господарського керівництва у визначенні її структури, форм і методів господарювання і управління суспільним виробництвом і товарно-грошовим обігом на своїй території; самостійність трудових колективів і організацій в господарській діяльності на всіх рівнях ринкових економічних відносин; розвиток усіх форм власності, за створення такого механізму їх реалізації, який виключав би експлуатацію людини людиною; регульовану ринкову економіку; розвиток республіканського ринку, який знаходився б в єдності з союзним і світовим ринками; за реформу ціноутворення; перехід до ринкових відносин; розвиток кооперативної, індивідуально-трудової діяльності; включення економіки республіки в міжнародний поділ праці тощо.

Аграрна політика була спрямована на затвердження принципу економічної самостійності колгоспників і радгоспників та інших агропромислових формувань, за прискорений розвиток різних форм підряду,

оренди та селянських господарств, сільськогосподарських кооперативів на умовах рівних економічних можливостей господарювання. Сільським трудівникам надавалося право самим обирати форму власності і господарювання. Закріплювалася позиція, що в цих галузях роль держави повинна носити регулюючий, направляючий характер, при цьому саме на неї покладался обов'язок в забезпеченні всебічної підтримки їх розвитку.

Найважливішою складовою політики економічних реформ КПУ було розширення «соціальних ефектів». Радикальні зміни були намічені всередині сектора соціальних послуг, включаючи охорону здоров'я, виховання і освіту. Гарантом у їх реалізації виступала держава [Див. детал.: 308, с. 82-87].

Ліберальний підхід проглядається у питаннях розвитку культури та національній політиці партії.

Духовною основою державного суверенітету України вважалося відродження і подальший розвиток української національної культури, культур національних груп, які проживають на території України; утвердження статусу української мови як державної, задоволення мовно-культурних потреб людей всіх національностей, що проживають на території республіки.

В Програмі підкреслювалось, що «у ставленні до релігії, церкви, віруючих політика Компартії України базується на принципах свободи совісті, забезпечення громадянам свободи віросповідання, вибору світоглядних принципів, створення для цього необхідних правових і матеріальних умов і гарантій [308, с. 97]».

Національна політика була спрямована на збереження й збагачування національної і культурної самобутності українського народу, інших національних груп, що проживають у республіці, досягнення гармонії у міжнаціональних відносинах. Комуністи рішуче виступили «проти поділу громадян на «корінне» і «некорінне» населення, нав'язування ідеології «пріоритетності прав української нації», прийняття будь-яких законодавчих актів, що обмежують права і національні інтереси росіян, євреїв, білорусів,

молдаван, поляків, болгар, угорців, румунів, греків, кримських татар, гагаузів, людей інших національностей, що проживають в республіці [308, с. 96-97]».

Вихідним пунктом політики Компартії України в галузі національно-державного будівництва на відміну від попередніх років її діяльності було утвердження державного суверенітету РСР.

У Програмі закладено відповідні пункти, які розкривають розуміння комуністами державного суверенітету України і основоположні позиції, які вони зобов'язувалися відстоювати:

- **повновладдя народу України, верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади на своїй території, право самостійно вирішувати всі питання політичного, економічного і культурного життя республіки, визначати форми і структури органів державної влади і управління, символи;**
- право на самостійне здійснення на всій території законодавчої, виконавчої і судової влади, пріоритет республіканських законів, припинення дії союзних законів і постанов державної влади, що суперечать республіканським законам або виходять за межі повноважень, делегованих Союзу згідно з Договором;
- встановлення інституту громадянства Української РСР;
- право народу України на відродження і збереження своєї національно-культурної самобутності, мови, історичної пам'яті та природного середовища;
- недоторканність території республіки, непорушність її кордонів, недопустимість не тільки змінювати, а й використовувати територію республіки без її згоди;
- становлення України як реального суб'єкта міжнародних відносин, право вступати у безпосередні економічні, культурні зносини з зарубіжними державами, обмінюватись з ними дипломатичними і консульськими представництвами;

- право на об'єднання з іншими державами, визначення свого конституційно-правового статусу в цих об'єднаннях та вільного виходу з них [308, с. 93].

Необхідність здійснення даної стратегії, з одного боку, розглядалася як передумова для повноцінного політичного, економічного, соціального, духовного розвитку України, з другого, була визначена історично волею українського народу, відправним пунктом виявлення якої було суверенне право нації на свою самобутність і своє самовизначення. Хоча в обговоренні даного питання в іншій площині справедливо буде відстоювати й іншу позицію – бажання Компартії України отримати довіру з боку мас і суспільно-політичних рухів в Україні з метою самозбереження, збереження своїх привілеїв і панування в економічній і соціальній сферах. Власне, дані критерії можна розглядати як визначальний мотив у питанні проведення всіх реформ на даному етапі модернізації системи. Дану позицію можна розвивати й далі, однак це не є необхідним в контексті даного дослідження.

У відповідності із затвердженням нового статусу України як суверенної держави в ході реформи політичної системи передбачалося відкрити максимальний простір самоврядуванню суспільства, створити умови для розвитку ініціативи громадян та їх представницьких органів і організацій.

В правовому аспекті висувалася пропозиція на розбудову правової української державності. Партією було визначено, що основними принципами її формування повинні стати:

- всебічний контроль суспільства над державним і господарським апаратом;
- послідовне здійснення принципу поділу влади – законодавчої, виконавчої, судової, зміцнення незалежності суду і прокуратури, підвищення їх статусу в суспільстві та підвищення ролі й авторитету арбітражу і адвокатури;

- утвердження в суспільстві глибокої поваги до права як соціальної, культурної, історичної загальнолюдської цінності, що регулює відносини держави, суспільства та особи в дусі ідей рівності і справедливості;
- пріоритет загальнолюдських інтересів перед державними і класовими, їх гармонійне поєднання, загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права;
- дальшого вдосконалення гарантій реалізації та охорони соціально-економічних, політичних та особистих прав і свобод;
- забезпечення свободи об'єднання громадян у громадські, в тому числі суспільно-політичні організації, правового захисту їх самодіяльності;
- визнання вищими життєвими цінностями свободу особи, її права і гідність, що передбачає надійний законодавчий, матеріальний і політичний захист;
- **діалектичне поєднання прав і свобод особи з громадськими обов'язками, виконанням закону [308, с. 94-95].**

Безумовно, викладені правові позиції є основою ліберального порядку.

Таким чином, викладені у Програмі положення дозволяють констатувати, що вони стали відображенням елементів «класичного» і «нового» (інакше «соціального») лібералізму. В цілому ідейно-політична платформа Компартії України набула ліберально-демократичного характеру. Виступаючи як політичні орієнтири практичної роботи, викладені у Програмі принципи були науково розроблені, розширені і закріплені у законопроектах України [121; 157; 158; 159; 160; 161; 374 та ін.]. Відповідно, вони створили умови для запровадження ринкових відносин, приватної власності, конкуренції, утвердження принципів політичної демократії, формування правової, соціальної держави, громадянського суспільства.

З іншого боку, джерелом для становлення лібералізму в Україні стали затвердження і розгортання основних принципів гласності, втілення в життя принципів відкритої зовнішньої політики.

У цій ситуації знову, як і наприкінці XIX століття, на українському ідеологічному полі почали з'являтися нові для радянської епохи політичні течії з притаманною їм ідеологічною спрямованістю, і, безперечно, такі, що претендували на життєздатність, почали створюватися суспільно-політичні організації, партії, союзи тощо, які на відміну від минулих часів могли легально здійснювати свою діяльність.

Саме вони в умовах неоформленості суспільно-політичної системи стали тією могутньою опозиційною силою, яка змогла протистояти ідеології Компартії України і, співіснуючи в рамках єдиного простору на основі конкуренції, суперечності і взаємодоповнення, виступили як визначальний і рушійний суб'єкт процесу суспільного розвитку.

У нових реаліях відбулося зближення політичних об'єднань різних ідеологічних орієнтацій – лівоцентристів (соціал-демократи), центристів (ліберали), правоцентристів (консерватори). У своїй більшості вони почали

вибудувати свої програмні цілі і завдання, ґрунтуючись на вихідних положеннях, цінностях і принципах, які вперше були розроблені у ліберальній теорії, оскільки самі потреби облаштування політичної системи зумовили таку пріоритетність. Об'єднуючими їх ідеями стали законність, конституціоналізм, державний суверенітет України, реалізація положень Декларації прав людини і громадянина, розвиток ринкової економіки, плюралізм усіх форм власності, добробуту народу, створення суспільства рівних можливостей тощо. Але разом з тим, основною політичною силою у затвердженні ідей, принципів і цінностей лібералізму стали політичні партії з чітко оформленою ліберальною програмою. Еволюцію ідеологічних засад і стратегії партій ліберальної спрямованості сучасної України як структурованого інституту буде розглянуто у четвертому розділі даного дослідження.

У цей час відбувається кристалізація політичної ідеології українського лібералізму, конкретизація програмних доктрин, починає формуватися соціальна база ліберальних реформ, укріплюється позиція радикального політичного руху.

У економічній сфері ліберальні реформи в Україні 1985-1990 рр. поклали початок приватизації підприємств, створенню ринкового середовища з відповідною інфраструктурою, розмежуванню форм власності, формуванню національного фінансового і промислового капіталу, банківської системи, вільному пересуванню капіталів, відсутності безпосереднього втручання держави в діяльність господарських структур.

У контексті цих змін почав формуватися ліберальний світогляд, а у менталітеті народу почали закріплюватися (і в той же час відновлюватися) елементи лібералізму. Таким чином, було покладено початок нового етапу в історії становлення української ліберальної думки і української державності.

У кінцевому підсумку трансформаційні течії періоду радянської демократії (починаючи з середини 1980-х по початок 1990-х років) стали зумовлюючим фактором процесу переходу України до нової фази

цивілізаційного розвитку на основі базових положень ліберально-демократичної моделі.

Для подальшого вивчення специфіки сучасних процесів реформування України в рамках ліберальних пріоритетів необхідною умовою є проведення у контексті даного дослідження визначення і аналізу причин соціального розлому і зміни геополітичного простору Радянського Союзу, що намітився у період демократизації та лібералізації радянського режиму наприкінці 1980-х – початку 1990-х років.

Так, в умовах гласності громадськість отримала можливість перегляду і оцінки норм суспільного ладу, які виявилися у громадській самокритиці і полярності інтересів. Це стало підґрунтям структурних змін і інституціоналізації громадянського суспільства. Таким чином, воно ставало агентом громадської участі, у його середовищі розпочався процес мобілізації опозиції, але його дії не порівнювалися з принципами ліберальної демократії. В процесі трансформації громадянського суспільства, який здійснювався в умовах недостатньої ефективності державних інститутів, держава не змогла забезпечити йому конструктивне демократичне функціонування. На цій основі громадянське суспільство дистанціювалося від держави і виступило як руйнівна сила у відношенні до держави та її інститутів.

В свою чергу, в процесі створення нових легальних соціально-політичних інститутів (президентська вертикаль правління, багатопартійність, регіональне, місцеве самоврядування, приватна власність і бізнес тощо) сама система управління носила централізований характер, а система влади – взаємозалежний, що особливо проявлялося у відносинах між судовою і виконавчою владою. Багато правових положень носили декларативний характер. Таким чином, правова держава «зберігала у повному обсязі патерналістські стереотипи, психологію залежності від держави і безпомічність перед її свавіллям [100, с. 37]».

Основна причина такого завершення процесу переходу до якісно нового стану радянського суспільства полягала в тому, що у процесі

трансформації системи передові верстви суспільства орієнтувалися не на внутрішні суспільні потреби, багатовікові традиції з ліберального реформування суспільства і держави, придатні безпосередньо для нашої системи, а цілком і повністю на стандарти європейського лібералізму. Непослідовність проведення реформ, відсутність єдності в теорії і практиці – перша на багато порядків випереджала другу (ця тенденція має місце і у нинішній час) – стали основними мотивуючими факторами негативних наслідків ліберально-демократичного реформування радянської системи. Теорія немислимими темпами генерувала все нові й нові ідеї, з вирішенням яких, з суб'єктивних причин, жодним чином не могла справитися друга, отже, і сформувалася та ситуація, яку має сучасна Україна.

Окрім цього, в процесі проведення реформ не був врахований національний фактор, що підвело країну до національних суперечностей і конфліктів, які виникли на ґрунті національних проблем (прагнення низки держав до забезпечення свого національного суверенітету, незалежності від «центру», збереження своєї національно-культурної самобутності, визначення своєї територіальної приналежності тощо). Хоча дані проблеми виникли раніше, вони стримувалися самою системою, а період перебудови дав хід їх масштабному прояву, тим самим зруйнувавши радянський принцип «дружби народів» і інтернаціоналізму, ідеал єдності усіх громадян і націй в рамках однієї системи.

Важливим є той факт, що політичні трансформації другої половини 1980-х – початку 1990-х років, перш за все були ініційовані політичними елітами, які виступили «у вигляді зачинателя і зняряддя модернізаційних перетворень колосального масштабу [293, с. 178]». Саме ними були визначені динаміка, зміст, методи і механізми демократичних перетворень, які не були до кінця проаналізовані і усвідомлені не тільки самою елітою, але й найважливіше – масами.

Аналізуючи ситуацію, що склалася у Радянському Союзі в роки «перебудови» та визначила його подальшу долю, слід зазначити, що вона

була зумовлена відсутністю конкретних дій і практичних результатів, невідповідністю спеціалістів до діяльності, напрями якої визначалися ідейно-теоретичною непослідовністю дій керівництва, які слідували з відсутності ідейно-політичної єдності у партії, нездатністю керівництва партії виробити правильну стратегію і тактику цих дій через порівняння різних точок зору, що призводило керівництво до постійних помилок. Поверховість і непослідовність у проведенні економічних перетворень, відсутність синхронності у їх здійсненні поряд з політичними зумовили тенденцію нереалізованості потенційних можливостей ліберальних реформ і процесу демократизації суспільного життя. При цьому необхідно підкреслити, що основними факторами все ж залишалися, з одного боку, неподоланне бажання керівництва Комуністичної партії за будь-яку ціну зберегти свій авангардний статус (власне з цією метою і було прийняте рішення про реформування системи за допомогою поєднання лібералізму, демократії і соціалізму), з другого, легальна боротьба різних політичних сил за владу в умовах багатопартійності.

Разом з цим слід відзначити, що політична система, організована у відповідності з принципами і вимогами ліберально-демократичної моделі, має свої характерні особливості, які не могли бути сумісними з реальним характером радянської системи, низкою принципів, створених нею ідеологій соціалізму і комунізму і використовуваними механізмами здійснення нових реформаційних проєктів. Ця особливість стала ще однією перепоною на шляху перетворення радянської системи.

Так подібного роду факти значною мірою похитнули устої соціалізму колишнього СРСР і підготували ґрунт для скасування даного союзу як такого. Що стосується безпосередньо України, даний факт мав свої характерні особливості: український народ втомився від тиранії, безправ'я, обмеження в правах і свободах, заборони на розвиток своєї державності, національної культури і збереження традицій. По суті, це була реакція не на сам соціалізм як такий (науково обґрунтований і правильно трактований,

відповідно до його сутнісних критеріїв), а на те, що під ним вуалювалося радянською командно-адміністративною системою. Та й сам процес реформування соціалістичної моделі управління, зазнавши невдачі (більшою мірою в економічній сфері), призвів до розчарування людей в ідеології соціалізму.

В усьому цьому спектрі перетворювальних дій головна небезпека для свободи і демократії як в усіх колишніх радянських республіках, так і в Україні зокрема, полягала в тому, що руйнівна практика епохи реформування системи, яка частково асоціюється з ідеями лібералізму і демократії, ґрунтувалася на невірному тлумаченні основ ліберальної ідеології і принципів демократичної моделі державного управління, їх місця і ролі в процесі модернізації нашого суспільства і встановлення громадського порядку.

У даному зв'язку Україна, як і багато які союзні республіки, здійснюючи трансформацію радянської системи, не змогла створити життєздатної моделі управління. Між тим, дана обставина переважно була зумовлена тим, що не був врахований головний фактор – реформування як природний процес самооновлення системи, який характеризується системністю, послідовністю. Його успішне проведення залежить від усвідомлення його змісту, механізмів здійснення і перспектив не тільки на рівні влади, але й головне – на рівні значної частини населення. Знання та інформованість мас населення – основні передумови для успішного здійснення зазначених цілей і поставлених завдань. Саме на дані аспекти вказували вчені та освічена інтелігенція в усі часи існування української державності. Але цього не було досягнуто ні в процесі реформування радянської системи, ні у наступні роки становлення незалежної української держави.

Отже, лібералізаційні реформи призвели до неструктурованості інтересів, соціальної поляризації, недемократичним методам діяльності демократичних інститутів, деполіаризації населення, породили протистояння

цінностей, національні і релігійні конфлікти тощо, що у кінцевому підсумку зруйнувало соціалістичну систему і разом з тим дискредитувало сам лібералізм з його ідеями і принципами. Все це значно позначилося на сучасному процесі розвитку України, в основу якого покладені саме його ідейно-теоретичні засади.

І разом з тим, беручи до уваги усі позитивні і негативні сторони процесу ліберального реформування соціалістичної системи, що був ініційований М. Горбачовим у 80-ті роки минулого століття, слід визнати, що саме негативні сторони більшою мірою стали передумовою для формування незалежної, суверенної України та інших суверенних держав колишнього СРСР. А усі нововведення, визначені в процесі ліберально-демократичного реформування радянської системи, стали основою у виборі подальшого шляху розвитку суверенних держав соціалістичного блоку [Див. детал.: 85, с. 46].

Висновки до розділу 3

Відповідно до положень цього розділу, доцільно зробити висновок, що аналіз широкого спектру політико-правових ідей, притаманних періоду Київської Русі, переконує в тому, що багато з них сумірні з політико-правовими ідеями західної ліберальної думки, представлені в аналогічний історичний період, а також з принципами самої ліберальної теорії. А саме: вільнодумство, повага до людської особистості, гуманізм, уявлення про свободу, верховенство права, рівність у природних правах, високі моральні цінності, професіоналізм державної влади, турбота про благо людей, відповідальність, терпимість до інакомислення, рівність усіх націй і народів, яка передбачає правову рівність індивідів тощо.

Роздробленість Київської Русі, монгольське нашествя, а потім і підпадиння земель Малої, Червоної і Чорної Русі під юрисдикцію Литви, а

згодом Польщі, Московії (Росії), Австро-Угорщини відсунули процес визрівання власної української ліберальної думки, який був розпочатий у період, що передував цьому, і проведення активної цивілізаторської лінії, характерної для європейської світосистеми в цілому, починаючи з часів Відродження і Реформації. Однак, не зважаючи на даний факт, на українському геопросторі тенденції лібералізму мали місце. Засновані на національно-культурних традиціях, створених в період Київської Русі, вони були доповнені, розширені і модернізовані відповідно до особливостей і потреб історичного розвитку української державності. Так, незважаючи на переважаючий вплив принципів патріархальної системи і контроль з її боку, український народ не полишала ідея створення своєї автономної, незалежної держави, з внутрішнім її облаштуванням, що було орієнтоване (вже у той час) на європейські основи державності найбільш прогресивних у цьому питанні країн (Франція, Італія, Німеччина), та й сама Литва й Річ Посполита (обидві ці країни мали демократичні моделі державного устрою) привнесли до української національної культури чимало передового і цивілізованого, а в подальшому і Росія, і Австрія (з 1867 року Австро-Угорщина), частково орієнтовані на Європу. З другого боку, методично насаджувана національна політика й ідеологія, що виходили від цих держав, не могли не викликати протест у переважній більшості українського народу, який пізнав значимість ліберально-демократичних цінностей і принципів, і перетворення їх на власному політичному і соціальному полі. Цей протест проявився у багатовіковій боротьбі українського народу (у всій його єдності) за свою незалежність, державність і національне відродження. Останнє завжди було найголовнішим і найціннішим, оскільки в основі української національної ідеї лежить увесь процес пошуку реалізації ліберальних ідей, ефективне становлення і розвиток власної державності.

Ліберальні ідеї кінця XIX – початку XX ст. для сучасної України, що створює свою державність на основі ліберально-демократичної моделі суспільного розвитку і державного управління, є надзвичайно актуальними і

нині. Вони стали основою в процесі модернізації української державності, в процесі написання статутів і створення програм партій ліберальної спрямованості (і не тільки) і положень ряду документів національного і державного значення, перш за все, Конституції. Окрім цього, ліберальні ідеї і концепції у всій своїй сукупності, створені в процесі зародження і становлення української ліберальної думки в другій половині ХІХ – на початку ХХ століть (а також в передуючі і подальші періоди) і досвід їх практичного розв'язання, є базою для нинішніх науково-практичних дій в процесі побудови українського демократичного суспільства, в основі якого лежить все той же історичний принцип – політико-правова і соціальна єдність нації в рамках суверенної, самостійної української держави.

Поліваріантність історичного процесу завжди потребує оновлення моделі, оскільки попередня стає застарілою і не відповідає інтересам розвитку суспільства і держави. Так, події 1917 року привели до утворення нового суспільства, яке поступово трансформувалося до облаштування суспільно-політичної системи в рамках соціалістичної доктрини. Однак в самому змісті поняття останній акцент з цілей був перенесений на методи і характер системних процесів, і відповідно до цього, вийшов за встановлені рамки самої теорії, що у подальшому відбилося на структурованості і процесі функціонування самої радянської системи. У даному зв'язку, керівництво Радянського союзу, усвідомлюючи необхідність значних радикальних інституціональних змін, неодноразово вдавалося до спроб проведення модернізації системи на основі ідей лібералізму і демократії, при цьому, не модернізуючи самі методи й інститути, тим самим поступово руйнуючи основу управління державою і суспільством (влада однієї партії з її домінуючим впливом на усі сфери життєдіяльності) і державне регулювання економіки.

Ліберальні реформи в Україні 1985-1990 рр. закріпили основи процесу становлення громадянського суспільства, тенденції якого в період демократичного соціалізму почали зароджуватися в часи «хрущовської

відлиги». Відповідно для цього вже була підготовлена базова система ліберальних цінностей, закріплена законодавчо: повага до закону, прав людини та інституту приватної власності, відповідальність, вільний розвиток особистості, національне самовизначення на основі своєї історії і своїх традицій тощо.

На основі дослідження процесу формування і затвердження ліберальних тенденцій в історії розвитку української державності, можна стверджувати, що ідеї державності, які базуються на тенденціях ліберальної доктрини, домінуючих в українській суспільно-політичній і правовій думці, ніколи не втрачали своєї значимості. І тільки процес вступу України у фазу постеконічної трансформації і демократичної модернізації її системи зумовив можливість реалізації ліберальних ідей і принципів, механізмів і процедур, за які свого часу боролися представники української ліберальної думки, суспільно-політичні організації (братства, союзи, партії тощо) і рухи, а також значна частина українського народу протягом усього історичного періоду відстоювання ним свого права на національне самовизначення і державну незалежність.

РОЗДІЛ 4

СПЕЦИФІКА СУЧАСНИХ ПРОЦЕСІВ РЕФОРМУВАННЯ УКРАЇНИ В РАМКАХ ЛІБЕРАЛЬНИХ ПРІОРИТЕТІВ

4.1. Осмислення сучасної динаміки політико-правових і соціальних інститутів України в спектрі ліберальних пріоритетів

Сучасна Україна за багатьма аспектами життєдіяльності орієнтована на цінності і стандарти світової цивілізації, якщо мати на увазі базові ліберальні принципи і досвід демократичного способу життя. При цьому нинішній вектор розвитку української держави (який можна визначити як ліберально-демократичний) детермінований не тільки оцінкою перспективного розвитку конкретних регіонів світу, але й власними відповідними конкретно-

історичними передумовами, що визначені теоретико-практичною передісторією.

Безперечно, зміну політичних, економічних і соціокультурних цінностей слід розглядати як трансформаційний і системостворюючий процес. У сучасній Україні трансформація торкнулася усіх сфер і інституційних структур. Однак, у спектрі даних тенденцій поки що не створено життєздатної моделі функціонування системи. Більше того, тенденції сучасного рівня розвитку нашої країни розкривають усі недоліки прискореної модернізації і реформування системи, які зумовлюють соціально-економічне і технологічне відставання від високорозвинених країн Заходу і Сходу; зберігається соціокультурний розкол суспільства, як на рівні основних ідейно-політичних течій, так і на рівні масової свідомості.

У даному зв'язку, у цьому підрозділі поставлено завдання розглянути і проаналізувати сучасну динаміку політико-правових і соціальних інститутів України, визначити основи їх внутрішньої структури в спектрі ліберальних пріоритетів. При цьому, роблячи основний акцент на політичному аспекті, належна увага надається економічному фактору, оскільки саме він обумовлює безперервність і ефективність процесу модернізації системи і динаміку інститутів, що її складають.

У розкритті поставленої мети автор дослідження виходив з того, що цінність і значимість лібералізму для історичного розвитку не підлягає сумніву, але у новому контексті сучасності ефективність його функціонування можлива лише в умовах демократичного розвитку суспільства.

Необхідним інститутом в умовах демократії є держава, покликана забезпечити правопорядок, стабільність і законність. В Основному Законі Україна визначається як суверенна, незалежна, демократична, соціальна, правова держава. Однак слід визнати, що самі по собі категорії не представляють собою ніякої цінності ні для держави, ні для її складових елементів (індивідів). Вони набувають своєї істинної значимості і

призначення тільки за умови наповнення їх реальним змістом і запровадження (у відповідності з даними основними поняттями) механізмів і процедур реалізації суспільних відносин при розстановці акцентів у питаннях взаємодії особистості, суспільства, держави.

Визначення сучасного вектору державного будівництва і суспільного розвитку нашої країни було мотивовано моральним вибором українського народу, орієнтованого на забезпечення суверенного розвитку і демократичне моделювання системи та її інститутів, що поєднував в собі елементи лібералізму і соціалізму наприкінці 1980-х років, коли здійснювалось ліберально-демократичне реформування радянської системи.

Початковим етапом формування України як самостійної незалежної країни, що ґрунтується на ліберально-демократичних принципах, стало схвалення у 1990 році (16 липня) Верховною Радою Декларації про державний суверенітет, що дало їй право на рівні держави і нації в цілому самостійно і незалежно від інших держав та інших організацій здійснювати свої внутрішні і зовнішні функції.

Сучасні основоположні принципи конституційного і міжнародного права передбачають наявність двох взаємопов'язаних форм суверенітету: державного і національного (народного).

В Конституції України 1996 р. і наступній її редакції 2006 р. принцип суверенітету закріплений в обох її формах. Формула частини 1 статті 2 наголошує: «Суверенітет України поширюється на всю її територію [199, с. 3]». Стаття має на увазі державний суверенітет: він єдиний і неділимий, проявляється у верховенстві і незалежності державної влади, здійснюється системою органів державної влади, яка охоплює всі повноваження, необхідні для здійснення функцій держави у відповідності з діючою Конституцією. Про національний суверенітет йдеться в статті 5: «Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ [199, с. 4]». Дана стаття припускає, що тільки нація (народ – громадяни України всіх національностей) є основою державності і джерелом державної влади, яка здійснюється безпосередньо

через органи державної влади і органи місцевого самоврядування у відповідності з діючою Конституцією.

В Конституції України [199] закріплено, що людина, її права і свободи є вищою цінністю (ст. 3), вони є невідчужуваними і непорушними (ст. 21), і, відповідно, всі конституційні принципи визначені згідно з цим положенням. Дане конституційне положення є порівняним з основним принципом усієї філософії лібералізму, що вже само по собі передбачає формування всієї законодавчої бази у відповідності з цінностями і принципами цієї доктрини.

Виходячи з того, що ідеал правової держави є невід'ємною частиною ліберального суспільства, останнє висуває до правової держави наступні вимоги: верховенство права в усіх сферах життєдіяльності; відповідність закону до права; рівність всіх перед законом і незалежним судом; пріоритет інтересів особистості в діяльності держави, гарантований законом, і реальне забезпечення її прав і свобод; демократизм; розподіл влади; стабільність законності і правопорядку тощо. Все це передбачає високий рівень правової і політичної культури, розвиток громадянського суспільства, відповідальність держави перед особистістю, встановлення меж і умов можливого обмеження прав і свобод людини і влади, суспільства і держави. Вищими соціальними цінностями правової держави є людина і верховенство права. При цьому слід підкреслити, що друге є похідним від першого, внаслідок того, що право є механізмом забезпечення гідного життя і розвитку людини [Див. детал.: 69, с. 30-31].

Концепція правління і верховенства права є стрижнем ліберальної теорії, оскільки тільки в умовах його дії можливе здійснення принципу ліберального світогляду – пріоритет особистості над соціальними і політичними інститутами. У свою чергу, виходячи з принципу первинності і верховенства права, усі його суб'єкти (індивід, держава, громадянське суспільство, інститути влади, нація, національні меншини тощо) підпорядковані йому, тобто праву. Цей принцип встановлює початок і кінець (тобто встановлює межі) діяльності правосуб'єктів, які зобов'язують їх вести

себе у відповідності з законодавчими і нормативними положеннями; юридично раціонально і розумно обмежує незалежність держави, громадянського суспільства та їх інститутів, а також свободу людини. Дані межі складають базис конституційних положень.

Ліберальна теорія в обґрунтуванні своїх позицій стосовно права виходить з того, що воно покликане забезпечити людині (громадянину) вільний розвиток і самовизначення у рівноцінних умовах, повну і всеохоплюючу участь в житті суспільства і, перш за все, можливість впливати на управління державою; гарантувати, не утискаючи його індивідуальності, рівні можливості і однаковий юридичний захист. На цінність прав людини орієнтована соціально-правова держава і громадянське суспільство. У їх єдності держава покликана забезпечити всі права людини – громадянські, політичні, економічні, соціальні і культурні; забезпечити реалізацію домагань її індивідів у різних сферах життєдіяльності і гідне життя своїм громадянам.

Ліберальна теорія розглядає право як соціальний регулятор, його правові норми закладені в законі. Тому закони володіють правовим змістом і конкретизують останній цілком змістовними заборонами в ім'я інтересів – людини, суспільства, цивілізації, прогресу тощо, причому цей зміст завжди заданий суб'єктивно, оскільки він спирається на назрілу суспільну потребу. Однак тут слід зазначити, що конституційно гарантовані права повинні виключати можливість надмірного обмеження законом.

І, оскільки Україна на нинішньому етапі свого розвитку орієнтована на демократичну форму державного правління та ідеали лібералізму, відповідно вона визначає перспективу становлення і розвитку правової держави і політико-правової системи в цілому, спираючись на вище зазначені принципи і положення. При цьому слід відзначити, що ефективність їх реалізації безпосереднім чином залежить, з одного боку, від того, якою мірою ідея побудови правової держави регламентована діючою Конституцією, а також нормативно-правовими актами відповідних галузей

права, з іншого – від умов української дійсності, які слід розглядати як критерії забезпечення практичної реалізації поставленої мети.

В рамках даних тенденцій особливу важливість представляє інститут прав і свобод людини і громадянина, якому в Конституції України відводиться центральне місце.

В умовах становлення нової демократичної правової держави важливим критерієм забезпечення правового статусу людини в Україні є принцип гарантованості прав і свобод людини і громадянина.

Якщо під гарантіями мають на увазі створені державою відповідні умови і засоби, які сприяють кожній людині і громадянину суспільства у користуванні демократичними правами, то їх система включає економічні (матеріальні), політичні, ідеологічні і юридичні умови гарантованості.

До системи економічних гарантій включені – свобода і недоторканність власності, свобода економічної діяльності, свобода підприємництва, рівність учасників економічних відносин, їх рівний правовий захист, баланс між виробництвом і споживанням, створення рівних умов конкуренції, розвиток усталених і ефективних фінансових інститутів.

Соціальні гарантії – соціальна стабільність, яка досягається за рахунок економіки, що розвивається; наявність системи установ, які дають можливість обслуговувати усі види соціальних потреб суспільства.

Політичні гарантії – направленість політики держави на створення умов, які забезпечують гідне життя і свободу розвитку людини, забезпечення участі громадян в управлінні справами держави як безпосередньо, так і через своїх представників, без чого неможливо забезпечити демократизм державної влади.

Політичні гарантії для автора даного дослідження мають особливий інтерес, що передбачає більш ретельне їх вивчення.

Основним механізмом ефективної реалізації демократичної моделі управління є участь громадян у суспільному і державному житті. При цьому стимулюючими факторами для усвідомлення громадянами необхідності своєї

участі у демократичних процесах є індивідуальна свобода кожного громадянина (що ґрунтується на принципі співучасті), розширення його можливостей, особистої ініціативи, їх пріоритет перед владою держави; воля і здатність людей приймати рішення і діяти, керуючись своєю особистою відповідальністю.

У сучасних соціальних науках однією з найбільш дискусійних проблем є пояснення мотивів участі громадян у політичному процесі, або відкритого протистояння і відчуження від цього процесу. Вивчення проблем політичної участі в Україні представляється особливо актуальним з урахуванням тих особливостей політичного розвитку країни 2003-2007 рр., які істотно змінили стан масової свідомості і вплинули на усвідомлення українськими громадянами необхідності активної громадянської позиції і важливості своєї ролі в житті суспільства.

Найбільш масовою формою політичної активності українських громадян є їхня участь у виборчих кампаніях, як і у більшості західних демократичних країн. Якщо простежити процес політичної активності громадян України з моменту прийняття нею статусу незалежності, то можна відзначити, що в період з 1991 по 2007 рр. цілі і мотиви участі громадян у виборах істотно відрізняються. Так, в період з 1991 по 2003 роки українські громадяни, беручи участь у виборчих кампаніях, не ставили перед собою мету безпосередньої своєї залученості до прийняття політичних і державних рішень. Цілями участі у голосуваннях на виборах вони частіше за все вважали висловлення своєї підтримки або свого протесту органам влади і державного управління.

З 2003 року ситуація почала істотно змінюватися. Під впливом публічної активності професійних політиків і державних діячів, офіційних демократичних інститутів і засобів масової інформації, що відображають різноманітність думок, у більшості українських громадян змінилися мотиви політичної активності. Перш за все, це було пов'язано зі зміною довіри до нових політичних лідерів, заснованій на вірі в те, що політична еліта та її

лідери змогли проїнятися проблемами й інтересами населення. Це проникнення виражалося в тому, що реалізацію своїх програмних положень і становлення стабільного демократичного порядку вони бачили тільки в єдності влади і народу (нації), держави і суспільства. Події «помаранчевої революції» зміцнили у свідомості громадян ідею про те, що вони можуть вплинути на процес прийняття політичних рішень і змінити вектор суспільно-політичного розвитку країни, ґрунтуючись на волевиявленні більшості. При цьому, надаючи великий кредит довіри новій владі, як справедливо зазначають українські вчені Є. Головаха і Н. Паніна, суспільна свідомість тим самим атрибутувала їй і усю повноту відповідальності за подальший розвиток країни і власний добробут [100, с. 49]. У даному зв'язку змінилися цілі і завдання політичної участі українських громадян. Багато хто з них почали вважати своїм громадянським обов'язком участь у виборчих кампаніях, а дехто – і необхідність більш інтенсивної участі в політиці.

Разом з тим, незважаючи на підвищення рівня політичної активності громадян (не вдаючись у механізми і засоби залучення громадян до політичної участі), в цілому вона носить нетривалий характер, а ступінь політичної участі населення як і раніше залишається низьким. Динаміку активності населення країни можна простежити на підставі результатів явки виборців на парламентські вибори. Так, у 1998 році вона складала 69,63 %, у 2002 – 65,21 %, у 2006 – 65 %, у 2007 – 63,2 %. Виходячи з цих даних, слід відзначити, що політична діяльність громадян, яка реалізується у такій її формі як участь у виборчих кампаніях, має постійну тенденцію зниження. І для цього є достатньо істотних підстав.

Між тим, якщо звернутися до громадської думки, показники якої регулярно надають соціологічні інститути і центри [117; 280; 400 та ін.], то можна відзначити, що рівень довіри громадян до лідерів країни й інститутів публічної влади перед виборами і за досить короткий час після їх проведення стрімко падає. Така ситуація складається в силу того, що не виправдовуються очікування виборців після зміни влади.

В даній ситуації переважно з метою виправдання неузгодженості дій і відсутності компромісу між суб'єктами законодавчої ініціативи на рівні Верховної Ради на початку 2007 року низка вітчизняних політиків заявила про конституційну кризу у нашій країні і необхідність проведення конституційної реформи. Для того, щоб осмислити необхідність проведення цієї процедури, слід зрозуміти, що термінологічно розуміється під конституцією і під конституціоналізмом. Так, згідно з думкою А. Батанова, В. Кампо, І. Шумак, конституція і конституціоналізм не є тотожними категоріями: перше – це писаний документ, друге – спосіб мислення (очікування і норма), завдяки якому політика може бути спрямована у відповідності з писаними правилами або політичними конвенціями. З цього виходить, що конституціоналізм, перш за все, необхідно пов'язувати з конституційними ідеями і теоріями, наявністю відповідного нормативно-правового фундаменту, досягненням певного фактичного демократичного режиму, системою захисту прав і свобод громадян, конституційного порядку і самої конституції [22]. Таким чином, виходячи з розуміння цих категорій, слід визнати, що конституціоналізм забезпечує діяльність конституції. Для сучасної України є характерною наявність і конституції, і конституціоналізму. Однак, виходячи з самих тенденцій організації влади і методів її досягнення, на рівні держави з причини відсутності консолідації еліти, лідерів і політичних сил відбувається зміцнення влади певними колами і особами, що її представляють; вироблення і спроба встановлення ними рамок політичної дії з відстоюванням власних позицій, які нерідко видають за єдину національну стратегію; вирішення проблеми перерозподілу повноважень тощо. Подібного роду фактори перешкоджають здійсненню конституціоналізму, що відповідно руйнує ідеал цінності і корисності конституції і не забезпечує її дієздатності як основного нормативного документа у державі. У даному зв'язку справедливо було би вести мову не про конституційну кризу, а про політичну, що проявилася на тлі розколу управлінських еліт, постійної боротьби між лідерами і провідними

політичними силами за повноваження, а також відсутності професіоналізму. Відповідно для проведення конституційних змін в країні необхідним є здійснення продуманої і законодавчо обґрунтованої політичної реформи, яка може бути реалізована через прийняття низки законів, що доповнюють і конкретизують положення Основного Закону і на основі консолідації політичних сил. А для того, щоб конституція була актом прямої дії, вона повинна носити характер законності і легітимності, що досягається на ґрунті усвідомлення громадськістю її цінності і корисності як для захисту прав, свобод і інтересів кожного громадянина, так і для динамічного розвитку системи в цілому.

Під власне юридичними гарантіями маються на увазі спеціальні правові засоби забезпечення прав і свобод громадян. До числа таких засобів, зокрема, відноситься право законодавчої ініціативи, що представляє собою право компетентних державних органів і посадових осіб, громадських організацій, уповноважених державою порушувати перед законодавчою інстанцією питання про видання, зміну або відміну закону або іншого нормативно-правового акту, надходження якого тягне за собою обов'язковий розгляд його парламентом. При цьому, характерним уявляється наступний факт: основна маса населення країни не має реальних можливостей ні формувати, ні змінювати правові кодекси, ні тим більше здійснювати контроль за реалізацією норм права. На підтвердження викладеному можна навести досвід прийняття Конституції України у 1996 році і характер подальших процедур, що проводилися стосовно зміни низки її положень. Даний факт (виключаючи вибори і референдуми з низки політико-правових питань) свідчить про порушення прав громадян на правотворчу діяльність.

Незважаючи на те, що принципи і положення правової держави структуровані й регламентовані у нормативно-правовій базі (яка потребує певного доопрацювання і корегування), у відповідності з ліберальними вимогами, слід визнати, що верховенство закону ще не стало беззаперечною нормою життя для української держави, суспільства і окремих громадян.

Перш за все, в діях держави в особі її інститутів і окремих структур, представників влади відмічаються постійні порушення положень і принципів Конституції, законодавства України і міжнародних правових норм. Дана особливість дуже чітко простежується в сфері прав і свобод людини і громадянина, місцевого самоврядування, економіки, здійснення законодавства в основних галузях права. Несанкціоновані дії з боку держави частіше за все носять політичний характер і призводять до руйнування суспільної моралі, орієнтованої на забезпечення особистої свободи і загальносоціального балансу інтересів, до зростання насилля, злочинності і правового нігілізму.

У даному зв'язку, за порушення законодавства і демократичних норм у відповідності з ліберальним принципом рівності всі суб'єкти права мають бути піддані законом певним санкціям, як з боку вищої влади, так і з боку інститутів правоохорони і правозастосування.

Структурними складовими демократичної правової держави є інститути публічної влади, які ґрунтуються на пріоритеті інтересів громадян, за допомогою ефективної діяльності яких можуть бути захищені і реалізовані у необхідному обсязі права і свободи людини, принципи ліберально-демократичної моделі управління.

В цілому, оцінюючи інститут влади у сучасній Україні, слід відзначити, що він структурований у відповідності з ліберальним принципом поділу влади по горизонталі і по вертикалі, за рядом параметрів відповідаючи ліберально-демократичним закономірностям: політичний плюралізм; децентралізація; суверенітет і незалежність влади; вибори, референдуми та інші форми безпосередньої демократії, як механізми впливу на державну політику; закріплення у Конституції політичних прав і свобод громадян.

Принцип розподілу влади передбачає вичленення кожної з її складових як самостійної системи і розуміється не як спрощене розмежування компетенції між різними системами органів, а як виконання кожною з них функцій у тій галузі суспільного життя, з якою безпосередньо пов'язана їх

діяльність. При цьому гілки влади урівноважують одна одну і взаємодіють між собою. Цей ключовий принцип лібералізму зафіксований у ст. 19 Конституції України: «Правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України [199, с. 6]». Відповідним чином ними здійснюється управління державою.

Таким чином, слід підкреслити, що у межах Основного Закону України структура влади отримала впорядковану та ієрархізовану характеристику, хоча в реальності ліберального принципу розподілу функцій і повноважень влади не завжди дотримуються.

Не уявляється можливим детально зупинитися на характеристиці зазначених інститутів влади, оскільки стосовно цього питання існує значна кількість досліджень, а глибоке вивчення даної проблеми потребує окремого розгляду.

Інше питання уявляється важливим для розгляду. Так, виходячи з того, що сутність державної влади у відповідності з ліберально-демократичними принципами складає воля усього суспільства, або його значної більшості, впливає, що державна влада представляє собою єдину систему, що складається з структурної внутрішньої організації і є виразником загальнонаціональних інтересів. При цьому державна влада не здатна врахувати усе складне розмаїття проблем і інтересів громадян на регіональних і місцевих рівнях і адекватно реагувати на них. Надати найкращі можливості пошуку рішень на місцях може територіальна громада.

У відповідності з тим, що однією з головних тенденцій політико-владних відносин у сучасній Україні є деконцентрація і децентралізація влади, актуальності набуває формування нової моделі функціонування публічної влади, що дозволяє створити інститут дійсного народовладдя,

пріоритетне значення в якому відводиться місцевому і регіональному самоврядуванню. У даному зв'язку особливе значення разом з місцевим самоврядуванням надається регіональному і муніципальному управлінню.

Будучи зв'язуючою ланкою між державою і громадянським суспільством, структури місцевого і регіонального самоврядування, в умовах ліберальної демократії, віддаючи пріоритет суверенній особистості, захисту її свобод, прав і інтересів, по суті покликані наблизити владу (як механізм управління) до народу, надати громадам можливість вільно (у даному випадку свобода порівнюється з відповідальністю і принципом «дозволено все, що не заборонено законом») вирішувати завдання, що стоять перед ними. У свою чергу це передбачає розширення місцевої автономії. Таким чином, на діяльність цих суб'єктів публічної влади, що є формою народного самоврядування, лягає основна задача – стимулювати соціально-політичне життя і впливати на функціонування механізму політико-владних відносин, усієї суспільної системи і держави в цілому. Виходячи з цього положення, необхідно зазначити, що поняття влади є вужчим, ніж поняття управління, відповідно технології їх організації, напрямки діяльності й інституалізовані суб'єкти, що їх представляють, мають свої відмінні особливості. Так, «політична влада – це інституалізація волі політичних партій у формі держави, де соціально-психологічна підстава знаходить підкріплення в силі законів, армії, поліції, правових органів. Відносини влади не зводяться тільки до морального, ідеологічного, адміністративного впливу на суспільство [95, с. 129]». У свою чергу, згідно з думкою українського філософа З. Балабаєвої, під врядуванням розуміється використання не регуляторних інструментів, участь неурядових акторів, що працюють разом з урядом або самостійно, незалежно від них. Демократичне врядування в основі своїй має, перш за все, організаційну культуру, уміння домовлятися, високий ступінь довіри між учасниками врядування, сумісну відповідальність за виконання поставленої мети. Метою демократичного врядування є робота на клієнта, надання йому соціальних послуг з визнанням права контролю їх якості з боку громадян.

Суб'єктами демократичного врядування є державні органи влади, спільні підприємства, стратегічні альянси, ділові групи, підприємства з особливими правами, дослідницькі консорціуми, інститути громадянського суспільства [17, с. 264-265].

У відповідності з розстановкою акцентів у питаннях розуміння влади і управління, чіткого законодавчо-нормативного визначення повноважень і відповідальності публічної влади, від початку задекларованих у діючій Конституції України (1996 р.) і остаточно визначених у Законі України «Про місцеве самоврядування» (1997 р.), виникла необхідність реформування системи місцевого самоврядування в Україні через здійснення муніципальної реформи. Її основні положення, цілі, завдання і принципи визначені у Концепції реформи місцевого самоврядування в Україні (муніципальної реформи) від 20.09.2000 р. [Див. детал.: 310].

Питання, за якими здійснюється муніципальна реформа, представлені у законодавчій базі про місцеве самоврядування, яка досить широко і постійно оновлюється і доповнюється новими правовими нормами. А саме: Конституція України [199], Закон України «Про охорону навколишнього середовища» від 25 червня 1991 р. [154], Закон України «Про державну службу» від 16 груд. 1993 р. [149], Закон України «Про звернення громадян» від 2 жовтня 1996 р. [150], Закон України «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1999 р. [152], Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» (за станом на 15 січня 2004 р.) [151], Закон України «Про службу в органах місцевого самоврядування» (за станом на 24 лютого 2006 р.) [156], Закон України «Про розмежування земель державної і комунальної власності» (за станом на 28 грудня 2007 р.) [155], Проект Закону України «Про адміністративно-територіальний устрій України» (Проект вноситься народними депутатами України Р. Безсмертним, І. Юхновським, В. Стретовичем) [309] та інші. А також Всесвітня Декларація місцевого самоврядування (23-26 вересня 1985 року, Ріо-де-Жанейро) [53].

Виходячи з положень діючої нормативно-законодавчої бази, необхідно відзначити, що юридично муніципалітети є самостійними суб'єктами управління, але фактично зберігається більша залежність від центральної влади. Це залежить від сили інерції, бажання з боку державної влади тримати їх під контролем, зберігати традиційне прагнення центральної влади до домінування, адміністративного маніпулювання політичним і соціально-економічним життям країни, можливість регулювання фінансових потоків. І як наслідок цього усі структури інституту публічної влади є надто політизованими, фінансово і матеріально залежними.

При цьому, одна з основних проблем ефективності здійснення муніципальної реформи полягає у наявності матеріально-фінансових ресурсів, які згідно з законодавчо-нормативними положеннями України за відсутності або незначній наявності таких на місцях повинні бути надані державною владою. На жаль, з одного боку, державна влада проводить політику послідовної централізації фінансових ресурсів країни, у зв'язку з чим значна частина доходів забирається з відання регіонів, а регіональна влада відповідним чином намагається вирішити проблему за рахунок муніципалітетів; з другого, уряд України не забезпечує проведення реформи грошовими коштами у необхідному обсязі, відповідно муніципалітети виявилися недієспроможними, що потягнуло за собою недовіру до муніципальної влади і дискримінацію усієї системи місцевого самоврядування.

З цього виходить, що порушується положення діючої Конституції про визнання матеріальної і фінансової самостійності місцевого самоврядування, що є порушенням забезпечення захисту прав і свобод людини і громадянина.

Відповідно, вирішення проблеми муніципалітетів представляється можливим за допомогою належного матеріального і фінансового ресурсного забезпечення, яке досягається на основі надання їм фінансової незалежності за рахунок створення власної достатньої податкової бази і врегулювання ступеню державної фінансової допомоги.

При цьому, надати з даного питання предметну допомогу у проведенні муніципальної реформи може державна регіональна політика, якій останнім часом приділяється велика увага політиками, народними депутатами, вченими. Але у її здійсненні необхідно від початку виходити з усвідомлення її суті у класичному розумінні, яке склалося у розвинутих зарубіжних країнах. Разом з тим, для того, щоб завдання регіональної політики були здійснені в Україні у практичній реальності, необхідно багато чого досягти у питаннях успішного розвитку самих регіонів, які за рядом критеріїв порівнюються з проблемами раціонального здійснення муніципальної реформи.

Важливим моментом у досягненні очікуваних перспектив від процесу здійснення муніципального реформування є комплексне проведення реформ у політичній сфері, виборчій системі, адміністративно-територіальному устрої, що базується на пріоритетах ліберальної демократії.

При цьому слід врахувати факт того, що сприятливий для суспільства в цілому результат практичних дій муніципальної реформи можливий тільки за таких умов: 1) індивіди будуть осмислено розуміти ті питання, що входять до компетенції місцевого самоврядування, і, виходячи з цього, усвідомлювати необхідність реформування того інституту влади, який є ближчим за всіх до населення; 2) об'єднання і координування зусиль усіх учасників процесу, удосконалення політико-владних відносин на державному, місцевому і регіональному рівнях [Див. детал.: 83, с. 142].

В цілому, оцінюючи систему загального самоврядування, слід визнати, що вона є гарантією збереження громадського порядку і умовою захисту свобод і прав громадян, становлення громадянського суспільства. З другого боку, вона може ефективно функціонувати тільки за умови наявності розвинутих елементів громадянського суспільства.

Сила демократичних інститутів влади полягає у наявності відповідних ресурсів, у підґрунті яких знаходиться головний її ресурс – людина як одинична субстанція і весь народ в цілому (демографічний ресурс). Однак, в

силу того, що ні один з її ресурсів у сучасній Україні не має усталеної платформи свого успішного практичного розвитку, самі інститути влади слід характеризувати як слабо організовані, конфронтаційні і не послідовні у рішеннях, що приймаються. Більше того, державна влада намагається зберегти централізовану форму управління, що немовби частково не суперечить ст. 132 Конституції України, яка фіксує, що державна влада здійснюється на основі об'єднання централізації і децентралізації, але методи, які застосовує дана влада у реалізації цього права, переважно носять не демократичний характер. Володіючи усіма засобами і механізмами маніпулювання суспільною свідомістю і поведінкою мас, державна влада тим самим регулює процес політичної участі громадян, що надає Україні, скоріше, статус авторитарної, а не демократичної держави.

Ще Платон звертав увагу на те, що кожному політичному устрою відповідає і певний тип людини. В умовах демократії і за наявності ліберальних принципів і цінностей людина формується у зовсім інших категоріях, які носять якісну відмінність у порівнянні з тими, що проявляються у таких формах державного устрою як тоталітаризм, авторитаризм, або за монархічної форми державного управління. Українська держава, яка здійснює на даному етапі свого розвитку демократичну модернізацію усієї системи в цілому, від початку повинна будувати своє реформування, виходячи з розуміння сутності категорії «демократична людина», вищою цінністю якої є свобода і громадянське суспільство.

Сила ліберальної конституційної держави полягає, перш за все, у її дієздатній законодавчо-правовій базі, стабільності і добробуті власного народу. Наявність сильної держави, відповідно, передбачає і наявність сильного громадянського суспільства. І навпаки, слабка держава, не бажаючи мати конкурентного і мобільного опонента в особі громадянського суспільства, намагається всілякими засобами перешкоджати його становленню. Відповідно, згідно з цим положенням видається доцільним вивчення особливостей динаміки даного інституту у сучасній Україні.

Основною складовою громадянського суспільства, відповідно до ліберальних традицій, є особистість з притаманними їй індивідуальними якостями. Саме людина, з відповідною системою цінностей, інтересів і потреб, є метою громадянського суспільства. Цінності, інтереси і потреби громадянського суспільства збігаються з відповідними категоріями у індивідів, які його складають, ґрунтуючись на плюралізмі і консенсусі. Для їх реалізації громадяни вимагають від держави і громадянського суспільства створення відповідних умов (гарантування і захист прав і свобод, матеріальний достаток за рахунок високоефективної економіки, соціальний захист, консолідація нації, здоровий духовний клімат тощо). Як представники інтересів громадян (на рівні держави і громадянського суспільства) виступають створені ними інститути (групи інтересів, громадські об'єднання, всілякі союзи, політичні партії, органи влади, асоціації, профспілки тощо), які беруть на себе численні функції і зобов'язання з досягнення цілей індивідів. У зв'язку з тим, що такі інститути не мають спільної мети, вони у своїй діяльності, що ґрунтується на консенсусі, повинні, перш за все, бути корисними для усіх їхніх членів і не нашкодити іншим.

Громадянське суспільство, з одного боку, представляє собою сукупність неполітичних, економічних, духовно-просвітницьких, культурних і особистісних відносин, які не є державно-політичними, а є незалежними від нерегламентованого державного впливу. З іншого боку – це колективна сфера з наявністю елементів корпоративного начала, оскільки «перехід від одиничного інтересу до загального для індивіда передбачає проходження ним етапу особливого тобто участі у виробленні і реалізації корпоративного інтересу [103, с. 44]». У даному зв'язку каркас громадянського суспільства складають не політичні партії і навіть не громадські організації, а суспільні відносини, які складаються на основі духовно-моральних цінностей, пріоритетів і потреб. Відповідно, громадянське суспільство є засобом для покращення цих відносин і рівня життя індивідів. Це сфера, у якій

формуються, акумулюються і реалізуються погляди, інтереси, ідеали, цілі індивідів [Див. детал.: 87, с. 23]. Що стосується асоціацій (громадських організацій і об'єднань тощо) громадянського суспільства, то вони своєю діяльністю покликані забезпечувати легітимність демократичного процесу.

Таким чином, за багатьма параметрами прагнення сучасної України до європейського облаштування і взаємодії держави і громадянського суспільства, заснованих на ліберально-демократичних принципах, безперечно, є виправданим. Однак існує низка факторів, які перешкоджають даному процесу. Що стосується конкретно громадянського суспільства, то однією з основних причин є тенденція, що не припиняється (хоча й латентно), до посилення розстановки політичних акцентів у ньому державними структурами, що абсолютно суперечить усім ліберальним законам розвитку громадянського суспільства, яке за своїм функціональним призначенням знаходиться поза політикою та ідеологією, що нею формується. Це, перш за все, сфера економічних, духовних, культурних, релігійних та інших відносин автономних індивідів. Поряд з цим, розглядаючи процес побудови громадянського суспільства у сучасній Україні, необхідно відзначити той факт, що протягом багатьох століть ми не мали досвіду тривалого функціонування такого у відповідності з європейським типом, отже дана обставина, а також відсутність громадянської ініціативи стримують становлення громадянського суспільства. Так, український науковець В. Кулик у передмові до книги Д. Кіна «Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення» відзначає, що «ритуальні констатації відсутності в сучасній Україні громадянського суспільства поступово витіснили з суспільної свідомості прагнення з'ясувати ступінь повноти цієї відсутності, її причини та спробу подолання [190, с. 2-3]».

Головна причина викладених тенденцій полягає у недостатній здатності до самопізнання і самозміни, у нездатності подолання історичної інертності, у відсутності довіри між членами співтовариства, у наявному програмному реформуванні системи, яке багато в чому розходиться з

реальністю, помітне відставання від розвинутих країн. Разом з тим, досить відчутною залишається традиційна політична культура в Україні, а також інфантилізм політичної рефлексії, сформований колись тоталітарним режимом. Що стосується ролі у даному питанні безпосередньо українського уряду, то він проводить політику постійного пошуку, яка полягає у безперервному процесі реформування усіх сфер життєдіяльності, що негативно відбивається на стані самого суспільства, і, зокрема, громадянського суспільства, тобто воно весь час знаходиться у фазі пристосування до ситуації, що постійно змінюється. Дані фактори власне і є підґрунтям дезорганізації соціуму на всіх його рівнях. Хоча останні президентські (2004 р.) і парламентські вибори (2006 р. і 2007 р.) в країні показали, що громадяни стали більш мобільними, політично активними і здатними самотійно відстояти свої права.

Разом з тим, в останні роки у питаннях стимулювання діяльності громадянського суспільства в Україні намітилися певні програми. Так, за ініціативою Харківської правозахисної групи створено модельний проект Закону України «Про громадський (суспільний) контроль за державною діяльністю». Його метою є «забезпечення невід'ємних конституційних або інших передбачених міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких дана Верховною Радою України, прав і свобод людини, підпорядкування політики Української держави, діяльності її органів і посадових осіб інтересам громадянського суспільства, встановлення ефективного суспільного контролю за здійсненням державою своїх конституційних функцій [162, с. 110]».

У ст. 3 цього модельного проекту зазначається, що «громадянським суспільством у відповідності з даним Законом визнається структурована самокерована недержавна ланка Українського народу. Громадянське суспільство є домінуючим фактором суспільного прогресу, воно має принципове верховенство над державою. Громадянське суспільство не є асоціацією, заснованою на колективному інтересі. Усі його члени вільні у

своєму життєвому виборі, що передбачає повагу кожним свободи інших і рівний доступ кожного до контролю за політикою Української держави, діяльністю її органів і посадових осіб [162, с. 111]». У відповідності з даним розумінням громадянського суспільства у зазначеному законодавчому документі обґрунтовуються принципи взаємовідносин цього соціального інституту з державою, їх інформаційних відносин, чітко визначені правові гарантії, форми громадського контролю за державною діяльністю, встановлені соціально-політичні інститути, механізми й інструменти, з допомогою яких їм надається правова можливість здійснення даної процедури.

Наступним прикладом активізації ролі громадянського суспільства в Україні є створення і здійснення проекту «Розвиток відповідальної та ефективної демократії: роль громадянського суспільства» [320]. Проект здійснюється у Запорізькій, Кіровоградській, Одеській, Полтавській, Рівненській і Чернігівській областях України. Діяльність цього проекту направлена на посилення ролі громадянського суспільства у формуванні і виконанні рішень влади на регіональному рівні і через посилення співробітництва громадськості і виконавчої влади, підтримання контролю і оцінки діяльності політичних партій, що знаходяться при владі на предмет виконання ними передвиборних обіцянок, з метою відстеження громадської активності, забезпечення високого рівня обізнаності суспільства, а також кращого розуміння процесів, які відбуваються в країні на регіональному рівні та їх впливу на національний, напрацювання нової методики розвитку громадянського суспільства.

В процесі реалізації поставлених завдань зазначеним проектом вже визначені деякі результати. Зокрема, на громадських слуханнях з проекту статуту територіальної громади Одеси під час проведення 22 травня 2007 року круглого столу «Одеська область: рік після виборів» були зроблені висновки, що, по-перше, громадянське суспільство в Одеській області є недостатньо розвинутим. За наявності майже тисячі НГС, дієвими є не

більше декількох десятків. По-друге, дієві механізми впливу громадянського суспільства на органи влади і місцевого самоврядування на сьогодні не створені, між ними не налагоджений систематичний зв'язок. По-третє, рівень громадської активності в обласному центрі набагато вищий, ніж в районах області. В районах області дієвих громадських організацій вкрай мало, що пояснюється відсутністю необхідних умов для виникнення і розвитку суспільних ініціатив. По-четверте, при структурах влади регіону існують численні громадські ради, однак їх діяльність часто носить формальний характер, а рішення не часто беруться до уваги [320, с. 132].

Між тим, не дивлячись на подібні заяви територіальної громади Одеси, перспективи у подальшій роботі в цьому напрямі є, і вони пов'язані з діяльністю молоді. У рамках зазначеного проекту в Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова відкрито Європейський клуб, мета його діяльності полягає у поширенні європейських цінностей серед молоді і впровадженні європейської ментальності. Такого роду програми сприятимуть правильному розумінню новим поколінням суті ліберально-демократичних цінностей і ідей, механізмів їх реалізації, формуванню у нього усвідомленої громадянської позиції та громадянської активності.

Таким чином, зазначені проекти, орієнтовані на відкриту всебічну участь громадян у прийнятті соціально-політичних рішень, сприяють розвитку таких інститутів, як громадський плебісцит, рух громадських ініціатив і опитування населення.

Інтеграція України у світове європейське співтовариство відповідно потребує формування громадянського суспільства за європейськими стандартами. А це означає, що всі стратегічні плани країни повинні вирішуватися за активної участі народу через розгалужену систему демократичних інститутів, громадських та політичних організацій, об'єднань і рухів.

Згідно з результатами соціологічних досліджень, які проводилися щорічно інститутом соціології НАН України, починаючи з 1994 по 2005 рр. з питання «Членом якої з громадських і політичних організацій Ви є?», динаміка ступеню активності участі населення країни (відповідно до зазначених років) у даних суспільно-політичних інститутах представляється наступним чином: участь в діяльності клубу за інтересами 2,0 % (1994 р.) – 1,8 % (2005 р.); політичної партії 0,7 % (1994 р.) – 2,5 % (2005 р.); суспільно-політичного руху 0,4 % (1994 р.) – 10,4 % (2005 р.); екологічного руху 1,3 % (1994 р.) – 1,1 % (2005 р.); громадської організації, фонду, асоціації 0,9 % (1994 г.) – 0,7 % (2005 р.); нетрадиційної профспілки 2,7 % (1994 р.) – 0,5 % (2005 р.); творчої спілки 1,2 % (1994 р.) – 0,8 % (2005 р.); спортивного клубу, товариства 3,2 % (1994 р.) – 1,9 % (2005 р.); профспілкового об'єднання 3,3 % (1994 р.) – 3,3 % (2005 р.); студентського товариства, молодіжної організації 1,7 % (1994 р.) – 1,3 % (2005 р.); релігійної організації, церковної общини 3,0 % (1994 р.) – 3,8 % (2005 р.); об'єднання фермерів 0,7 % (1994 р.) – 0,7 % (2005 р.); інших об'єднань 0,7 % (1994 р.) – 0,8 % (2005 р.). Не належать до жодної з громадських, політичних організацій або рухів 82,2 % (1994 р.) – 83,7 % (2005 р.) [292, с. 15]. Результати соціологічних досліджень свідчать про те, що за достатньо тривалий період часу участь і активність населення країни в діяльності громадських, політичних організацій і рухів істотно не змінилися і залишаються на досить низькому рівні.

Причиною низького коефіцієнту участі у їх діяльності українських громадян, з одного боку, є те, що вони у своїй більшості є самодостатніми і носять формальний характер. З іншого боку, цей фактор визначений невпевненістю громадян в ефективності будь-якої форми громадської діяльності.

Так, зокрема, незважаючи на велику кількість формальних членів профспілок (на 1 січня 2005 року в Україні налічувалося 106 всеукраїнських профспілок, у їх федерацію входить 10,6 млн. членів), дана громадська організація здебільшого не виконує своїх функцій, окрім збору внесків,

часткової оплати путівок і надання матеріальної допомоги. Вони уникають вирішення більш глобальних питань. Отже, у більшості їх членів формується світоглядна впевненість в тому, що профспілки не можуть надати реальної допомоги своїм членам. І це проявляється на практиці. Дана обставина пов'язана з тим, що профспілки не є важливим елементом соціально-політичної структури, оскільки не можуть захищати права своїх членів, як це робили, наприклад, подібні організації європейського робітничого руху на рубежі XIX-XX століть. Причина цьому – правові повноваження нині діючих українських профспілок та їх фінансова міць.

Політичні партії, будучи одним із складових елементів громадянського суспільства, покликані сприяти формуванню соціальних інтересів. Це безпосередньо обумовлюється тим, що саме громадянське суспільство є базисом для формування партій і безпосередньо у ньому дані суб'єкти формують свої ресурси і знаходять підтримку. Виходячи з того, що політичні партії водночас є й соціальним, і політичним інститутом, їх головним завданням у структурах громадянського суспільства вважається акумулювання приватних інтересів і потреб окремих громадян і соціальних груп і перетворення їх на політичні інтереси з наступним створенням на їх основі програм і пакетів пропозицій. Таким чином, політичні партії виступають як посередник між суспільством і державою. Відповідно, від політичних партій (від виконання ними своїх функціональних обов'язків і оволодіння механізмами їх реалізації) залежить динаміка розвитку громадянського суспільства. Що стосується безпосередньо українських політичних партій, то проведений у контексті даного дослідження огляд їх діяльності і довіри до них з боку українських громадян дозволяє зробити висновок, що як політична сила вони не здатні виступити ініціаторами потреб і інтересів населення країни, її соціальних груп, забезпечити процес їх подальшої реалізації і активізувати громадянську активність. Відповідно, їх вплив на процес ефективного функціонування громадянського суспільства скоріше має негативний, ніж позитивний результат. Подібним чином можна

охарактеризувати діяльність і ряду інших інституцій громадянського суспільства.

Більш того, цілі і дії провідних політичних партій виходять далеко за межі, які приписує їм Основний Закон. Згідно з Конституцією України [199], партії повинні лише сприяти формуванню і вираженню політичної волі громадян (ст. 36). У відповідності з цим положенням їм відводиться допоміжна, а не правляча роль. Однак ця роль підмінена узурпацією державної влади. Далі їм забороняється порушувати суверенітет і територіальну цілісність держави, розпалювати міжетнічну, расову, релігійну ворожнечу тощо (ст. 37). Одним з прикладів порушення даного положення є прагнення низки партій (Партія Регіонів, «Слов'янська партія України» (м. Донецьк), партія «Союз», Кримська партія економічного відродження тощо) до федералізації України не тільки за бюджетною, але й за територіальною ознакою.

Такий стан громадських формувань і рухів перешкоджає розвитку громадянського суспільства в Україні, оскільки вони не сприяють прояву ініціативи і активності громадян у вирішенні як їхніх особистих, так і суспільних проблем. Вирішення цього питання (і низки інших) представляється можливим через максимальне усунення недоліків в економічних, соціальних і політико-правових аспектах, які є основними факторами для покращення умов існування людини і вирішення його життєвих проблем, духовного оновлення національної свідомості, для здійснення якого першочерговим завданням є розробка і затвердження загальнонаціональної ідеології і відповідної національної ідеї.

Характеризуючи в цілому громадянське суспільство у сучасній Україні, слід зазначити, що наша держава є не національною, а громадянською. У сучасному світі існує декілька моделей громадянського суспільства – шведська, німецька, американська, французька та інші. Кожна з цих моделей формувалася і розвивалася у відповідності до специфіки окремих культур і цивілізацій. Україна вибрала особливий шлях, синтезуючи у своїй культурі

особливості низки моделей громадянського суспільства і власного історичного досвіду, тим самим створюючи свою модель громадянського суспільства з притаманним їй характером суспільних відносин, що формуються більшою мірою згідно з українськими ціннісними і соціокультурними стереотипами, традиціями. І хоча вітчизняна модель громадянського суспільства за своїм призначенням не доведена до логічного кінця, оскільки це тривалий за часом процес, все ж слід визнати, що на нинішньому етапі її становлення і реалізації соціальний інститут, що розглядається, виступає як сфера, у якій встановлені відносно автономні неполітичні відносини; досягнута консолідація різних культур і народів; визнані соціальна цінність людини і її соціальна роль, права людини розуміють як правову основу, що визначає і відображає міру свободи індивіда, яка своєю чергою дозволяє йому володіти і реально користуватися своїми правами.

Динаміка соціальних і політико-правових інститутів суспільства залежить від функціональних можливостей соціальної держави.

Зі зміною моделі управління державою в Україні змінилася і сама структура соціального управління, яка нині здійснюється через наступні державні інститути: Міністерство праці і соціальної політики, міністерства освіти і науки, охорони здоров'я, сім'ї і молоді та інші, Управління з питань праці і соціального захисту обладміністрацій та органів місцевого самоврядування, а також створені за підтримки держави громадські організації тощо.

На сьогоднішній день в Україні є у наявності достатньо широка мережа соціальних інститутів, здатних реалізувати соціальні програми і стабілізувати соціальну державу, однак даний процес носить латентний характер, оскільки значною мірою визначений неефективністю динаміки інституту права і економічних інфраструктур, відокремленням представників еліти, влади, народних представників від громадського середовища.

Що ж стосується безпосередньо індивідів, то слід визнати, що у свідомості українців, безумовно, домінують соціальні цінності, характерні для сучасного лібералізму. Це визначено історично сформованими соціальними і моральними ідеями, які посіли належне місце в українському менталітеті, самим потенціалом вітчизняної культури, який у сучасних умовах доповнився наданням можливості кожній людині реалізувати своє право на свободу і гідність, забезпечити гідний рівень життя за рахунок високої підприємницької і трудової активності. Це принципова ліберальна позиція. Але у питаннях самореалізації індивіда з метою досягнення належного матеріального добробуту не завжди достатньо тільки його власних зусиль, необхідні соціально-економічні, політичні, культурні умови, які забезпечує держава. Замість цього, суб'єкти, які безпосередньо займаються розробкою і реалізацією соціальних програм, цілеспрямовано намагаються представити популістську конструктивну систему цінностей і принципів, яка вже не сприймається ні суспільством, ні самою владою.

У вирішенні даного питання, перш за все, необхідно виходити з принципових відмінностей у розумінні принципів і механізмів функціонування соціальної держави і держави загального добробуту. Так, теорія соціальної держави, як вважають автори монографії «Соціальні орієнтири державної політики. Діагностика соціального розвитку регіону» В. Гілко, Л. Кормич, Е. Гансова, сьогодні знайшла велике поширення і втілення в практику соціальної політики. За цією концепцією, держава повинна будувати свою політику, спираючись на такі засади: економічним фундаментом держави в цьому випадку є сполучення приватної власності і вільного ринку; держава, бізнес, сім'я, неприбуткові, неурядові організації за умов мінімального перерозподілу забезпечують соціальну справедливість, не порушуючи свободу індивіда; соціальний захист, в першу чергу, розповсюджується на так звані «вразливі групи»; рівень соціальної захищеності людини залежить від її матеріального стану, від її трудової

діяльності, активності; соціальна держава здійснює політику за залишковим принципом фінансування, гарантуючи лише соціальний мінімум [95, с. 16].

Відповідно, ефективність і якість проведення соціальної політики структурами державного управління необхідно оцінювати за такими критеріями, як ступінь соціально-економічної нерівності, соціальної міграції, здоров'я і тривалості життя індивідів, демографічний фактор, якість освіти і медичного обслуговування, зміни у національному складі населення, стан культури.

Значною мірою ступінь неспроможності держави у вирішенні питання забезпечення належного рівня соціального захисту тим громадянам України, які його гостро потребують, визначена тим, що зростання інфляції невідворотно призводить соціальні виплати до низького рівня, а недофінансування соціальних програм – до їх скорочення або незначного збільшення. Істотно зростає рівень фактичної сплачуваності послуг охорони здоров'я і освіти, що зробило багато які з цих послуг недоступними для малозабезпечених верств населення. Таким чином жодна із соціальних функцій держави, яка передбачається законом, до кінця не реалізується і все відчутнішим стає той факт, що соціальна держава набуває характеру «субсидіарної», а сама солідарність зведена до послуги, що надається державою. Характер, особливості і механізми надання соціальної допомоги з боку держави – потроху усім і кожному, – вказує на формування в Україні соціал-демократичного суспільства, але ніяк не ліберального, яке ґрунтується на ідеї надання рівних стартових можливостей для усіх категорій населення за рахунок створення низки необхідних умов. При цьому, певна частина населення країни (охоплюючи усі вікові групи) апелює до розуміння соціальної допомоги, що надається державою, сформованій у радянську епоху.

Відповідно, в умовах явно видимої нерівності і бідності, відсутності реальної соціальної політики; явно виражених тенденцій прояву бюрократії і корупції у сфері соціального регулювання (і не тільки), орієнтування системи

розподілу прибутків, перш за все, на інтереси впливових груп, відсутності соціальної відповідальності, як з боку держави, так і відповідних даній сфері інститутів, загострюються серйозні соціальні проблеми – скорочення населення країни, поширення важко виліковних хвороб, активізація міграційних процесів, рабство і торгівля людьми, соціальна деградація тощо.

Таким чином, всі негативні тенденції, які проявляються на ґрунті реалізованої соціальної політики в Україні, вказують на відсутність у ній соціального лібералізму (у сучасному його розумінні) як моделі суспільного розвитку [Див. детал.: 71, с. 135].

Отже, реформування соціальної політики стало завданням, вирішення якого не може бути відкладено на перспективу. З яких би позицій і у якій би сфері не розглядали свободу індивіда, реально (ґрунтуючись на матеріалістичних позиціях) людина може усвідомити себе вільною лише через досягнення економічної свободи. Саме на неї вказували західні філософи і дослідники кінця XVIII століття, відстоюючи справедливість своєї теорії.

Рівень добробуту справляє помітний вплив на переконання і орієнтації людини, на її активність у прийнятті загальнозначимих рішень і ступінь участі у суспільних, державних процесах динаміки. Тому пріоритетною основою ліберальної соціальної держави є матеріальне (фінансове) благополуччя громадян.

Але в обставинах, що склалися в сучасній Україні, завдання держави і соціуму, включаючи всі її інститути, полягає в усвідомленні того, що не перерозподіл багатства є основою сучасної ліберальної соціальної політики, а повернення людей до сфери праці і стимулювання зайнятості, яке може бути досягнуто лише через встановлення справедливості у ліберальному розумінні і оплати праці у відповідності з умовами ринку, що дозволяє не тільки забезпечити прожитковий мінімум кожному індивіду але й належний спосіб життя.

Важливою у вирішенні даної проблеми є її ефективність оподаткування. В Україні податок з прибутку має дуже високий коефіцієнт і перспективи його зниження поки залишаються не ясними, тоді як практично всюди у соціальних державах здійснюється ефективне вирішення цього питання (система податків порівнюється з прибутками самих платників), яке досягається за рахунок дії закону і принципу рівної відповідальності.

І все ж слід визнати, що в Україні концепція соціальної держави має певні орієнтири і характерні особливості, хоча при цьому, як і інші інститути, вони не позбавлені суперечливих моментів. Разом з тим, вбачається, що ефективність соціальної політики, яка базується на соціальних цінностях ліберальної доктрини, можлива лише за наявності правової держави, у якій відображена (декларативно) і практично забезпечена уся сукупність демократичних прав і свобод, а також діють механізми правового регулювання соціально-економічних відносин, гарантом яких виступає держава в цілому.

Безумовно, забезпечити людині право на гідне особисте життя і свободу, право на її участь у політичному процесі і становленні громадянського суспільства, а також успіх у процесі подальшої демократизації соціальних і державних інститутів покликані економічні фактори.

Світова практика свідчить, що всі невдачі (внутрішні і зовнішні) у розвитку системи (держави, цивілізації в цілому), як правило, виникають в умовах економічної кризи. І, навпаки, від внутрішньої самодостатності держави, сталого економічного підйому напряду залежить забезпечення його стабільності, добробуту, високий рівень розвитку системи і соціального забезпечення населення.

У перші роки утворення молодого незалежного держави Україна багато хто вважав, що політичне звільнення країни забезпечить прискорення її господарського розвитку. Усі очікування виявилися марними. Тому в подальшому актуальним завданням стало проведення заходів із зниження

гостроти і врегулювання політичних, економічних, соціальних та інших проблем.

Зокрема, в процесі еволюції комплексних моделей української національної економіки, яка наступила за періодом невиправданих у практичній реальності окремих стабілізаційних заходів у даній сфері, можна виокремити декілька етапів, зміна яких, як справедливо вважає український економіст Д. Козуб, переважно зумовлена змінами курсу уряду і політики Президента країни.

Етап лібералізації української економіки (1992-1994) характеризувався спробами використання елементів різних економічних концепцій: від «шокової терапії» до ринкового соціалізму. Темпи економічних і соціальних процесів не дозволили ні економістам, ні управлінській еліті осмислити й адекватно оцінити їх. У підсумку і програми уряду, і перші економічні моделі акцентували лише деякі аспекти ринкових перетворень (монетарна стабілізація, прискорення приватизації), в той час як цілісність, взаємопов'язаність і несуперечливість заходів були відсунуті на другий план.

Для етапу монетарної стабільності і становлення ринкових механізмів (1995-1998) характерним було послідовне проведення економічної політики, чому сприяло її втілення (економічної політики) в урядових програмних документах («Україна-2010»). Деяка визначеність у пріоритетах монетарної політики дозволила перейти до осмислення формулювання елементів економічної політики на мезо- та макрорівні. У той же час у галузі фіскальної політики ще не простежувався чіткий курс, а такі явища як невиплата заробітної плати, пенсій, стипендій, невиконання бюджету, податкові преференції окремим підприємствам тощо, фактично демонстрували неготовність держави до переходу від режиму «ручного» управління до виконання комплексних програм.

Етап макроекономічної стабілізації (1999-2000) можна охарактеризувати як остаточну кристалізацію і закріплення у програмних документах макроекономічних пріоритетів державної політики. Вони, по

суті, є основою сучасної економічної моделі і поділяються на статичні і динамічні. Під статичними пріоритетами мають на увазі ті положення або принципи, виконання яких забезпечує деякий стаціонарний стан економічної системи на короткотерміновий період, але не націлене на довгострокові зміни. Серед найбільш значимих статичних елементів сучасної моделі економічної системи України можна виокремити наступні:

- помірно жорстка монетарна політика. Після періоду гіперінфляції і закріплення монетарної стабілізації у 1997 р. уряд дещо послабив контроль на грошовому ринку, що призвело до підвищення темпів інфляції (25%) у 2000 р.;
- стабільна і стимулююча фіскальна політика: поступове зменшення податкових пільг, спрощення обліку, обмеження втручання податкових органів у господарську діяльність підприємств, скорочення частки не грошових розрахунків;
- суворе дотримання бюджетної дисципліни: виконання реально бездефіцитного бюджету, повне фінансування усіх його статей, централізація контролю за розподілом бюджетних коштів у регіонах.

Послідовне втілення у життя такої політики привело до стабілізації практично усіх макроекономічних показників і появи позитивних тенденцій (приріст інвестицій, зростання ВВП) [194, с. 20-21].

Між тим, враховуючи час написання статті (2001 р.), у якій Б. Козуб виклав свої судження, можна додати, що останній етап, визначений автором, якого цитуємо, у моделюванні української економічної системи слід обмежити не 2000 роком, а 2003, і наступні роки визначити як етап лібералізації економіки. Даний етап передбачає формування в Україні розвинутої структурної економіки, головними ресурсами якої мають стати технології, інформація і знання, а засобами продуктивної діяльності – інтелектуальна і творча праця. Перевага даним критеріям надається виходячи з того, що «у сучасному світі розвиток особи виявляється джерелом і умовою

технологічного прогресу; переорієнтація виробництва на переважне створення інформації і знань скорочує потреби у використанні матеріальних ресурсів і енергії, останнє ... надає нового імпульсу господарському розвитку [169, с. 549-550]».

Наслідком такої економіки, як уявляється, повинні стати зміни характеру людської діяльності і конкурентоспроможна наукоємна продукція. Однак для вітчизняної економіки дані фактори не є достатніми.

Для того, щоб наслідки процесу лібералізації української економіки мали тенденцію зростання і сталий характер, необхідними є логічне співвідношення економічної і адміністративної реформ; поєднання накопичення капітальних і інтелектуальних ресурсів, підвищення ефективності їх використання; зниження податків; правова регламентація діяльності адміністративних органів і підвищення ролі судів; стабільність політичних інститутів, відкритість економіки у відношенні до зовнішньої торгівлі і до інвестицій; високий рівень освіти населення і професійна підготовленість; зниження росту інфляції тощо. При цьому, структурна модернізація економіки у відокремленому плані не буде мати очікуваних наслідків, якщо не проводити реформування всередині усіх інститутів та у їх єдності [Див. детал.: 79, с. 19]. Лише у комплексі усі ці фактори будуть сприяти євроінтеграції, залученню та утриманню інвестицій.

Якщо об'єктивно оцінювати стан економіки у сучасній Україні, слід відзначити, що зростання економіки відбувається за рахунок зовнішньої кон'юнктури і зростання внутрішнього інвестування. Справедливими є висловлювання сучасних економістів і українських політиків (С. Жильцов, [143], С. Контурова [201], Н. Крючкова, І. Луніна [41], Ю. Щербак [419], В. Юрчишин [422] та інші) стосовно неперспективності проведення ліберальних економічних реформ і ведення зовнішньоекономічної діяльності України.

Однак ці тенденції мають безпосереднє відношення не до самої вітчизняної економіки, а до органів влади і управлінської еліти, які відчужені

від інтересів і потреб своїх громадян, рівня їх матеріального і соціального забезпечення, вони позбавлені політичної волі для здійснення необхідних змін; глибоко корумповані і володіють монопольним правом на приватизацію підприємств, володіння об'єктами і ресурсами національного значення. У свою чергу, прояв подібних тенденцій порушує всі підвалини соціальної справедливості, демократії, прав особистості. Ці та інші факти призводять економіку країни до нерентабельності, як на рівні держави, так і на міжнародному рівні. Безумовно, здійснення процесу лібералізації вітчизняної економіки у даному аспекті буде носити безглуздий характер.

Разом з тим, автор даного дослідження, вивчаючи і аналізуючи сучасну динаміку політико-правових і соціальних інститутів України в спектрі ліберальних пріоритетів вважає, що найважливіша умова і передумова для вирішення проблем, які намітилися в них, і пов'язані з внутрішнім реформуванням України, інституалізацією громадянського суспільства, безперечно носить не економічний, а національний характер, оскільки в їхній основі «лежить ідентичність, причетність особистості до певного змістового комплексу [371, с. 24]», просторово-територіальному співтовариству. Це зумовлено ще й тим, що «затвердження ліберального суспільного ладу, щоб бути повноцінно реалізованим, потребує специфічної для даної країни надихаючої ідеї, яка б відображала її потяг до внутрішньої єдності і визначала її самобутню роль у складі світового співтовариства. Значення проблеми самобутності стає ще більш вагомим в світлі сучасної теорії модернізації [411, с. 51]».

4.2. Місце і роль ліберальної системи цінностей в процесі культурної трансформації у сучасній Україні

Практика суспільно-політичного життя у сучасній Україні свідчить про те, що вирішення проблем у соціально-політичній, економічній і правовій сферах і здійснення подальшого процесу ефективного розвитку української державності на засадах лібералізму і демократії потребує вивчення стану і особливостей духовно-ідеологічних ціннісних орієнтирів і пріоритетів української державотворчої спільноти і соціокультурного середовища, зумовлених як історичними факторами, так і нашим цивілізаційним вибором і перспективою євроатлантичної інтеграції. Акцент робиться на даних аспектах виходячи з того, що саме вони є одними з основних умов прогресу сучасного світу, людської взаємодії, виступають як спонукальні мотиви прагнення людини до самовдосконалення, передумова консолідації суспільства, єдності нації, злагоди громадянського суспільства. Для України ці особливості підкріплюються ще й тим, що специфіка трансформаційних процесів, які охопили духовно-ідеологічний і соціокультурний рівень сучасного українського суспільства, полягає перш за все в тому, що до їх підґрунтя від початку були закладені ідеї, цінності і пріоритети ліберально-індивідуалістичної і демократичної моделей розвитку і управління, що стали ключовою передумовою і базисним орієнтиром у формуванні життєвих цілей для більшості населення країни. Відповідно, процес, що здійснюється у даному напрямку, висунув нові стандарти, що почало вимагати зміни у світогляді попередніх оцінок і створення елементів і структур нового світобачення з метою перетворення оточуючої людину реальності.

Як наукове поняття термін «світогляд» у філософській науці розкривається наступним чином: «Світогляд – система поглядів на світ і місце людини, суспільства і людства в ньому, на відношення людини до світу і до самої себе, а також відповідні цим поглядам основні життєві позиції людей, їх ідеали, принципи діяльності, ціннісні орієнтації [385, с. 503]».

Ґрунтуючись на даному розумінні світогляду в аналізі структурних складових (елементів) духовно-ідеологічного і соціокультурного простору українського суспільства, перш за все необхідно основний акцент робити на

вивченні свідомості, виходячи з того, що сама по собі свідомість – це «усвідомлення людиною себе як суб'єкта власних дій, потреб, інтересів, почуттів, думок, мотивів поведінки й ідеалів, свого становища в природному й соціальному середовищах [273, с. 54]». Індивідуальна і суспільна свідомості є взаємно обумовлюючими і взаємно визначальними, відповідним чином у своїй сукупності свідомість індивідів є комплексним відображенням свідомості певної соціальної спільноти.

Так, оцінюючи процес еволюції суспільної свідомості в українському соціумі, починаючи з моменту незалежного розвитку України (1991 р.), слід зазначити, що якщо до 2004 року для переважної більшості населення країни більше значення мало збереження соціальної стабільності і порядку, яке «проявлялося у згоді людей жити в такому інституціональному просторі, де у взаємозв'язку діють старі й нові інститути [100, с. 43]», то події «помаранчевої революції» привели до істотних змін у суспільній свідомості, що характеризувалися підвищенням рівня його демократизації. Однак усі спроби управлінської еліти реформувати соціальну систему і змінити її структуру не змогли в цілому покращити ситуацію в країні, відповідним чином не реалізовані сподівання електорату (в силу не достатності практичної дії інструментів і механізмів, які використовуються для затвердження ліберальних і демократичних цінностей) призвели до подальшого росту негативних установок у суспільній свідомості. Дана обставина проявилася фактично в усіх площинах суспільних підвалін: етнічній (національній), релігійній, культурній, економічній, соціальній, політичній. Більше того, до їх орбіти почали залучатися інші соціальні орієнтири: мовні і регіональні відмінності; міжрегіональні розмежування у питаннях, що торкаються пріоритетного стратегічного партнерства України тощо. Така амбівалентність масової свідомості перешкоджає становленню стабільності і формуванню національної державності. У даному зв'язку основна ставка робиться на національну свідомість, у розумінні якої необхідно виходити з того, що це перш за все комплекс ідей і уявлень про

історичну долю свого народу, його традиції, мову, культуру, територіальну приналежність, цінності і установки у відношенні до інших національностей, а також орієнтирах у питаннях власного внутрішнього розвитку у співвідношенні до усїєї світової спільноти. Разом з тим, національна свідомість – це сукупність рис індивіда, групи або співтовариства, які виникли в процесі спілкування з представниками інших національних спільнот [273, с. 54].

В осмисленні характерних рис національної свідомості необхідно виходити з того, що вона є свого роду одним з показників стану системи національних інтересів і пріоритетів, особливостей національно-культурної самоідентифікації, системи цінностей, менталітету української нації і народу, традицій національної культури і моралі, пізнавальної і просвітницької здатності країни.

Відповідно, у вивченні питання про роль ліберальної системи цінностей в процесі культурної трансформації у сучасній Україні основний акцент має бути зроблений на вивченні даних факторів. Оскільки при прямому накладенні (без врахування зазначених особливостей) на національну свідомість абсолютно протилежних принципів і цінностей і при спробі тим самим наповнити її новим змістом даний феномен (національна свідомість) набуває суперечливого характеру. Отже, з цього нічого раціонального не виходить, а навіть навпаки: теоретичне й ідеологічне спрощення і викривлення ідей і принципів певної ідеології призводить до такого ж їх практичного відображення. Це можна спостерігати не тільки на рівні мас, але й у середовищі керівної еліти. Основна причина подібних проявів полягає в тому, що від початку в процесі трансформації українського суспільства, що здійснюється через накладання цінностей, ідей і принципів ліберально-демократичної моделі розвитку і управління на наш соціокультурний простір, не був врахований той факт, що «українська ідея – це ідея біогенної і культурної самодостатності й саморозвитку, без

орієнтального чи окцидентального тиску й геополітичної та геокультурної «прив'язки» [208, с. 333]».

Отже, зупинимося на аналізі основних духовно-ідеологічних і соціокультурних факторів, які акумулювали в собі результати історичних і трансформаційних процесів в Україні і визначили сучасний характер світогляду українського суспільства.

Духовно-ідеологічні і соціокультурні орієнтири населення України в умовах її демократичного розвитку визначені системою основоположних національних (державних) ідей, базових цінностей і пріоритетів, що юридично закріплені в Основному Законі держави. Однак, необхідно зазначити, що неодмінною передумовою досягнення поставлених завдань за допомогою поєднання законодавчої теорії і практики є наявність у державі сформованої національної ідеології, обумовлюючим принципом функціонального забезпечення якої є єдність усвідомлених переконань, ідеалів і інтересів, які визначають світогляд суб'єктів суспільних відносин і норми відповідної до нього поведінки.

В силу своїх якостей і специфічних особливостей, ідеологія може розглядатися з різних позицій, під різним кутом зору і різними методами і бути використана для різних цілей. При цьому необхідно визнати, що неможливо дати вичерпне універсальне визначення цьому поняттю, оскільки воно охоплює складний комплекс явищ і факторів і має безліч змістових відтінків свого визначення. Однак у процесі пізнання сутності ідеологічного існує межа в наукових гіпотезах і інтерпретаціях, оскільки вони зумовлені природою людської свідомості і мислення. Тому, проводячи вивчення і аналіз ідеологічного підґрунтя в державі, слід уникати спрощеного і вузько спрямованого його розуміння. Так, в цілому ідеологію можна визначити як соціально-політичну програму, яка формується на основі духовного потенціалу певної соціальної групи, або усїєї соціальної світобудови. Вона є виразником їх світогляду, свідомості і поведінки, охоплює усі сфери суспільного життя, ґрунтуючись на цінностях, нормах і правилах, які

приймає більшість. Вона зароджується, формується й модернізується через людські (включно з суспільними) взаємовідносини, умови і потреби розвитку соціуму. При цьому, як справедливо відзначає В. Заблоцький, ідеологія не стільки відображає соціальні відносини, скільки є джерелом створення і трансформації цих відносин [145, с. 141].

Питання формування нової ідеології порівняно з ліберальною системою цінностей в Україні вже мало місце на початковому етапі формування її незалежності, оскільки було зумовлено появою нових цінностей, які знаходяться у прямій залежності від безпосередніх життєвих інтересів і потреб людей, що й стало результатом змін ціннісних пріоритетів попередньої епохи.

Російський вчений М. Уваров, виходячи з того, що ідеологія формується на основі певних цінностей, виділив три основних типи ціннісних параметрів, які входять до основи ідеології. По-перше, це всілякого роду глобалістські проекти аксіологічних орієнтацій. Для них цінності людського життя і свободи, втім, як і цінності національного масштабу, підпорядковані міфологемі наднаціональних сил. Ціннісні орієнтири такого роду ґрунтуються на системі опосередкованих доказів і дуже нагадують містеріально-міфологічні побудови різних епох. По-друге, це аксіологічні побудови, засновані на загальнолюдських ціннісних орієнтирах. Ідеї лібералізму і демократії, які поширилися у соціально-антропологічній сфері у ХХ ст., залишаються достатньою мірою привабливими для сучасної інтелектуальної еліти. По-третє, зберігають свою привабливість цінності класові або ж економічно-політичні. При цьому певну роль відіграють стереотипи сформованого життєвого світу і характерне для вітчизняної самосвідомості прагнення зводити усю систему ціннісних орієнтирів до бінарних схем [372, с. 276].

Автор даного дослідження вважає, що Україна у виборі нової ідеологічної спрямованості, за багатьма аспектами орієнтована на другий тип ціннісних параметрів, запропонований М. Уваровим.

Однак, дана ціннісна установка протягом всіх років демократичних перетворень державного життя України не отримала свого логічного вирішення. Основний мотив був закладений (і на даному етапі продовжує зберігати свої тенденції) в особливостях самого процесу переходу України до висхідної фази розвитку, а також у відсутності чітких, зрозумілих і найголовніше – прийнятних для більшості населення країни норм і правил «ідеальної» моделі розвитку.

У теперішній час ідеологічний комплекс в українських умовах переважно носить декларативний характер і залишається непов'язаним з самою реальністю. Більш того, він не здатен забезпечити динаміку державного розвитку, тобто не служить загальним інтересам як критерій загальнодержавної, загальнонаціональної політики, а лише інтересам певного кола людей та їхньому благу. Крім цього системна криза, відсутність злагоди у суспільстві і порядку, нестабільність і непевність в усьому, непередбачуваність верховної влади і, як наслідок, втрата довіри до неї з боку народу стали тими причинами, які багато в чому дискредитували у масовій свідомості ідеї, цінності і принципи, у відповідності з якими передбачалося розбудовувати в Україні державу нового типу.

У даному зв'язку на нинішньому етапі розвитку української державності з усією гостротою ставиться на порядок денний питання створення єдиної ідеології, що ґрунтується на пріоритетних загальнолюдських і загальнонаціональних (в межах конкретної держави, країни) цінностях, яка змогла б об'єднати різні політичні сили, верстви населення і регіони на засадах «суспільного договору».

Вартим уваги у цьому питанні є те, що про необхідність розробки єдиної національної (державної) ідеології для України (що окреслює нові орієнтири і визначає долю майбутньої вітчизняної державності) почали говорити не тільки представники різних суспільно-політичних сил, але й багато хто з дослідників і пересічні громадяни країни, розуміючи, з

вирішенням проблеми її формування і визначенням ідеологічних орієнтирів країна зможе подолати системну кризу.

Розмірковуючи над ідеєю створення державної ідеології (або інакше єдиної національної ідеології) в межах сучасного розвитку цивілізації, слід виходити з тієї простої істини, що сучасне уявлення про неї несе в собі зовсім інший зміст і ставить перед нею інші завдання, які якісно відрізняються від сталого стереотипного розуміння і спрямованості даної ідеології. Так, російський історик С. Матвейчук обґрунтовано стверджує, що «державна ідеологія – це система поглядів і ідей, яка розкриває зміст цілей і завдань розвитку країни [243]». Крім цього, державна ідеологія в суспільстві відіграє наступну роль: вона разом з існуючою у певному суспільстві деякою кількістю інших ідеологій підтримується державою, але не носить декларативно-нормативного характеру і не є обов'язковою. На підставі даних критеріїв поняття «державна ідеологія» відрізняється від поняття «офіційна ідеологія», яка в свою чергу визнається державою як абсолютна і єдино можлива.

Відповідним чином Україна у питанні створення єдиної національної ідеології, яка змогла б згуртувати суспільство і державу, виходить з положення, зафіксованого в Основному Законі (ст. 15), що гласить «жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова [199, с. 5]».

У зв'язку з цим, необхідно відрізнити поняття «суспільна ідеологія» – сукупність базисних цінностей, притаманних широким верствам суспільства, і «державна ідеологія», яка «не тільки відображає і теоретично осмислює ці цінності, але й визначає державну ідеологічну політику – заходи, до яких вдаються адміністративні структури для впливу на суспільну свідомість [277, с. 121]».

Виходячи з даної концепції, запропонованої російськими філософами Р. Нугаєвою та М. Нугаєвим, впливає, що у відповідності з ліберально-демократичним принципом права народу (нації), соціальної групи на своє

самовизначення, основою державної ідеології повинна бути суспільна ідеологія.

Що стосується державної ідеологічної політики, то в усвідомленні принципів її формування і методів реалізації необхідно виходити з того, що у демократично організованому суспільстві при формуванні ідеології обов'язковою умовою є врахування громадської думки, яка, в свою чергу, формується наукою, культурою і виражається через загальний референдум або через представницькі органи, обрані більшістю і такі, що виступають від імені більшості. Успіх і особливість розвитку демократичної системи полягає в тому, що ідеологія не розробляється державою, а визріває у народному середовищі [Див. детал.: 76, с. 351]. Роль держави у даному процесі носить регламентуючий і корегуючий характер. Безумовно, характерною особливістю принципу багатопартійності є ідеологічний плюралізм і консенсус, що обумовлює (само по собі передбачає) формування і наявність єдиної ідеології в межах національно-державної ідентичності з врахуванням інтересів більшості з метою запобігання прояву домінуючої волі якоїсь однієї певної спільноти (партії), її прагнення до самоствердження і до реалізації власних установок. Таким чином, суспільна ідеологія не повинна бути результатом винахідливості політиків, інтелектуальної еліти, певної партії, а ініціюватися абсолютною більшістю населення і підтримуватися основними національними групами, соціальними верствами і регіонами країни, у відповідності з демократичним принципом права народу на своє самовизначення.

У даному зв'язку, у подальшому процесі демократизації політичного режиму в Україні і формування в його умовах суспільної ідеології необхідно ґрунтуватися на усвідомленні теоретичної суті і критеріїв практичного затвердження основного принципу демократії, який полягає в тому, що воля народу є священною, домінуючою і пріоритетною у відношенні до усіх соціально-політичних інститутів соціуму і держави.

Із загальнонаціональною ідеологією тісно пов'язана національна ідея, більш того, перша формується на її основі і є її продовженням.

Національну ідею можна визначити як сукупність цінностей, що формуються на рівні свідомості, виходячи з потреб і інтересів нації. Свій вищий прояв вона знаходить у політичній меті нації. При цьому слід підкреслити, що національна ідея розробляється і затверджується саме у сфері національної свідомості. В свою чергу в основі національної свідомості лежать загальнонаціональні цінності і національна ідея, вони тісно взаємопов'язані і взаємовизначені, оскільки «якою мірою національна ідея формує смислові центри національної свідомості, такою ж мірою національна свідомість визначає життєздатність і перспективність національної ідеї [208, с. 338]».

У широкому значенні національна ідея наповнює змістом мету, направлену на самоствердження нації, її права і свободи, її суверенний прогресуючий розвиток в рамках ідеально облаштованого суспільства і власної держави. Національна ідея відображає весь комплекс проблем і методів їх вирішення, що формуються в рамках поставленої мети. Разом з цим вона виступає об'єднуючим фактором для усієї нації, який, перш за все, ґрунтується на власній культурі; етнічній, національній традиції.

За своєю суттю національна ідея визначає стратегію розвитку держави і служить основою в процесі усвідомлення громадянами своєї національно-територіальної і культурної цінності через самоідентифікацію.

У відповідності з даним науково-теоретичним розумінням національної ідеї, процес її формування і становлення статусу як загальнонаціональної, з одного боку, направлений на визначення характерних рис титульної нації, її прав і ціннісних пріоритетів, подальших перспектив, як внутрішнього розвитку країни, так і розвитку в рамках світової спільноти. З іншого – на підтримання інших етносів і національних меншин, що проживають на території країни, на надання їм можливості реалізувати свої життєво важливі етнічні цінності: мовні, релігійні тощо.

При цьому складність реалізації національної ідеї у сучасній Україні полягає в тому, що цілі і задачі носять не до кінця оформлений характер і відсутня чітко сформована програма дій, які в силу даних обставин не можуть у належному вигляді бути усвідомлені і прийняті населенням країни або його більшістю. З іншого боку, відсутність загальнонаціональної ідеології і полярність регіонів в середині країни у розумінні самої суті національного питання стримують процес її реалізації. Крім того, з моменту набуття Україною статусу незалежності не працювала на національну ідею жодна управлінська еліта нашої країни, мали місце лише окремі висловлювання і проекти.

Що стосується питання полярності регіонів, то слід зазначити: якщо у західних областях України національна ідея у свідомості більшості населення набула статусу домінуючої через консолідацію населення на основі свого історичного минулого і глибоких українських національних традицій, які нерідко і не завжди справедливо ототожнюються з націоналізмом, то у східних і південних регіонах це складно помітити. Це, перш за все, пояснюється історично сформованим російським прообразом мислення, життєдіяльністю і ототожненням себе з поняттям «росіянин», тому певній частині українського народу складно відокремити себе від даного поняття і повністю влитися до українського національного середовища. Населення центральної частини балансує між Заходом і Сходом, не маючи чіткої визначеності.

Так, згідно з соціологічними дослідженнями, наданими компанією R&V Group (11 травня 2007), 15 % населення вважають, що національна ідея, сформована у західних областях і приблизно 8-9 % – у Центрі і Південному Сході, а 65 % вважають, що в Україні вона взагалі не сформована. 38 % населення складно відповісти, у чому повинна полягати національна ідея. Частіше за все як таку називають об'єднання країни, народу (відповідно 14 %, 12 % і 13 % на Заході, в Центрі і на Південному Сході), знання мови і

культури народу (відповідно 12 %, 11 % і 8 % на Заході, в Центрі і на Південному Сході) [211].

З іншого боку, у питанні полярності регіонів важливим чинником є політика, яку проводять окремі політичні лідери, представники еліти і засоби комунікації, що штучно формують світогляд і позиції людей в регіонах у відношенні до своєї національно-культурної ідентичності, територіально-державної приналежності і самої національної ідеї.

Основним чинником ідентифікації є соціальний простір, в якому індивід знаходиться. При цьому слід підкреслити, що проблема ідентичності «пов'язана не з критерієм «подібності», а насамперед, зі змістом спільної національної справи і з загально визнаною проекцією цієї справи. Не минуле пояснює майбутнє, а навпаки – проекція спільного майбутнього дозволяє прочитати і зрозуміти цю історію [378]». З цього виходить, що для українського суспільства ключовою проблемою у даному питанні є соціокультурна ідентифікація.

На даному етапі ця проблема всебічно вивчається вітчизняними дослідниками. Їх думки сходяться в тому, що в умовах глибокої соціокультурної кризи, зумовленої тенденціями трансформаційних процесів в Україні, виникла проблема ідентифікації, пов'язана з пошуком нових ціннісних орієнтирів, світоглядних стандартів і норм соціального регулювання. У даному зв'язку зразками ключових чинників соціокультурної еволюції України стали з одного боку західні моделі, з іншого – національна традиція.

Набуття ідентичності – це процес самопізнання і самовизначення особистості або певної соціальної спільноти. У даному зв'язку, виходячи з того, що «єдиним джерелом влади в Україні є народ [199, с. 4]», виходить, що саме йому надається право на самовизначення, яке ґрунтується на принципі консолідованої єдності нації, народу. Однак реалізація даного права ускладнена характером політичного режиму, що склався, боротьбою представників народних обранців за владу, у підґрунті якої простежується

мотив до її негласної узурпації, особливостями соціально-економічної і політико-правової ситуації в країні, і, як наслідок, низькою громадянською активністю населення і соціальною апатією громадян. Це відповідно веде до пошуку нових джерел сенсів.

При цьому складнощі, що виникають в процесі самопізнання і самовизначення, пов'язані з проблемою мікро- і макросоціальної самоідентифікації, що активізувалася на нинішньому етапі нашого розвитку, ускладнені тим, що, з одного боку, він здійснюється без сприйняття особливостей власної історії, базових засад української культури, за наявності непевності у питанні стратегічної перспективи її розвитку, яка утвердилася у свідомості більшості населення країни. З іншого боку, без глибокого вивчення чинників успішного розвитку низки країн Європи, усвідомлення того, що їх суспільний прогрес разом з іншими чинниками перш за все пов'язаний з тим, що вони мають свою традиційну систему цінностей і інтересів, які визначаються потребами. Саме загальнозначимі потреби й інтереси сприяють формуванню цілісності на всіх рівнях соціального простору, починаючи від окремої особистості і піднімаючись до рівня держави. При цьому, як справедливо зазначає В. Шилов, «якщо потребами нації є щось базове, пов'язане з самим буттям нації як самостійним суб'єктом, – мова йде про потреби у самозбереженні, безпеці, самореалізації, то інтереси виступають як засоби реалізації цих потреб. Потреби нації є більш усталеними, інтереси ж змінюються слідом за змінами самої нації, її можливостей, зміною ситуації на інтернаціональному рівні [415, с. 291]».

Якщо оцінити потреби української нації, народу через порівняння їх історичної і сучасної сутності, то можна відзначити, що у нинішніх умовах культурної трансформації соціуму, незважаючи на те, що змінилися методи і способи їх реалізації, вони зберігають свій традиційний характер. А самі інтереси змінилися у відповідності із зміненими світоглядними

установками і сенсами, при цьому зберігши своє соціальне призначення – об'єднання населення країни і національна єдність.

У науковому розумінні існує низка критеріїв, за якими пояснюється суть поняття «національні інтереси»: соціальний (що ґрунтується на соціокультурних аспектах ідентифікації спільноти), психологічний (на життєво необхідних інтересах і потребах), географічний (на регіональних, адміністративно-територіальних, міждержавних та інших принципах географічної діяльності) та інші. При цьому слід відзначити, що у практичній реальності всі ці критерії об'єднані в єдине ціле. Так, українські історики В. Мадіссон і В. Шахов, які займаються вивченням даної проблеми, відзначають, що «під національним інтересом розуміється реальна причина дій нації і держави, спрямованих на виживання, функціонування і розвиток, або, іншими словами, сукупність національних цілей і базових цінностей, що відіграють важливу роль у стратегії і тактиці національної безпеки. Національний інтерес – це інтегральний вираз інтересів усіх членів суспільства, що реалізується через політичну систему, він поєднує інтереси кожної людини, інтереси національних, соціальних, політичних груп та інтереси держави [231, с. 76]».

У Законі України «Про основи національної безпеки України» національні інтереси визначаються як «життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток [153, с. 1202-1203]». Саме вони визначають засади внутрішньої та зовнішньої політики держави.

Оцінюючи суть даного питання необхідно відзначити, що основою для формування національних інтересів є система індивідуальних інтересів. У даному зв'язку зміст і форма національних інтересів визначається затвердженням ліберального принципу пріоритетності прав і свобод людини,

у відношенні до яких держава розглядається як гарант і інструмент їх захисту.

Національні інтереси і пріоритети України відображені в офіційних документах держави: Декларація про державний суверенітет України [121], Акт проголошення незалежності України [4], «Про Основні напрямки зовнішньої політики України» (Постанова Верховної Ради України від 2 липня 1993 р.) [312], Концепція (основи державної політики) національної безпеки України [203], Закон України «Про основи національної безпеки України» [153], «Зовнішня політика України як інструмент забезпечення національних інтересів держави: здобутки, реалії та перспективи» (Постанова Верховної Ради України від 19 лютого 2004 р.) [313], Конституція України [199], Указ Президента «Про Стратегію національної безпеки України» (від 12 лютого 2007 р.) [314] тощо.

Немає необхідності зупинятися на докладному розгляді і коментуванні цих документів. При цьому, даючи їм об'єктивну оцінку, слід зазначити, що всі вони пронизані ідеєю про те, що «національні інтереси відображають фундаментальні цінності та прагнення Українського народу, його потреби в гідних умовах життєдіяльності, а також цивілізовані шляхи їх створення і способи задоволення. Національні інтереси України та їх пріоритетність зумовлюються конкретною ситуацією, що складається в країні та за її межами [203, с. 150]».

Дане положення вказує на те, що саме національні інтереси виступають як передумови процесу вироблення стратегії розвитку держави та її діяльності на міжнародній арені.

На сьогоднішній день основними (діючими на законодавчому рівні) офіційними документами, що визначають національні інтереси і пріоритети України є Закон України «Про основи національної безпеки України» і Указ Президента «Про Стратегію національної безпеки України» (від 12 лютого 2007 р.). Крім цього у них визначаються принципи, стратегічні цілі, завдання і механізми забезпечення життєво важливих інтересів індивіда, суспільства і

держави. Так, «Стратегія національної безпеки України» є єдиним нормативним документом, у якому декларуються наступні національні інтереси: права і свободи людини і громадянина; суверенітет України, її територіальна цілісність, недоторканність державного кордону, демократичність конституційного ладу, верховенство права; соборність держави на основі консолідації усіх територіальних громад, суспільних верств, етнічних груп навколо цінностей незалежного, вільного, суверенного і демократичного розвитку єдиної України; конкурентоспроможність держави та економічний добробут населення шляхом всебічного розвитку людського, науково-технічного, інноваційного потенціалів країни; удосконалення механізмів реалізації конституційного принципу розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову; неухильне додержання гарантій незалежності та об'єктивності суду; обмеження втручання держави у діяльність економічних суб'єктів, громадян, громадських організацій та політичних партій, релігійних об'єднань; безпечні умови життєдіяльності, захист навколишнього природного середовища; збереження і розвиток духовних і культурних цінностей суспільства; гармонійні відносини з іншими державами світу, сприйняття Української держави міжнародним співтовариством як повноцінного і рівноправного його члена [314, с. 8-9].

Пріоритети національних інтересів визначаються у ст. 6 Закону України «Про основи національної безпеки України». До них віднесені: гарантування конституційних прав і свобод людини і громадянина; розвиток громадянського суспільства, його демократичних інститутів; захист державного суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності державних кордонів, недопущення втручання у внутрішні справи України; зміцнення політичної і соціальної стабільності в суспільстві; забезпечення розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на всій території України, гарантування вільного розвитку, використання і захисту російської, інших мов національних меншин України; створення конкурентоспроможної, соціально орієнтованої

ринкової економіки та забезпечення постійного зростання рівня життя і добробуту населення; збереження та зміцнення науково-технологічного потенціалу, утвердження інноваційної моделі розвитку; забезпечення екологічно та техногенно безпечних умов життєдіяльності громадян і суспільства, збереження навколишнього природного середовища та раціональне використання природних ресурсів; розвиток духовності, моральних засад, інтелектуального потенціалу Українського народу, зміцнення фізичного здоров'я нації, створення умов для розширеного відтворення населення; інтеграція України в європейський політичний, економічний, правовий простір та в євроатлантичний безпековий простір; розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами світу в інтересах України [153, с. 1204].

Виходячи з цих та інших положень законодавчих документів, які аналізуються, слід зазначити, що вони визначають зміст, цілі і пріоритети стратегії формування світогляду українського суспільства і переважно є порівняними з сучасними ідеями і принципами лібералізму і демократії. Однак цитовані джерела, як і низка інших офіційних документів, що регламентують національні інтереси і пріоритети України, носять формальний, загальноувизначальний характер, не фіксують і не конкретизують шляхи досягнення поставлених цілей. З іншого боку, слід констатувати, що жодне з положень зі захисту національних інтересів в Україні, зафіксоване в офіційних документах, на сьогоднішній день не отримало логічного втілення. Причин для цього достатньо, але їх слід розглядати як наслідок того, що лишається нереалізованим одне з основних положень Указу Президента України № 105/2007 «Про Стратегію національної безпеки України» [314], у відповідності з яким забезпечення реалізації індивідуальних, суспільних, національно-державних інтересів і пріоритетів повинно бути досягнуто на підставі узгодженої діяльності органів виконавчої влади, місцевих державних організацій, органів самоврядування, правоохоронних і правозахисних органів, суспільно-

політичних організацій і об'єднань, окремих громадян тощо, та у рамках їх компетенції.

Крім цього, ще однією значимою причиною є те, що нерідко приватні інтереси представників еліти країни подаються як національні. Зокрема, український юрист А. Мережка зазначає, що саме на цей незрозумілий, майже метафізичний інтерес (мається на увазі національний) часто полюбляють посилатися політики. Однак, при цьому вони не кажуть нам, де саме шукати його визначення і яким саме чином можна було б об'єктивно верифікувати, чи відповідає політика, що ними проводиться, цьому самому «національному інтересу». Насправді ж, апеляція до «національного інтересу» є нічим іншим, як проявом елементарного політичного шахрайства, оскільки за цим поняттям частіше за все ховається або особистий інтерес, або груповий корисливий інтерес [256].

На підтвердження позиції А. Мережка можна зазначити, що кожен новий уряд суверенної України, по черзі змінюючи один одного при владі, виступає з новими, на перший погляд, цілком розумними і необхідними проектами і програмами з реалізації і захисту національних інтересів, стратегічною метою яких є підвищення рівня життя людей, добробут країни та її самодостатність. Однак, жодним з них (урядом) дана мета не була досягнута. Відповідно, подібного роду результати діяльності уряду, зміна ідей і цілей, ціннісних установок викликають у населення країни недовіру не тільки до інституту влади, але й сумнів стосовно доцільності національних інтересів і пріоритетів, обраних моделей розвитку і управління.

Для стабільного і успішного розвитку, гарантування незалежності і забезпечення безпеки України одним із стратегічних пріоритетів її зовнішньої політики і національних інтересів є європейська і євроатлантична інтеграція.

Необхідність здійснення даної стратегії є безперечною. Однак, Україна, виконуючи взяті на себе зобов'язання перед європейськими

співками, об'єднаннями і організаціями, від реалізації яких буде залежати подальша процедура її вступу або об'єднання з ними, відсуває на другий план вирішення першочергових внутрішніх проблем, від яких безпосереднім чином залежить даний процес. Так, український філософ А. Лисюк аргументовано визначає низку причин, з яких у нинішньому своєму стані Україна відчуває труднощі у здійсненні курсу на євроінтеграцію. На підставі їх аналізу він зазначає, що основною перешкодою на цьому шляху є не стільки позиції держав-членів НАТО, скільки внутрішні проблеми української держави, суспільства, неготовність самої України прийняти відповідальні рішення з входження до цієї організації. При цьому А. Лисюк підкреслює, що ключовою (всеохоплюючою) перешкодою на шляху євроінтеграції України є ціннісний дисонанс між Україною і ЄС, ціннісна аномія, якої зазнало українське суспільство, наслідком чого стала його нездатність додержуватися імперативів свободи, демократії, солідарності, дотримання прав людини, верховенства права, соціальної відповідальності тощо [230].

Також беззаперечним є той факт, що «Україна розглядає необхідність повномасштабної європейської та євроатлантичної інтеграції як ключовий засіб для якнайповнішої реалізації національних інтересів, забезпечення успішного вирішення фундаментальних завдань внутрішнього розвитку та участі в міжнародному співробітництві [313, с. 313]».

Справедливо, але з моменту набуття Україною своєї незалежності в 1991 році, при тому, що вона мала свої власні ресурси, міжнародне співтовариство надавало їй допомогу з даного питання, однак і до цих пір очікувані результати не досягнуті. Отже, немає приводу сумніватися в тому, що для «забезпечення успішного вирішення фундаментальних завдань внутрішнього розвитку та участі в міжнародному співробітництві» нашій державі необхідно вирішити низку внутрішніх проблем і не тільки у соціально-економічній і політичній сферах, але й у духовно-культурній. Обґрунтовуючи дану позицію тим, що саме ця сфера є одним з важливих

чинників становлення і розвитку національної самосвідомості як на груповому, так і на індивідуальному рівнях, формування норм і способів діяльності і поведінки людей в умовах соціокультурного простору, що постійно змінюється.

Ядром внутрішньої енергії, центром внутрішньої опори і сенсу життя як для кожної окремої людини, так і для соціуму в цілому є система духовно-культурних цінностей. Саме під їх впливом у індивідів формується світорозуміння і саморозуміння, які визначають напрям не тільки їх потреб і інтересів, але й мотивують їх активність.

До зміни підвалин українського соціокультурного простору привело те, що Україна, здійснюючи на сучасному етапі модернізацію усіх структурних складових системи і вирішуючи масштабні національні завдання, ґрунтується на ціннісно-нормативній системі сучасного світового культурного лібералізму. Однак, складність затвердження сукупності її зразків у масовій свідомості українського народу зумовлена тим, що їх сприйняття і засвоєння відбувається без власної інтерпретації, селекції і вибору, без врахування соціокультурних факторів того суспільства, у якому він живе, його історичної і культурної спадщини, що характеризується традиціями і звичаями. Поряд з цим, не менш важливими (можна навіть сказати посилюючими) чинниками у прояві даної тенденції є – затягнений процес послідовного створення законодавчої бази і державної політики, відсутність злагоди і консолідованої єдності у всіх структурних складових (як по горизонталі, так і по вертикалі) соціального цілого. Все це у кінцевому підсумку призвело до створення ситуації невизначеності, яка продовжує зберігати свої тенденції і нині.

«Ситуація невизначеності породжує безініціативність, суспільну апатію і бездіяльність. І це пояснюється не тільки соціально-економічною ситуацією, яка є не причиною, а наслідком. Наслідком втрати людиною почуття гідності і віри [144, с. 18]».

Як відомо, без віри і дій неможливо втілити жодної ідеї в життя. Чудово з цього приводу висловився відомий український полеміст кінця XVI – початку XVII століть І. Вишенський: «Наша істинна віра є та, яку брами пекельні не перемогли й перемогти не можуть. Наша істина віра є та, яку блиск світу цього звабити не може. Наша істина віра є та, яку страх бід і розмаїтих страждань та смертей устрашити не може [44, с. 33]». Нині українському народу необхідно переосмислити всю глибину даного судження і усвідомити, що саме віра є підвалиною етнічного самозбереження, національного духу і духовної єдності нації, народу.

Між тим, цей процес уявляється неможливим без затвердження у масовій свідомості українських громадян універсальної (загальнолюдської) системи цінностей, яка спирається на вищі духовні і моральні засади вітчизняної і світової спадщини, відродження досягнень національної духовної культури, формування нової системи ціннісних орієнтирів і ідеалів, усвідомлення духовного самовизначення.

Саме ці фактори визначають пріоритети і орієнтири як кожного індивіда, так і соціуму в цілому, забезпечують розвиток духовності, інтелектуального потенціалу українського народу, його єдність і злагоду, розширюють соціальну самостійність і ініціативу, регулюють поведінку особистості і суспільства.

Разом з тим, роблячи основний акцент на вірі, слід зазначити, що як життєва установка, притаманна кожному індивіду, вона природно і традиційно знаходиться у прямій залежності від його можливостей, можливостей соціуму і людської цивілізації, здатних забезпечити йому оптимальні умови для життєдіяльності, самореалізації і саморозвитку. Поряд з цим, в процесі культурної трансформації українського соціуму, який ґрунтується на сучасній ліберальній системі цінностей і ідеалах демократії, актуалізувалася проблема віри як духовно-релігійної константи, що об'єднує протягом багатьох століть українське суспільство і є для нього загальнозначимою цінністю.

Для українського суспільства (як і для усієї європейської цивілізації в цілому) системостворюючим чинником є християнство, яке заклало змістостворюючі підвалини моральних і етичних цінностей.

Політика України в сфері державно-церковних відносин базується на Конституції. В ній, зокрема, відзначається (ст. 35), що кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію, або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова [199, с. 8-9]. Цей принцип передбачає створення у суспільстві рівних прав для усіх конфесій і релігій, а, відповідно, і для всіх його членів (індивідів) незалежно від соціальних, національних, расових та інших особливостей.

Підтвердженням практичної реалізації даного положення Основного закону України є щорічні звіти українського уряду про дотримання релігійної свободи у загальному контексті своєї політики, які надаються для обговорення даного питання на міжнародному рівні.

Так, на 1 січня 2006 року у країні було 30507 релігійних організацій, у тому числі 29262 релігійні громади. Зокрема, римсько-католицька церква, яка має 7 дієцезій та 879 зареєстрованих парафій і 499 священників, які задовольняють релігійні потреби близько 1 мільйона чоловік; протестантських громад. В Україні зареєстровано 240 єврейських організацій. Переважна більшість релігійно активних євреїв сповідує ортодоксальний іудаїзм. За офіційними даними, в Україні діє 15 нетрадиційних релігійних рухів. На 1 січня 2006 року було зареєстровано 29 громад Товариства свідомості Кришни і 47 буддійських громад [Див. детал.: 126].

При цьому згідно з офіційним документом Державного департаменту релігій Міністерства юстиції України православ'я є основною релігією в країні, тобто більшість громадян вважає себе православними і асоціює себе з

однією з трьох православних церков. Домінуючою в Україні є Українська Православна Церква (Московського патріархату). Вона має 36 єпархій, в яких діють 10972 товариства віруючих (9327 священників). Самопроголошена Українська церква «Київського патріархату» (УПЦ КП) нараховує 31 єпархію, 4007 релігійних організацій (2867 священників). Руська Старообрядницька Церква або, як її називають українські чиновники, Старообрядська Церква Білокриницького согласія володіє 62 зареєстрованими приходами, а безпопівці, які в документі іменуються як Руська Старообрядська Церква Безпоповського согласія – дванадцятьма [Див. детал.: 305].

Отже, виходячи з статистичних показників і беручи до уваги той факт, що в Україні між окремими релігійними течіями існує протиріччя, слід відзначити, що в цілому релігійній свободі сприяють толерантні міжконфесійні відносини. Це є підтвердженням того, що в нашій країні реалізується державна політика, направлена на забезпечення свободи віросповідання, відправлення релігійних культів, відкритого прояву і вільного поширення своїх релігійних переконань, на захист прав людини.

При цьому, не зважаючи на наявність в країні низки провідних світових релігійних течій сучасності, православ'я має статус культуротворної релігії, яка формує світогляд індивідів на засадах таких духовно-моральних і етичних цінностей і ідеалів як добро, правда, любов, милосердя, честь, гідність, відповідальність, обов'язок, совість тощо. Дані духовні начала через розумне усвідомлення їх життєвої істини стають головним завданням і сенсом індивідуального, суспільного і державного буття, міжособистісного спілкування і нормою поведінки.

Змістоутворюючі засади єдиного духовно-ідеологічного і соціокультурного простору виступають як засіб (інструмент) для затвердження і набуття високого морального значення у світоглядній системі цінностей таких констант як патріотизм і гуманізм.

Відходячи від радянського розуміння патріотизму, нині через зміни пріоритетів в сфері життєвих цінностей в українському соціумі дане поняття переважно набуває приватного, індивідуального характеру. Що відповідно формує нове змістове уявлення про нього. Дана особливість пов'язана з тим, що через зміни акцентів у пріоритетності структурних складових соціального цілого (держава – суспільство – особистість) фундаментальної цінності набуває індивід (особистість), здатний духовно самовизначатися (за рахунок розширення спектру можливостей пізнання оточуючої його дійсності критеріїв оцінки, затвердження принципу свободи вибору тощо), виходячи з своїх приватних особистісних інтересів. При цьому у даному розумінні слід враховувати, що патріотична ідея, перш за все, обумовлюється не стільки національною, географічною, демографічною та іншою приналежністю, скільки усвідомленням кожним індивідом своєї приналежності (прив'язаності) до соціокультурного простору. Патріотична ідея як ідея духовної єдності особистості і суспільства, що ґрунтується на принципі суспільної солідарності і досягається при обоюдному усвідомленні ними своєї органічної цілісності, є неодмінною передумовою консолідації суспільства з метою зміцнення держави, забезпечення високої соціально-політичної стабільності, оптимального вирішення питань, що виникли в умовах сучасної соціальної трансформації.

В цілому, оцінюючи ціннісні засади українського суспільства у духовно-культурній сфері, можна констатувати, що вони обґрунтовують істини й ідеали людських відносин, які за низкою параметрів є порівняними з положеннями сучасного культурного лібералізму [Див. детал.: 86, с. 56].

При цьому, аналізуючи процес формування і характер духовно-культурних цінностей і національних інтересів в умовах культурної трансформації українського суспільства, необхідно враховувати, що вони як елементи, які регулюють поведінку особистості, особистісні і суспільні відносини, інваріанти соціокультурних орієнтацій, є предметом виховання і цілеспрямованого впливу.

У даному зв'язку, виходячи з того, що цей процес безпосереднім чином пов'язаний з світоглядом людини (індивіда), на рівні держави і усіх її структурних складових проводиться цілеспрямована робота з його формування. Зокрема, в державі діє «Модельний закон про просвітницьку діяльність» (від 7 грудня 2002 року) [265], метою якого є підвищення рівня загальної культури і соціальної активності населення через більш повну реалізацію права громадян на вільне користування досягненнями науки і культури і вільного доступу до соціальної інформації.

Безумовно, досягнення визначеної даним Законом мети і вирішення поставлених перед ним завдань передбачають комплексне проведення заходів в сфері просвітницької діяльності. Так, в аналізованому законодавчо-нормативному документі зазначено, що з метою сприяння активній і компетентній участі населення країни у різних сферах життєдіяльності суспільства просвітницькі заклади і організації (державні, неурядові і громадські) розробляють і реалізують наступні основні види просвітницьких програм, які диференціюються в залежності від соціальних функцій, пріоритетних завдань і напрямів просвітницької діяльності. Професійна освіта: ознайомлення з досягненнями науки і передовим досвідом в галузі спеціалізованих оплачуваних занять. Економічна освіта: розширення і поглиблення знань, які складають теоретичні основи господарської діяльності. Політична освіта: підвищення обізнаності про діяльність органів влади, а також засвоєння знань, необхідних для участі у діяльності громадських організацій і рухів. Правова освіта: поширення знань про громадянські права, свободи і обов'язки людини і про способи їх реалізації. Громадянська освіта: поширення знань і пропаганда культурних і соціальних цінностей, які формують у членів суспільства почуття приналежності до країни, у якій вони живуть. Наукова освіта: популяризація досягнень сучасної науки. Художньо-естетична освіта: ознайомлення з досягненнями літератури і мистецтва. Національно-патріотична освіта: поширення знань про історію і культуру країни.

Медична просвіта: поширення відомостей про охорону і підтримання здоров'я [265].

З метою успішної реалізації намічених програм визначені принципи, форми і органи управління, наукове і фінансове забезпечення, які мають позитивні результати своєї практичної дії.

Однак, реалії сьогодення свідчать, що здійснювані на усіх структурних рівнях дії, направлені на практичну реалізацію подібного роду програм, не вирішують всю складність проблем у культурній сфері. Підтвердженням даного факту є позиція населення країни. Так, 50 % громадян України в цілому негативно оцінюють дії нинішньої політики держави в сфері культури. Що стосується регіональної специфіки розподілу думок з даного питання, то вона характеризується тим, що населення західних областей є більш категоричним у своїх судженнях: 62 % негативно оцінили державну політику в сфері культури. В той час як мешканці центральних і південно-східних областей порівняно більш лояльно ставляться до цього питання (відповідно (42 % і 50 %).

Думки мешканців окремих регіонів країни виглядають достатньо узгоджено в тому, що їх не влаштовують у нинішній культурній політиці держави в першу чергу такі речі, як недостатнє фінансування культури, відсутність державної підтримки поширення культурних цінностей, курс на витіснення російської культури і ставлення до загальнонаціонального культурного надбання [211].

Відповідно, можна констатувати, що основна проблема невизначеності у духовно-ідеологічній і соціокультурній сферах полягає у політиці здійснюваній державою і політичною елітою в них і у ставленні до них.

Разом з тим, осмислити і об'єктивно оцінити роль ліберальної системи в процесі культурної трансформації у сучасній Україні в комплексі духовно-ідеологічних і соціокультурних орієнтирів українського суспільства представляється неможливим без вивчення менталітету самої нації, народу.

В узагальненому вигляді «менталітет» – це специфічний тип світосприйняття, який відображає певні стереотипи і установки, сукупність цінностей і норм, традицій і звичаїв, культури і психологічного фактору, які характеризують націю або іншу спільноту і вирізняють її у рамках загальної єдності, це характер людського мислення, який охоплює емоційний, інтелектуальний і духовний стан, як індивіда, так і суспільства, та який реалізується на рівні свідомості і проявляється у певних формах поведінки. Менталітет – це спосіб життєдіяльності, як окремої особистості, так і етносу, народу в цілому, який виражається специфікою свого внутрішнього розвитку, статусом і ставленням до світосистеми [Див. детал.: 76, с. 358]. Основними мотивуючими імпульсами у менталітеті є психологічні фактори, які формують у індивіда і кожної етнічної спільноти у рамках одного певного соціального середовища почуття ідентичності.

При вивченні менталітету певної соціальної спільноти необхідно виходити з усвідомлення того факту, що «менталітет – це не пасивний об'єкт, своєрідний еквівалент сумарної дії ... чинників. Він сам є трансформуючим фактором суспільного розвитку, надзвичайно важливим і дієвим, і в той же час малопомітним, оскільки імпульси, які їм транслюються етносу чи окремії людині йдуть з глибини історії і навіть майбутнього. І тут не може бути нічого дивного, оскільки вони – ці імпульси – генеруються архетипом нації, який належить «тонкому світу», що характеризується для нас поки ще незрозумілими просторо-часовими характеристиками [350, с. 4]».

При цьому мотивація дії менталітету як трансформуючого фактору суспільного розвитку обумовлюється характером світоглядних установок, які змінюються в процесі пізнання, як на рівні індивіда, так і суспільства, нації, а також характером соціокультурного середовища, соціально-політичної системи, отже, контекст ментального є рухомим, еволюціонуючим, динамічним і мінливим.

Розглядаючи особливості українського менталітету, необхідно відзначити, що на нинішньому етапі визначити риси істинного, «чистого»

українського менталітету уявляється вельми складним. Цей факт історично визначений причиною тривалої відсутності в українців своєї державності, в силу чого український менталітет асимілювався і формувався під впливом як багатьох зовнішніх факторів і культур, так і етнічних груп, що проживають на території України тривалий час. При цьому фактор територіального поділу України зумовив і характер менталітету населення країни в регіонах, що має свої особливості прояву і у сучасності. Вплинули і суспільні трансформації, які здійснювалися у роки незалежності сучасної України. Сучасні вітчизняні дослідники, які вивчають український менталітет, у своїх поглядах сходяться в тому, що дані особливості, впливаючи на формування українського менталітету, змінили генетичний соціокод українського народу, систему цінностей і світоглядних установок. Але разом з тим, які б докази не наводились, український менталітет несе в собі притаманні тільки українському народу характерні ознаки.

Український менталітет можна охарактеризувати тільки у сукупності історичних, соціальних, національних, політичних особливостей. Можна вести мову про позитивні та негативні риси українського менталітету. Позитивними тенденціями в українському менталітеті є: рівність, толерантне відношення до інших націй і національних меншин, національний солідаризм, доброта і великодушність, працелюбність, релігійність, невичерпне бажання волі і боротьба за свободу, права і незалежність. Ці основи українського менталітету говорять про наявність у даному співтоваристві ліберальних ідей, принципів і цінностей і навіть більш за те, прагнення до їх здійснення. До негативних відносяться роз'єднаність, перевага особистого над суспільним, зокрема, – національним, егоїзм (поміrkований), комплекс «малозначущості» або «другорядності», який занижує ступінь значущості і цінності, як своєї національності, так і державності.

Риси та інші особливості, які характеризують менталітет українського народу, ґрунтовно вивчені і проаналізовані у роботах українських вчених

Г. Бійчука [31], В. Дем'яненко [123], О. Донченко і Ю. Романенко [131], В. Кременя [207], І. Лисого [222], І. Поліщука [303], Г. Смітюха і В. Стрілецького [350], В. Явір [423] та інших.

Доцільним є визначення тенденцій співвідношення лібералізму і українського менталітету.

Український менталітет, який синтезував у собі цінності, ідеї і принципи лібералізму, соціал-демократії і консерватизму, орієнтований на індивідуалістичні цінності Заходу і меншою мірою на общинні (групові). Він ґрунтується на європейських традиціях, які сформувалися в період Київської Русі і розвинулися у наступні історичні періоди процесу життєдіяльності українського народу.

Вітчизняному менталітету притаманний індивідуалізм і переважають ліберальні установки. Однак розуміння даних категорій і механізми їх практичної реалізації в українському соціокультурному середовищі за рядом параметрів відрізняються від положень ліберальної теорії. Так, «порівняно із західноєвропейським, український індивідуалізм більш емотивний і інтроверсивний – спрямований на самоспоглядання, самопізнання, самовдосконалення [347, с. 210]».

Кожен українець усвідомлює, що він має певні права і свободи, але у їх розумінні він від початку орієнтується на морально-етичні цінності, а не правові норми. Ліберальний ідеал свободи у свідомості українців, перш за все, розцінюється з позиції внутрішнього духовного стану індивіда, як гідність особистості і етичне джерело вольностей, при цьому він залишається неусвідомленим у правовому вимірі.

Любов до свободи, як одна з базових рис українського менталітету, що проявилася як характерна особливість іще з часів Київської Русі, визначається на рівні суспільства, нації, але слабо виражена у міжособистісних відносинах. При цьому, як відзначає український психолог М. Слюсаревський, українці тяжіють до гіпертрофованого волелюбства, що

межує з анархічністю, до протидії будь-яким формам співжиття, що вимагають підпорядкування й суворої дисципліни [347, с. 210].

Рівність і соціальну справедливість більшість населення країни розуміє з позиції соціалістичної теорії перерозподілу, суть якої полягає не у рівності можливостей, а у рівності результатів, уся відповідальність за забезпечення яких лягає на суспільство і державу. Отже, український індивідуалізм переважно орієнтований на споживацькі можливості.

Стосовно роботи і відповідальності в українському менталітеті проявляються колективістські засади, що складно зустріти у будь-якого іншого народу.

Наявність колективістського фактору в українському менталітеті пов'язана з відносно невеликою самостійністю індивідів і відповідного утвердження в їхній свідомості того, що порядок і стабільність в рамках цілого (єдиного) соціального простору мають ініціюватися і створюватися державою, і лише у малій соціальній групі (сім'ї) українець завжди прагнув сам вирішувати ці питання. Це пояснюється тим, що в історії України ніколи не працювали належним чином суспільні інституції, а також тим, що «держави ніколи не була для українця засобом задоволення власних інтересів, він навчився задовольняти їх в обхід держави [423]».

Відповідно, цей стереотип обумовлений пріоритетністю особистих рис людей, сімейних відносин, які ґрунтуються на взаєморозумінні, взаємній моральній відповідальності і турботі про добробут сім'ї.

Що ж стосується відповідальності, то у складні моменти історії українського народу уся відповідальність за внутрішні проблеми перекладалися на владу, еліту, окремих політичних лідерів і ті держави, у складі яких тривалий період часу знаходилась Україна, але ніяк не на український народ та його автономних індивідів.

Дані особливості підтверджують той факт, що український народ не є ліберальним за своїм духом, а сам лібералізм, хоча й має певні традиції в українській історії, не є його важливою складовою. Але це не є критерієм для

розуміння даного факту як деякого відхилення, це норма української історії, яка притаманна багатьом слов'янським народам.

Таким чином, подібного роду тенденції, історично закладені під впливом різних типів політичних систем в українському менталітеті, виправдовують складність адекватного сприйняття українцями ліберальних цінностей і ідей, необхідність і можливість їх реалізації. А характерні особливості українського менталітету, які проявляються на рівні індивідуалізму і автономії особистості (як істотні риси національного характеру) є причиною недостатньої єдності і згуртованості українців.

Але разом з тим, слід визнати, що риси і характер українського менталітету мають певний ступінь сумірності з цінностями і принципами лібералізму. Зокрема, істотною особливістю українського політичного простору і політичної свідомості є відсутність агресивних тенденцій, відкритість до діалогу, плюралізм і солідаризм, толерантне і лояльне ставлення до інших політичних сил, здатність до компромісу і ненасильницькому способу життя, непримиримість до явищ ієрархізації суспільної структури, прагнення до максимального обмеження ролі держави в суспільстві та інше. І не дивлячись на те, що прояв даних якостей є одним з критеріїв пасивного втручання у розвиток суспільних процесів, все ж, можливо завдяки ним у сучасній Україні зберігається відносна соціально-політична стабільність і порядок.

Відповідно, ліберальні цінності і принципи, як у свідомості окремих індивідів, так і у масовій свідомості українців знаходять своє відображення у новій системі цінностей і світоглядних установах, тим самим долучаючись до суспільно-політичного життя соціуму. Це підтверджується тим, що більшість населення схвалює лібералізацію і демократизацію.

Зрозуміло, відзначені риси і характер українського менталітету не можуть вичерпуватися переліченими елементами і особливостями, але вони можуть пояснити соціальну і політичну поведінку індивідів.

Україна, орієнтуючись на облаштування, механізми і методи розвитку усього цивілізованого світу, цілком усвідомлює, що «нинішній наш стан є продуктом усього попереднього історичного розвитку, і досвід інших народів не допоможе розв'язати наші проблеми. Однак він дасть можливість зрозуміти загальні світові тенденції розвитку [273, с. 52]» суспільства і держави, що в свою чергу допоможе Україні вийти на шлях розвитку, яким рухається вся сучасна цивілізація. Разом з тим, необхідно не тільки вивчати чужий досвід, але й усвідомлювати наслідки нашого вибору, прогнозувати перспективи, виходячи з того, що «історичною істиною є те, що кожному народові належить пройти свій шлях, і ніхто, окрім нього самого, не здатний це здійснити [45, с. 285-286]».

Так, на початковому етапі розбудови незалежної держави українські реформатори взявши за основу ідейні положення західного лібералізму, не приділили належної уваги найважливішим урокам провідної західної ідеології: яким чином співвідносяться між собою дві альтернативні системи цінностей – індивідуалізм і соціальність (суспільність), як визначені міри дії двох самостійних цінностей – свободи і демократії, що дозволяють їм співіснувати; у чому полягає суть рівності і правокористування нею; як можна досягти гармонії між політичними стандартами і економічними принципами; роль національної ідеї, яка об'єднує усі соціально-етнічні групи в середині держави; професіоналізм і бажання управлінської еліти модернізувати систему в інтересах і потребах всього соціуму.

Таким чином, наслідком поверхневого розуміння ліберальних ідей, цінностей і принципів і придбання ними характеру стереотипізації без урахування особливостей менталітету, культури, духовного стану нації з'явилася втрата їх важливості і значущості для процесу модернізації системи.

У зв'язку з цим, орієнтуючись на європейську модель розвитку, у першу чергу вітчизняним реформаторам необхідно використати її з метою зміни встановлених і усталених норм нашого суспільства, створити умови

для ефективного здійснення процесу модернізації системи на основі ліберально-демократичних перетворень, в інтересах нації (народу) і у відповідності з соціокультурним простором.

Отже, аналізуючи і оцінюючи місце і роль ліберальної системи цінностей в процесі культурної трансформації в сучасній Україні, слід відзначити, що фундаментальні основи національних інтересів, пріоритетів, сенсів і ідеалів закладені у власній історії і культурі, а це означає, що українське суспільство прийме ту універсальну модель розвитку, яка є порівняною саме з ними.

4.3. Сучасна реальність і перспективи партій ліберальної спрямованості в українській партійній системі

Вирішальним фактором у процесі формування і розбудови нової політичної системи в Україні на зорі її незалежності стало відродження української багатопартійності на рубежі 1980-1990-х років, що відобразило високий рівень політичної диференціації пострадянського соціуму. З моменту появи партій вони продовжують відігравати одну з провідних ролей у політичному житті країни і у формуванні її ідеологічного курсу.

Історично партії з'являлися саме як носії певних ідеологій, відстоюючи консервативні, ліберальні, соціалістичні, націоналістичні, релігійні та інші ідеї і цінності. В Україні на початку 1990-х років партійна ідеологія виступала головним мобілізаційним мотивом у політичному русі мас і стала визначальним фактором у процесі створення перших політичних партій, сформованих на засадах певних політичних цінностей, що дозволило ідентифікувати партії у відповідності з їх чітко декларованою політико-ідеологічною стратегією.

Особливість партії полягає в тому, що вона «не лише розробляє і поширює певну ідеологію, але є тією організацією, яка спрямовує усі свої зусилля та ресурси на втілення цієї ідеології в життя [290, с. 118-119]», що відрізняє даний суб'єкт політики від інших, зокрема, від політідеологів і політтехнологів. Політичним партіям потрібна ідеологія, перш за все, для організації і об'єднання мас і реалізації своїх програмних цілей, тому партійні структури об'єднують людей на підставі ідеологічних, психологічних та інших особливостей. І це є основною функцією їх діяльності. Однак для успішного розвитку сучасного суспільства можна вважати недостатньою функцію ідеології, яка лише інтегрує в себе усе різноманіття інтересів соціуму, вона також має бути порівнянною з реальними можливостями держави і суспільства і бути усвідомленою і прийнятою значною більшістю населення країни. Дана обставина напряму залежить від діяльності політичних суб'єктів (лідерів, політичної еліти, партій, громадських організацій, ЗМІ тощо), які спираються на цінності і принципи ідеології, яку вони використовують.

Політичні партії, будучи структурованим інститутом, у сучасному світі стали важливим фактором оформлення ідеологій як способу комунікації, що формує свідомість людей, сприяє світосприйняттю і усвідомленню кожною особистістю своєї ролі і відповідальності у процесі розвитку соціальної структури. Хоча варто зауважити, що спільною тенденцією для багатьох сучасних західних країн є зниження міри впливу політичних партій на маси у зв'язку з тим, що істотну роль у політичному житті суспільства почали відігравати засоби масової інформації і комунікації.

Поява безлічі окремих політичних партій в Україні на початку 1990-х років і формування на їх основі системи багатопартійності свідчило про розмаїття ідеологій, про неоднорідність і розшарування суспільства, що виникло на основі несумісності потреб і інтересів його членів. Разом з тим, від самого початку формування панівного у суспільстві ідеалу було пов'язане з тим, що свідомість мас і масова діяльність визначалися, перш за все,

базовими цінностями, які характеризують нашу сучасну цивілізацію. Підґрунтя будь-якої справжньої демократії складають принципи індивідуальної свободи, політичного плюралізму і верховенства закону. Україна, ґрунтуючись на національних традиціях у питаннях побудови суверенної, незалежної держави, зробила стратегічний європейський вибір, тим самим підтвердивши бажання поділяти духовні і моральні цінності, створені європейськими народами протягом усього періоду свого розвитку і які посіли пріоритетне місце у системі градації загальнолюдських ціннісних пріоритетів. Таким чином, українські ідеологи і багато які суб'єкти політичного процесу (включаючи партії) в ході розробки власної ідеології були і залишаються орієнтованими на принципи демократії і ліберальної ідеології.

Першими партіями у незалежній Україні, які навіть у своїй назві вказали на прихильність до лібералізму, були Ліберально-Демократична партія України (заснована 24 листопада 1990 р., зареєстрована Міністерством юстиції України 17 липня 1992 р.) і Ліберальна партія України (заснована 12 вересня 1991 р., зареєстрована Міністерством юстиції України 10 жовтня 1991 р.). З моменту свого заснування діяльність кожної з цих партій була направлена на пропаганду і зміцнення в Україні ліберальних ідей, розробку програм і концепцій ліберально-демократичного реформування українського суспільства.

Інші партії, які відстоюють цінності, положення й ідеї ліберальної ідеології були створені у наступні роки структурного реформування багатопартійної системи. Зокрема, Ліберальна партія України (об'єднана) (зареєстрована Міністерством юстиції 20 травня 1999 р.), у 2005 році перейменована на політичну партію Ліберальна Україна. Дана партія визрівала і була сформована на базі ЛПУ. Відповідно, багато які положення партійних документів збігаються з програмними положеннями ЛПУ і Ліберального Інтернаціоналу. У 2006 році після поразки на чергових виборах партія прийняла пропозицію Партії регіонів про об'єднання на основі

індивідуального входження членів партії ЛПУ у Партію регіонів. Таким чином, відбулася самоліквідація партії. До ліберального сектору також можна віднести і Християнсько-ліберальну партію України, засновану у 1995 році і орієнтовану на цінності християнства і принципи західноєвропейської демократії: парламентаризм, ринкову економіку, вільну працю і могутні соціальні програми. Мета її діяльності полягає у формуванні в Україні цивілізованого суспільства і демократичної держави з ринковою економікою на основі поєднання засад християнської культури і моралі з традиційними цінностями ліберальної ідеології – правами і свободами особистості.

У березні 2007 року на основі української політичної партії «Яблуко», теоретичним підґрунтям якої були ідейні принципи ідентичної за назвою російської партії Г. Явлінського, створюється партія Вільних демократів України, яка заявила про те, що вона як політична сила дотримується істинно ліберальних поглядів. Не дивлячись на заяву лідера цієї партії С. Одарича про те, що «партія змінила назву, оскільки до нас приєдналася велика частина Громадянської кампанії «Пора», долучилася активна частина Республіканської партії, «Собор», і ми уточнили свою програму і партія називається Партія Вільних демократів [281]», можна відзначити наступне: зміну назви і зміну ідеологічної направленості її лідерами можна розцінювати як бажання підвищити свій рейтинг у виборчій кампанії 2007 року через відстоювання ліберальних цінностей і принципів, що популяризуються в Україні.

Разом з тим, по суті, в Україні на даний момент у ліберальному русі провідними партіями є ЛПУ (даній партії вітчизняні політологи по праву відводять пріоритетне місце), ЛДПУ і ПВДУ. Тому основу процесу подальшого вивчення поставленої у даному підрозділі проблеми буде складати аналіз програм і діяльності цих партій, як найбільш усталених і послідовних у питаннях ліберального реформування системи політичних утворень.

Ліберальні партії у кожний історичний період, в залежності від обставин, що складаються, та потреб соціуму і держави, мають власні характерні особливості. Так, зокрема, ЛПУ і ЛДПР у своєму теоретичному аспекті і практичній діяльності спираються на європейську класичну ліберальну традицію, традицію ліберальної ідеології. Відповідно до «Загальних положень» статуту ПВДУ її ідеологічними засадами є «головні принципи лібералізму, насамперед ті, що стосуються свободи особистості як головної передумови економічного, соціального та політичного прогресу країни, її конкурентоспроможності на світовій арені [357]».

Ці партії успадкували ліберальні ідеї і традиції, які мали своє чітке визначення у програмах низки громадсько-політичних об'єднань і рухів протягом усієї історії української державності. Цілі, завдання і положення ліберальних партій розроблені у відповідності з документами Ліберального Інтернаціоналу, Загальної декларації прав людини, Пактом про громадянські і політичні права та іншими міжнародними угодами, Конституцією України, їх дії узгоджуються з внутрішніми законами. Їх діяльність направлена на створення сприятливих умов для участі представників усіх соціальних верств у різних сферах життєдіяльності суспільства і держави, на забезпечення рівності можливостей (виключаючи рівні результати) для всіх людей і підвищення добробуту усього народу України. Для досягнення цих цілей ліберальні партії України прагнуть до створення гнучкої і демократичної структури.

Якщо звернутися до Статутів цих партій, то можна зазначити, що й їхні цілі багато в чому пересікаються. Так, головною метою ЛПУ є «побудова в Україні відкритого громадянського суспільства і правової держави, економічною основою якої є соціально-орієнтована ринкова економіка, політичною – ліберальна демократія [356]». Головною метою ЛДПУ є «сприяння створенню громадянського суспільства з високим рівнем життя та гуманної правової держави, основним пріоритетом якої є права і свободи особистості [376, с. 156]».

Стосовно ПВДУ слід відзначити, що хоч ця партія і відходить від конкретного вказування соціально-правових інститутів, що стали вже традиційними в українському політичному лексиконі, вона все ж має на увазі наявність таких. Так метою цієї партії є: «сприяння захисту власності, свободи, миру та рівності всіх громадян перед законом, забезпечення пріоритету інтересів особистості над інтересами нації та держави шляхом участі у політичному житті країни, зокрема висуванні кандидатів від партії на виборні посади до органів державної влади та місцевого самоврядування, впливу на формування громадської думки шляхом популяризації у встановленому законодавством порядку ліберальної ідеології та програми Партії [357]».

Виходячи з своїх цілей, завдань і принципів, ліберальні партії України вважають себе органічною частиною світового ліберального руху. Ґрунтуючись на вище викладеному, Статутах і програмах ЛПУ, ЛДПУ і ПВДУ, слід зазначити, що саме вони мають безпосереднє відношення до лібералізму і виступають як основні суб'єкти ліберального руху у сучасній Україні, не дивлячись на те, що ефективність їх діяльності є незначною.

Між тим, варіанти ліберальної альтернативи, представлені ЛПР, ЛДПРУ і ПВДУ, мають різні ціннісні орієнтири. Так, у програмі ЛПУ відзначено, що ідейно-теоретичним, морально-етичним підґрунтям і фундаментом практичної діяльності партії безпосередньо є лібералізм. При цьому підкреслюється, що основною своєю діяльністю вони вважають реалізацію принципів соціального лібералізму.

Відповідно, виникає питання – чому саме «соціального». Як записано у Маніфесті Ліберальної партії України, даний напрям обраний партією «з метою зменшення одержавлення суспільства, перш за все в економічній сфері, назрілого різкого скорочення втручання держави у самодіяльність громадян, зазіхань на свободу особистості. Розвиток суспільства повинен спиратися на внутрішні механізми саморозвитку, які мають своїм джерелом інтереси громадян, їх ідеали і прагнення [403, с. 5-6]». У даній позиції ЛПУ

можна углядіти певний виправданий намір: ліберали, оцінивши історичні успіхи соціального лібералізму на Заході у XX столітті, вважають, що, застосувавши його принципи в Україні, їм вдасться змінити соціально-економічний стан країни, досягнути внутрішньої стабільності і вивести державу на цивілізований рівень розвитку. Такого роду логічний зв'язок з тенденціями сучасної моделі соціального лібералізму дозволить українським лібералам «знайти більш дієві способи вирішення проблем сучасності [403, с. 4]», ніж ті, що зазначені у їх Маніфесті.

Відповідно, для ЛДПУ підґрунтям і фундаментом є гуманізм і ліберальна демократія. Не дивлячись на те, що обидві партії надають пріоритет особистості, її правам і свободам, зокрема, для ЛПУ серед свобод особистості, особливе значення мають економічні свободи, перш за все, свобода володіння і розпорядження власністю. Саме економічну свободу дана партія розглядає як основу політичної свободи і гарантію демократичних прав. ЛДПУ, на відміну від ЛПУ, не надає пріоритету жодній з особистісних свобод, а розглядає їх у цілісності і сукупності і, ґрунтуючись у своїй діяльності на принципах демократії і гуманізму, на приватній власності і цивілізаційних ринкових відносинах, прагне до затвердження прав і свобод громадянина, в тому числі і економічної свободи. На думку ідеологів партії Вільних Демократів, визначальними цінностями у виборі стратегії змін мають бути «свобода людини, суверенність особистості, економічна активність і самодостатність рядового громадянина [122]». У політиці для них непорушними є принцип народовладдя, громадянські свободи і розподіл влади, а в економіці – вільна конкуренція.

Саме у вільному ринку, приватній власності і ліберальній економіці вони бачать творчу силу, здатну мобілізувати трудові і природні ресурси України. Безумовно, ці позиції є сумірними з теорією економічного лібералізму, однак лідери партії, висуваючи цей проект, не врахували, що, виходячи з нових тенденцій у світовій економіці, дана форма лібералізму вже

не відстоює ідею вільноринкової економіки, а віддає перевагу моделі регульованого соціально-орієнтованого ринкового господарства.

Перелік подібних розбіжностей, можна продовжувати і далі, однак у цьому немає практичної необхідності.

Отже, з вищевикладеного можна зробити висновок, що українські партії ліберальної спрямованості мають певну пріоритетну направленість, притаманну «класичному» і «новому» лібералізму, що відрізняє дані партії від сучасного світового лібералізму, який орієнтований на лібералізацію усіх сфер життєдіяльності соціуму. При цьому слід відзначити, що особливості українських політичних реалій, відставання у розвитку (за багатьма параметрами) від загальноєвропейської цивілізації обумовили нормативну орієнтацію ЛПУ, ЛДПУ і ПВДУ саме на соціальну і економічну сфери [Див. детал.: 84, с. 60]. Таким чином, дані обставини можуть виступати як виправдання для вітчизняних лібералів.

Коли мова йде про політичну партію, то відразу виникає питання, чиї політичні інтереси вона представляє, хто складає її соціальну базу. У програмі ЛПУ зазначається, що її соціальний склад представляють підприємці і бізнесмени, інженерно-технічні працівники і службовці, працівники науки, культури, освіти, медицини, студенти тощо [226, с. 86], партійну більшість ЛДПУ складає гуманітарна і науково-технічна інтелігенція [227, с. 75]. ПВДУ, віддаючи належне зазначеним професійним і соціальним групам, основну роль у формуванні своєї соціальної бази відводить представникам малого і середнього бізнесу. Але, не дивлячись на такі розбіжності, в цілому українські партії ліберальної спрямованості своєю соціальною базою вважають середній клас.

Ліберальна теорія індустріальної і постіндустріальної епох одним з основних факторів стабільності і прогресу громадянського суспільства і держави вважає наявність у суспільстві середнього класу. У даному зв'язку ліберали розглядають середній клас не у вузькому сенсі як групу соціальної структури, а як соціальну силу, від якої значною мірою залежать поточні

зміни і сталість соціального прогресу. Особливість такого підходу обумовлена його соціальними функціями, позиціями і роллю: посередництво між двома полюсами соціальної стратифікації; підтримування соціальної стабільності у суспільстві; забезпечення гарантій політичної свободи; визначення структури і напрямку ринку; підтримка інновацій і прогресу; поповнення податкової бази; забезпечення вертикальної мобільності (висхідної, спадної); відображення суспільних інтересів; збереження національної культури; поширення знань, інформації, ідеології і створення взірців поведінки. Середній клас зацікавлений у чесній конкуренції, дотриманні законності, стабільності у взаємовідносинах і поступальному розвитку суспільства. У зв'язку з цим у демократично організованих державах даний клас виконує визначальну роль у політичній і економічній сферах і виступає як суб'єкт суспільного життя. При цьому процес реалізації покладених на нього завдань має свою практичну ефективність, якщо вони раціонально співвідносяться з його цінностями – справедливістю, рівноправ'ям, економічною свободою і соціальною захищеністю.

Виходячи з даних особливостей, більшість українських вчених і політиків пов'язують подальший успішний розвиток соціуму саме із становленням даної класової структури. Однак, сама методологія вибору критеріїв оцінки вітчизняного середнього класу не дає можливості адекватно визначити, які категорії населення до нього відносяться, яку частину населення країни даний соціальний прошарок складає і якими є його реальні межі.

Вітчизняні політологи, соціологи, економісти сходяться у думці про те, що в Україні середній клас перебуває у процесі формування, він не чисельний і має високу соціальну мобільність, отже визначити його кількісні межі і усталені характеристики досить складно. Але при цьому, ґрунтуючись на низці критеріїв, у яких перевага надається добробуту і соціальній активності, відзначають позитивну динаміку його зростання.

Так, український соціолог А. Стегній як певні критерії середнього класу в Україні розглядає освіту, статус батьків, становище у суспільстві. При цьому, відзначаючи, що з точки зору фінансів, наш середній клас жодної критики не витримує [Цит. за: 358].

Керівник соціальних програм МЦПД Є. Ахтирко, спираючись на результати соціологічних досліджень, зазначає, що «у 2000 році при оцінці середнього класу ми виходили на цифру 15 %, а в 2002 році таких людей, згідно із нашим дослідженням, було 19,5 %. Отже, за три роки частка середнього класу зростала на 1,5-2 % щорічно [16]». У цих дослідженнях критеріями належності до середнього класу є соціально-професійний статус – освіта, кваліфікація, статус зайнятості; суб'єктивна оцінка матеріального стану домогосподарств; непряма оцінка рівня доходів та об'єктивна оцінка матеріального стану домогосподарств за наявністю товарів тривалого вжитку. До означеної групи не були включені люди з середньою та початковою освітою, а також неповною вищою; пенсіонери, непрацюючі, некваліфіковані або сільськогосподарські робітники; ті хто вважає себе бідними і які, за їхніми оцінками, погано харчуються; відкинули групу людей, котрі мають середньомісячний дохід менший, ніж 450 грн. Відповідним чином ті, хто залишився, склали середній клас.

Експерти Київського інституту проблем управління ім. Горшеніна (дослідження проводилося з 16 по 30 квітня 2007 року у 135 населених пунктах України, опитано 2006 респондентів), виходячи з результатів соціологічного дослідження, у якому також основний акцент був зроблений на соціально-політичних критеріях, прийшли до наступних висновків. По-перше, український середній клас знаходиться у зародковому стані. Усього 8,9 % українців за об'єктивними ознаками (матеріальне самовідчуття, характер зайнятості, освіта) можна віднести до середнього класу. При цьому суб'єктивно до середнього класу себе відносить третина українців. По-друге, середній клас в Україні поділяється на дві основні групи: старий і новий. В основі ділення на «старий» і «новий» середній клас – різне відношення до

власності. «Старий середній» клас – підприємці, бізнесмени, які володіють засобами виробництва. Вони складають трохи менше половини від загального числа представників українського середнього класу. «Новий середній» клас – це високооплачувані наймані працівники, носії культурного капіталу. По-третє, середній клас в Україні не є окремим соціальним класом, не бере активної участі у політичному житті країни, як, наприклад, в країнах Європи. Три чверті представників середнього класу не беруть участі у політичних партіях, громадських організаціях, рухах. По-четверте, середній клас не голосує за політичні проекти, які створюються з розрахунком на підтримку саме з боку середнього класу. Трохи більше третини представників середнього класу підтримують Партію регіонів, п'ята частина – БЮТ, 6,7 % – Нашу Україну, 3,4 % – Народну самооборону [408].

І разом з тим, у відповідності з критеріями, що визначаються, досить складно об'єктивно оцінити стан і характер середнього класу в Україні. Одна з причин полягає в тому, що соціологи, орієнтуючись на вивчення соціального фактору, надають населенню інформацію, перш за все про офіційні прибутки громадян, тоді як значна їх частина залишається в тіні. З цієї ж причини не можуть надати реальної інформації й структури Держкомстату і податкові структури (власне, у них інформація носить закритий характер).

Для того, щоб отримати реальні статистичні дані і повне уявлення про середній клас, необхідно, не залишаючи без уваги зазначені критерії, проводити вивчення стилю життя, особливостей постійного перевищення рівня витрат на душу населення над рівнем прибутків, типів можливої поведінки, соціально-політичних уподобань, структури цінностей і інтересів людини, його самосвідомість, володіння знаннями і можливості їх реалізації відповідним чином в галузі професійної діяльності, моральних стандартів співвідносних з етикою відповідальності як за свою долю, так і за долю суспільства в цілому тощо.

У даному зв'язку деякі сучасні вчені, які займаються вивченням цього питання, намагаються відійти від традиційного розуміння середнього класу. Так, президент Київського міжнародного інституту соціології В. Хмелько вважає, що саме поняття середнього класу є досить невизначеним. У західних суспільствах до середнього класу відносять так звані, контрадикторні класові позиції. Це такі класові позиції, які не можна віднести, з одного боку, до роботодавців-капіталістів, а з іншого боку, до робітничого класу. Такі проміжні позиції займають, наприклад, самозайняті, які володіють засобами виробництва, але нікого не наймають. До них відносять, наприклад, фермерів, які не використовують найманої праці, а працюють самі. Друга категорія, яка входить до середнього класу – це наймані працівники, робоча сила яких дорого коштує на ринку праці – це професура, артисти, майстри мистецтв. І третя категорія – це люди, які є найманими працівниками, але виконують деякі з тих функцій, що належать до функцій роботодавця. Це ті люди, які контролюють робочу силу. До них належать різного роду менеджери, супервізори різних рівнів. Це не власники підприємств, а ті, хто виконує там управлінські функції [398].

В. Іноземцев вважає, що виходячи з сучасної концепції соціальної структури постіндустріального суспільства, під середнім класом розуміють кваліфікованих робітників і нижчих менеджерів як в індустріальному виробництві, так і у сфері послуг, який визначають як клас професіоналів [169, с. 428]. У даному зв'язку, у відповідності з міжнародними стандартами до середнього класу відносяться переважно особи інтелектуальної праці і з професійно-освітньою підготовкою: менеджери і спеціалісти підприємств, підприємці, фінансисти, висококваліфіковані інженери, інші спеціалісти, зайняті у сфері високих технологій, поширення інформації і нових знань, вчителі, медики, вчені, діячі культури тощо.

Справедливість даного підходу полягає в тому, що характерною особливістю сучасного постіндустріального суспільства є інформаційна

експансія (основний ресурс виробництва), яка потребує відповідного рівня знань (базова складова соціального прогресу).

У даному питанні примітним є той факт, що в українського населення почав змінюватися характер мотивації до традиційних джерел зростання добробуту. Істотного значення почали набувати інвестиції в людину і якість освіти, при цьому пріоритет надається вищій. Саме освіта розглядається як визначальний фактор у питаннях оплати праці, вільного вибору індивідом сфери реалізації своїх знань і навичок, наступного саморозвитку і самовдосконалення, формування системи цінностей.

Між тим, розглядаючи критерії формування середнього класу, не варто випускати з виду роль малих і середніх форм підприємництва, фермерських господарств, власників нерухомого майна, наукової інтелігенції, вчених, спеціалістів управління, фінансистів, менеджерів та інших соціальних категорій.

Якщо на Заході історично середній клас формувався на основі дрібного бізнесу і лише з середини ХХ століття до нього почала приєднуватися «творча інтелігенція, – продуцент креативного начала [358]», то в Україні даний процес відбувався і відбувається в іншому співвідношенні. Від початку у питаннях розуміння середнього класу переважно ставка робиться на інтелігенцію (що дуже чітко визначено у нинішніх програмах партій ліберальної спрямованості), а потім уже до неї приєднують представників бізнесу різного характеру, при цьому визначаючи їх також як середній клас. Це переконує в тому, що сучасні уявлення про середній клас зберігають деяку традицію у його розумінні, сформованому у радянську епоху, хоча сама інтелігенція ніколи не розглядалася як його складова, а як «прошарок». Більше того, вітчизняна інтелігенція втратила колишній свій соціальний статус і основна причина цього – рівень фінансування науки і наукового потенціалу країни, оплати праці працівників освіти, охорони здоров'я, культури та інших категорій, що складають дану соціальну групу. Але це, скоріше за все, результат, а головна причина залишається тією ж: влада (як

орган управління), що є досить корумпованою і складається зі значної кількості багатих людей і олігархів, які нерідко «відкрито» або «закрито» управляють країною, і прагне зберегти зручний для неї політичний режим, не має жодної потреби у вільнолюбній, думаючій інтелігенції. Відповідним чином створюються усі умови для того, щоб відволікти інтелігенцію і ті верстви населення, які намагаються примкнути до її лав, від рішучих дій. З цього випливає наступне: не дивлячись на те, що з розпадом Радянського Союзу була знищена стара соціальна структура, у нинішніх умовах української реальності вона продовжує зберігати свої тенденції.

Серед ряду не менш значимих причин можна також відзначити відсутність приватного власника у ліберальному розумінні, належного фінансування з боку держави, нормальної податкової системи, почуття національної самоідентифікації, поваги до прав особистості, відсутність розвинутого громадянського суспільства, незалежного від прямого втручання держави, слабка і нестабільна економіка. У своїй сукупності усі ці фактори перешкоджають консолідації громадян, здатних створити в Україні середній клас, формуванню у них єдиної класової свідомості і усвідомленню ними своїх політичних і економічних інтересів як соціальної спільноти, а також обмежують їх участь у соціально-політичному житті.

Низький рівень соціально-політичної активності середнього класу в Україні, з одного боку, обумовлений зазначеними тенденціями, з другого, – рівнем довіри, що постійно змінюється, до державних і політичних інститутів (більш тривалий характер носить низький рівень), усвідомленням того факту, що на тлі закріплених ліберально-демократичних цінностей і принципів населення не має можливості впливати на прийняття владних рішень, відповідно, проявляються лише поодинокі його фрагменти.

Таким чином, ці особливості та інші є підставою того, що середній клас у нашій країні не може виконувати свої функції у необхідному обсязі і на належному рівні. Без сумніву, для його структурного оформлення,

становлення і консолідації необхідні певні підстави і комплекс внутрішніх і зовнішніх факторів.

Так, підґрунтям для формування середнього класу є: ресурси – фактор, у відповідності з яким населення ототожнює себе з даною масовою соціальною верствою та який визначається наявністю певних критеріїв (рівень освіти і кваліфікації, професіоналізм, матеріально-майнове становище, характер зайнятості); мотивація – претензія на належність до даного класу; ідеологічні джерела – національний і соціокультурний фактор. До внутрішніх факторів відносяться – групова ідентифікація, визначення спектру інтересів, формування системи цінностей і установок, стереотипів поведінки; до зовнішніх – стабілізація (часом навіть відносна) і якість інституціонального середовища і суспільний прогрес [Див. детал.: 87, с. 25-26]. Однак, розглядаючи дані критерії у середовищі українського суспільства, слід зазначити, що всі вони не порівнюються з українською дійсністю в силу відсутності відповідних норм, таких необхідних для динаміки середнього класу. Крім того, перешкодою у розвитку даного процесу є: незатребуваність нинішнім суспільством того професійно-кваліфікованого потенціалу, який готує наша система середньої і вищої освіти; недоступність певної частини населення до знань (освіти) – фактор зайнятості; внутрішньо і міжгрупові переміщення, пов'язані з нестійким статусом самих груп, які викликані фактором відсутності стабільності і необхідної підтримки і захищеності; очевидна класова поляризація – багаті і найменш забезпечені верстви; низький рівень життя і прибутків певної частини населення, яка у потенціалі могла б скласти даний клас.

Таким чином, слід зазначити, що ті професійні і соціальні групи, які могли б скласти даний клас в Україні, позбавлені низки якостей, притаманних йому у розвинутих країнах.

Більше того, усі спроби вивчення стану даного соціального класу, його якісних і кількісних параметрів з позиції європейських стандартів без урахування українських реалій будуть позбавлені сенсу. Для того, щоб мати

адекватну інформацію, необхідно розвивати ринкову економіку і створювати відповідні соціальні інститути, притаманні передовим європейським країнам.

Перспективи формування зрілого, політично й економічно незалежного середнього класу в Україні пов'язані з відповідними цілеспрямованими діями влади, які ґрунтуються на демократичних методах управління і ліберальному принципі мінімізації ролі держави в економіці. Відповідним чином реальними інструментами і механізмами вирішення проблем у питанні формування середнього класу повинні стати: орієнтація на сучасні ліберальні принципи організації економіки та її конкурентоспроможності; корегування системи оподаткування і кредитування методом зниження ставок; стимулювання бізнесменів (перш за все малого і середнього бізнесу, фермерських господарств) шляхом зниження оплачуваних ними податків; регулювання прав власності; надання економічної свободи індивідам, що є основою підвищення їх громадянської активності; використання власних інновацій і нововведень, а не орієнтування на запозичення тих, що пройшли апробацію у західних країнах, і надання населенню наукоємних і високотехнологічних послуг; держава повинна регулювати ціни на житло у відповідності з реальними доходами населення; усунення поляризації і розшарування суспільства на бідних і багатих через викорінення корупції і тіньової економіки, максимального перерозподілу прибутку. Повинні відбутися зміни у методах створення основного валового продукту [Див. детал.: 84, с. 61-62]. Пріоритетне завдання з даного напрямку повинне лягати на достатньо забезпечених і успішних в економічному секторі, а основними споживачами повинні стати найменш забезпечені верстви населення, природно не як утриманці, а через визначення частки їх участі у даному процесі. Поки що цей процес має зворотну тенденцію. Повага до норм права і особистості повинна стати основою формування сильного громадянського суспільства.

А поки що, виходячи з реалій української дійсності, слід констатувати, що в Україні у своєму масовому складі і єдності середній клас відсутній.

Відповідно, відсутньою є соціальна база ліберального руху. Надії лібералів на реформи, які змогли б вирішити багато які економічні і соціальні питання і привели би до утворення середнього класу, поки що не виправдалися. У цій ситуації лібералізм, як і раніше в українській історії, тісно пов'язаний з ліберальною інтелігенцією, правлячою елітою і державою. Його програма здійснюється ліберально налаштованими політиками і чиновниками з різних структур влади, впливовими діячами на місцях та іншими (в міру їх ліберальної освіченості і професійної підготовленості). Дані факти негативно відбиваються як на статусі і політичних результатах самих партій ліберальної спрямованості у структурі української багатопартійної системи, так і на процесі утвердження у суспільстві їх ідеології. А відсутність електоральної бази перешкоджає механізму реалізації одного із значимих для них завдань – досягти значного партійно-політичного представництва в органах влади усіх рівнів.

Якщо в цілому говорити про характер ідеологічної спрямованості ліберальних партій XXI століття, то вони істотно відрізняються від попередніх тим, що є виразниками інтересів і потреб всього соціуму в цілому, або значної його більшості, а, отже, і інтересів і потреб кожного індивіда зокрема, а не якогось окремого класу (значить, вони не є класовими), вони захищають індивідів від неправомірних дій держави; вони відкриті і не претендують на монополізацію ідеології.

При цьому слід підкреслити, що сучасні ліберальні партії вже не відрізняються від інших партій тим, що вони на перше місце ставлять базові ліберальні і загальнолюдські цінності. Це пояснюється тим, що у постеконіомічну епоху низка цінностей і принципів провідних світових ідеологій (лібералізму, консерватизму, соціал-демократії) почали носити яскраво виражений характер взаємного переміщення. І все ж особливість сучасних ліберальних партій полягає в тому, що їх ідеалом є вільне суспільство зі свободою дій для кожного, яка порівнюється з відповідальністю (і тут слід підкреслити – в межах правового поля).

Сучасний ідейно-теоретичний вибір українських партій ліберальної спрямованості визначений основними взаємозв'язаними наборами ознак, що лежать у сфері філософії, політики і економіки, об'єднуючим підґрунтям яких виступає свобода особистості. Власне ліберальні партії й утворюються, як правило, для того, щоб підтримувати і реалізовувати права і свободи особистості. При цьому ліберали добре усвідомлюють, що «будь-яка свобода потребує жорсткого законодавчого і виконавчого забезпечення. В тому числі і політичного забезпечення. Партія повинна бути жорстко організованою структурою ... Жорсткого запровадження усіх моральних категорій у правові відносини... [335, с. 27]». У відповідності з цим ліберальні партії України визнають фундаментальні права і свободи особистості у рамках закону і присвячують себе захисту цих найважливіших цінностей і збереженню їх відповідності мінливим потребам сучасного українського суспільства.

Як і притаманно кожній політичній партії, партії ліберальної спрямованості прагнуть свого представництва в органах влади на усіх рівнях. Відповідно, одним з головних аспектів їх діяльності є активна участь у виборах. Однак поставлені завдання не завжди мають позитивний результат.

На початковому етапі формування української багатопартійності ліберали не змогли зайняти вигідні позиції. І для цього є істотні підстави. По-перше, статутні і програмні положення різних політичних сил виявилися схожими у питаннях розбудови держави, соціально-економічного облаштування суспільства, національних, релігійних, культурологічних, екологічних та інших. Саме цим пояснюється наявність у документах політичних об'єднань значної частини загальнодемократичних і ліберальних принципів, які стали визначальним фактором у питаннях концентрації свідомості мас на конкретно ліберальному аспекті і відбилися на ставленні мас до самих партій ліберального сектора. По-друге, перші ліберальні партії, як і інші, не мали розгалужених структур, були нечисленними і не були залучені до механізмів державної політики в силу того, що конституційний процес здійснювався у відповідності з нормами попереднього режиму,

парламент одноосібно ухвалював рішення з питань трансформації і реформування системи. Відповідно, партії не мали істотного впливу на політику влади.

Низка відзначених вище тенденцій і на нинішньому етапі еволюції ліберальних партій також мають свій прояв.

Однак, ліберали, здається, скомпрометували себе ще більше тим, що в силу відсутності яскравих лідерів-особистостей і сильної соціальної бази не зуміли наблизитися до влади. Зазвичай сформовані ними партії вступали у блоки, покладаючись на організаційно-політичні можливості, авторитет і вплив на широкі верстви населення певних партій, які мали більше шансів на перемогу у процесі виборів. Таким чином, партії ліберальної спрямованості, зокрема ЛПУ і ДДПР, або мали незначне представництво у парламенті країни (участь ЛПУ у виборах 2002 року разом з блоком В. Ющенка «Наша Україна» дозволила їй провести до Верховної Ради України двох своїх депутатів і утвердитися як парламентська партія), або повністю втрачали його. Причини цього криються, перш за все, в тому, як було відзначено на XII з'їзді ЛПУ, що партія ніколи не позиціонувала себе як самодостатня політична сила, не зверталася до виборців з власною програмою, заснованою на ліберальних принципах, не пропонувала у владу своїх представників – членів партії. Ми працювали на когось і для когось, тому і вимушені були відповідати за чужі помилки або бути вдячними за чужі перемоги [116]. При цьому лідери і члени ЛДПУ відзначають, що їх партія протягом усього часу свого існування займала принципову незалежну позицію. Хоча в історії її існування є факти, які свідчать про об'єднання ЛДПУ у блоки і союзи з іншими партіями і громадськими об'єднаннями. Саме цій партії належить ініціатива об'єднання партій ліберальної спрямованості і створення єдиного ліберального блоку, формування якого поки що не досягнуто.

Стратегія кожної політичної партії полягає у прагненні забезпечити собі стабільну парламентську більшість. Це прагнення виправдане тим, що парламентська діяльність, являючись однією з основних форм політичної

діяльності партії, представляє собою, на тлі усіх особливостей української системи багатопартійності і представницької влади, саме той реальний інститут, який дозволить представникам партії брати безпосередню участь у законодавчому процесі і дасть їй можливість реалізувати і удосконалити свою програму [Див. детал.: 88, с. 615-616].

Так, на президентських виборах у 2004 році ЛДПУ висунула свого кандидата на пост Президента України І. Душина. Даний факт не мав позитивних наслідків. У свою чергу ЛПУ після цих виборів (на які вона йшла у союзі з партією «Наша Україна») було прийняте рішення самостійно брати участь у парламентських виборах 2006 року, внаслідок яких, згідно з офіційними результатами голосування, ця партія отримала 0,04 % голосів виборців. Таким чином, очікувані результати для обох партій не мали свого практичного вирішення. У даних обставинах відіграли свою негативну роль відсутність консолідації між партіями ліберальної спрямованості і слабкість електоральної бази, а можливо і те, що основні цінності і принципи лібералізму використовуються не тільки партіями, безпосередньо орієнтованими на дану ідеологію, але й політико-партійними суб'єктами інших ідеологічних ідентифікацій.

У даному зв'язку ЛПУ і ЛДПУ, реально оцінюючи своє становище у структурі багатопартійної системи і проаналізувавши багато які помилки своєї практичної діяльності, що негативно відбилися на авторитеті партії та її лідерів, остаточно вирішили вести подальшу передвиборчу кампанію самостійно, не вступаючи до жодних політичних блоків і об'єднань, і самостійно висуваючи свого кандидата на посаду президента. Даний факт свідчить про динамізм і мобільність українських партій ліберального сектора. І разом з тим, у 2007 році під час проведення позачергових виборів народних депутатів ЛДПУ зрадила своїм принципам, заявивши про створення виборчого блоку політичних партій. Як відзначив її лідер І. Душин на XIII позачерговому з'їзді партії: «Сьогодні у нас є унікальна можливість створити виборче об'єднання – Блок Верки Сердючки «За своїх». Залишати виборчу

кампанію без такого Блоку – це залишити вибори без вибору. Такого епатажного ходу не було за всю історію українських виборів ... або ми беремо участь у виборах, або відсторонюємося, бо іншого шляху до перемоги, окрім створення Блоку Верки Сердючки «За своїх», у нас не існує [46]».

На запитання членів партії, «як співставити з новим Блоком ліберальну ідею?», І. Душин дав вичерпну відповідь: «Ми маємо перш за все розраховувати на власну фракцію в парламенті, яка дозволить нам втілювати наші програмні засади. Ми досі були партією клубного формату, а створення Блоку Верки Сердючки «За своїх» дасть нам можливість перетворитися на політичну силу з власною ідеологією, яка зможе впливати на державну політику в усіх сферах ... Верка Сердючка – це шанс пробитися до парламентської трибуни, з якої ми можемо звертатися до всієї України [46]».

Такі висловлювання І. Душина, що знайшли підтримку у більшості членів партії, переконують у тому, що оскільки передвиборча програма ЛДПУ не суттєво відрізняється від програм конкурентів, що прагнуть до влади, а сама партія не має необхідної підтримки серед електорату, отже, реально оцінивши можливості своєї партії у виборчій кампанії, її лідери вирішили зіграти на популярності А. Данилка як допоміжному засобі. Однак результати виборів народних депутатів, що відбулися у 2007 році, переконують в тому, що даний проект не приніс очікуваних результатів. Більш того, висловлені заяви такого характеру вказують на неспроможність партії як організаційного суб'єкта політичного процесу у подальшому розраховувати на успіх і ефективність своєї діяльності.

Результатом ефективності партії є її підтримка з боку електорату. Так, у 2006 році під час проведення виборів народних депутатів ЦВК до списків кандидатів було зараховано представників від Ліберальної партії України, за результатами виборів партія набрала 0,04 % голосів виборців, відповідно не отримала жодного місця в парламенті. На позачергових виборах 2007 року ЦВК до списків кандидатів у депутати зареєструвала представників від партії

Вільних демократів, яка набрала 0,21 % голосів і також не отримала жодного місця у парламенті. Таким чином, кількісний коефіцієнт участі українських партій ліберальної направленості у виборних кампаніях і результати виборів переконують у їх неспроможності вести виборчі перегони (один з яскравих показників – відсутність конкуренції між партіями, що представляють одну ідеологію) і вказують на незначний рівень електоральних симпатій. Відповідно це демонструє, що дані партії, перебуваючи у стані кризи, не можуть кардинально вплинути на розвиток політичної ситуації.

При цьому, які б доводи не наводилися на виправдання причин поразки партій ліберальної спрямованості, основною причиною тенденцій, що постійно повторюються, є відсутність популярності їх лідерів, відсутність у партій нових ідей, програм і лідерів і втрата інтересу до політики у потенційних їх прибічників. Наступною причиною є те, що тоді коли в країні особлива увага приділяється ролі регіонів, ліберальні партії не створили міцної організаційно-партійної структури у них. Відсутні соціальні групи, що є справжніми носіями ліберальних цінностей. Більшість членів суспільства мають вельми неясне уявлення про те, що таке лібералізм. Вони мають уявлення про певні цінності (цінність людської особистості, свобода, рівність, справедливість, права тощо), не розуміючи істинного ліберального їх змісту, відповідно, виборці голосують не за програму партії, а за цінності, які включені до лексики багатьох українських політичних партій. Це вказує на те, що ліберальні партії не проводять політичної соціалізації мас.

Відповідним чином, жодна з українських партій ліберальної спрямованості не може називатися ліберальною політичною силою.

Про реальні перспективи подальшого існування ліберального руху, політичних об'єднань, що формуються і вже створені на його основі, і що найбільш важливо, самої ліберальної ідеології, можна говорити, виходячи з того факту, що на початок 1990-х лібералізм як ідеологія і політична течія посів гідне місце у суспільному житті України. У подальшому процесі розбудови демократичного суспільства знайшли свою нішу і різні ліберальні

ідеї і концепції, деякі з них були від самого початку сприйняті українськими правлячими колами і використані при проведенні реформ, особливо в економічній сфері.

Якщо розглянути програми українських політичних партій, то можна відзначити, що ліберальні ідеї і принципи (при всій уявній непопулярності ліберальної ідеології у нашій державі), так чи інакше, знаходять своє декларування у програмних документах їх переважної більшості. Даний факт свідчить про те, що ліберальна ідеологія абсолютно відкрито проникає у будь-який ідеологічний простір. Як справедливо вважає Г. Руджеро, завдяки непевній взаємодії, що викликана функціонуванням громадянського суспільства, метод лібералізму поступово починає впливати на світогляд навіть тих організацій, які здаються найбільш рішуче налаштованими проти нього. Дане значення ліберального методу пов'язане з тим, що він зводить нанівець, руйнує відчуття догматичної самодостатності, тим самим він відкриває можливості для нових ідей, виявляє фундаментальні моменти істини у поглядах своїх опонентів і насаджує віру в те, що за зовнішнім шаром усіх суперечностей прихована гармонія [329, с. 290].

У даному зв'язку слід відзначити, що до ліберального партійного сектору можна віднести не тільки ліберальні партії у чіткому сенсі слова, а також ті, які мають ліберальні позиції у питаннях державного будівництва і реформування його інститутів (вони включають до своїх програм низку тих самих принципів, що й власне ліберали). Народно-демократична партія, партія «Трудова Україна», «Партія регіонів», БЮТ, Блок Литвина, «Демократичний союз», Аграрна партія, Партія зелених, ПРП, Партія промисловців і підприємців України, «Єдність» та інші. Головне, що об'єднує усі ці партії, – це самоцінність людського індивіда, а не держави, суспільства, нації, партії або окремої групи індивідів тощо. Їхні ідеологічні платформи цілком узгоджуються з висунутими ліберальними цінностями і своєю діяльністю вони прагнуть засновувати на певних ідеях лібералізму, таким чином, порівнюючись з конкретним його різновидом. Так, БЮТ

позиціонується з націонал-лібералізмом, для Партії регіонів характерним є консервативний лібералізм, для «Нашої України» – ліберально-демократичний напрямок, Блоку Литвина – традиційний лібералізм. Це переконує в тому, що ліберальні партії з притаманною їм ідеологією мають перспективи для подальшої діяльності у справі розбудови демократичного суспільства і держави в Україні, тим більше, що «лібералізм не суперечить українській ментальності [189, с. 7]». Отже, якщо є потреба у ліберальних ідеях і концепціях, то є й перспектива на подальшу життєдіяльність даної ідеології і її представників (у даному випадку – партій). Ось тільки як вони зможуть у подальшому реалізувати це право – це вже інше питання. І у той же час даний факт приховує в собі небезпеку для подальшого адекватного суспільного сприйняття як самих ліберальних партій, так і їх ідеології. Тому що ті партії, які використовують ідеї і принципи лібералізму, своїми діями дискредитують сам лібералізм як ідеологію і теорію і формують негативне ставлення до самих ліберальних партій. Дана особливість полягає в тому, що більшість політичних суб'єктів (партії, політичні лідери тощо), спираючись на ліберальні принципи і цінності, не розуміють самої їх суті, не володіють механізмами їх реалізації, що веде до відсутності узгодженості у судженнях політиків і наступній непослідовності у їх діях.

Очевидним є те, що позиції і дії вітчизняних ліберальних партій не співпадають з «канонічною» ліберальною традицією західного суспільства у питанні структурування політичних сил і громадських інститутів. Це, перш за все, пов'язане з тим, що самі суб'єкти українського ліберального руху мають поверхове уявлення про ліберальні ідеали і про інструменти та механізми їх практичної реалізації, не займаються глибоким вивченням і осмисленням як власної ліберальної практики, так і загальноєвропейської. При цьому слід зазначити, що багато хто з ідеологів, політиків, лідерів і членів партій і об'єднань як ліберальної спрямованості, так і інших, усвідомлюють, що ліберальна освіта в Україні має низький рівень. У даному зв'язку ЛДПУ, зокрема, на V з'їзді 19 червня 1999 року прийняла рішення

про створення інституту Лібералізму, до завдання якого увійшло об'єднання наукової діяльності партії, розробка фундаментальних праць з теорії лібералізму, його світоглядних, філософських, соціологічних, економічних, політичних і ідеологічних засад. Даний інститут планує проводити інформаційну і дослідницьку діяльність стосовно напрацювання конкретних дій партії і її організацій, вести пропаганду і просвітницьку роботу в інтересах партії [170]. ЛПУ, починаючи з моменту свого заснування, завжди прагнула встановлювати зв'язки з Ліберальним Інтернаціоналом і ліберальними партіями світу. І у даному напрямі досягнуті певні результати. При цьому слід зазначити, що дані досягнення партій, перш за все, носять обмежений інформаційний потенціал, який використовується і діє в межах самої партії. Називаючи себе лібералами, політики і партії не проводять пропаганди і агітації в масах, оскільки не спілкуються з народом, не цікавляться його нагальними проблемами, не займаються дослідженням громадської думки.

Відзначені вище особливості мають безпосереднє відношення до того, що розходження у ціннісних уявленнях фіксується і на рівні масової свідомості.

Таким чином, в рамках даних тенденцій «ідеологія перестає служити фактором політичної орієнтації, якщо ідеї не розшифровані, вони знецінюються і починають сприйматися як обов'язковий для політиків, але непотрібний для суспільства словесний антураж [237, с. 99]».

Основна причина зазначених проблем полягає у відсутності механізму ведення діалогу між партією і народом, відсутністю або незначним наявним потенціалом власних засобів масової інформації і комунікації (про які громадяни України не мають уявлення) і недостатній їх компетентності. І це притаманне не тільки ліберальним партіям, але й усій партійній системі України. Діяльність партій активізується тільки у періоди виборчих кампаній, що було характерною особливістю політичних партій XIX ст.

Розглядати подальші перспективи для успішного здійснення цілей і завдань, покладених у підґрунтя ліберального руху в Україні і партій ліберальної спрямованості, зокрема, можливо за умови здійснення низки значимих процедур у питаннях істотного перетворення партійної системи.

Українські ЗМІ, експерти і політідеологи у період після виборів 2006 року у процесі біполяризації вітчизняної політики, що чітко намітився у цей час, з оформленням нових взаємовідносин у системі влади (створення коаліції і наявність опозиції) аж до весни 2007 року, все частіше почали подавати інформацію про тенденції формування двопартійної системи у нашій країні. Зокрема, Українське Агентство моделювання ситуацій зазначило, що «Україна неухильно рухається, може не до класичної, але все ж двопартійної політичної і владної схеми, нехай і своїми, вельми заплутаними, непростими і неоднозначними шляхами. Засадничими ідеологостворюючими центрами двох владних полюсів поступово стають дві сили – Партія регіонів і Блок Юлії Тимошенко [301]». При цьому сам характер просування до двопартійної системи у зазначений період мав свої особливості. Так, перший секретар політради Соціалістичної партії України, народний депутат V скликання М. Мельничук заявив, що специфікою української двопартійності є продовження політичного протистояння, оскільки помаранчевий електорат Юлії Тимошенко і біло-блакитний Партії регіонів поділені не тільки ідеологічно, але й географічно. М. Мельничук впевнений, що двопартійна система, яка формується за таких умов, є привабливою для БЮТ і Партії регіонів, але не для суспільства. Згідно з його думкою, Україні знадобиться ще 5-10 років для формування двопартійної системи, такої як, наприклад, у Великій Британії. А поки що наші партії не готові здавати свої позиції, – відзначає М. Мельничук [254, с. 4].

Однак, політична ситуація, що склалася в Україні після проведення дострокових парламентських виборів у 2007 році, дозволяє констатувати, що відбувається процес становлення трьохпартійної системи з оформленням

трьох основних політичних сил – Партія регіонів, БЮТ і «Наша Україна-Народна самооборона».

І разом з тим, цей проект не слід розглядати як остаточний для майбутньої політичної системи України, оскільки подальший її характер буде ще не раз визначатися низкою факторів і, перш за все, наступним просуванням конституційної реформи і ходом політичного життя країни.

Між тим, який би новий проект – двопартійний, трьохпартійний або інший – не отримав би у найближчому майбутньому своє затвердження в українській партійній системі, вже сьогодні можна говорити про те, що наявна в Україні система багатопартійності зжила себе і потребує істотних законодавчих і структурних змін, які мають ініціюватися інститутами громадянського суспільства і органами виконавчої влади. І у цьому напрямку вже є певні напрацювання. Так, наприклад, керівники політичних партій і депутатських фракцій Одеської міськради з метою реструктуризації партійної системи, виходячи з того, що міська рада є органом політичного управління, а депутати, хоча й обрані від різних політичних сил, представляють за законом усю територіальну громаду, прийняли рішення про те, що вони повинні звітувати перед нею (депутати обласної ради – теж) [362, с. 1] та визначили організаційні заходи, у відповідності з якими реалізується поставлене завдання. Одеська міська рада не поодиноким прикладом, такого роду дії здійснюються у багатьох областях України.

Даний проект має справедливий характер, оскільки депутатські звіти є однією з форм зв'язку виборців з їх обранцями. На підставі аналізу їх діяльності першим надається реальна можливість на реалізацію свого права на ротацію влади. Більше того, це стане підставою для скасування партій і створених на їх основі об'єднань і блоків, що носять формальний характер. При цьому, успіхи від подібних проектів будуть мати ефективний результат, якщо управлінська еліта і політичні лідери будуть реалізовувати їх, ґрунтуючись на принципі верховенства права і права народу на вибір.

У даному зв'язку партіям ліберальної спрямованості в силу їх ідейної і організаційної слабкості, для того, щоб домогтися статусу домінуючої сили у політико-партійній системі України, необхідно консолідуватися і стати дієздатною політичною силою, не чекаючи проведення чергових виборів. Тому одним з головних напрямів нинішньої політики партій ліберальної спрямованості є саме їх об'єднання у єдиний ліберальний блок на засадах партійного плюралізму і консенсусу.

Автор даного дослідження вважає, що з метою затвердження ліберальної ідеології, їм необхідно провести активне перегрупування своїх сил; подолати світогляд ліберального прагматизму, не здатного відвернути тенденцію наростання труднощів і ліквідувати очевидні збої у проведенні системних реформ, повернути ліберальному руху громадську довіру і підтримку (і це є найголовнішим); здійснити оновлення своїх організаційних структур, головну ставку роблячи на усталений регіональний бізнес. Для цього у них є чітка економічна програма, соціальна, політична, національна, соціокультурна. Отже за усіма життєво важливими позиціями, які дозволяють забезпечити у реальній практиці цивілізаційний рівень розвитку української держави і суспільства, забезпечити собі повагу і підтримку з боку електорату. І тільки тоді кожна партія, яка виступає як політичний суб'єкт, здатний змінити саму систему у відповідності з ліберальними пріоритетами, може заявляти про самостійне просування шляхом демократичного завоювання влади.

Підґрунтям механізму входження партій ліберальної спрямованості у всі структури представницьких органів влади повинна стати зміна методів впливу на виборців. Перш за все вони своєю діяльністю повинні змінити домінуючу в умовах суспільної нестабільності установку на те, що «довіра виборців політичним діячам має більше значення, аніж аналіз партійних програм подолання кризових явищ [238, с. 31]». Відповідно, для лібералів принциповим методом зміни у свідомості електорату подібної установки повинна стати реорганізація партій ліберальної спрямованості не за типом

елітарної або масової, а через створення професійної партії загальнонаціонального рівня. При цьому аргументом для відстоювання позиції формування політичних партій такого типу є досвід політико-партійних систем сучасного європейського зразка, у відповідності з яким практично в усіх країнах світу відсутні ідеологічні партії з явно вираженою однією певною ідеологією. Європейська тенденція зниження ролі ідеологічного фактору у партійному будівництві була обумовлена тим, що в основу обґрунтування головного напрямку діяльності політичних партій були покладені не ідеолого-політичні цінності, а принцип вирішення проблеми, яка стояла перед суспільством, згідно з цим політичні сили, які спрямовують свою діяльність у такому ракурсі, використали усі ідеї, які могли б бути корисними для здійснення зазначеного принципу. Ця тенденція є характерною особливістю сучасності, що відрізняє її від попередньої історії, яку іменують «третім шляхом». Сучасні партії необхідно розглядати в першу чергу як організаційні структури, що складаються з груп професіоналів-політиків, які у своїй діяльності спираються на глобальну наукову базу, і у відповідності з нею виконують політичну роботу, при цьому здійснюють її у рамках єдиного правового поля і у доступних, зрозумілих людям, формах.

Успіх подальшої політичної діяльності українських партій ліберальної спрямованості у виборі інструментів її здійснення напрямку буде залежати від того, наскільки глибоко вони зуміють оцінити те, що ліберальний феномен не тільки зосереджується на бажаному або можливому, але й створює необхідні умови для адаптації, а також здатен гнучко маніпулювати своїми основоположними принципами, у відповідності з існуючими політичними реальностями.

Висновки до розділу 4

Підводячи підсумки, перш за все зазначимо, що з моменту заснування наприкінці минулого століття незалежної Української держави особливе місце у процесі її демократичної модернізації поряд з національною демократією, соціал-демократією і комунізмом посів ліберальний феномен. І багато які політичні програми пов'язані саме з ним. Так, виходячи з сучасної законодавчо-нормативної бази, уявляється очевидним, що Україна у напрямі перспективного розвитку орієнтована на ліберальні і демократичні цінності, ідеї та принципи. При цьому, їх законодавча регламентація сама по собі ще не є свідченням реального їх втілення у практичній діяльності.

На підставі дослідження сучасної динаміки політико-правових і соціальних інститутів України в спектрі ліберальних пріоритетів можна констатувати, що сучасне українське суспільство не можна охарактеризувати як ліберальне або демократичне, а тим більше як ліберально-демократичне. При цьому процес утвердження ідей, принципів та інститутів даної моделі у розвитку сучасної української системи має свої орієнтири і певні перспективи.

У правовій демократичній державі є дві основні ідеї, що мають високе громадянське значення – ідея прав людини й ідея республіканського правління. Перша орієнтована на інтереси особистості, її права і свободи. Друга – на громадянську самосвідомість, участь у громадських і державних справах. Результативність процесу здійснення у практичній дії даних ідей залежить від вирішення головного завдання держави – оптимального поєднання приватних і суспільних інтересів. При усій різноманітності поглядів, думок, політичних течій в українській державі були і є спільні інтереси і потреби, які є відображенням інтересів і потреб більшості соціальних груп і верств українського суспільства, здатні виступити об'єднуючим фактором нації, народу. При цьому слід відзначити, що у новому своєму оформленні вони не здатні забезпечити процес реалізації потреб як населення країни, так і держави в цілому, оскільки відсутній архетип віри.

Особливість характеру сучасної динаміки політико-правових і соціальних інститутів України в спектрі ліберальних пріоритетів полягає в тому, що остаточно не визначений курс стратегічного розвитку держави; відбуваються постійні зміни в законах (нерідко наближених до української дійсності і таких, що базуються на гуманних ліберально-демократичних принципах), які проводяться з метою відповідності вітчизняної системи світовим стандартам, які не тільки дестабілізують населення країни, але й саму систему; виведення України на рівень цивілізаційного розвитку і досягнення європейських стандартів відбувається без змін у моралі, світогляді, поведінці усього суспільства і за наявності глибокої відчуженості суспільства від діючих законів (правова безграмотність), законодавчої ініціативи, а також через прояви (затвердження) принципу автономності структур державної влади у відношенні до соціуму.

Поряд з цим, важкість реалізації ліберальних програм у сучасній Україні певною мірою пов'язана з політичною слабкістю ліберального феномену, відсутністю міцної соціальної бази тощо, більш важливим фактором все ж є ідейний і організаційний стан існуючих партій і організацій ліберальної спрямованості.

Грунтуючись на аналізі тих факторів, які впливають на динаміку політико-правових і соціальних інститутів, еволюцію ідеологічних засад і стратегії партій ліберальної спрямованості сучасної України, можна зробити висновок. По-перше, лібералізм в Україні знаходиться на стадії визрівання і подальша його доля багато в чому буде визначена ефективністю виконання покладених на партії завдань, динамічністю і раціональністю реформ, від політичної стабільності та історичного вибору розвитку усієї системи, у пошуку якого ми нині перебуваємо. По-друге, свідоме прагнення України до європейських стандартів розвитку, засноване на принципах ліберальної демократії і загальнолюдських цінностях, є основоположним фактором для обґрунтування ідеї про те, що рух українських лібералів рано чи пізно зуміє реорганізувати створені на засадах ліберальних ідеалів партії і сформувавши

дійсно ліберальну, сильну, професійну партію (або партійний блок), здатну здійснювати свою діяльність в інтересах громадянського суспільства і демократичної держави.

Однак все це потребує комплексного і рівномірного просування за цими напрямками, що відповідно дозволить забезпечити ефективність демократичних інститутів, створення стимулів для підвищення громадянської активності населення, консолідації суспільства і спрямує вектор його розвитку в бік ліберально-демократичних перетворень.

В цілому, оцінюючи процес динаміки інститутів, цінностей і принципів ліберальної демократії у сучасній Україні, слід відзначити, що в історії нашої держави було багато спроб і можливостей для суверенного і незалежного розвитку на основі ліберально-демократичних принципів і цінностей. Однак, ні один рух у даному напрямі не мав логічного завершення. В нинішніх умовах складається подібна ситуація, яка багато в чому визначається прагненням України вступити у східний або у західний союзи. Враховуючи історичний досвід і потенційну силу української держави (у порівнянні з демократичними країнами світосистеми), сьогодні перед нами стоїть гостра необхідність самостійного розвитку і для цього є достатній внутрішній потенціал. У протилежному випадку, при об'єднанні з іншими державами Україна може повторити своє історичне минуле, що мало характерні особливості на початку ХХ століття (об'єднання з Російською Федерацією). У даному зв'язку, вченим, політикам і управлінській еліті необхідно, вивчивши історію власної державності і світовий досвід розвитку цивілізації, зосередитися на внутрішній самодостатності, яка дозволила б нам розвиватися наміченим шляхом незалежно від домінування зовнішнього середовища.

ВИСНОВКИ

Змістовна складова української ліберальної доктрини, починаючи з засад її формування, переконує в тому, що в її структурі простежуються елементи спадкоємності із загальноєвропейською. Успадковуючи її ідейну спрямованість (це стосується не тільки лібералізму, а й інших ідеологічних та політичних течій), українська ліберальна думка змогла акумулювати створені нею ідеї, концепції і цінності щодо власних потреб та умов розвитку, що дає підстави констатувати, що вона ніколи не була ізольована від європейської ліберальної традиції. Посилаючись на це, автор даного дослідження вважає, що вивчення українського лібералізму необхідно здійснювати у взаємозв'язку з розглядом доктринальних форм та моделей лібералізму, репрезентованих

європейською цивілізацією. Разом з тим аналіз світоглядно-ідеологічних чинників дає підстави стверджувати, що українські мислителі та ідеологи створювали свої власні філософські та політичні ліберальні ідеї, і це відповідним чином визначило специфіку української ліберальної думки і стало критерієм якісної відмінності від загальноєвропейської. Підтвердженням цього є, насамперед, те, що її творці успадкували волелюбність та визвольні традиції всіх колишніх поколінь в історії українського державотворення; обстоювали право українського народу на самобутність та соборність; відродження українського державництва шляхом утвердження суверенітету та конституціоналізму, правове розширення національних питань, національно-культурну просвіту населення, пріоритетність політичних та громадянських прав особистості перед державою та нацією. Основою історичної доктрини представників української ліберальної думки стали національні особливості (які розглядалися в єдності з загальнолюдськими цінностями), ментальність народу, соціальні та суспільно-політичні чинники. В ліберальній думці, окрім власне притаманних ідей, мали місце соціалістичні, демократично-народницькі, консервативні та інші.

Проведений історичний екскурс у питанні формування й утвердження ліберальних традицій в процесі розвитку українського державництва дає підстави констатувати, що тенденції неспроможності політики лібералізму в Україні у всій історії її існування мають ряд особливостей. При цьому обстоюється ідея, що одна із багатьох причин, котра стала перешкодою для розвитку нашого суспільства, згідно із ліберальними проектами – у тому, що власне ліберальні принципи не були настільки запитуваними і достатньо продуктивно усвідомлюваними переважною більшістю; відповідно, населення країни опинилося значною мірою не підготовленим до практичної реалізації ні загальноєвропейського теоретичного ліберального досвіду, ні власного. Ця особливість обумовлена ланкою чинників (які зберігаються і понині), з їх числа необхідно відзначити наступні. По-перше, носіями

ліберальних ідей в Україні за всю історію ліберальної думки були тільки поодинокі представники, котрі намагалися трансформувати на українське політичне поле нові європейські вчення й акумулювати власні теорії, однак для їх реалізації в українському середовищі не було достатніх умов. По-друге, ідейна спрямованість ліберальної ідеології (як і інших) в Україні мала зовнішній характер і не могла створити сприятливих умов для належного протистояння системній ідеології. По-третє, український лібералізм впродовж своєї еволюції був складовою суспільної думки і суспільного руху, у ньому концентрувалися і протидіяли різноманітні течії й ідеології, що незмінно слідували єдиній меті – цивілізаційному розвитку українського суспільства й держави. По-четверте, українським лібералам, окрім підтримки мас, не вистачало знань та досвіду у вирішенні владно-управлінських, економічних, соціальних та політичних питань, дипломатії, упевненості у прийнятті рішень, єдності і згуртованості в їх внутрішньому середовищі, і насамкінець, з об'єктивної точки зору, вони ставили нездійсненне в умовах існуючих режимів завдання – надання всім і у всьому свободи і негайно, що саме по собі суперечить законам природи, суспільному і державному устрою й розвитку. Така своєрідність в процесі становлення української ліберальної думки була продиктована також наступними значними обставинами: вузька соціальна база, обумовлена недостатнім розвитком соціальної структури в Україні, постійна взаємодія протидіючих цивілізацій – Європи та Азії, Сходу та Заходу, між котрими Україна знаходилася у проміжному стані; тривала відсутність геополітичної єдності України, що стримувало зростання національної самосвідомості.

Аналіз концептуальних категорій сучасного лібералізму підтвердив, що базовою одиницею соціального цілого є індивідуалізм. Безпосередньо навколо даного поняття у досліджуваному вченні концентруються всі елементи, цінності, принципи. Лібералізм в обґрунтуванні принципів індивідуалізму, з одного боку, основний акцент робить на ідеї автономного існування кожного індивіда; з іншого, ґрунтуючись на комплексному підході,

згідно з яким людина розглядається як істота соціальна, яка має потребу у співробітництві з іншими людьми, акцентує увагу на її соціальному оточенні. Таким чином, індивід в теорії лібералізму вже не становить окремої субстанції наукового пізнання, а розглядається як член реальної спільноти.

У сучасному лібералізмові, подібно до епохи Нового часу і на відміну від минулого століття, коли в його теорії на перший план висувалась нація, відбувається повернення до індивіда з пріоритетом його інтересів перед інтересами суспільства чи групи. Індивід сприймається як соціальна одиниця, котрій держава повинна забезпечити умови для самореалізації та самовдосконалення, гарантувати реальні можливості в межах політичної системи, що ґрунтується на загальнолюдських цінностях. При цьому сам індивід, що розглядається як ліберал, не може бути підпорядкованим ні державі, ні системі. Вони лише можуть будувати свої відношення в порядку субординації в межах закону.

Лібералізм ґрунтується на раціоналізмі, розумі та гуманізмі, на визнанні пріоритетності невід'ємних прав особистості – невід'ємних у тому сенсі, що людина від природи обдарована здатністю незалежно мислити та діяти. Лібералізм як вчення, віддане ідеям свободи, рівності, права, справедливості, стабільності та іншим базовим цінностям, надає можливість окремій особистості зокрема, та всім закладам й інститутам суспільства в цілому жити, розвиватися й діяти автономно, сприяючи цим досягненню поставленої ним мети. Безумовно, головною ідеологічною рушійною силою є ідея свободи особистості, котра, в свою чергу, передбачає свободу розвитку всіх. Це найцінніша, що має переваги над всіма правами індивіда, політико-правова ідея, покладена в основу всієї ліберальної думки та відповідної наукової теорії в цілому. Визнаючи внесок лібералізму до розвитку свободи права людини, неможливо не підкреслити той факт, що в своєму сучасному вимірі він являє світу приклад не тільки свободи, а й множини її обмежень, що стали домінантою соціального розвитку. Лібералізм визначає свободу як відсутність примусу, але разом з тим вона обмежується юридичною та

моральною законністю і правом з метою захисту інтересів людини та держави. Рівновагу між свободою й правом покликана встановити держава в межах ліберального поля. Ліберальне розуміння рівності вибудовується не із ідеї соціальної рівності, а з рівності правової. Згідно з цією концепцією принцип рівності виступає в якості балансу для індивідів, незалежно від їх національних, етнічних, релігійних, матеріальних, статусних й інших особливостей. Ліберальні концепції про співвідношення свободи та рівності виходять із поняття людської гідності.

Ліберальна теорія ґрунтується на витоках ідеї особистості, завжди вибудовувала свої принципи та концепції, відштовхуючись саме від даного суб'єкта права, тому решта суб'єктів права вважалися як саме собою розуміючі. Сучасна ліберальна теорія розглядає націю, народ, національні меншини та інші етносоціальні групи в якості найбільш значущих колективних спільнот, в котрих і завдяки котрим окремо взятий індивід може зреалізувати свої права та свободи. У цьому зв'язку аналізована нами теорія усвідомлює значущість та необхідність регламентації, гарантування та захисту прав (що базуються на ліберально-демократичних принципах) цим етносоціальним спільнотам. Така сучасна ліберальна позиція порівняно з попередніми її уявленнями у даному питанні є визначальною особливістю.

Проведений аналіз концептуальних категорій досліджуваного феномена і репрезентованих в сучасній науковій літературі підходів стосовно його тлумачення дає підстави стверджувати, що лібералізм – це те інституціональне середовище, котре постійно перебуває в процесі еволюції, дозволяє людині стати вищою цінністю і єдиним центром, навколо якого зосереджується і обертається весь історичний розвиток. Це вчення про закономірності, про незворотність прогресивного розвитку людини та цивілізації в цілому як універсальний закон всесвіту. Феномен ефективності лібералізму визначений тим, що впродовж всієї своєї історії він не тільки модернізував цілі, ідеї і принципи – у відповідності з вимогами часу та

прогресивним розвитком цивілізації, але й сам отримував суттєві зміни в різних напрямках.

Сучасний лібералізм ніяким чином не являє собою простої системи концепцій, вироблених «класичним» і «новим», інакше кажучи – «соціальним» лібералізмом. Хоч кожна із моделей ліберальної теорії значно збагачують одна одну, все ж вони суттєво відрізняються специфікою внутрішніх орієнтирів: «класичний» лібералізм переважно орієнтований на основні чинники матеріального виробництва, «новий» – на соціальні заходи. Що ж стосується сучасного лібералізму, то складно вести мову про пріоритетність якогось певного його напрямку чи течії, обґрунтовуючи дану позицію тим, що він покриває всі сфери людської життєдіяльності, тим самим змінивши масштаби свого поширення та застосування. Однак, не варто й перебільшувати його значимість по відношенню до кожної конкретної держави, оскільки кожна віддає перевагу певним тенденціям ліберального феномена, виходячи зі своїх базових цілей та завдань.

За своєю сутністю політичний лібералізм, ґрунтуючись на базовій системі політичних принципів і цінностей, співвідносних з його сучасними ідейними настановами, визначає атрибути й завдання особистості, суспільства та держави в сфері управління, здійснення владних повноважень і вибору лінії дій в процесі оформлення, вдосконалення та динаміки розвитку суспільно-державного устрою.

У відповідності до ліберальної економічної теорії, функціонуючий ринковий механізм (невід’ємна частина економічної системи), заснований на принципі невтручання, по-перше, спрямовує працю і створений нею капітал до мінімальних втрат і споживчої корисності виробленої продукції, спираючись на домінуючу умову конкурентоздатності ринкового господарства та товарного виробництва; по-друге, розширює межі творчості (мотивуючий чинник людської діяльності), що дозволяють людині реалізувати свою самостійність, інтелектуальний потенціал і розвивати власні здібності; по-третє, орієнтований на впровадження нових технологій,

де в якості головного двигуна прогресу виступає вимога нагромадження й використання знань та інформації. Новим феноменом і основою сучасного економічного лібералізму є регульоване соціальноорієнтоване ринкове господарство.

Культурний лібералізм обґрунтовує критерії розуміння свободи, мислення, світогляду, висловлення своїх думок, творчості, наук, мистецтв, віри та інших форм і сфер духовної культури, котрі визначаються як способи пізнання світу та вдосконалення індивіда, фундаментальні передумови його діяльності зі створення духовних цінностей, що не підлягають необґрунтованим обмеженням з боку держави та церкви.

Соціальний лібералізм в якості основного механізму процесу реалізації своїх базових цінностей – соціальної справедливості, рівності можливостей та соціальної солідарності розглядає активну участь всього суспільства й держави в створенні умов для досягнення високого рівня життєзабезпечення працездатного населення та його незахищених верств. Відповідно, забезпечувальним чинником ефективності проведення в реальну практику соціальної політики лібералізм вважає фінансовий (матеріальний) добробут як держави, так і суспільства в цілому – гарантів індивідуальної свободи й існування особистості.

Особливість сучасного лібералізму полягає в тому, що він у своїй теорії не створює нові напрямки та течії, а, виходячи із потреб та пріоритетів часу, пов'язаних зі становленням основ нового суспільства, пропонує адекватні проекти їх вирішення. Саме в цьому полягає його актуальність та перевага. В цілому, аналізуючи феномен сучасного лібералізму, необхідно відзначити, що він перебуває в процесі свого становлення і має ще незавершений характер.

Зрозуміти одну зі специфічних особливостей новітньої історії уявляється можливим лише на основі системного аналізу політичних цінностей, принципів, норм та ідей, котрі залишаються основними напрямками сучасної політичної думки. А саме: мова йде до про зближення,

взаємопроникнення, взаємообумовленість філософсько-політичних течій – лібералізму, консерватизму і соціал-демократії, – як в теоретичному, так і в практичному їх аспектах. Нині на міжнародному рівні у даних ідеологічних феноменах відзначається більше спільного, ніж розбіжностей, в них обстоюються свобода індивіда, економічна свобода, недоторканність приватної економічної ініціативи та приватної власності, вільноринкова економіка, конституційна держава, превалювання законів і їх цінність тощо. Свобода для них не вважається абсолютною цінністю, адже наявність такої допустима тільки в межах необхідних обмежень та відповідальності. Це свідчить про те, що ціннісні установлення і принципи пріоритетно ґрунтуються на положеннях ліберальної ідеології. Відповідно, для побудови збалансованого та стабільного політичного устрою в Україні необхідно здійснити свідомий та послідовний синтез принципових компонентів, які в процесі взаємного зближення проявилися в цих трьох світових ідеологіях з урахуванням духовно-моральних, ціннісних критеріїв, інтересів та орієнтирів українського соціуму.

Розглядаючи сучасну Україну як соціально-правову державу, авторка констатує, що на рівні законодавчої бази вона частково відповідає даному положенню. Однак в реальності з цим важко погодитися, бо спостерігається глибокий розрив між офіційно задекларованими положеннями та реально існуючим практичним їх здійсненням.

Сучасна українська практика державного будівництва показала, що в умовах слабо сформованого громадянського суспільства неможливо прищепити демократичну модель побудови політичної системи й управління, ліберальні принципи та цінності. Основна причина полягає у відсутності дуалістичного принципу в становленні незалежної держави та розвинутого громадянського суспільства. У сучасній Україні з метою ефективної роботи демократичних інститутів і системи цінностей, сформованій на основі ліберальних пріоритетів, нагальною необхідністю є встановлення довіри між громадянином та державою, народом (нацією) і владою, суспільством та

державою. Така умова може бути зrealізованою шляхом реформування системи державного управління, судового захисту та правоохоронної діяльності. Принципово важливим є розвиток громадянського суспільства та його інститутів «знизу». Подібні проекти повинні стати основою нового суспільного договору, суб'єктом якого буде виступати народ.

Визначальним чинником у питанні формування нового світогляду населення країни та критерієм єдності українського суспільства є підстави соціокультурної ідентичності та територіально-державної належності. Фундаментом сенсу індивідуального та суспільного буття є духовно-ідеологічні основи (чинники), що виступають в якості передумов духовної єдності народу (нації). На процес формування духовного стану українського народу та єдиної духовно-ідеологічної основи в сучасній Україні вплинули як історичні, так і сучасні внутрішні та зовнішні чинники. Однак необхідно констатувати, що основна причина ускладнення даного процесу полягає, з одного боку, у відсутності в кожного індивіда країни власної усталеної об'єктивної світоглядної позиції щодо всіх життєво важливих для людини цінностей, явищ, процесів, у відсутності усвідомлення як кожним індивідом, так і українським народом в цілому, самих себе суб'єктом суспільних відносин. З іншого боку у відсутності державної (загальнонаціональної) ідеології та національної ідеї. При цьому, акцентуючи увагу на уникненні другого чинника, необхідно підкреслити, що державна ідеологія буде мати результат практичної дії за умови сформованості в інтересах суб'єкта суспільних відносин на основі його світоглядних орієнтирів та духовно-практичного пізнання світу, що є відображенням системи національних, моральних, духовних та культурних цінностей.

Проведений аналіз процесу культурної трансформації у сучасній Україні, дає підстави констатувати, що одним з основних мотивуючих та відправних чинників духовно-ідеологічних і соціокультурних орієнтирів українського суспільства є менталітет. У зв'язку з цим, зазначається, що розв'язання заявленої у даному дослідженні проблеми може бути досягнуте

при умові його коригування в межах українського соціокультурного простору. По-перше, зберігаючи національно-культурні традиції, змінити систему цінностей та світоглядних настанов у менталітеті. Їх оновлення повинно здійснюватися відповідно до ліберальних традицій України і сучасних вимог ліберальної доктрини. Українцям необхідно прийти до усвідомлення того, що досягнення бажаних результатів від поставлених цілей і ефективність процесу реалізації законом певних ліберально-демократичних цінностей буде здійснено за умови, що нація, взявши на себе частину відповідальності за проблему в межах держави, в своїй єдності виступить в якості мотивуючого чинника. При цьому дії нації і дії державної влади та встановлені відношення між ними повинні здійснюватися відповідно до принципів законності та правопорядку, співвіднесених із принципом рівності та взаємної відповідальності та дотриманні основного ліберального принципу – визнання прав кожної людини на свій приватний простір для діяльності та самореалізації. Виконання даних вимог дасть можливість створити основи нового суспільного договору, що ґрунтувався б на принципах пріоритету громадянина над державою та взаємодовіри. По-друге, для того щоб ліберальні цінності, ідеали та принципи були ефективними в Україні, необхідно змінити доктрину лібералізму згідно з українською дійсністю та культурними традиціями як української нації, так і з традиціями національних меншин, що проживають на території нашої країни та ідентифікують себе з українським народом.

Констатуючи, що на даний момент багато українських партій та об'єднань, котрі претендують на представлення інтересів українського суспільства в сфері політики, в своїх програмах спираються на ліберальні ідеї та цінності, необхідно підкреслити, що партійно-політичними суб'єктами, які у своїх програмних положеннях безпосередньо відображають ліберальний ідеологічний напрямок та ідентифікуються із ним є Ліберальна партія України, Ліберально-Демократична партія України і партія Вільних Демократів України. Так, ЛПУ заявляє про своє прагнення поєднувати

ліберальний та соціальний підходи, тоді як ЛДПУ та ПВДУ наполягають на пріоритеті ідей і принципів ліберальної економіки. На перший погляд, ця подвійна самоідентифікація відповідає особливостям «класичної» та «нової» ліберальної ідеології. Однак для України вона здобуває справедливу значущість, виходячи із об'єктивних і суб'єктивних умов стану самої системи та всіх її складових. При цьому ліберальний рух та сам лібералізм в Україні в політичному відношенні поки що залишаються слабкими. Історичні факти свідчать: перші українські політичні партії ліберальної спрямованості здійснювали процес свого становлення та розвитку, не маючи в даному питанні ніякої теоретичної та практичної бази. Нинішнім українським політичним партіям притаманний інший мотив: багато партійних структур, маючи програми, не мають механізмів їх реалізації; у багатьох партій відсутня чітка ідеологічна позиція; простежуються явно виражені серйозні протиріччя між стратегічними цілями партій та засобами, що використовуються у їх діяльності. Таким чином вони стали перешкодою в процесі утвердження партій в якості повноцінних суб'єктів політичної системи. Поряд з цим, факт відсутності кардинального впливу українських ліберальних партій на розвиток політичної ситуації в країні обумовлений, з одного боку, недостатністю кадрового резерву, здатного протистояти політичним партіям, організованим в інтересах окремих олігархічних та фінансово-промислових груп. З іншого, вони не мають масової підтримки з боку електорату. Це є свідченням того, що даний соціально-політичний суб'єкт не виконує основної своєї функції: вираження інтересів народу. Із цих двох чинників випливає наступне обґрунтування (і воно відноситься не тільки до партій ліберального спрямування): в умовах розгалуженої структури системи багатопартійності однієї ліберальної партії, чи в союзі (блоці) з іншими партіями ліберальної спрямованості складно здійснити радикальні зміни у всіх сферах життєдіяльності суспільства та держави в цілому, тому, з одного боку, імпульс розвитку партійним механізмам може надати тільки політична реформа, з другого, єдиним переконливим

аргументом в цілях установлення факту соціальної запитуваності ліберальної ідеології, а відповідно партій та організацій, котрі є її виразниками, можуть стати – проведення радикального переулаштування господарчої системи та забезпечення ефективної практичної діяльності економічного сектору при безпосередньому використанні методів та інструментів, репрезентованих ліберальною теорією.

Всі тенденції розвитку сучасної України вказують на те, що процес пострадянської трансформації демократичної модернізації в нашій країні ще не отримав свого логічного завершення. Але його динаміка та спрямованість серйозно вплинули на створення нових орієнтирів суспільного прогресу, нової філософії політики, заклали міцний фундамент продуктивної системи цінностей, стимулюють і детермінують мотиваційні настанови на участь в життєдіяльності країни, включаючи всі її інститути і сфери. Успіх подальшого процесу демократичної трансформації нашого суспільства здебільшого залежатиме від творчого синтезу ліберальних та демократичних проектів загальноєвропейської моделі розвитку з українською історичною спадщиною – з урахуванням, звичайно ж, сучасної специфіки України. Відповідно, ніяким чином жодна із моделей державного устрою (в тому числі й ліберальна) не може бути механічно застосованою в нашій країні. Така ситуація обумовлена, по-перше, тим, що кардинальні та радикальні перетворення у кожній окремо взятій країні мають свою динаміку розвитку, яка переважно визначається соціокультурними чинниками, специфікою розв'язуваних завдань; по-друге, ступенем усвідомлення пріоритетів запропонованої «нової» моделі, методів та інструментів її реалізації з метою здійснення процесу трансформації та модернізації інституціональних систем та вибору владно-управлінськими структурами конструктивної стратегії при її використанні. При цьому домогтися широкого визнання методологічних принципів демократії й ліберальної теорії через дієве й ефективне їх утвердження в практичній українській реальності можливо за умови підвищення рівня добробуту суспільства до відповідного рівня цивілізованих

стандартів світового розвитку; встановлення гармонійних відношень між принципами індивідуалізму та колективізму з домінуванням індивідуалістичних цінностей (береться до уваги так звана «автономія особистості»); розвитку системи на основі власної ліберальної традиції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдеев Р. Ф. Философия информационной цивилизации: Диалектика прогрессивной линии развития как гуманная общечеловеческая философия для XXI века : [учебн. пос.] / Абдеев Р. Ф. – М. : ВЛАДОС, 1994. – 336 с.
2. Абрамов Ю. Ф. Картина мира и информация: (Философские очерки) / Абрамов Ю. Ф. – Иркутск : Изд-во Иркутск. ун-та, 1998. – 318 с.
3. Айвазова С. Мужчины и женщины на выборах: гендерный анализ избирательных кампаний 1999-2000 гг. в России / Светлана Айвазова, Григорий Кертман. – М. : Эслан, 2000. – 69 с.
4. Акт проголошення незалежності України : від 24 серп. 1991 р. // Закони України : у 2 т. / [упоряд. О. Бабенко, О. Дубровська, С. Науменко, Л. Нижегородова, Л. Плєскач, Л. Потапенко]. – Офіц. вид. – К. : «Право», 1996. – С. 1-2. – Т. 2: (1990-1991). – 1996. – 869 с.

5. Алексеева Т. А. Современные политические теории : [курс лекций] / Т. А. Алексеева. – М. : РОССПЭН, МГИМО, 2000. – 344 с. – (Серия «Учебники МГИМО»).
6. Алексеев С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения / Алексеев С. С. – М. : НОРМА, 2001. – 752 с.
7. Алексеев С. С. Самое святое, что есть у Бога на земле. Иммануил Кант и проблемы права в современную эпоху / Алексеев С. С. – М. : НОРМА, 1998. – 416 с.
8. Алленов С. Г. «Консервативная революция» в Германии 1920-х – начала 1930-х годов. Проблемы интерпретации / С. Г. Алленов // Политические исследования. – 2003. – № 4. – С. 94-107.
9. Ананьев Е. В. О современных путях реформизма, или о реформизме как современном пути. Опыт Великобритании («Политика убеждений» М. Тэтчер и «перманентный ревизионизм» Т. Блера) / Е. В. Ананьев // Политические исследования. – 2001. – № 5. – С. 163-173.
10. Андрусак Т. Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини) / Андрусак Т. – Львів : Світ, 1998. – 192 с.
11. Аринин А. Н. Права и свободы человека и эффективное развитие России / А. Н. Аринин // Общественные науки и современность. – 2002. – № 1. – С. 68-79.
12. Аристотель. Политика / Аристотель ; [пер. с древнегреч. С. А. Жебелева] // Сочинения : в 4 т. / Аристотель ; [пер. с древнегреч. ; под общ. ред. А. И. Доватура]. – М. : Мысль, 1983. – С. 375-644. – (Философское наследие ; т. 90). – Т. 4: «Политика», «Никомахова этика», «Большая этика», «Поэтика». – 1983. – 830 с.
13. Арон Р. Демократия и тоталитаризм / Арон Р. ; [пер. с фр. Г. И. Семенов]. – М. : Текст, 1993. – 303 с.
14. Арон Р. Эссе о свободах: «универсальной и единственной формулы свободы не существует» / Р. Арон ; пер. с фр. Н. Буткевич // Политические исследования. – 1996. – № 1. – С. 128-137.

- 15.Афонін Е. Проблеми свободи та порядку, або бельгійський варіант для української перспективи / Едуард Афонін, Андрій Мартинов // Віче. – 2001. – № 4 (109). – С. 134-152.
16. Ахтирко Є. Середній клас: зростання надто повільне [Електронний ресурс] / Євгенія Ахтирко. – 2006. – Режим доступу : http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=3&op_id=93#93.
- 17.Балабаєва З. В. Суб'єкти демократичного врядування: регіональний рівень / З. В. Балабаєва // Стратегія регіонального розвитку: формування та механізми реалізації : матеріали щорічної міжнар. наук.-практ. конф., 31 жовт. 2007 р. / Національна Академія держ. управління при Президентові України, Одеський регіональний ін-т держ. управління : у 2 т. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2007. – С. 264-266. – Т. 1. – 2007. – 442 с.
- 18.Балашов Л. Е. Либерализм и свобода / Балашов Л. Е. – М. : АCADEMIA, 1999. – 19 с.
- 19.Бандурка О. М. Парламентаризм в Україні: становлення і розвиток : (Монографія) / О. М. Бандурка, Ю. Д. Древаль. – Х. : Ун-т внутр. справ, 1999. – 288 с.
- 20.Баран В. К. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953-1985 рр. / Володимир Кіндратович Баран. – Львів : МП «Свобода», 1992. – 122 с.
- 21.Барендт Е. Три теорії свободи слова / Ерік Барендт // Лібералізм : антологія / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Смолоскип, 2002. – Х +. – С. 997-1009. – (Серія «Політичні ідеології» ; вип. 3).
- 22.Батанов А. В. Новодемократический конституционализм в Украине: проблемы становления и развития [Електронний ресурс] / А. В. Батанов, В. М. Кампо, И. А. Шумак // Международный научно-практический журнал. – 2007. – № 1. – Режим доступу до журн. : http://www.kspmr.idknet.com/MAG/?id=77&id_article=7c145598e633e899e577d7458b73ec4f&lang=ru.
- 23.Бахтин М. М. Тетралогия / Михаил Михайлович Бахтин. – М. : Лабиринт, 1998. – 608 с.

24. Бегунов Ю. К. 13 теорий демократии / Бегунов Ю. К., Лукашев А. В., Пониделко А. В. – СПб : Издательский дом «Бизнес-Прес», 2002. – 240 с.
25. Беллами Р. Три моделі прав і громадянства / Річард Беллами // Лібералізм : антологія / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Смолоскип, 2002. – X +. – С. 974-996. – (Серія «Політичні ідеології» ; вип. 3).
26. Бентам И. Избранные сочинения / Иеремия Бентам ; [пер. с фр. А. Н. Панина, А. Н. Неведомского]. – СПб., 1867. – 678 с. – (Библиотека классических Западно-Европейских писателей в русском переводе). – Т. 1: Введение в основания нравственности и законодательства. Основные начала гражданского кодекса. Основные начала уголовного кодекса. – 1867. – 678 с.
27. Бентам И. Рассуждения о гражданском и уголовном законоположении / Иеремий Бентам ; [пер. с фр. М. Михайлова] : в 3 т. – СПб. : тип. «Шнора», 1805. – 532 с. – Т. 1. – 1805. – XLV. – 532 с.
28. Бентам И. Тактика законодательных собраний / Бентам И. ; [пер. М. К. ; издание Л. А. Велихова]. – СПб. : тип. «Сириус», 1907. – 186, [2] с. – (Политические опыты).
29. Бердяев Н. А. Философия свободы. Смысл творчества / Бердяев Н. А. – М. : «Правда», 1989. – 607 с.
30. Берлін І. Два концепти свободи / Ісайя Берлін // Лібералізм : антологія / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Смолоскип, 2002. – X +. – С. 531-567. – (Серія «Політичні ідеології» ; вип. 3).
31. Бійчук Г. Особливості української ментальності: Погляди етнопсихологів / Г. Бійчук // Історія в школі. – 1997. – № 10-11. – С. 1-5.
32. Білорус О. Глобалізація і соціальна доля людини в ХХІ столітті / Олег Білорус // Київська старовина. – 2001. – № 1. – С. 26-34.
33. Білоус А. О. Політико-правові системи: світ і Україна : [навч. посібник] / Білоус А. О. – К. : АМУПП, 1997. – 200 с.

34. Боаз Д. Ключові поняття лібертаризму / Девід Боаз // Лібералізм : антологія / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Смолоскип, 2002. – Х +. – С. 33-39. – (Серія «Політичні ідеології» ; вип. 3).
35. Бодров Б. Цінності економічного лібералізму в процесі розбудови відкритого громадянського суспільства / Володимир Бодров // Формування громадянського суспільства: стан, проблеми, перспективи : [зб.наук.праць / за заг. ред. Лугового В. І., Князева В. М.]. – К. : УАДУ. – 2001. – С. 125-138.
36. Бойко І. Д. До питання про державність українського народу в період феодалізму / І. Д. Бойко // Український історичний журнал. – 1968. – № 8. – С. 27-38.
37. Болдирев О. В. Перша спроба організації української політичної партії / О. В. Болдирев // Український історичний журнал. – 1995. – № 6. – С. 47-55.
38. Валлерстайн І. Аналіз мирових систем и ситуація в сучасному світі / Иммануэль Валлерстайн ; [пер. с англ. П. М. Кудюкина ; под общ. ред. Б. Ю. Кагарлицкий]. – СПб. : «Университетская книга», 2001. – 416 с.
39. Ващенко К. Лібералізм, консерватизм, соціал-демократія: еволюція систем політичних цінностей основних демократичних доктрин сучасності / К. Ващенко // Актуальні проблеми політики : [зб.наук.праць / відп. ред. Кормич Л. І.]. – Одеса : «Астропринт», 1999. – Вип. 5. – С. 174-179.
40. Вебер А. Б. Различие идеологий – в акцентировке ценностей / А. Б. Вебер // Консерватизм как течение общественной мысли и фактор общественного развития (Материалы «круглого стола») // Политические исследования. – 1995. – № 4. – С. 44-46.
41. Венгерский опыт и украинские реалии / [беседу записали Ю. Сколотяний, Н. Яценко] // Зеркало недели. – 2007. – № 5 (634). – С. 11.
42. Ветров Р. І. Політичні партії України в першій чверті ХХ століття (1990-1925 рр.) / Радій Іванович Ветров, Світлана Павлівна Донченко. – Дніпропетровськ-Дніпродзержинськ : Поліграфіст, 2001. – 245 с.

43. Визе Л. Сущность политической свободы / Леопольд Визе ; [пер. с нем. А. А. Малинина]. – М., 1911. – 31 с.
44. Вишенський І. Твори / Іван Вишенський ; [пер. з книжної укр. мови В. Шевчука]. – К. : Вид-во художньої літератури «Дніпро», 1986. – 247 с.
45. Вівчарик М. М. Українська нація: шлях до самовизначення : (Монографія) / Вівчарик М. М, Панченко П. П., Чмихова В. І. – К. : Вища шк., 2001. – 287 с.
46. Відбувся XIII позачерговий з'їзд партії [Електронний ресурс] / Ліберально-демократична партія України. – 2007. – 11 серпня. – Режим доступу : <http://ldpu.org.ua/party-news/actions/46bdc965c950c/>.
47. Від Конституції Пилипа Орлика – до Конституції незалежної української держави // Розбудова держави. – 1992. – № 5. – С. 3.
48. Вінсент Р. Д. Права людини і культурний релятивізм / Р. Д. Вінсент // Лібералізм : антологія / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Смолоскип, 2002. – X +. – С. 936-956. – (Серія «Політичні ідеології» ; вип. 3).
49. Внеочередной третий Съезд народных депутатов СССР, 12-15 марта 1990 г. : Стенографический отчет : в 3 т. – М. : Верховный Совет СССР, 1990. – Т. 3. – 1990. – 335, [1] с.
50. Волдрон Д. Теоретичні засади лібералізму / Джеремі Волдрон // Лібералізм : антологія / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Смолоскип, 2002. – X +. – С. 64-83. – (Серія «Політичні ідеології» ; вип. 3).
51. Волцер М. Складна рівність / Майкл Волцер // Лібералізм : антологія / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Смолоскип, 2002. – X +. – С. 894-916. – (Серія «Політичні ідеології» ; вип. 3).
52. Всеобщая декларация прав человека : утв. и провозгл. Генеральной Ассамблеей ООН 10 дек. 1948 г. – М. : Ассоциация содействия ООН – СССР : Плакат, 1989. – 7, [1] с.

53. Всесвітня Декларація місцевого самоврядування (23-26 вересня 1985 року, Ріо-де-Жанейро) // Місцеве та регіональне самоврядування України. – 1997. – Вип. 1-2 (3). – С. 95-97.
54. Вышеславцев Б. П. Кризис индустриальной культуры: Марксизм. Неосоциализм. Неолиберализм / Вышеславцев Б. П. – N.V. : Chalidze Publications, 1982. – 353 с.
55. Вязовик Т. Российская идеология в контексте западного либерализма [Электронный ресурс] / Татьяна Вязовик // Русский журнал. – 2002. – 17 сент. – Режим доступа до журн. : <http://old.russ.ru/politics/20020917-vjaz.html>.
56. Габович М. Многоликий либерализм. XIX век и современный взгляд на «национальные особенности» [Электронный ресурс] / Михаил Габович // Неприкосновенный запас. – 2002. – № 3 (23). – С. 103-109. – Режим доступа до журн. : <http://magazines.russ.ru/nz/2002/3/>.
57. Гаджиев К. С. Консерватизм: современные интерпретации. Научно-аналитический обзор / Гаджиев К. С. – М. : ИНИОН АН СССР, 1990. – 51 с.
58. Гаджиев К. С. Либерализм: история и современность / К. С. Гаджиев // Новая и новейшая история. – 1995. – № 6. – С. 15-31.
59. Гаджиев К. С. Политическая наука : [учебн. пос. для студ. выс. учебн. завед.] / Гаджиев К. С. – [2-е изд.]. – М. : Междунар. отношения. – 1996. – 398 с.
60. Гаджиев К. С. Современный консерватизм: опыт типологизации / К. С. Гаджиев // Новая и новейшая история. – 1991. – № 1. – С. 55-74.
61. Гаджиев К. С. Эволюция основных течений американской буржуазной идеологии. 50 - 70-е годы / Камалудин Серажудинович Гаджиев / АН СССР, Ин-т мировой экономики и междунар. отношений. – М. : Наука, 1982. – 333 с.

62. Галкин А. А. Консерватизм в прошлом и настоящем: о социальных корнях консервативной волны / А. А. Галкин, П. Ю. Рахшмир ; АН СССР. – М. : Наука, 1987. – 192 с. – (Серия «История и современность»).
63. Гарбузов В. Н. Консерватизм: понятие и типология (историографический обзор) / Валерий Николаевич Гарбузов // Политические исследования. – 1995. – № 4. – С. 60-68.
64. Гегель Г. В. Ф. Политические произведения / Гегель Г. В. Ф. – М. : Наука, 1978. – 440 с.
65. Гедикова Н. Ф. Особенности основных либеральных идей и концепций в истории украинской государственности в конце XVIII – середине XIX столетий / Н. Ф. Гедикова // Правова держава (Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова). – 2007. – № 9. – С. 267-274.
66. Гедикова Н. Ф. Особенности основных этапов эволюционного развития украинской либеральной мысли во второй половине XIX – начале XX веков / Н. Ф. Гедикова // Наукове пізнання: методологія і технологія (Південноукраїнський державний педагогічний університет (м. Одеса) ім. К. Д. Ушинського) – 2007. – № 1 (19). – С. 38-44.
67. Гедикова Н. Ф. Особенности становления и развития «нового» либерализма в спектре западноевропейской политической философии конца XIX – первой половины XX столетия / Н. Ф. Гедикова // Наукове пізнання: методологія та технологія (Південноукраїнський державний педагогічний університет (м. Одеса) ім. К. Д. Ушинського). – 2005. – № 1 (15). – С. 18-22.
68. Гедикова Н. Ф. Парадоксы западного либерализма второй половины XX столетия / Н. Ф. Гедикова // Перспективи (Південноукраїнський державний педагогічний університет (м. Одеса) ім. К. Д. Ушинського, Одеський Національний політехнічний університет). – 2006. – № 2 (34). – С. 9-14.
69. Гедикова Н. Ф. Право и гарантии его обеспечения в современных условиях формирования правового государства в Украине: политико-правовой анализ / Н. Ф. Гедикова // Перспективи (Південноукраїнський державний

- педагогічний університет (м. Одеса) ім. К. Д. Ушинського, Одеський Національний політехнічний університет). – 2007. – № 1 (37). – С. 29-35.
- 70.Гедикова Н. Ф. Причины внутреннего разрушения идеологических реалий либерализма во второй половине XX века / Н. Ф. Гедикова // Держава і право. Юридичні і політичні науки : [зб.наук.праць / головн. ред. Кресіна І. О.]. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. – Вип. 31. – С. 514-522.
- 71.Гедикова Н. Ф. Современный социальный либерализм и динамика украинской социальной политики / Н. Ф. Гедикова // Науковий вісник (Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців) : [зб.наук.праць / головн. ред. Соколов В. М.]. – Одеса, 2007. – № 10 (47). – С. 129-138.
- 72.Гедикова Н. Ф. Специфические особенности «нового» либерализма и его основные формы / Н. Ф. Гедикова // Перспективи (Південноукраїнський державний педагогічний університет (м. Одеса) ім. К. Д. Ушинського, Одеський Національний політехнічний університет). – 2003. – № 1 (21). – С. 108-114.
- 73.Гедикова Н. Ф. Степень соизмеримости либертариизма с либерализмом: сравнительный анализ / Н. Ф. Гедикова // Науковий вісник (Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців) : [зб.наук.праць / головн. ред. Соколов В. М.]. – Одеса, 2007. – № 18 (55). – С. 124-135.
- 74.Гедикова Н. Ф. С. Ю. Витте – приверженец великих либеральных реформ в России / Н. Ф. Гедикова // Перспективи (Південноукраїнський державний педагогічний університет (м. Одеса) ім. К. Д. Ушинського, Одеський Національний політехнічний університет). – 2002. – № 1 (17). – С. 44-47.
- 75.Гедикова Н. Ф. Элементы либерализма в истории украинского национально-освободительного движения (XIV-XVIII ст.) / Н. Ф. Гедикова // Наукове пізнання: методологія та технологія (Південноукраїнський

- державний педагогічний університет (м. Одеса) ім. К. Д. Ушинського). – 2005.– № 2 (16). – С. 21-27.
- 76.Гедікова Н. П. Аспекти ліберальних пріоритетів в контексті української національної ідеології / Н. П. Гедікова // Актуальні проблеми політики : [зб.наук.праць / голов. ред. Ківалов С. В. ; відп. за вип. Кормич Л. І.]. – Одеса : ПП «Фенікс», 2007. – Вип. 30. – С. 350-359.
- 77.Гедікова Н. П. Базові цінності сучасного ліберального феномену / Н. П. Гедікова // Актуальні проблеми політики : [зб.наук.праць / голов. ред. Ківалов С. В. ; відп. за вип. Кормич Л. І.]. – Одеса : «Фенікс», 2007. – Вип. 32. – С. 393-400.
- 78.Гедікова Н. П. Витоки зародження українського лібералізму / Н. П. Гедікова // Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки : зб. наук. праць / наук. ред. І. М. Коваль. – 2007. – Т. 12. – Вип. 6. – С. 407-415.
- 79.Гедікова Н. П. Економічний лібералізм: феномен сучасності і українська реальність / Н. П. Гедікова // Перспективи (Південноукраїнський державний педагогічний університет (м. Одеса) ім. К. Д. Ушинського). – 2006. – № 4 (36). – С. 16-22.
- 80.Гедікова Н. П. Лібералізм і права етносоціальних спільнот: сучасний аспект / Н. П. Гедікова // Правова держава (Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова). – 2008. – № 10. – С. 307-314.
- 81.Гедікова Н. П. Ліберальна демократія і критерії її співмірності з ліберальною теорією / Н. П. Гедікова // Науковий вісник (Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців) : [зб.наук.праць / головн. ред. Соколов В. М.]. – Одеса, 2007. – № 15 (52). – С. 90-103.
- 82.Гедікова Н. П. Ліберальні проекти у творчій спадщині М. П. Драгоманова / Н. П. Гедікова // Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки. – 2007. – Т. 12. – Вип. 14 – С. 112-119.

- 83.Гедікова Н. П. Муніципальна реформа в сучасній Україні: проблеми і перспективи / Н. П. Гедікова // Грані (Дніпропетровський державний університет, Центр соціально-політичних досліджень). – 2008.– № 3 (59). – С. 140-145.
- 84.Гедікова Н. П. Політичні партії ліберальної спрямованості в сучасній Україні: цілі, задачі, ціннісні орієнтири і соціальна база / Н. П. Гедікова // Вісник СевДТУ. Політологія : [зб.наук.праць / редкол. Артюр П. І. (відп. ред.) та ін.]. – Севастополь : Вид-во СевНТУ. – 2008. – Вип. 91. – С. 58-62.
- 85.Гедікова Н. П. Практика ліберального реформування радянської системи як передумова формування сучасної української реальності / Н. П. Гедікова // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї : [зб.наук.праць / редкол. Михальченко М. І. (голова) та ін.]. – Київ ; Миколаїв, 2008. – Вип. 14. – С. 41-49.
- 86.Гедікова Н. П. Роль соціокультурних чинників у сучасному процесі формування світогляду українського суспільства / Н. П. Гедікова // Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки. – 2008. – Т. 13. – Вип. 5. – С. 48-58.
- 87.Гедікова Н. П. Стан громадянського суспільства в Україні в сучасних умовах ліберальної демократії / Н. П. Гедікова // Наукове пізнання: методологія та технологія (Південноукраїнський державний педагогічний університет (м. Одеса) ім. К. Д. Ушинського). – 2006. – № 2 (18). – С. 21-26.
- 88.Гедікова Н. П. Сучасна реальність і перспективи партій ліберальної спрямованості в Україні / Н. П. Гедікова // Держава і право. Юридичні і політичні науки : [зб.наук.праць / головн. ред. Кресіна І. О.]. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2008. – Вип. 40. – С. 614-621.
- 89.Гедікова Н. П. Сучасні тенденції взаємного зближення ліберальної і соціал-демократичної ідеологій / Н. П. Гедікова // Грані

- (Дніпропетровський державний університет, Центр соціально-політичних досліджень). – 2008. – № 2 (58). – С. 158-162.
- 90.Гедікова Н. П. Сучасні теоретико-методологічні підходи в обґрунтуванні поняття «лібералізм» / Н. П. Гедікова // Актуальні проблеми політики : [зб.наук.праць / голов. ред. Ківалов С. В. ; відп. за вип. Кормич Л. І.]. – Одеса : «Фенікс», 2008. – Вип. 33. – С. 332-340.
- 91.Гедікова Н. П. Тенденції взаємного ідейно-ціннісного і нормативного збагачення консервативної та ліберальної ідеологій у сучасному світі / Н. П. Гедікова // Нова парадигма : [журн.наук.праць / голов. ред. Бех В. П. ; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова ; Творче об'єднання «Нова парадигма»]. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – Вип. 78. – С. 66-76.
- 92.Гелд Д. Революції 1989 року і триумф лібералізму / Девід Гелд // Лібералізм : антологія / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Смолоскип, 2002. – X +. – С. 1044-1068. – (Серія «Політичні ідеології» ; вип. 3).
- 93.Гелей С. Консервативно-політологічна концепція державотворення. Василь Кучабський / Степан Гелей. – Львів : Ін-т українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1997. – 160 с.
- 94.Геллнер Э. Нации и национализм / Эрнест Геллнер ; [пер. с англ. Т. В. Бердикова, М. К. Тюнькина ; ред. и послесл. И. И. Крупнака]. – М. : Прогресс, 1991. – 320 с.
- 95.Гілко В. І. Соціальні орієнтири державної політики. Діагностика соціального розвитку регіону : (Монографія) / Гілко В. І., Кормич Л. І., Гансова Е. А. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2005. – 376 с.
- 96.Гобгауз Л. Т. Апологія свободи / Л. Т. Гобгауз // Лібералізм : антологія / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Смолоскип, 2002. – X +. – С. 458-475.– (Серія «Політичні ідеології» ; вип. 3).

97. Гобгауз Л. Т. Держава та індивід / Л. Т. Гобгауз // Лібералізм : антологія / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Смолоскип, 2002. – X +. – С. 675-684. – (Серія «Політичні ідеології» ; вип. 3).
98. Гобсон Д. А. Перспективи лібералізму / Д. А. Гобсон // Лібералізм : антологія / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Смолоскип, 2002. – X +. – С. 685-687. – (Серія «Політичні ідеології» ; вип. 3).
99. Гобхаус Л. Т. Либерализм / Леонард Гобхаус ; пер. с англ. М. А. Абрамова // О свободе. Антология мировой либеральной мысли (I половина XX века) / [отв. ред. М. А. Абрамова]. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – С. 83-182.
100. Головаха Е. Основные этапы и тенденции трансформации украинского общества: от перестройки до «оранжевой революции» / Евгений Головаха, Наталья Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 32-51.
101. Голубицький О. Український політичний Рух на Наддніпрянщині кінця XIX – початку XX століття : Дослідження / Олексій Голубицький, Віталій Кулик. – К. : Смолоскип, 1996. – 122 с.
102. Гордієнко М. Творчий потенціал консервативної орієнтації / Михайло Гордієнко // Віче. – 1998. – № 1 (70). – С. 30-39.
103. Гражданское общество, правовое государство и право («Круглый стол» журналов «Государство и право» и «Вопросы философии»). (Выступили Б. Н. Топорнин, В. Е. Гумилев, В. М. Межуев, В. А. Червертин, Т. А. Алексеева, Е. А. Лукашева, Б. Г. Капустин, В. С. Степин, Л. С. Мамут, А. А. Гусейнов, В. С. Нерсеянц, А. Ф. Зотов, В. В. Лапаев, В. Н. Шевченко, В. Г. Графский, И. И. Кравченко) // Вопросы философии. – 2002. – № 1. – С. 3-51.
104. Грачев М. Н. Демократия: методология исследования, анализ перспектив : (Монография) / М. Н. Грачев, А. С. Мадатов. – М. : Изд-во «АЛКИГАММА», 2004. – 128 с.

105. Грей Дж. Поминки по просвещению: политика и культура на закате современности / Джон Грей; [пер. с англ. Л. Е. Переяславцевой, Е. К. Рудницкой, М. С. Фетисова и др.; под общ. ред. Г. В. Каменской]. – М. : Параксис, 2003. – 368 с. – (Серия «Новая наука политики»).
106. Григоров С. Г. Преодоление заданности. Размышления о консерватизме / С. Г. Григоров // Политические исследования. – 2000. – № 3. – С. 31–39.
107. Грін Т. Г. Ліберальне законодавство і свобода контракту / Т. Г. Грін // Лібералізм : антологія / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Смолоскип, 2002. – X +. – С. 659-674. – (Серія «Політичні ідеології» ; вип. 3).
108. Грін Т. Г. Про різні значення слова «свобода» у зв'язку з волею та моральним поступом людства / Т. Г. Грін // Лібералізм : антологія / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Смолоскип, 2002. – X +. – С. 441-457. – (Серія «Політичні ідеології» ; вип. 3).
109. Громько А. А. Победы и поражения современной социал-демократической Европы / А. А. Громько // Политические исследования. – 2000. – № 3. – С. 140-150.
110. Губерський С. А. Політичні системи західноєвропейських держав: деякі аспекти становлення / С. А. Губерський // Політологічні обрії : [зб.наук.праць / за ред. Кирилюка Ф. М., Хилька М. І.]. – К. : Укр. Центр дух. культури, 2001. – С. 71-77.
111. Гумбольдт В. Язык и философия культуры / Вильгельм фон Гумбольдт; [пер. с нем. М. И. Левиной, О. А. Гулыга, А. В. Михайлова, С. А. Старостина, М. А. Журиной; сост, общая ред. и статьи А. В. Гулыги, Г. В. Рамшвили]. – М. : Прогресс, 1985. – 451 с. – (Языковеды мира).
112. Гуренко М. М. Розвиток політико-правової думки про гарантії прав і свобод людини та громадянина : (Монографія) / Гуренко М. М. – К. : Логос, 2002. – 252 с.

113. Гуржій О. І. Право в українській козацькій державі (друга половина XVII-XVIII ст.) / Олександр Іванович Гуржій. – К., 1994. – 48 с. – (Історичні зошити).
114. Даль Р. Введение в экономическую демократию / Роберт А. Даль ; [пер. с англ. В. Р. Евстигнеева ; вступит. ст. В. Б. Размустова]. – М. : Наука : СП ИКПА, 1991. – 124 с. – (Библиотечка журнала «США – экономика, политика, идеология»).
115. Дашутін Г. Політичний ідеал: світовий досвід і сучасна Україна / Григорій Дашутін. – К. : Академ-Прес, 2006. – 304 с.
116. XII з'їзд ЛПУ прийняв історичне рішення [Електронний ресурс] / Політична заява Ліберальної партії України. – 2005. – 28 груд. – Режим доступу : <http://www.lpu.org.ua/index.php?area=1&p=news&newsid=15>.
117. 2007 рік: суспільно-політичні процеси в Україні у дзеркалі громадської думки // Національна безпека і оборона. – 2001. – № 10 (94). – С. 3-8.
118. Дворкін Р. Ліберальна концепція рівності / Рональд Дворкін // Лібералізм : антологія / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Смолоскип, 2002. – X +. – С. 802-823. – (Серія «Політичні ідеології» ; вип. 3).
119. Дворкін Р. Серйозний погляд на права / Рональд Дворкін ; [пер. з англ. А. Фролкін]. – К. : Основи, 2000. – 519 с.
120. Девятнадцатая Всесоюзная конференция Коммунистической партии Советского Союза (Москва, 28 июня – 1 июля 1988 г.) // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1988) / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС : в 15 т. – [9-е изд., доп и испр.]. – М. : Политиздат, 1989. – С. 617-654. – Т. 15: 1985-1988. – 1989. – 670, [1] с.
121. Декларація про державний суверенітет України : прийнята Верховною Радою Української РСР 16 лип. 1990 р. / Верховна Рада УРСР. – Офіц. вид. – К. : Україна, 1991. – 8 с.

122. Декларація про створення Партії Вільних Демократів (ПВД) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pvd.kiev.ua/part_static.php?id=13.
123. Дем'яненко В. Ментальні характеристики свідомості українців / Віра Дем'яненко // Людина і політика. – 2001. – № 1 (13). – С. 93-100.
124. Денхофф М. Г. Границы свободы / Марион Грефи Денхофф ; [пер. с нем. В. А. Фоменко]. – М. : Междунар. отношения, 2001. – 232 с.
125. Дергунова Н. В. Свобода: от мечты к реальности. Очерки по истории западноевропейского классического либерализма : (Монография) / Дергунова Н. В. – Ульяновск : УлГУ, 2000. – 227 с.
126. Державний департамент США. Доповідь Міжнародної організації релігійної свободи за 2006 рік. Випущений Відділом з питань демократії, прав людини та праці. Україна [Електронний ресурс] / Звіт про свободу віросповідання - 2006. – 2006. – Режим доступу : http://kyiv.usembassy.gov/files/polit_relig_freedom2006_ukr.html. – Заголовок з екрану.
127. Джефферсон Т. Автобіографія. Заметки о штате Вергиния / Томас Джефферсон ; [пер. с англ. В. М. Большакова с участием В. Н. Плешкова ; под общ. ред. А. А. Фусенко] / АН СССР. – Л. : «Наука», Ленингр. отд-ние, 1990. – 314, [1] с. – (Серия «Памятники исторической мысли»).
128. Джойс П. 101 ключевая идея: Политика / Питер Джойс ; [пер. с англ. К. Ткаченко]. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2002. – 304 с. – (Серия «Грандиозный мир»).
129. Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація? / Іван Михайлович Дзюба. – Лондон : Сучасність, 1968. – 262 с.
130. Довгаль О. А. Протекціонізм і лібералізм у процесі глобалізації світової економіки (Питання теорії і методології) / Олена Андріївна Довгаль ; Нар. укр. акад. – Х. : Вид-во НУА, 2004. – 320 с.

131. Донченко О. Архетипи соціального життя і політики (Глибинні регулятиви психологічного повсякдення) : (Монографія) / О. А. Донченко, Ю. В. Романенко. – К. : Либідь, 2001. – 334 с.
132. Дорошенко Д. І. Нарис історії України : у 2 т. / Дорошенко Д. І. – К. : «Глобус», 1992. – 283 с. – (Літературно-художнє видання ; 2-е вид.) – Т. 1: До половини XVII століття. – 1992. – 283 с.
133. Драгоманівський збірник «Вільна спілка» та сучасний український конституціоналізм / [за ред. Т. Г. Андрусяка]. – Львів : Світ, 1996. – 256 с.
134. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну / М. Драгоманов // Грінченко Б. – Драгоманов М.: Діалоги про українську національну справу / [упоряд. А. Жуковський]. – К., 1994. – С. 149-273. – (Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні 19 – поч. 20 ст. ; вип. 1).
135. Драгоманов М. П. Пропавший час: Українці під Московським царством, 1654-1876 / М. П. Драгоманов // Український історичний журнал. – 1991. – № 9. – С. 131-143.
136. Драгоманов М. П. Что такое украинофильство? / М. П. Драгоманов // Выбраное / М. П. Драгоманов. – К. : Либідь, 1991. – С. 430-455. – (Бібліотека «Пам'ятки історичної думки України»).
137. Дьюи Д. Либерализм и социальное действие / Джон Дьюи ; пер. с англ. И. И. Мюрберг (1-2 гл.) и И. Е. Задорожнюка (3 гл.) // О свободе. Антология мировой либеральной мысли (I половина XX века) / [отв. ред. М. А. Абрамова]. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – С. 331-384.
138. Еванс М. С. Проблема людини в консерватизмі / М. С. Еванс // Консерватизм : антологія / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Смолоскип, 1998. – XVI +. – С. 379-388. – (Серія «Політичні ідеології» ; вип. 1).
139. Евстигнеева Л. Социализм. Монетаризм. Либерализм. (Экономическая трансформация в России) / Людмила Евстигнеева, Рубен Евстигнеев // Общественные науки и современность. – 1995. – № 3. – С. 17-30.

140. Етнос. Нація. Держава: Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду : (Монографія) / [Римаренко Ю. І., Вівчарик М. М., Картунов О. В. та ін.] ; за заг. ред. Ю. І. Римаренка. – К. : Ін-т держави і права НАН України, 2000. – 516 с.
141. Єфремов С. Масонство на Україні / Сергій Єфремов // Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії / Сергій Єфремов ; [упоряд., передм та прим. Е. Соловей]. – К. : Наукова думка, 2002. – С. 689-703.
142. Жиленкова І. М. Ліберально-демократична течія в суспільному русі України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Жиленкова Ірина Миколаївна. – К., 2000. – 203 с.
143. Жильцов С. Украинская экономика: от спада к коллапсу / Сергей Жильцов // Евразия сегодня. – 2006. – № 45. – С. 6-11.
144. Жулинський М. Україна: випробування свободою, або чим обумовлюється прогрес нації / Микола Жулинський // Зеркало недели. – 2004. – № 38 (513). – С. 18.
145. Заблоцький В. Базисна тріада методології: ліберальна складова / Віталій Заблоцький // Людина і політика. – 2001. – № 4 (16). – С. 140-148.
146. Заблоцький В. П. Етнокультурний лібералізм: відповідь на виклик часу / В. П. Заблоцький // Мультиверсум. Філософський альманах : [зб.наук.праць / гол. ред. Лях В. В.]. – К. : Укр. центр дух. культури, 2000. – Вип. 16. – С. 3-12.
147. Заблоцький В. П. Лібералізм: ідея, ідеал, ідеологія / Заблоцький В. П. – Донецьк : Янтар, 2001. – 368 с.
148. Загладин Н. Демократическая партия США: от либерализма к идеологии «третьего пути» / Н. Загладин ; пер. Т. Дудниковой // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 7. – С. 61-71.
149. Закон України «Про державну службу» : від 16 груд. 1993 р. / Верховна Рада України. – Офіц. вид. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 52. – С. 490-503.

150. Закон України «Про звернення громадян»: від 2 жовт. 1996 р. / Верховна Рада України. – Офіц. вид. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 47. – С. 685-693.
151. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні»: за станом на 15 січ. 2004 р. / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К. : Парлам. вид-во, 2004. – 72 с. – (Бібліотека офіційних видань).
152. Закон України «Про місцеві державні адміністрації»: від 9 квіт. 1999 р. / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К. : Парлам. вид-во, 1999. – 30 с. – (Бібліотека офіційних видань).
153. Закон України «Про основи національної безпеки України»: від 19 черв. 2003 р. / Верховна Рада України. – Офіц. вид. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 39. – С. 1202-1211.
154. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища»: від 25 черв. 1991 р. – К. : Україна, 1991. – 59 с.
155. Закон України «Про розмежування земель державної і комунальної власності»: від 5 лют. 2004 р. / Верховна Рада України. – Офіц. вид. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 35. – С. 1370-1374.
156. Закон України «Про службу в органах місцевого самоврядування»: за станом на 24 лют. 2006 р. – Офіц. вид. // Верховна Рада України. – К. : Парлам. вид-во, 2006. – 23 с. – (Бібліотека офіційних видань).
157. Закон Української РСР «Про бюджетну систему Української РСР» / Верховна Рада УРСР. – Офіц. вид. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 1. – С. 3-9. – (Щотижневий нормативний бюлетень).
158. Закон Української РСР «Про власність»: від 7 груд. 1991 р. / Верховна Рада УРСР. – Офіц. вид. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 20. – С. 523-537.– (Щотижневий нормативний бюлетень).
159. Закон Української РСР «Про економічну самостійність Української РСР» / Верховна Рада України УРСР. – Офіц. вид. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – № 34. – С. 660-665. – (Щотижневий нормативний бюлетень).

160. Закон Української РСР «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування» / Верховна Рада України УРСР. – Офіц. вид. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 2. – С. 24-63. – (Щотижневий нормативний бюлетень).
161. Закон Української РСР «Про підприємництво»: від 7 лют. 1991 р. / Верховна Рада УРСР. – Офіц. вид. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 14. – С. 354-360. – (Щотижневий нормативний бюлетень).
162. Закон Украины «О гражданском (общественном) контроле за государственной деятельностью» (модельный проект) // Свобода и государство / Речицкий В. В.; Харьковская правозащитная группа / [худож.-оформитель И. Гаврилюк]. – Х. : Фолио, 1998. – С. 110-142.
163. Замошкин Ю. А. «Конец истории»: идеологизм и реализм / Ю. А. Замошкин // Вопросы философии. – 1990. – № 3. – С. 148-155.
164. Зелцник Ф. Основи комунітаристського лібералізму / Філіп Зелцник // Лібералізм: антологія / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К.: Смолоскип, 2002. – Х +. – С. 40-48. – (Серія «Політичні ідеології»; вип. 3).
165. Зидентоп Л. Демократия в Европе / Ларри Зидентоп; [пер. с англ.; под ред. В. Л. Иноземцева]. – М.: Логос, 2001. – 360 с.
166. Зуб А. Т. Стратегический менеджмент: Теория и практика: [учеб. пос. для вузов] / Зуб А. Т. – [1-е изд.] – М.: Аспект Пресс, 2002. – 415 с.
167. Игнацкая М. А. Новая экономика: опыт структурно-функционального анализа: (Монография) / Игнацкая М. А. – М.: УРСС, 2005. – 304 с.
168. Из «Наказа комиссии о сочинении проекта нового уложения» // Сочинения / Екатерина II; [состав., вступ. ст. и примеч. В. К. Былинина, М. П. Одесского]. – М.: Современник, 1990. – С. 22-31. – (Литературно-художественное издание).
169. Иноземцев В. Л. За пределами экономического общества: постиндустриальные теории и экономические тенденции в современном мире: [научное издание] / Владислав Леонидович Иноземцев; ответ. ред. А. И. Антипов. – М.: «Academia» – «Наука», 1998. – 640 с.

170. Інститут Лібералізму [Електронний ресурс]. – 2005. – 06 травня. – Режим доступу : <http://www.ldpu.org.ua/partners/institution-of-liberalism/>.
171. Калмакан І. К. Виникнення та еволюція національної системи в Україні в ХХ столітті : Дослідження / І. К. Калмакан, О.Б. Бриндак. – Одеса : Астропринт, 1997. – 192 с.
172. Кант І. Сочинення : в 6 т. / Иммануил Кант. – М. : Мысль, 1965. – 544 с. – (Философское наследие). – Т. 4. – Ч. 1. – 1965. – 544 с.
173. Капустин Б. Г. Алгоритмы и варианты западного либерализма / Б. Г. Капустин // Русский либерализм: исторические судьбы и перспективы : междунар. науч. конф., 27-29 мая 1998 г. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. – С. 39-56.
174. Капустин Б. К вопросу о социальном либерализме (беседу вел Борис Межуев) / Борис Капустин // Логос. – 2004. – № 6. – С. 72-81.
175. Капустин Б. Что такое либерализм? / Борис Капустин // Свободная мысль. – 2004. – № 8. – С. 33-55.
176. Кара-Мурза А. А. Либерализм против хаоса (Основные интенции либеральной идеологии на Западе и в России) [Електронний ресурс] / Алексей Алексеевич Кара-Мурза // Политические исследования. – 1994. – № 3. – С. 118-124. – Режим доступу до журн. : <http://www.politstudies.ru/N2004fulltext/1994/3/10.htm>.
177. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях : (Монографія) / Карась А. – К. ; Львів : Вид-й центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 520 с.
178. Кармазин О. Еволюція поглядів Михайла Грушевського на українську державу / Олена Кармазин // Людина і політика. – 1999. – № 2. – С. 57-61.
179. Кармазіна М. С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець ХІХ – початок ХХ століття): дис. ... доктора політ. наук : 23.00.01 / Кармазіна Марія Степанівна. – К., 1999. – 459 с.
180. Карпенко В. Держава без ідеології, що судно без лоцїї / Віталій Карпенко // Універсум. – 2001. – № 11-12. – С. 8-12.

181. Касьянов Г. В. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-1980-х років / Георгій Володимирович Касьянов. – К. : Либідь, 1995. – 224 с.
182. Касьянов Г. Україна 1991-2007: нариси новітньої історії / Касьянов Г. ; НАН України. Ін-т історії України. – К. : Наш час, 2008. – 432 с. – (Серія «Науково-популярна»).
183. Катренко А. Політична діяльність земців-лібералів України (друга половина 70-х – початок 80-х років XIX ст.) / Андрій Катренко // Київська старовина. – 2001. – № 1. – С. 118-137.
184. Кейнс Дж. М. Я – либерал? / Джон Кейнс ; пер с англ. И. Е. Задорожняка // О свободе. Антология мировой либеральной мысли (I половина XX века) / [отв. ред. М. А. Абрамова]. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – С. 295-318.
185. Кимліка В. Ліберальна рівність / Віл Кимліка // Лібералізм : антологія / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Смолоскип, 2002. – X +. – С. 824-858. – (Серія «Політичні ідеології» ; вип. 3).
186. Кимліка В. Ліберальний культуралізм: народження консенсусу? / Віл Кимліка // Лібералізм : антологія / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Смолоскип, 2002. – X +. – С. 399-408. – (Серія «Політичні ідеології» ; вип. 3).
187. Кимліка В. Цінність культурного членства / Віл Кимліка // Лібералізм : антологія / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Смолоскип, 2002. – X +. – С. 385-398. – (Серія «Політичні ідеології» ; вип. 3).
188. Кирило-Мефодіївське товариство : у 3 т. / [упоряд. П. С. Сохань, М. І. Бутич, О. О. Франко]. – К. : Наукова думка, 1990. – 544 с. – Т. 1. – 1990. – 544 с. – (Джерела з історії соціально-політичного руху на Україні XIX – початку XX ст.).
189. Кисельова Т. А. Про підсумки та перспективи розвитку ЛПУ / Т. А. Кисельова // Другий з'їзд Ліберальної партії України, 28 січня 1995 р.

- / [упоряд. Ю. А. Ададуrow]. – К. : Ліберальна партія України, 1995. – С. 7-9.
190. Кін Д. Громадянське суспільство: старі образи, нове бачення / Джон Кін ; [пер. з англ. О. Грищенка]. – К. : К.І.С. ; Аналіт.-дослідницький центр «АНОД», 2000. – 192 с.
191. Классический французский либерализм : сборник / [пер. с фр. М. М. Федоровой]. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – 592 с.
192. Ковальчук І. А. Історіографія становлення та діяльності українських політичних партій початку століття / І. А. Ковальчук // Наукові праці з питань політичної історії : [зб.наук. раць / від. ред. Горшков В. П.]. – К. : Либідь, 1992. – С. 105-114. – (Політичні партії на Україні (1905 – 1925 рр.) ; вип. 172).
193. Козицький М. Ю. Національно-політична думка на Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст. / М. Ю. Козицький, О. В. Поліщук // Наукові праці з питань політичної історії : [зб.наук.праць / від. ред. Горшков В. П.]. – К. : Либідь, 1992. – С. 3-14. – (Політичні партії на Україні (1905-1925 рр.) ; вип. 172).
194. Козуб Д. Институционально-инновационно-инвестиционная модель переходной экономики Украины / Данило Козуб // Економічний часопис. – 2001. – № 4. – С. 20-23.
195. Колмаков С. А. Идеология и политика либеральной партии Великобритании в 80-е годы ХІХ в. / Колмаков С. А. – М. : Изд-во МГУ, 1985. – 163 с.
196. Колодко Г. В. Глобалізація і перспективи розвитку постсоціалістичних країн / Колодко Г. В. ; [пер. з польськ. О. М. Палій]. – К. : Основні цінності, 2002. – 248 с. – (Серія «Сучасна думка»).
197. Констан Б. Принципы политики / Бенжамен Констан // Классический французский либерализм : сборник / [пер. с фр. М. М. Федоровой]. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – С. 23-262.

198. Констан Б. Про свободу древніх у її порівнянні зі свободою сучасних людей / Бенжамен Констан // Лібералізм : антологія / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Смолоскип, 2002. – Х +. – С. 411-423. – (Серія «Політичні ідеології» ; вип. 3).
199. Конституція України. Закон України «Про Державний Гімн України» : за станом на 15 вер. 2006 р. / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К. : Видавничий дім «Скіф», 2006. – 48 с. – (Кодекси і Закони України).
200. Конституція Української Народної Республіки // Розбудова держави. – 1992. – № 5. – С. 15-20.
201. Контурова С. М. Головні чинники і наслідки розвитку економіки України в умовах глобалізації / С. М. Контурова // Актуальні проблеми економіки. – 2006. – № 12 (66). – С. 91-97.
202. Концепции и определения демократии : антология / [под ред. А. В. Фененко]. – М. : КомКнига, 2006. – 224 с.
203. Концепція (основи державної політики) національної безпеки України : від 16 січ. 1997 р. / Верховна Рада України. – Офіц. вид. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 10. – С. 149-156.
204. Кормич Л. І. Громадські об'єднання та політичні партії сучасної України / Л. І. Кормич, Д. С. Шелест. – К. : АВРІО, 2004. – 262 с.
205. Костишева С. Нові тенденції в розвитку політичних партій України / Світлана Костишева, Олег Ворошилов // Нова політика. – 1996. – № 6. – С. 28-30.
206. Крах либерально-консервативного консенсуса и буржуазная политология // Современный капитализм: критический анализ буржуазных политологических концепций / [Гаджиев К. С., Гливаковский А. К., Каменская Г. В. и др.] ; АН СССР, Ин-т мировой экономики и междунар. отношений. – М. : Наука, 1988. – Гл. 1. – С. 7-43.
207. Кремень В. Феномен «предательства» в отношениях народа и власти / Василий Кремень // Зеркало недели. – 2006. – № 9 (588). – 21 с.

208. Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз) : (Монографія) / Кресіна І. О. – К. : Вища шк., 1998. – 392 с.
209. Кристал І. В конце II тысячелетия: Размышления о западной цивилизации (Статьи 1970-х – 1990-х годов) / Ирвинг Кристал ; [пер. с англ. В. Ошерова]. – М. : Полиграф, 1994. – 209 с.
210. Круглашов А. Михайло Драгоманов: державницький виклик ХХ століттю / Анатолій Круглашов // Віче. – 2000. – № 3 (96). – С. 106-119.
211. Культура и искусство в современной Украине [Электронный ресурс] / [авт. текста независимая исследовательская и бренд-консалтинговая компания Research & Branding Group]. – 2007. – 11 травня. – Режим доступу : <http://www.rb.com.ua/rus/politics/analytics/2007/687.html>.
212. Крылов К. Либерализм как реальность [Электронный ресурс] / Константин Крылов. – Режим доступу : <http://www.traditio.ru/krylov/liberal.html>. – Заголовок з екрану.
213. Кэмпбелл Дж. Свобода и сообщество / Дж. Кэмпбелл // Вопросы философии. – 1992. – № 12. – С. 112-126.
214. Лебедева Т. П. Либеральная демократия как ориентир для посттоталитарных преобразований / Т. П. Лебедева // Политические исследования. – 2004. – № 2. – С. 76-84.
215. Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) / Юрій Анатолійович Левенець. – К. : Стилос, 2001. – 585 с.
216. Левицкий С. А. Трагедия свободы / С. А. Левицкий // Сочинения : в 2 т. / С. А. Левицкий. – М. : Канон, 1995. – 512 с. – Т. 1: Трагедия свободы. – 1995. – 512 с. – (История философии в памятниках).
217. Левкин А. Либерализм без либералов / Андрей Левкин // Логос. – 2004. – № 6 (45). – С. 82-94.

218. Либерализм в России / [отв. ред. В. Ф. Пустарников, И. Ф. Худушина]. – М. : ИФРАН, 1996. – 451 с.
219. Либерализм Запада. XVII-XX века / [под общ. ред. В. В. Согрина]. – М. : Ин-т всеобщей истории, 1995. – 228 с.
220. Либерализм и демократизм. – М. : Книгоиздательство Е. Д. Мягкова «Колокол», 1905. – 31 с.
221. Либеральная программа для XXI века. Либеральный манифест, принятый 48-м Съездом Либерального Интернационала в Оксфорде (Великобритания), 27-30 ноября 1997 г. [Электронный ресурс] / [перевод – Бюро Фонда Фридриха Науманна в Москве]. – Режим доступа : <http://www.shishlov.ru/politics/index.phtml?id=513>. – Заголовок з екрану.
222. Лисий І. Менталітет і духовна культура українців / Іван Лисий // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 11–12. – С. 37-59.
223. Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України. Консерватизм. Націоналізм. Правопорядок і революція / Іван Лисяк-Рудницький // Політологічні читання. – 1993. – № 4. – С. 227-283.
224. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : у 2 т. / Іван Лисяк-Рудницький ; [пер. з англ. М. Бадік, У. Говришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Паннєвої]. – К. : Основи, 1994. – 554 с. – (Західна історіографія України ; вип. 1). – Т. 1. – 1994. – 554 с.
225. Лисяк-Рудницький І. Політична думка українських підрадянських дисидентів / Іван Лисяк-Рудницький // Історичні есе : в 2 т. / Іван Лисяк-Рудницький ; [пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицак]. – К. : Основи, 1994. – С. 477-488. – (Західна історіографія України ; вип. 1). – Т. 2. – 1994. – 573 с.
226. Ліберальна партія України (ЛПУ) // Сучасні політичні партії України : довідник / В. М. Яблонський ; [ред. П. Гвоздецький]. – К. : Лексикон, 1996. – С. 86-102.

227. Ліберально-Демократична партія України (ЛДПУ) // Сучасні політичні партії України : Довідник / В. М. Яблонський ; [ред. П. Гвоздецький]. – К. : Лексикон, 1996. – С. 75-77.
228. Ліберально-демократична партія України // Україна багатопартійна: програмні документи нових партій / [передм., упорядкув. В. О. Гараня]. – К. : МП «Пам'ятки України», 1991. – С. 149-161. – (Бібліотека журналу «Пам'ятки України» ; кн. 9).
229. Лук'яненко Л. Г. Не дам загинуть Україні / Левко Григорович Лук'яненко. – К. : «Софія», 1994. – 510 с.
230. Лысюк А. Евроатлантические и европейские перспективы Украины, или «долгая дорога в дюнах» [Електронний ресурс] / Анатолий Лысюк. – 2008. – 21 січ. – Режим доступу : http://dialogs.org.ua/print.php?part=issue&m_id=11925.
231. Мадіссон В. В. Сучасна українська геополітика : навч. посібник [для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закл.] / В. В. Мадіссон, В. А. Шахов. – К. : Либідь, 2003. – 176 с.
232. Майер Т. Годесберг и далее: новая социал-демократия / Т. Майер ; пер. Т. Дудниковой // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 6. – С. 53-61.
233. Макиавелли Н. Государ : [сочинения] / Николло Макиавелли ; [пер. с итал. Г. Муравцевой]. – М. : ЗАО изд-во ЭКСМО-Пресс ; Харьков : «Фолио», 1999. – 656 с. – (Серия «Антология мысли»).
234. Маккелем Д. К. Негативна і позитивна свобода / Д. К. Маккелем // Лібералізм : антологія / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Смолоскип, 2002. – X +. – С. 568-582. – (Серія «Політичні ідеології» ; вип. 3).
235. Малик Я. Історія української державності / Малик Я., Вол Б., Чуприна В. – Львів : Світ, 1995. – 246 с.
236. Малинова О. Ю. Либерализм и концепт нации / О. Ю. Малинова // Политические исследования. – 2003. – № 2. – С. 96-111.

237. Малинова О. Ю. Партийные идеологии в России: атрибут или антураж? / О. Ю. Малинова // Политические исследования. – 2001. – № 5. – С. 97-106.
238. Малярчук В. Партії й електорат в Україні і в західних демократіях / В'ячеслав Малярчук // Нова політика. – 1996. – № 6. – С. 31-33.
239. Манан П. Інтелектуальна історія лібералізму / П'єр Манан ; [пер. з фр. В. Кащенко]. – К. : Дух і літера, 2004. – 206 с.
240. Манифест Либеральной партии Украины «За социальный мир и экономическое возрождение» / [сост. И. Х. Баширов и др.]. – Донецк : ООО «Доминанта» : ПК «Полиграфист», 1996. – 41 с.
241. Масарик Т. Г. Либерализм / Т. Г. Масарик ; пер. с чешского Э. Г. Лаврик // О свободе. Антология мировой либеральной мысли (I половина XX века) / [отв. ред. М. А. Абрамова]. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – С. 201-219.
242. Маслов Д. В. Трансформация советской системы в годы «перестройки»: историография, методы исследования / Д. В. Маслов // Социально-гуманитарные знания. – 2002. – № 3. – С. 229-246.
243. Матвейчук С. Е. Десятилетие либерализма [Электронный ресурс] / Сергей Евгеньевич Матвейчук // Русский дом. – 2002. – № 12. – Режим доступа до журн. : <http://www.russdom.ru>.
244. Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС, 25-26 июня 1987 г. – М. : Политиздат, 1987. – 110, [2] с.
245. Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС, 27-28 янв. 1987 г. – М. : Политиздат, 1987. – 92, [2] с.
246. Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС, 19-20 сент. 1989 г. – М. : Политиздат, 1989. – 252, [3] с.
247. Мау В. А. Перестройка сквозь призму двух столетий [Электронный ресурс] / Владимир Мау // Россия в глобальной политике. – 2005. – Т. 3. – № 2. – С. 40-64. – Режим доступа до журн. : <http://www.globalaffairs.ru/numbers/13/3937.html>.

248. Медведчук В. Дух и принципы социал-демократии: украинская перспектива / Виктор Владимирович Медведчук ; [пер. с укр., ред. В. Сергейчука]. – К. : Основні цінності, 2000. – 215 с.
249. Медведчук В. Європейський вибір України – історичний шанс для української соціал-демократії / Віктор Медведчук // Віче. – 2000. – № 2 (95). – С. 38-48.
250. Медведчук В. Принцип справедливості і сучасна соціал-демократія: об'єктивна перспектива чи політична утопія? / В. Медведчук // Право України. – 2001. – № 6. – С. 22-27.
251. Медведчук В. Социал-демократическая модель общественного развития и предпосылки ее становления в Украине / В. Медведчук // Политические исследования. – 1999. – № 6. – С. 17-24.
252. Межуев В. Социал-демократия как политика и идеология: российский вариант / Вадим Межуев // Свободная мысль. – 2001. – № 2. – С. 41-56.
253. Мельвиль А. Ю. США – сдвиг вправо? Консерватизм в идейно-политической жизни США 80-х годов / Мельвиль А. Ю. – М. : Наука, 1986. – 215 с. – (Ин-т США и Канады АН СССР).
254. Мельничук М. «Социалисты Украины рассматривают «Справедливую Россию» как партию партнеров» / Михаил Мельничук // Известия в Украине. – 2007. – № 37/280. – С. 4.
255. Меннінг Д. Символічна форма лібералізму / Девід Меннінг // Лібералізм : антологія / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Смолоскип, 2002. – X +. – С. 49-63. – (Серія «Політичні ідеології» ; вип. 3).
256. Мережко А. Сон разума: украинский национализм как идеология («Politics.in.Ua», Украина) [Електронний ресурс] / Александр Мережко. – 2007. – 17 квіт. – Режим доступа : <http://pickalov.narod.ru/son.htm>. – Заголовок з екрану.
257. Мигранян А. М. Переосмысливая консерватизм / А. М. Мигранян // Вопросы философии. – 1990. – № 11. – С. 123-165.

258. Мизес Л. Либерализм в классической традиции / Людвиг фон Мизес ; [пер. с англ. А. В. Куряева]. – М. : ООО «Социум», ЗАО «Издательство «Экономика», 2001. – 239 с.
259. Михальський І. С. Джерела з історії українських політичних партій кінця ХІХ – початку ХХ ст.: дис. ... доктора іст. наук : 07.00.06 / Михальський Ігор Сергійович. – К., 2004. – 380 с.
260. Мицик В. В. Конституційне право та національне законодавство європейських держав щодо захисту та правового статусу національних меншин / В. В. Мицик // Актуальні проблеми міжнародних відносин : [зб.наук.пр. / наук. ред. Шнирков О. І.] : у 2 ч. – К. : Київський націон. ун-т імені Тараса Шевченка, Ін-т міжнар. відносин, 2002. – Вип. 34. – Ч. 1. – С. 111-118.
261. Мілль Д. С. Індивідуальна свобода і межі суверенності індивіда / Джон С. Мілль // Лібералізм : антологія / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Смолоскип, 2002. – Х+. – С. 424-440. – (Серія «Політичні ідеології» ; вип. 3).
262. Мілль Д. С. Про підстави та межі *laisser-faire*, або принципу невтручання / Джон С. Мілль // Лібералізм : антологія / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Смолоскип, 2002. – Х+. – С. 634-652. – (Серія «Політичні ідеології» ; вип. 3).
263. Міхновський М. Самостійна Україна / Микола Міхновський. – ХМД, 1991. – 23 с.
264. Могильний Л. П. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку ХХ століття: дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Могильний Леонід Петрович. – К., 2002. – 254 с.
265. Модельный закон о просветительской деятельности : принят на двадцатом пленарном заседании Межпарламентской Ассамблеи государств-участников СНГ (Постановление № 20-15 от 7 декабря 2002 года) : по состоянию на 25 мая 2007 г. – Режим доступа : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=997_a09.

266. Мороз В. Серед снігів / Валентин Мороз // Есеї, листи й документи / Валентин Мороз. – Мюнхен : Сучасність, 1975. – С. 75-101. – (Суспільно-політична бібліотека ; Ч. 19 (38) : Документи ч. 9).
267. Моряков В. И. Политические и социальные идеи консерватизма в «Наказе» Екатерины II / В. И. Моряков // Вестник Московского университета. Серия 8. История. – 1995. – № 1. – С. 3-10.
268. Мунтян Н. В. Идея либерализма в сознании молодежи Украины / Н. В. Мунтян // Політичні партії в незалежній Україні: роль та місце у політичній трансформації суспільства : [наук. зб. / в.о. Укр. акад. держ. упр. при Президентові України. Харк. регіон. ін-т; гол. ред. Шумілка В. А. ; уклад. Нікітін В. В.]. – Х. : ХарПІ УАДУ, 2001. – С. 65-68.
269. Мысливченко А. Г. Западная социал-демократия: тенденции обновления и модернизации / А. Г. Мысливченко // Вопросы философии. – 2001. – № 11. – С. 3-14.
270. «Мы собрались для того, чтобы искренне высказать свои мысли». К истории встреч Н. С. Хрущева с творческой интеллигенцией (1962-1963 гг.) / [письма-отклики подготовили К. Воробьева, В. Воронков, И. Шевчук] // Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 11 (310). – С. 196-216.
271. Мяловицька Н. А. Конституційно-правовий захист національних меншин / Н. А. Мяловицька // Актуальні проблеми міжнародних відносин : [зб.наук.пр. / наук. ред. Шнирков О. І.] : у 2 ч. – К. : Київський націон. ун-т імені Тараса Шевченка, Ін-т міжнар. відносин, 2002. – Вип. 33. – Ч. 1. – С. 158-163.
272. Нарочницкая Н. А. Демократия, либерализм и права человека [Электронный ресурс] / Н. А. Нарочницкая. – Режим доступа : <http://www.narohnitskaia.info/cgi-bin/main.cgi?item=1r1371r060601233525>. – Заголовок з екрану.
273. Національна свідомість – гідність – невід’ємні атрибути націотворення в Українській державі // Вівчарик М. М. Українська нація: шлях до

- самовизначення : (Монографія) / Вівчарик М. М., Панченко П. П., Чмихова В. І. – К. : Вища шк., 2001. – Розд. 2. – С. 45-60.
274. Нерсесянц В. С. Философия права Гегеля / Нерсесянц В. С. – М. : Юрист, 1998. – 352 с.
275. Новикова Л. И. П. А. Столыпин как государственный деятель / Л. И. Новикова // Политические исследования. – 2001. – № 4. – С. 60-70.
276. Новикова Л. Либеральные традиции в культурно-историческом опыте России / Лидия Новикова, Ирина Сиземская // Свободная мысль. – 1993. – № 15. – С. 67-80.
277. Нугаева Р. М. Общественная идеология как фактор становления гражданского общества / Р. М. Нугаева, М. А. Нугаев // Социально-гуманитарные знания. – 2003. – № 4. – С. 120-129.
278. Нудненко Л. А. Теория демократии / Нудненко Лидия Алексеевна. – М. : Юрист, 2001. – 95 с.
279. Об изменениях и дополнениях Конституции (Основного Закона) СССР по вопросам избирательной системы. Закон Союза Советских Социалистических Республик : по состоянию на 20 дек. 1989 г. // Справочник партийного работника. – М. : Политиздат, 1991. – Вып. 30. – С. 365-368.
280. Оголошено офіційні результати виборів // Урядовий кур'єр. – 2007. – № 191 (3604). – С. 1-2.
281. Одарич С. Не можна залишатися вдома та ігнорувати вибори! [Електронний ресурс] / Сергій Одарич. – 2007. – 28 вересня. – Режим доступу : <http://pvd.kiev.ua/news.php?id=707>. – Заголовок з екрану.
282. Ойзерман Т. И. Является ли либерализм только идеологией? / Т. И. Ойзерман // Социологические исследования. – 2003. – № 3. – С. 3-8.
283. Окейн В. Основные принципы экономической политики / В. Окейн ; [общ. ред. Л. И. Цедилина, К. Херман-Пиллата ; вступ. сл. О. Р. Лациса]. – М. : Прогресс, 1995. – 496 с. – (Серия «Экономическая жизнь Запада»).

284. О'Нил О. Автономия: зависимость и независимость / О. О'Нил // Мораль и рациональность / [отв. ред. и авт. предисл. Р. Г. Апресян]. – М. : ИФ РАН, 1995. – С. 119-135.
285. Оріховський-Роксолан С. Напучення королеві польському Сигізмунду-Августину / Станіслав Оріховський-Роксолан // Українська література XIV-XVI ст.: Апокрифи. Апографія. Паломницькі твори. Історіографічні твори. Полемічні твори. Перекладні повісті. Поетичні твори / [упоряд. і прим.: В. П. Косолапової та ін.]. – К. : Наукова думка, 1988. – С. 88-166. – (Бібліотека української літератури; Серія «Дожовтнева українська література»).
286. Орлов Б. С. Теоретические и практические проблемы российской социал-демократии / Б. С. Орлов // Актуальные проблемы социал-демократии: реферативный сборник / [отв. ред. Б. С. Орлов; ред. Н. В. Сорокина]. – М. : ИНИОН РАН, 1993. – Вып. 1. – С. 108-118.
287. Основоположні документи Української Гельсінської спілки / [передрук закорд. Представництва Української Гельсінської спілки]. – Нью-Йорк, 1989. – 22 с.
288. О статусе судей в СССР. Закон Союза Советских Социалистических Республик: по состоянию на 4 авг. 1989 г. // Справочник партийного работника. – М. : Политиздат, 1991. – Вып. 30. – С. 337-346.
289. Павко А. И. Становления и деятельность политических партий и организаций в Украине в конце XIX – в начале XX ст.: дис. ... доктора іст. наук : 07.00.01 / Павко Анатолий Иванович. – К., 2001. – 516 с.
290. Павко А. І. Теоретико-методологічні засади дослідження діяльності політичних партій та організацій в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. / А. І. Павко // Український історичний журнал. – 2001. – № 4. – С. 112-125.
291. Панарин А. С. Глобальное политическое прогнозирование : [учебник для студентов вузов] / Панарин А. С. – М. : Алгоритм, 2000. – 352 с.

292. Панина Н. Социологический мониторинг. Украинское общество 1994-2005: год перелома / Панина Н. – К. : ИС НАНУ, 2005. – 149 с.
293. Пантин И. К. Демократический проект в современном мире / И. К. Пантин // Политические исследования. – 2002. – № 1. – С. 176-186.
294. Пастухов В. Б. Конец русской идеологии. Новый курс или новый путь? / В. Б. Пастухов // Политические исследования. – 2001. – № 1. – С. 49-63.
295. Пащук А. І. Іван Вишенський – мислитель і борець : (Монографія) / Пащук А. І. – Львів : Світ, 1990. – 176 с.
296. Перегудов С. Западная социал-демократия на рубеже веков / С. Перегудов // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 7. – С. 54-60.
297. Петров И. И. Новый либерализм для России: уроки западных дискуссий / И. И. Петров // Общественные науки и современность. – 1999. – № 5. – С. 71-82.
298. Платон. Апология Сократа. Критон. Ион. Протагор / Платон ; [пер. с древнегреч. В. С. Соловьева и др.]. – М. : Мысль, 1999. – 864 с. – (Классическая философская мысль).
299. Повість врем'яних літ : [літопис (за іпатієвським списком)] / [упоряд. ; пер. з давньорус., післям., комент. В. В. Яременка]. – К. : Рад. письменник, 1990. – 557 с.
300. Повість минулих літ : [літопис] / [переказ В. Близнеця]. – К. : Вид-во Україна, 1996. – 284 с.
301. Политические партии и партийная система Украины. Возможное реформатирование [Электронный ресурс] / Агентство моделювання ситуацій (АМС). – 2007. – Режим доступу : <http://www.agency.org.ua/index.php?mod=demo26>.
302. Політична історія України. ХХ ст. : у 6 т. / [редкол. І. Ф. Курас (голова) та ін]. – К. : Генеза, 2002-2003.
303. Поліщук І. Ментальність українства: політичний аспект / Ігор Поліщук // Людина і політика. – 2001. – № 1 (13). – С. 86-92.

304. Поучение Владимира Мономаха / [отв. ред. Е. А. Скрипилева] // Антология мировой правовой мысли : в 5 т. / [рук. проекта Г. Ю. Семигин]. – М. : Мысль, 1999. – С. 43-47. – Т. 4: Россия XI-XIX вв. – 1999. – 813, [1] с. – (Национальный общественно-научный фонд).
305. Православие остается основной религией Украины [Электронный ресурс] / Regions.ru. – 2007. – 23 липня. – Режим доступу : <http://www.rambler.ru/news/0/0/10815796.html>. – Заголовок з екрану.
306. Примуш М. В. Історія і теорія політичних партій / Микола Васильович Примуш. – Донецьк : КИТИС, 2000. – 260 с.
307. Примуш М. В. Політико-правове регулювання діяльності політичних партій / Микола Васильович Примуш. – Донецьк : КИТИС, 2001. – 338 с.
308. Програмні принципи діяльності Компартії України // Матеріали XXVIII з'їзду Комуністичної партії України, 19-23 черв. 1990 р. : (I етап). – К. : Політвидав України, 1990. – С. 79-103.
309. Проект Закону України «Про адміністративно-територіальний устрій України» : від 7 трав. 1997 р. [Електронний ресурс] / Проект вноситься народними депутатами України Безсмертним Р., Юхновським І., Стретовичем В. (повторне перше читання) / Верховна Рада України. – Офіц. веб-сайт. – Режим доступу : http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc34?id=&pf3511=2111&pf35401=9432. – Заголовок з екрану.
310. Проект Постанови про проект Концепції реформи місцевого самоврядування в Україні (муніципальної реформи) : від 20 серп. 2000 р. [Електронний ресурс] / Проект вноситься народним депутатом, членом депутатської групи «Трудова Україна» В. І. Коновалюком / Верховна Рада України. – Офіц. веб-сайт. – Режим доступу : http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc2_5_1_J?dep_fr=0&prof_kom=0&ses=49&stan_zp=0&type_doc=3&type_zp=0&ur_rubr=50. – Заголовок з екрану.

311. Прокопчук І. І. Ціннісне та інституційно-владне забезпечення політичної свободи в умовах демократії: політологічний аналіз творчої спадщини Алексіса де Токвіля : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.01 «Теорія та історія політичної думки» / І. І. Прокопчук. – К., 2001. – 17 с.
312. Про «Основні напрямки зовнішньої політики України» : від 2 лип. 1993 р. / Верховна Рада України // Голос України. – 1993. – № 139 (639). – С. 3.
313. Про Рекомендації парламентських слухань «Зовнішня політика України як інструмент забезпечення національних інтересів держави: здобутки, реалії та перспективи» : від 19 лют. 2004 р. / Верховної Ради України. – Офіц. вид. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 20-21. – С. 913-916.
314. «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України від 12 лют. 2007 р. // Офіційний вісник України : зб. нормат.-правов. актів / редкол. О. В. Лаврінович (голова) та ін. – Офіц. вид. – К. : Головне державне об'єднання правової інформації, 2007. – № 11. – С. 7-17.
315. Пустовіт Ж. Соціальна держава – гарант прав та свобод людини і громадянина / Жанна Пустовіт // Нова політика. – 1999. – № 5. – С. 52-57.
316. Рахшмир П. Ю. Эволюция консерватизма в новое и новейшее время / П. Ю. Рахшмир // Новая и новейшая история. – 1990. – № 1. – С. 48-62.
317. Ревель Ж.-Ф. Відживлення демократії / Жан-Франсуа Ревель ; [пер. з фр. З. Борисик (розд. I-IX), О. Хома (розд. X-XIV і «Додатки») / заг. ред., післямов., комент. та покажч. О. Хоми]. – К. : Критика, 2004. – 560 с.
318. Речицкий В. В. Свобода и государство / Речицкий В. В ; Харьковская правозащитная группа / [худож.-оформитель И. Гаврилюк]. – Х. : Фолио, 1998. – 144 с.
319. Розвиток громадянського суспільства в Україні : [укладено за участі Л. Шарм, І. Підлуської, Л. Кудінової, Г. Усатенко, Г. Соловій]. – К. : «Фонд Європа ХХІ», 2002. – 59 с.

320. Розвиток ефективної демократії в Україні та роль громадянського суспільства. Регіональний контекст / [упоряд. Л. Яцюк]. – К. : Фонд «Європа ХХІ», 2007. – 332 с. – (Серія «Громадянське суспільство: крок за кроком»).
321. Розумний М. Політичний вибір України / Розумний М. – К. : Смолоскип, 1999. – 118 с.
322. Ролз Д. Політичний лібералізм / Джон Ролз ; [пер. з англ. О. Макровольський]. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2000. – 382 с.
323. Романюк А. Партії та електоральна політика / А. Романюк, Ю. Шведа. – Львів : ЦПД – «Астролябія», 2005. – Розд. 8. – 366 с.
324. Рормозер Г. Консервативная революция / Г. Рормозер, А. Френкин // Политические исследования. – 1992. – № 1–2. – С. 202–207.
325. Рормозер Г. Кризис либерализма / Гюнтер Рормозер ; [пер. с нем. А. А. Френкина]. – М. : ИФРАН, 1996. – 292 с.
326. Российские либералы : [сб. статей / под ред. Итенберга Б. С., Шелохаева В. В.]. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. – 576 с.
327. Ростиашвили К. Д. Политическая теория либерализма в ракурсе этатизма и антиэтатизма / К. Д. Ростиашвили // США. Канада. – 2000. – № 10. – С. 76–97.
328. Руджеро Г. Лібералізм і демократія / Гвідо ді Руджеро // Лібералізм : антологія / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Смолоскип, 2002. – Х +. – С. 1026–1032. – (Серія «Політичні ідеології» ; вип. 3).
329. Руджеро Г. Что такое либерализм / Г. Де Руджеро ; пер. с англ. И. И. Мюрберг // О свободе. Антология мировой либеральной мысли (I половина XX века) / [отв. ред. М. А. Абрамова]. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – С. 220–294.
330. Рудич Ф. Громадянське суспільство в Україні: віражі і перспективи сходження / Ф. Рудич // Віче. – № 6 (147). – 2004. – С. 39–44.

331. Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х початок 1990-х років / Анатолій Іванович Русначенко. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 1998. – 720 с.
332. Русначенко А. М. Розумом і серцем: українська суспільно-політична думка 1940-1980-х років / Анатолій Іванович Русначенко. – К. : КМ Академія, 1999. – 323 с.
333. Русская правда / [отв. ред. Е. А. Скрипилева] // Антология мировой правовой мысли : в 5 т. / [рук. проекта Г. Ю Семигин]. – М. : Мысль, 1999. – С. 28-32. – Т. 4: Россия XI-XIX вв. – 1999. – 813, [1] с. – (Национальный общественно-научный фонд).
334. Рыбаков Б. А. Мир истории: Начальные века русской истории / Борис Александрович Рыбаков. – М. : Молодая гвардия, 1984. – 351 с. – (Эврика).
335. Рыкова Н. Лановой: вхождение в либералы / Н. Рыкова // Другий з'їзд Ліберальної партії України, 28 січ. 1995 р. / [упоряд. Ю. А. Ададуров]. – К. : Ліберальна партія України, 1995. – С. 26-28.
336. Рябов С. Г. Політична наука в Україні ХХІ століття: стан та перспективи розвитку : Дослідження / Рябов С. Г. – К. : НМЦ «Консорціум з удосконалення менеджмент-освіти в Україні», 2005. – 103, [1] с. – (Серія «Дослідження Консорціуму із удосконалення менеджмент-освіти в Україні»).
337. Сапир Ж. Экономика информации: новая парадигма и ее границы / Ж. Сапир ; пер. с фр. Мст. Афанасьева, И. Болдырева, Ю. Буссель // Вопросы экономики. – 2005. – № 10. – С. 4-24.
338. Сас П. Ціннісні орієнтації запорозького козацтва до Визвольної війни: «права», «свободи», «вольності» / Петро Сас // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво : [зб. статей / відп. ред. Смолій В. А.]. – К. : Генеза, 1998. – С. 46-52.

339. Себайн Д. Г. Історія політичної думки / Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон ; [пер. з англ. М. Габлевич та ін]. – К. : Основи, 1997. – 838 с.
340. Сендел М. Моральний суб'єкт: лібералізм і межі справедливості / Майкл Сендел // Лібералізм : антологія / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Смолоскип, 2002. – Х+. – С. 255-339. – (Серія «Політичні ідеології» ; вип. 3).
341. Сергеев В. М. Некоторые подходы к анализу языка политики. На примере понятий «хаос», «лидер», «свобода» / В. М. Сергеев, К. В. Сергеев // Политические исследования. – 2001. – № 5. – С. 107-115.
342. Сергієнко Г. Я. Кирило-Мефодіївське товариство: утвердження ідеї національного відродження України в слов'янському світі / Г. Я. Сергієнко // Український історичний журнал. – 1996. – № 1. – С. 14-28.
343. Сизова И. Л. Социальное государство в современном обществе и динамика российской композиции социальной политики / И. Л. Сизова // Личность. Культура. Общество. – 2006. – Т. VIII. – Вып. 3 (31). – С. 172-193.
344. Сліпушко О. Українська суспільно-політична думка ХІХ століття / Оксана Сліпушко // Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т. / [наук. ред. Гунчак Т.]. – К. : Дніпро, 2001. – С. 7-130. – Т. 5 ; кн. 1. – ХІХ ст. – 2001. – 509 с.
345. Слово о законі і благодаті «Київського метрополіта Ларийона» / [реконструкція укр. абеткою та пер. на сучасну мову М. Ткача ; упоряд. та прим. О. Машанича]. – К. : Бібліотека українця, 2000. – 64 с.
346. Слово о полку Ігоревім / [упоряд. та приміт. О. Мишанича]. – К. : Радянська школа, 1986. – 310 с.
347. Слюсаревський М. М. Український менталітет: ретроспективи і перспектива / М. М. Слюсаревський // Ілюзії і колізії: Нариси, статті, інтерв'ю на теми політичної та етнічної психології / М. М. Слюсаревський. – К. : Гнозис, 1998. – С. 209-211.

348. Слюсаренко А. Г. Історія української конституції / А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. – К. : Тов-во «Знання України», 1997. – 464 с.
349. Слюсаренко А. Г. Нові політичні партії України : довідник / А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. – К. : «Знання» УРСР, 1990. – 48 с.
350. Смітюх Г. Є. Україна сакральна: минуле, сьогодення, майбутнє / Г. Є. Смітюх, В. В. Стрілецький. – К. : Знання України, 2006. – 36 с.
351. Сокольская И. Б. Консерватизм: идея или метод? / И. Б. Сокольская // Политические исследования. – 1998. – № 5. – С. 48-58.
352. Согрин В. В. Либерализм в России: перипетии и перспективы / В. В. Согрин // Общественные науки и современность. – 1997. – № 1. – С. 13-23.
353. Согрин В. Западный либерализм и российские реформы / Владимир Согрин // Свободная мысль. – 1996. – № 1. – С. 32-43.
354. Спенсер Г. Прийдешнє рабство / Герберт Спенсер // Лібералізм : антологія / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Смолоскип, 2002. – Х +. – С. 653-655. – (Серія «Політичні ідеології» ; вип. 3).
355. Старинець О. Г. Виникнення організацій конституційно демократичної партії (партії народної свободи) в Україні (жовтень 1905 – лютий 1906 рр.) / О. Г. Старинець // Український історичний журнал. – 1995. – № 6 (405). – С. 37-46.
356. Статут Ліберальної партії України [Електронний ресурс] : за станом на 5 листоп. 2005 р. – Режим доступу : <http://www.lpu.org.ua/index.php?area=1&p=static&page=statut>.
357. Статут Партії Вільних Демократів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pvd.kiev.ua/part_static.php?id=7.
358. Стегний А. Средний класс у нас есть: бедный, но стремящийся [Електронний ресурс] / Александр Стегний. – 2006. – Режим доступу : http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=3&op_id=91#91.
359. Степанский А. Либеральная Россия, которую мы потеряли / Александр Степанский // Свободная мысль. – 1995. – № 12. – С. 93-100.

360. Стецько Я. Українська визвольна концепція / Ярослав Стецько // Твори : у 2 т. / Ярослав Стецько. – Мюнхен : Орган. україн. націоналістів, 1987. – 528 с. – Т. 1: Українська визвольна концепція. – 1987. – 528 с.
361. Столыпин П. А. Нам нужна Великая Россия: Полное собрание речей в Государственной Думе и Государственном Совете, 1906-1911 гг. / Петр Аркадиевич Столыпин. – М. : Молодая гвардия, 1991. – 411, [5] с. – (Звонница ; Антология русской публицистики).
362. Стрельченко И. Чувствовать свою ответственность / Илья Стрельченко // Одесский вестник. – 2007. – № 54 (5888). – С. 1.
363. Стрілець В. В. Українська радикально-демократична партія: витоки, еволюція, діяльність (кінець XIX століття – 1939 рік): дис. ... доктора іст. наук : 07.00.01 / Стрілець Василь Васильович. – К., 2004. – 423 с.
364. Стус В. Деколонізація СРСР – єдиний гарант миру у всьому світі : у 4 т. ; 6 кн. / В. Стус. – Львів : Просвіта, 1994. – С. 477-484. – Т. 4: Повісті та оповідання. Незакінчені твори. Сценарії. Літературна критика. Заяви, публістичні листи та звертання. З таборного зошита. – 1994. – 544 с.
365. Сэндел М. Либерализм и пределы справедливости / М. Сэндел // Современный либерализм: Ролз, Берлин, Дворкин, Кимлика, Сэндел, Тейлор, Уолдрон / [пер. с англ., сост., предисл. Л. Б. Макеевой]. – М. : Дом интеллектуальной книги : Прогресс-Традиция, 1998. – С. 191-218.
366. Тамір Я. Ідея людини / Яель Тамір // Лібералізм : антологія / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Смолоскип, 2002. – X +. – С. 368-384. – (Серія «Політичні ідеології» ; вип. 3).
367. Тимошенко В. І. Розвиток теорії держави в політико-правовій думці Україні і Росії (кінець XIX – початок XX ст.): (Монографія) / Тимошенко В. І. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. – 358 с.
368. Тимошенко С. О. Громадянське суспільство, як природно-історичний процес і сфера реалізації інтересів / С. О. Тимошенко // Політологічні

- обрїї : [зб.наук.праць / за ред. Кирилюка Ф. М., Хилька М. І.]. – К. : Укр. центр дух. культури, 2001. – С. 127-139.
369. Ткач Д. Співвітчизники за кордоном. Захист прав угорської національної меншини в сусідніх державах – один із головних пріоритетів зовнішньої політики Угорщини / Дмитро Ткач // Політика і час. – 2003. – № 12. – С. 78-87.
370. Токвиль А. Демократия в Америке / Алексис де Токвиль ; [пер. с фр. В. Т. Олейника и др.]. – М. : Весь мир, 2000. – 559 с.
371. Тульчинский Г. Л. Проблема либерализма и эффективная социальная технология / Г. Л. Тульчинский // Вопросы философии. – 2002. – № 7. – С. 17-25.
372. Уваров М. С. Русский коммунизм как постмодернизм / М. С. Уваров // Отчуждение человека в перспективе глобализации мира : [сб. статей / под ред. Маркова Б. В., Соломина Ю. Н., Парцвания В. В.]. – СПб. : «Петрополис», 2001. – Вып. 1. – С. 274-300.
373. Угода та Конституція Пилипа Орлика ; пер. і комент. В. Шевчук // Розбудова держави. – 1992. – № 5. – С. 4-14.
374. Указ Президії Верховної Ради Української РСР «Про внесення змін до Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР» // Відомості Верховної Ради. – 1990. – № 42. – С. 779-782. – (Бібліотека офіційних видань).
375. Украинские консерваторы выглядят как... новаторы! Принято хранить традиции. Вопрос только – какие [Електронний ресурс] / [авт. текста В. Войтков] // Власть и политика. – 2003. – №13 (158). – Режим доступу до газети : <http://uncp.soskin.info/material.php?pokaz=283>.
376. Україна багатопартійна: програмні документи нових партій / [передм., упорядкув. В. О. Гараня]. – К. : МП «Пам'ятки України», 1991. – 192 с. – (Бібліотека журналу «Пам'ятки України» ; кн. 9).

377. Україна – спільне добро для всіх її громадян: матеріали VII Великого Збору українських націоналістів. – Париж – Балтимор : Смолоскип ім. В. Симоненка, 1971. – 131 с.
378. Україна шукає свою ідентичність [Електронний ресурс]. – 2006. – Режим доступу : <http://dialogs.org.ua/print.php?part=dialog&id=2>.
379. Українська Гельсінська група: до 30-річчя створення: історія, документи / [упоряд. О. Зінкевич, В. Овсієнко]. – К. : Смолоскип, 2006. – 128 с.
380. Українська Гельсінська група: 1978-1982 : документи і матеріали / [упоряд. і зред. О. Зінкевич]. – Торонто : «Смолоскип»; Балтимор, 1983. – 998 с.
381. Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті: документи і матеріали : у 3 т. / [упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник ; обкл. Я. Гніздовського]. – К. : Сучасність, 1983. – 381 с. – Т. 3. – 1983. – 381 с. – (Бібліотека Прологу і Сучасності ; ч. 157).
382. Уолдрон Дж. Теоретические основания либерализма / Дж. Уолдрон // Современный либерализм: Ролз, Берлин, Дворкин, Кимлика, Сэндел, Тейлор, Уолдрон / [пер. с англ., сост., предисл. Л. Б. Макеевой]. – М. : Дом интеллектуальной книги : Прогресс-Традиция, 1998. – С. 108-138.
383. Федорченко В. Міжнародна й українська соціал-демократія про співвідношення між громадянським суспільством і державою / В. Федорченко // Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні : матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю, 30 трав. 2001 р. : у 3 т. – К. : Вид-во УАДУ, 2001. – С. 140-143. – Т. 3. – 2001. – 380 с.
384. Филалет Х. Апокрисис / Христофор Филалет. – К. : Типография Киевского Губернского управления, 1870. – 651 с.
385. Философия : энциклопедический словарь / [под ред. А. А. Ивина]. – М. : Гардарика, 2004. – 1072 с.

386. Франко І. Про українську самостійність / Іван Франко. – ХМД, 1991. – 23 с.
387. Франк С. Л. Реальность и человек / Франк С. Л. – СПб. : РХГИ, 1997. – 448 с. – (Из архива русской эмиграции).
388. Франк С. Л. Сочинения / Франк С. Л. – М. : Правда, 1990. – 607 с.
389. Френкин А. А. Западногерманские консерваторы: кто они? / Френкин А. А. – М. : Междунар. отношения, 1990. – 216 с.
390. Френкин А. А. Национал-либерализм / А. А. Френкин // Вопросы философии. – 1999. – № 1. – С. 18-26.
391. Фридман М. О свободе / М. Фридман, Ф. Хайек ; [пер. с англ. ; под ред. А. Бабича]. – Минск : Полифакт-Референдум, 1990. – 126 с.
392. Фріден М. Родина лібералізмів: морфологічний аналіз / Майкл Фріден // Лібералізм : антологія / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Смолоскип, 2002. – X +. – С. 84-106. – (Серія «Політичні ідеології» ; вип. 3).
393. Фукуяма Ф. Всесвітня ліберальна революція / Френсіс Фукуяма // Лібералізм : антологія / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Смолоскип, 2002. – X +. – С. 1033-1043. – (Серія «Політичні ідеології» ; вип. 3).
394. Хайек Ф. А. Дорога к рабству / Ф. А. Хайек ; пер. М. Б. Гнедовского // Вопросы философии. – 1990. – № 11. – С. 123-165.
395. Хайек Ф. А. Дорога к рабству / Ф. А. Хайек ; пер. М. Б. Гнедовского // Вопросы философии. – 1990. – № 12. – С. 103-149.
396. Хайек Ф. А. Пагубная самонадеянность. Ошибка социализма / Фридрих Август фон Хайек ; [пер. с англ. Е. Осиповой]. – М. : Новости, 1992. – 304 с.
397. Харитонов В. Л. Лютнева революція в Росії – феномен світової історії ХХ ст. / В. Л. Харитонов // Український історичний журнал. – 2001. – № 1. – С. 3-15.

398. Хмелько В. Рівень конкуренції в суспільстві визначає рівень розвитку середнього класу [Електронний ресурс] / Валерій Хмелько. – 2006. – Режим доступу : http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=3&op_id=84#84.
399. Цвих В. Ф. Громадянське суспільство: сутність, еволюція та взаємодія з державою / В. Ф. Цвих // Політологічні обрії : [зб.наук.праць / за ред. Кирилюка Ф. М., Хилька М. І.]. – К. : Укр. Центр дух. культури, 2001. – С. 95-126.
400. ЦВК працює в режимі засідання / [авт. тексту Інна Косянчук] // Урядовий кур'єр. – 2006. – № 62 (3327). – С. 1-2.
401. Цимбаев Н. И. Российский феномен «либеральной бюрократии» / Н. И. Цимбаев // Вопросы философии. – 1995. – № 5. – С. 32-36.
402. Цицерон М. Т. Диалоги: О государстве. О законах / Цицерон М. Т. ; [пер. с латин. В. О. Горенштейн]. – М. : Наука, 1966. – 224, [2] с. – (Серия «Литературные памятники»).
403. Чего и как мы хотим достичь? // Манифест Либеральной партии Украины «За социальный мир и экономическое возрождение» / [сост. И. Х. Баширов и др.]. – Донецк : ООО «Доминанта» : ПК «Полиграфист», 1996. – С. 4-6.
404. Чернавский М. Ю. Идеологии либерализма и консерватизма : (Монография) / Чернавский М. Ю. – Люберцы : НОУ «Гуманитарно-социальный институт», 2008. – 380 с.
405. Чернавский М. Ю. Философские основания идеологии либерализма : (Монография) / Чернавский М. Ю. – М. : Прометей, 2008. – 203 с.
406. Чичерин Б. Н. Россия накануне двадцатого столетия / Б. Н. Чичерин // О свободе. Антология мировой либеральной мысли (I половина XX века) / [отв. ред. М. А. Абрамова]. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – С. 503-574.
407. Чорний М. Г. Вплив ідей лібералізму на формування української політико-правової думки: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Михайло Григорович Чорний. – Х., 2005. – 170 с.

408. Чудной В. Украинский средний класс. Результаты исследования [Электронный ресурс] / Владимир Чудной. – 2007. – 22 трав. – Режим доступу : <http://www.fraza.com.ua/analytics/18.05.07/37505.html>. – Заголовок з екрану.
409. Шабельник Г. П. Витоки ідеології революційних народників в Україні (60-70-ті роки XIX ст.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Шабельник Геннадій Петрович. – Х., 2005. – 242 с.
410. Шайхисламова И. И. О правах человека в свете общечеловеческой нравственности / И. И. Шайхисламова // Социально-гуманитарные знания. – 2002. – № 2. – С. 303-310.
411. Шаповалов В. Ф. Либерализм и российская идея / В. Ф. Шаповалов // Социологические исследования. – 1996. – № 2. – С. 45-55.
412. Шацкий Е. Протолиберализм: автономия личности и гражданское общество / Е. Шацкий ; пер. с польск. Н.А. Каллош // Политические исследования. – 1997. – № 5. – С. 68-87.
413. Шведа Ю. Політичні партії та партійна система України / Юрій Шведа // Партії та електоральна політика / А. Романюк, Ю. Шведа. – Львів : ЦПД – «Астролябія», 2005. – Розд. 8. – С. 218-285.
414. Шестаков С. А. Традиция. Цивилизация. Консерватизм / С. А. Шестаков // Социально-гуманитарные знания. – 2002. – № 5. – С. 269-284.
415. Шилов В. Н. Национальная идея России: методологические аспекты / В. Н. Шилов // Социально-гуманитарные знания. – 2001. – № 3. – С. 289-302.
416. Шморгун П. М. Політичні партії України на початку XX ст.: соціальний склад, чисельність, типологія / П. М. Шморгун // Наукові праці з питань політичної історії : [зб.наук.праць / від. ред. Горшков В. П.]. – К. : Либідь, 1992. – С. 14-125. – (Політичні партії на Україні (1905-1925 рр.) ; вип. 172).

417. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность / Артур Шопенгауэр ; [общ. ред., сост., вступ. сл. А. А. Гусейнова, А. П. Скрипника]. – М. : Республика, 1992. – 447, [1] с. – (Библиотека этической мысли).
418. Шушарин Д. Социальный либерализм как идентификационно-коммуникативная проблема / Дмитрий Шушарин // Логос. – 2004. – № 6. – С. 60-71.
419. Щербак Ю. Украина – Европа: интенсивный бег на месте / Юрий Щербак // День. – 2007. – № 50. – С. 4-5.
420. Эрхард Л. Полвека размышлений: Речи и статьи / Эрхард Л. ; [пер. с нем. А. Андропова, В. Котелкина, Т. Родионовой, Н. Слезева]. – М. : Руссико : Ордынка, 1993. – 608 с.
421. Этапы истории инакомыслия [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.memo.ru/history/DISS/hronvved.htm>. – Заголовок з екрану.
422. Юрчишин В. Экономические перспективы 2007-го и риски государственной экспансии / Василий Юрчишин // Зеркало недели. – 2007. – № 1 (630). – С. 7.
423. Явір В. Бо такий у нас менталітет... [Электронный ресурс] / Віра Явір // Високий Замок. – 2003. – № 130 (2562). – Режим доступа до журн. : <http://www.wz.lviv.ua/pages.php?ac=arch&atid=21368>.
424. Bookchin M. Re-enchanting Humanity: A Defense of the Human Spirit Against Antihumanism, Misanthropy, Mysticism, and Primitivism / Murray Bookchin. – London and New York : Cassell, 1995. – 273 p.
425. Brinkley A. The End of Reform. New Deal Liberalism in Recession and War / Alan Brinkley. – New York : Vintage Book, 1996. – 371 p.
426. Hobhouse L. T. Liberalizm and Other Writings / Hobhouse L. T. – Cambridge : Cambridge University Press, 1994. – 201 p.
427. Hobhouse L. T. Social Evolution and Political Theory / Hobhouse L. T. – N.Y. : Columbia University Press, 1928. – 218 p.
428. Chambers Dictionary of synonyms and antonyms. – London : Chambers, 1996. – 209 p.

429. Csaba L. *The New Political Economy of Emerging Europe* / Laszlo Csaba. – Budapest : Akademiai Kiado, 2005. – 359 p.
430. Perelman M. *The End of Economics* / Michael Perelman. – London ; New York : Routledge, 1996. – VIII. – 204 p. – (Routledge frontiers of political economy ; 4).
431. Donnelly J. *Universal Human Rights in Theory and Practice* / Jack Donnelly. – Ithaca : Cornell University Press, 1989. – 297 p.
432. Douthwaite R. *The Growth. Illusion* / Richard Douthwaite. – Dudlin : The Lilliput Press, 1992. – 367 p.
433. Dworkin R. *A Matter of Principle* / Ronald Dworkin. – London : Harvard University Press, 1985. – 425 p.
434. Dworkin R. M. *Introduction* / R. M. Dworkin // *The Philosophy of Law* / R. M. Dworkin. – Oxford : Oxford University Press, 1986. – P. 1-16.
435. Johnston D. *The Idea of a Liberal Theory: A Critique and Reconstruction* / David Johnston. – Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 1994. – 204 p.
436. Kymlicka W. *Multicultural Citizenship: A liberal Theory of Minority Rights* / Will Kymlicka. – Oxford : Clarendon Press, 1995. – VII. – 280 p.
437. Ropke D. W. *Die internationale Handelspolitik nach dem Kriege* / Dr. Wilhelm Ropke. – Jena Verlag von Guftav Fifcher, 1923. – 68 p.
438. *Rethinking the Future* / Rowan Gibson (Ed). – London : Nicholas Brealey Publishing, 1998. – 276 p.
439. Fukuyama F. *The End of History and the Last Man* / Francis Fukuyama. – London : Penguin Books, 1992. – 418 p.
440. Freedman M. *Ideologies and Political theory: A Conceptual Approach* / Michael Freedman. – Oxford : Oxford Clarendon Press, 1996. – 592 p.
441. Freedman M. *The New Liberalism: An ideology of social reform* / Freedman M. – Oxford : Clarendon Prees, 1978. – 291 p.

442. Lindberg T. Neoconservatism's Liberal Legacy [Электронный ресурс] / Tod Lindberg // Policy Review. – 2004. – № 127. – С. 3-22. – Режим доступа до журн. : <http://www.policyreview.org/oct04/lindberg.html>.
443. Spector H. Authonomy and Rights: the Moral Foundations of Liberalism / Horacio Spector. – Oxford : Clarendon Press, 1992. – 196 p.
444. Manent P. An Intellectual History of Liberalism / Pierre Manent. – Princeton, New Jersey : New French Thought, Princeton University Press, 1996. – 128 p.
445. Miller D. On Nationality / David Miller. – Oxford : Oxford University Press, 1995. – 210 p.
446. Tamir Y. Liberal Nationalism / Yael Tamir. – Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 1993. – 194 p.